

33.7 (38)
E 25

Ҳақимжон ҚАРИМОВ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ АДАБИЁТИ

FF0000018170

Ҳақимжон Каримов 1943 йили Тошкент вилояти Оҳангарон тумани Телов қишлоғида туғилган. 1967 – 1968 йилларда ЎзФА Тил ва адабиёт институтида, 1968 – 1975 йиллари “Қомус” нашриётида, 1975 – 1990 йиллар мобайнида Маннон Уйғур номидаги санъат институтида ишлаган.

Ҳозирда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида хизмат қилади. Филология фанлари доктори, профессор. Унинг “Давр ва инсон”, “Бадий адабиётда образ ва образлик”, “Ижод ва истеъдод”, “Ҳаётий ва бадий зиддият”, “Давр қаҳрамон тақдирида”, “Лирик проза”, “Жанрми ёки услуб”, “Миллий озодлик курашчилари ва адабиёт”, “Шукур Холмирзаев”, “Ўткир Ҳошимов”, “Наср бахшиси”, “Истиқлол даври шеърияти”, “Истиқлол даври насри”, “Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари” “Адабиёт назариясининг илмий асослари” каби монография, рисола, адабий портрет, услубий, ўқув қўлланмалари, адабиётшуносликка оид 300 га яқин мақола ва тақризлари чоп этилган.

ISBN-978-9943-330-66-5

83.3(5Уз)

К 25

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳақимжон КАРИМОВ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ АДАБИЁТИ

Дарслик

83.3(5Уз) К 25

Ўзбекистон Республикаси
Адабиёт ва санъат вазирлиги
кутубхонаси

“YANGI NASIR” nashriyati

Тошкент – 2010

83.3(5Ў)6

К25

*Отам МАВЛОН ўгли КАРИМнинг, онам ЁҚУБМИРЗА қизи
ҲАБИБАнинг порлоқ хотирасига бағишлайман.*

Муаллиф

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2010 йил 17 июндаги 234-сонли буйруғига асосан ушбу китоб магистратуранинг ўзбек адабиёти мутахассислиги (5 А 141102) талабалари учун дарслик сифатида нашр этишга рухсат этилган.

Тақризчилар:

Бахтиёр Назаров – академик, филология фанлари доктори, профессор.
Қозоқбой Йўлдошев – педагогика фанлари доктори, профессор;
Нурбой Жабборов филология фанлари доктори, профессор;
Мамасоли Жумабоев – филология фанлари номзоди, ТДПУ профессори.

Каримов, Ҳакимжон.

Истиқлол – бахтим, саодатим...: дарслик / Ҳ. Каримов; ЎЗР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Низомий номидаги Тошк. давлат педагогика ун-ти. – Т.: Yanhi nashr, 2010. – 364 б.

ББК 83.3(5Ў)6

Филология фанлари доктори, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг профессори Ҳакимжон Каримовнинг ушбу дарслиги “Истиқлол даври адабиёти” курси учун тузилган намунавий дастур асосида ёзилган. Унда истиқлол даврида юзага келган шеърят, хикоя, кисса, роман ва драмалар, улар замирида ётган масала, муаммолар: истиқлол моҳияти, миллий гоя ва миллий мафкура, модерн йўналишидаги лирика ва дostonларнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, миллийлик ифодаси, миллий характер, фожийлик моҳияти, инсон табиати, маънавияти, руҳияти, янги тамойиллар, тарих ҳамда тарихий шахсларга муносабат юзасидан тадқиқ қилинган ва модерн руҳидаги насрий асарларнинг ўзига хослиги очиқ берилган.

Дарслик олий ўқув юр்தларининг филолог талабалари – бакалавр, магистрлари, адабиёт ўқитувчилари ва адабиёт масалалари билан қизиқувчилар учун муъжалланган.

ISBN-978-9943-330-66-5

© Ҳакимжон Каримов
© “YANGI NASHR” нашриёти, 2010 йил

Кириш

Ҳаёт ва жамиятдаги барча ўзгаришларнинг асоси инсон тафаккуридир. Тафаккурда ўзгариш бўлмас экан, ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгариш бўлиши душвор. Истиқлол даврининг юзага келиши ҳам шунинг маҳсули. Маълумки, ўз навбатида ҳар бир жамият ўз муаммосини юзага келтиради, шунга мувофиқ инсониятнинг ҳаётга қараш тарзини ҳам ўзгартиради. Бу руҳият билан боғлиқ масаладир. 70 йил давомида маънавият, миллий ахлоқ асоси бўлган динидан, ўтмишда ўзини ким бўлганлигини намоён қилиш қудратига эга бўлган тарихи, миллий кадриятларидан маҳрум бўлган халқ истиқлолдан кейин бунга муяссар бўлгач, унда ўзидан, ўз миллатидан гурурланиш туйғуси юзага келди. Чунки у руҳсизликдан кутулди, руҳи озод, хур бўлди. Руҳи хур одамнинг юраги ботир бўлади. У ҳамма нарсани ёрқин кўради, моҳиятини тўғри англайди. Бу борада Президентимиз И. А. Каримов шундай дейди: “Одамларда ўзлигини англаш, миллий ғурур, орият, ўтмишдан фахрланиш, порлоқ келажакни ўз кўлимизга олганимиздан гурурланиш каби туйғулар камол топяпти, уларнинг бугунги ва эртанги кунига ишончи ортиб боряпти”¹. Бу фикр бугунги кун адабиётига ҳам тегишлидир.

Маълумки, ҳаётда, жамиятда рўй берган ўзгариш, албатта, адабиётда ўз аксини топади. Бу нарса, айниқса, шеъриятда ёрқинроқ ифодаланади. Бугунги шеърият кечаги шеъриятдан тубдан фарқ қилади. Кечаги шеърият кўпроқ ижтимоийлашган, воқеалар замирида кўпроқ ҳаёт зиддиятларини кўрсатган бўлса, бугунги шеърият эса ўз нигоҳини инсоннинг ботиний дунёсига қаратди, унинг руҳий оламини, туйғуларини очиб бериш борасида кишини ўзини ўзига танитди. Бунда у ўзига хос яратилган поэтик образлардан, рамзий кўчимлардан фойдаланди, уларга алоҳида эътибор берди. Бунинг асосий сабаби инсон руҳининг мураккаб табиатини теран ва тўлароқ очиш, шунингдек, таъсирлироқ ифодалаш билан белгиланади. Чунки бунга бугунда ҳар қачонгидан ҳам кўра эҳтиёж сезиляпти.

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан колсин. –Т.: Ўзбекистон, 1996. 226-б.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, шоирнинг фалсафий тафаккури, ҳаётӣ мушоҳадаси лирик қаҳрамон, поэтик образлар, рамзлар воситасида берилса, давр руҳининг, халқнинг орзу-истакларининг, инсон кечинмаларининг таъсирчан ва юқимли бўлишига имкон яратилади. Бугунги шеърятда шундай қилинапти. Шунингдек, бугунги шеърятда азалий анъаналарга бўйсунмайдиган янги йўналиш, янгича усул юзага келди. Бу модерн шеърятдир. Ушбу дарсликда шу билдирилган фикрлар истиқлолдан кейин яратилган шеърлар таҳлилида асосланади.

Ҳаётдаги, инсоният руҳиятидаги ўзгаришларни бугунги ўзбек насри қаҳрамонлари фаолиятида бадиий акс эттиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйган ва ёритяпти. Шунингдек, у имон ва эътиқод, ахлоқ, маънавиятга, миллийликка катта эътибор берапти.

Бугунги кун адабиёти кечаги адабиётдан бир қанча хусусияти билан фарқ қилади. Яъни ҳодамнинг қалб изтироблари, қувончларининг бетакрор таҳлили ва руҳиятининг турфа кўринишлари инкишофи ҳамда воқеа-ҳодисалар тасвирининг батафсиллиги, уларнинг ҳар бири мақсад сари йўналтирилганлиги, қаҳрамонларнинг ўта миллий ва индивидуаллашганлиги, бозор иқтисодининг моҳиятини очиб бериши ила ўзига хосликка эга. Агар умумлаштириб айтсак, воқеа-ҳодисадан кўра, инсоннинг, унинг қалби таҳлили биринчи ўринга чиққанлиги билан ажралиб туради.

Инсониятнинг ўзи ҳали тўла маънода мукамал эмас. Шундан комил инсонни юзага келтириш санъат ва адабиётнинг азалий мавзусидир. Бугунги драматургияда ҳам шу мавзу етакчилик қиляпти.

Мазкур дарсликка ушбу билдирилган фикрлар истиқлолдан кейин юзага келган лирика, достон, ҳикоя, қисса, роман, драма, комедиялар таҳлилида очиб берилган ва аниқ мисолларда асосланган. У олти боб, қатор қисмлардан иборат. Ҳар қисм бугунги адабиётнинг долзарб назарий масалаларига бағишланган ва аниқ асарлар мисолида назарий ҳамда эстетик йўналишдаги таҳлилда инкишоф қилинган.

Ї БОБ. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ШЕЪРИЯТИ

1.1. Истиқлол моҳияти акс этган шеърият

Режа:

1. Бугунги шеърият ўзгаришида роль ўйнаган омиллар.
2. Адабий жараёнга муносабат.
3. Бугунги кун шеъриятининг ўзига хос хусусияти.
4. Шеъриятда фалсафий ғоя ифодаси.

Адабиёт:

У. Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т., 2005.

Ш. Турдимов. Лирик кечинма ва образлилик. Ўзбек тили ва адабиёти, 2000 йил, 5 – 6-сонлар.

Н. Шаропова. Ҳозирги ўзбек шеъриятида жанрий изланишлар тамойили. Ўзбек тили ва адабиёти, 1996 йил, 5-сон.

У. Ҳамдамов. Бадиий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002.

Истиқлол туфайли маънавий қадриятларга, маданиятга, жумладан, сўз санъатига нисбатан муносабат тубдан ўзгарди. Янги давр нафақат адабиётимиз тарихига, балки замонавий адабий-бадиий жараёнга ҳам янгича ғоявий-эстетик мезон билан ёндашишни тақозо қилди.

Ҳозирги ўзбек шеъриятининг маънавий миқёси, бадиий салоҳияти сезиларли даражада ўсди. Шу маънода ҳозирги ўзбек адабиётида лирика алоҳида ўринга эга. Унда замондошимиз қалбида кечаётган ҳис-туйғуларни акс эттириш баробарида, шеърият жамиятимизнинг ҳар бир аъзосида мустақилликка шукроналик, порлоқ келажакка бўлган ишонччи мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Бугунги кун шеъриятининг табиати ва унинг замиридаги фалсафий ғояни очиб бериш, унинг етакчи ғоявий-бадиий тамойилларини аниқлаш ўзбек шеъриятининг истиқболдаги тараққиётини ҳам олдиндан белгилашга имкон беради.

Маълумки, ижтимоий ҳаётда кечаётган эврилишлар биринчи навбатда лирикада акс-садо беради. Бу нарса унинг тамойилларини ҳам белгилайди. Бугунги шеърятда тўрт тамойил етакчилик қилади. Биринчи навбатда, Ўзбекистоннинг мустақил давлат мақомига эга бўлиши билан миллий уйғониш ғоялари балқиб турган шеърларга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу ҳолни барча шоирларнинг ижодида кузатиш мумкин. Лекин масаланинг моҳиятини англатишда устоз шоирлар етакчидир.

Бўлиб ўтган, эришилган воқеа-ҳодисани қофияли тилда қайд қилиш бу ҳали шеърят эмас, унинг моҳиятини чуқур фалсафий мушоҳадалилик билан инкишоф қилиш шеърятдир. Самарқанднинг машҳур қозиси Абу Тоҳир Умар Ҳайёмга: “Айт-чи, сен одамлар таърифлагандек даҳриймисан?” – деганда, у шундай жавоб берган: “Мен Аллоҳ томонидан инсонга ато қилинган соғлом фикрни таъқиб қилувчи тақводорлардан эмасман. Улар дин ва иймонни фақат яратганга ибодат қилиш деб тушунадилар. Мен яратганга қандай иймон келтираман, биласизми? Масалан, мен атиргулга ёки юлдузларга қараб завкланаман. Ягона Аллоҳнинг яратувчанлигига мафтун бўламан, у бунёд қилган дунёнинг мукамаллигидан, унинг энг гўзал муждаси – одамлардан, уларнинг билимга чанқоқ мияси борлигидан, муҳаббатга чанқоқ қалблари, интилувчан ёки қанотли ҳиссиётлари борлигидан завкланиб, яратганга иймон келтираман”¹. Бу ибодатнинг моҳиятидир. Мустақилликнинг ҳам мана шундай моҳияти очилганда, маълум мақсадга эришилади, яъни шуурида уни англаш ҳисси, қалбида эса ғурурланиш туйғуси туғилади. Оқибатда ботинида мустақилликни абадий сақлаб қолиш каби инсоний бурч масъулияти уйғонади. Унинг самараси эса каттадир. Ўзбекистон қахрамони Эркин Воҳидовнинг шеърлари ана шундай қудратга эга. Шоир бугунги кунда ўзбек халқига берган имкониятини тарихий ҳақиқатнинг изтиробли тасвиридан бошлайди. Бунда сўзамонлик қилмайди, тарихнинг умумлашган манзарасини чизмайди. Ўзининг кечаги кунда ким бўлганини ва қандай ҳолатда яшаганини лўнда ва аниқ баён қилади. “Ватан умиди” шеърда шундай ёзади:

¹ Амин Маалиф. Самарқанд. Роман. Жаҳон адабиёти. 2003 йил, 6-сон, 11-бет.

Гарчи исмим Эркин,
эрки йўқ, банди кишан бўлдим,
Кўзим боғлиқ, дилим доғлиқ,
Тилим йўқ, бесухан бўлдим.

Буни ўқиган киши кўз олдига халқнинг кечаги кунини келтирар экан, истиқлолнинг берган имкониятидан шукур қилади. Нима учун шоир ўзининг аҳволини баён қилса-да, киши бутун халқининг исканжа ҳаётини кўз олдига келтиради? Чунки шоир ҳақиқатни тасвирляпти. Ҳақиқатда эса ҳамиша тарих ва умумлашма мужассамдир. Кейинги мисрада тасвир янада аниқлик тус олади ва изтироб туйғуси кучаяди:

Кўриб ҳайратга тушди
Бу жаҳон холи паришоним,
Бамисли анкубут сўрган –
Чибин, пажмурда тан бўлдим.

Шоир оҳисталик билан ортиқча ҳиссиётларсиз кечаги кун ҳаёт саҳифаларини варақлай бошлайди. “Муаззам Сайхуну, Жайхун лабида ташна лаб қолдим. Кийинтирдим жаҳонни жисми урён, бекафан бўлдим”, – деб кечаги кун қай тарзда эканлигини ўкинчли ёритади. Бир чимдим ўтмиш тарихига тўхтаб, эрксизлик, ҳуқуқсизлик фожиасига урғу беради:

Чекибдур Бобур Фурқат
Ватан ҳажрида афгонлар,
Мен эрсам, ваҳ, не ғурбатким,
Ватанда беватан бўлдим.

Кўриб ўтганимиздек, эрксиз киши, халқ қанчалик афгор бўлишини инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат билан асослагач, мустақилликдан мамнун, шукронлигини қуйидагича изҳор қилади:

Шукрим, келди истиқлол,
Умидим рост қил, Оллоҳким,
Ки шояд беқафас булбул
Каби соҳиб чаман бўлдим.

Шеърни ўқиган ҳар бир киши мустақилликни қадрлашга, унинг абадийлигини таъминлашга интилади, чунки у истиқлол ўзига ва халқига нима берганлигини, яъни моҳиятини англайди.

“Ўзбекистон боғларига қайтиб келди булбуллар” шеъри “Ватан умиди” шеърининг манتيқий давомидир. Унда ҳам истиқлол куйланади. Шеърда аксар шоирлар каби истиқлолга курук маҳду санолар айтмайди, унда моҳият очилади. Шоир шеърни тўғри моҳиятдан бошлайди.

Бугун саҳар булбулларнинг чаҳ-чаҳидан уйғондим.
Шоҳимардон тоғларида бир яйрадим, қувондим.
Бир-бирига навбат бермай қўшиқ айтди булбуллар,
Шукур бўлсин, боғларимга яна қайтди булбуллар.

Шоир неча замонлардан бери ўлкаси булбуллардан айру ҳоллигини ёзар экан, кейинги мисраларда унинг сабабини очиб беради.

Томигача пахта эккан элда нетар булбуллар,
Осмонидан захар ёққан юртда нетар булбуллар!
Чаманзорлар шудгор бўлса, булбул қандоқ яйрасин,
Эрк қушчаси эрк йўқ жойда қандоқ қилиб сайрасин, —

дейди куйиниб.

Булбул тимсолида истиқлол амалга ошганини чиройли ифодалайди:

Мана бу кун боғларимга қайтиб келди булбуллар,
Хур Ватанга хур қўшиқ айтиб келди булбуллар.

Бу ерда булбул образи ўз табиий маъносидан ташқари, рамзий маънога ҳам эга. Мазкур шеърда булбул — истиқлол, эзгулик, гўзалликдир. Демак, истиқлол юртга эркинлик, эзгулик, гўзаллик олиб келди. Шундан шоир:

Мен ҳам энди қаламимни шеърлар учун чархлайин,
Бу сеҳрли таронани газалларда шархлайин... —

дейди. Ва булбулнинг завққа тўлиб сайрашини (демак, истиқлолнинг мустаҳкам бўлишини истайди. Чунки мустаҳкам оёққа турган одамнинг қулочи кенг, парвози юксак бўлади), унинг юртига қайтмас бўлиб келганлигини чин бўлишини орзу қилади:

Чаманзорда шўх сайрасин, завққа тўлсин булбуллар,
Қайтмас бўлиб ватанимга келган бўлсин булбуллар.

Улуғ истеъдоднинг воқеа-ҳодисани идрок этиши, моҳиятни бера билиши ҳам юксак бўлади. Абдулла Орипов – шундай ижодкор. У истиқлолдан кейин турли мавзуларда қатор шеърлар ёзди. Уларнинг аксариятининг замирида мустақиллик берган имкон, унинг қадрига етишга даъват жуда усталик билан сингдирилган. Маълумки, А. Орипов – файласуф шоир. Унинг ҳар мисраси файласуфона мушоҳада асосига курилади. У ҳақиқатга асосланган эпик кўламда фикрлайди. Шундан ҳар бир шеърый мисраси доно отанинг насиҳатидек кишига тўғри йўл кўрсатади, ҳаётдаги ўрнини белгилайди.

Эмикдошим, ай, қардошим, қулоқ тут менга,
Ушбу кўхна, қаҳқашонда мағрур тутган бош.
Сен заминга лойиқдирсан, замин ҳам сенга,
Сеникидир энди бу ер, сеники қуёш.
Кўлингда эрк, бошда ялов, тилингда суруд,
Ватанинг бор, бола-боғчанг, ор-номусинг бор.
Ўзбекистон деб аталган муқаддас ҳудуд,
Ўз Давлатинг, мамлакатинг, ўз Қомусинг бор.

(“Ўзбек комуси”).

Кўриб турибмизки, бу ерда бир оғиз мустақиллик, истиқлол де-ган сўз йўқ. Лекин бундай имкониятни истиқлол берганлигини, ундан олдин кишига ғурур бағишлайдиган, қаддини тик қиладиган – шоир санаб ўтган нарсаларнинг бирортасига эга эмаслигимиз тағматиндан англашилади. Бундан кўринадики, истиқлолнинг моҳиятини англаш учун сўзга такрор-такрор мурожаат қилиш шарт эмас. “Туркистон болаларига” шеърини ўқир экансиз, киши бир фалсафий ҳақиқатга имон келтиради. Бу ҳам бўлса, катта истеъдодларнинг фикрлашлари-

да уйғунлик борлигини. Истиклолдан аввалида ўзбек қандай қисматга дучорлиги ҳақида А. Орипов шундай ёзади:

Ўт кетсин у қора кунга – бировларга қул бўлдингиз,
Шарқу Ғарбнинг ўртасида оёқ ости – йўл бўлдингиз.

Шунга ҳамоҳанг фикрни биз Эркин Воҳидов шеърларида ҳам учратамиз. Бу ерда социалистик дунё ҳақида, унинг халққа келтирган жафолари ҳақида ҳақ гапни айтишнинг ўзи ҳам мустақилликнинг шарофатидир. Маълумки, истиклолдан олдин тузумнинг халқ бошига солган кулфатини эмас, уни олиб келган “бахт”ини куйлаб, шоирлар ўзи ёзганидан ўзлари ҳижолатда эдилар. Истиклолдан шукрона айтишда икки қаҳрамон шоирларда ҳамоҳанглик бор.

Минг-минг шукур, замон келиб истикболга эришдингиз,
Хароб бўлган хонадонни бутламоққа киришдингиз.

Шундай бўлишига қарамай, улар бир-биридан кескин фарқ қилади. А. Ориповда киноя оҳанги кучли. Масаланинг ҳар доим икки томонига қарайди. Қараганда ҳам, ҳақиқат кўзи билан боқади. Онгни эса моҳиятга йўналтиради. Шундан шеърлари доимо мулоҳаза юритишга даъват этади.

Туркистоннинг боғларида булбуллари бор, ҳолбуки,
Хор бўлса ҳам, тоғдай баланд кўнгиллари бор, ҳолбуки.

Агар мушоҳада қилинса, “Ҳолбуки” зиммасига юкланган шоир ғоясини англаб олиш қийин кечмайди.

Инсоний дард билан йўғрилган шеърят юқимли ва таъсирчан бўлади. Чунки инсоннинг қалби кулгидан эмас, дард ва изтиробдан покланади. А. Ориповнинг шеъри шундай. Шеърнинг қаҳрамони мен бўладими ёки учинчи шахсми, унинг дард ва армонлари ҳамиша умумийлик касб этади, яъни халқнинг дард ва армонларини ифодалайди. “Шароф Рашидов хотирасига” шеъри бунга яққол мисол бўлади. Сиртдан қараганда, шеър бир кишининг хотирасининг, яъни бошидан ўтганларининг қайдидек туюлади. Лекин онг мушоҳадага йўллантилса, бу хотира заминидан бутун халқнинг босиб ўтган йўли, дард ва фожиаси ўз мужассамини топганлиги англашилади. Шоир ёзади:

Ўйчан кўзингизда не ғам бор эди,
Келажакмиди ё мозийнинг шони?
Ўзбек-ку бир эрка интизор эди,
Сизни адо қилди минг бир армони.
Эркесвар элларнинг орзусин ёқлаб,
Хаёл денгизида тунлар сузгансиз.
Истиқлол сўзини юракда сақлаб,
Сиз қафас ичида гуллар тузгансиз.

Ҳа, шоир айтгандек, социалистик дунё қафас ичидаги ҳаёт эди. Эркин сўзлаб, дилидагини эркин изҳор қилиб бўлмасди. Бу ерда “қафас ичида” ташбеҳи икки маънони англатади. Ижтимоий маънода социалистик тузум, фалсафий маънода фикр эркинлигини ифодалайди. Яъни эрк, истиқлол ҳақида фикр айтиш, уни орзу қилиш дилдагина бўлиши мумкин. Дил эса фикр, сўз қафасидир. Истиқлол кишини ундан озод қилди. Шоир шу имкониятга қуллуқ қилар экан, бутун халқига қуллуқни назарда тутди. Чунки Шароф Рашидов халқнинг отаси эди.

Куллуқ, Шароф ота, минг бора куллуқ,
Боқий Ўзбекистон сизга ҳам ёдгор.
Бугун у истиқлол шавқига тўлиқ,
Хизматингиз эслар такрор ва такрор.
Бу бани ҳақиқатдир.

Рауф Парфи ўзига хос шоир. Унинг шеърларида реал воқеа-ҳодисалар эмас, туйғулар етакчилик қилади. Бу туйғулар ёлгондан ҳоли. Рауф Парфи 60-йилнинг ўрталаридан кечатги тузумнинг қандайлигини, унинг моҳиятини англаган ва истиқлолни орзуғина қилмасдан, унга қаттиқ ишонган. Бундай ишончга тарих асос берган. Чунки тарихда мустақил бўлган давлат, албатта, мустақил бўлади, бўлиши муқаррар!

Сўнмас руҳимизда матонат асло,
Аждодлар шарафи абадий яшар.
Муқаррам зиёси, эй, Туркий Дунё,
Қўллагил, Аллоҳим, қўллагим Башар, —

деб аждодлар аъмолини ёдга солади. Куръонда “Бирор қавм ўз аҳволини (яхши томонга) ўзгартирмагунча, Худо ҳам ўз неъматини ўзгартирмай беради” дейилади. Маълумки, аждодларимиз бу муқаддас оятга амал қилишиб, доимо ўз аҳволларини ўзгартиришга интилишган ва ўзгартиришган. Яхши аъмоллар ҳаминша эзгулик асосига қурилади. Эзгулик замирида эса зиё нури ётади. Қадимда Туркистоннинг муқаррам зиёлиги – шундан.

Истиқлолга эришиш халқни истиқболга муяссар қилишдир. Яъни олдинги ҳаётдан руҳий эркин, фаровон ҳаётга эриштиришдир. Бундай ҳаётга эса истиқлолсиз эришиш душвор. Шундан шоир истиқлолга чанқоқлик билан интилади ва бунга Аллоҳ ҳам чорлашини таъкидлайди. Чунки пайғамбаримиз ҳадисларида “Қашшоқлик куфрга яқиндир... Худодан қашшоқлик ва муҳтожликка тушмаслик учун паноҳ тиланг” дейилади. Истиқлол замирида эркин ҳаракат ҳам ётади. Эркин ҳаракатсиз эса киши ҳеч нарсага эриша олмайди. Шоирнинг истиқлолга ружу кўйиши, чорлаши шундан:

Ёлғиз Аллоҳимиз, чорлар Истиқлол,
Муборак сиймолар, ботирлар чорлар,
Ёлғиз паноҳимиз, чорлар истиқлол,
Жаҳонга, Инсонга муҳаббат порлар,
Ёлғиз Аллоҳимиз, чорлар Истиқлол.

Ҳаётӣ ҳодисалар моҳиятини ҳар бир ижодкор ҳар хил тушунади ва ифодалайди. Истиқлол нафақат ҳаётӣ, ижтимоӣ ҳодиса ҳам. Чунки қалби уйғоқ, фикри тиниқ, ўзлигини англаган, ҳаётдаги ўрнини билган шахслар фаолиятининг натижасидир. Кутлибека – шуларнинг бири. У истиқлолнинг самарасини одамлар қиёфасида кўради, яъни сифат ўзгаришида. Шоира “Мен сиздан” деб номлаган шеърда кечаги одамларга мурожаат қилади. “Кул эдик” биз деса, маъқуллаб бош силкишади. “Озодмиз” деса ҳам, шундай қилишади. “Бунёдмиз”, “тахтлимиз”, “бахтлимиз”, “жасорат”, “матонат”, “хиёнат” каби бир-бирига тесқари сўзлар билан мурожаат қилса ҳам, бирдай жисмида ҳеч бир ўзгаришсиз, худди “темир одам”дай бош силкишади. Шоира бу ҳолдан лол қолганлигини шундай изҳор қилади:

Баъзида бошингни ушлагим келар,
Бўйнинг бўғизлаб ташлагим келар.
Қадоқ қўлларингга термулсам лекин,
Қаро кўзларингга термулсам лекин,
Ўзимни ҳаётга бошлагим келар... –

дейди.

Сўнг хулоса ясайди. “Мен Сиздан нима деб гина қилайин?”

Шоиранинг ватанга меҳри ниҳоятда улкан. Ватаннинг дарди ўзининг дардидай, унинг шикастлигини ўзининг жароҳати каби оғриқ ҳис қилади. Ватан бут бўлса, миллат бут бўлади деб тўғри фикрлайди. Иккала тушунча бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Миллатнинг бутунлиги ватаннинг ҳам бутунлигидир. Аслида, миллат бут бўлмаса, ватан ҳам бут бўлмайди. Шоира ёзади:

Мен учун “у томон” ҳам “бу томон” йўқ,
Ватан ҳам бутундир, бутундир миллат.
Жоногир жойимга санчиб турар ўқ,
Ундаги ҳар яра, жароҳат, иллат.

Шоира ҳамма нарсанинг бутунлиги, яъни мукаммал бўлишини истайди. Чунки мукаммаликда ҳамма эзгу омиллар мужассамдир:

Итин ҳам бировга хўрлатгим келмас,
Ажратиб севмайман “йирик, майдага”, –

дейди. Миллатни бўлакларга бўлиш бир-бирига ёвлаш-тиради. Ёвланган миллатнинг таназзулга учраши муқаррардир. Тарихда бунга мисоллар кўп. Энг, ҳали оҳори тўкилмаган мисол социалистик тузумнинг таназзулидир. Қутлибека буни жуда ёрқин ифодалайди, биз юқорида таҳлил тортган “Ватан ҳам бутун, бутундир миллат” деган шеърида. Шоира ёзади:

Ўнг кўзни чап кўзга ёвлатиб хатлаш –
Кеча дор, сургунлар туққан бу усул.
Миллатни бир этмоқ – доим баландлаш,
Ажратиб юрмоқлик – доим таназзул.

Истиқлол даври адабиёти кечаги адабиётдан ижодкор масала моҳиятини, мақсадини, илгари сурмоқчи бўлган фикрини зоҳиран эмас, ботинан ёритиши билан ажраб туради. Улар сўзамонлик қилмайди, тамоқ йиртар даражада қичқирмай (социализмнинг энг оташин, жасоратли, шиддаткор шоирлари каби), сокинлик билан ниҳоятда самимий ҳолда ифодалашади. Хуршид Даврон “Сен умримнинг тонгисан” деган шеърда мустақил ватанни шундай куйлайди:

Мен кўксингга бошим кўйдим:
Сен чекан ғам, ҳасратда куйдим,
Суйдим сенинг Оқдарёгингни ҳам,
Ҳамда Қорадарёгингни суйдим,
Эй, калбимнинг опаси, Ватан!

Бу ерда Ватан сўзи мавҳумлик кўринишидан кўра конкретлашган, инсонийлашган. Сўздаги ифода шундай дейишга изин беради. Маълумки, ҳаётда онанинг кўксига, отанинг елкасига бош кўйилади. Демак, Ватан она қиёфасида келяпти. Биламизки, отадан кўра, она кўпроқ ғам чекади ва ҳасрат тортади. Шоирнинг Ватаннинг ғамидан куйинганига киши ишонади. Чунки Ватаннинг бошига кўп савдолар тушгани – бор ҳақиқат. Шеърда Оқдарё ва Қорадарё ифодаси ҳам ўз табиий маъносидан кўра, салмокли фалсафий маънога эга. Шоир Оқдарё деганда Ватаннинг ёруғ, нурафшон кунларини назарда тутса, Қорадарёда эса бошига тушган қора кунларига ишора қилади. Шоир Ватанни яхши-ёмонлик кунлари билан баробар севади. Чунки у – она. Ҳар қандай фарзанд онага бирдай азиз. Шоир учун Ватан шундай азиздир. Нимага шундайлигига кейинги мисралар кишини ишонтиради.

Усмон Азим Ватаннинг бутун фазилатини, инсон ҳаётида ўйнаган, ўйнажак ролини ватан сўзининг ўзида, унинг ботинондаги мазмунда кўради. “Ватанингни ўстир...” шеърда ёзди:

Бир сўз бор – юксак туғ – ифтихоримда,
Тиригимда – номус, ўлганимда – шаън.
Бир сўз бор – жон унинг ихтиёрида,
Худодай улуг бир сўз бордир – Ватан, –

деб, уни тангирига менгазайди. Чунки Ватани бор одамнинг таянчи бўлади, қудрати бўлади. Шундан уни қадрлашга даъват этар экан, сўз қудрати ила ватан туйғусини экади:

Ўстир Ватанингни боғ каби туйғун,
Ишонгин-у уни шу азиз ерга –
Хушёр бўл, беэга колдирма бир зум –
Фарзандингдан бошқа ҳеч кимга берма.

Мумтоз адабиётда кўплаб қасидалар ёзилгани билан, ҳақиқий қасида сифатида Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ўзган қасидасигина тан олинади ва ўзбек қасидачилигининг асосчилардан ҳисобланади. Бунинг сабаби воқеликка ва Улуғбекнинг инсоний фазилатларига тўғри ёндашганлиги ҳамда ҳақиқий эканлигига нисбат берганлигидир. Бугунги адабиёт худ-ди шу фазилатга эга. Бу ҳол барча масалага бағишланган шеърларда кўринади. Айниқса, ватан мавзусидаги шеърларда ёрқинроқ бўлади. Сирожиддин Саййид ўзининг “Бағишлов” шеърида ёзади:

Куёшу ой кеча-кундуз
Азал посбони бўлган юрт,
Гўзал Чўлпонларию ҳам
Гўзал осмони бўлган юрт,
Сен, эй, шаъни баланду ҳам
Баланд айвони бўлган юрт,
Тикилсам гар, севинчандир,
Кўзимдан кетмагай намлар.

Таърифнинг айна ҳақиқат эканлигига, шоир туйғуларининг самимийлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Шайхзода ўзининг “Тошкентнома” дostonида

Шаҳарлар боқийдир, умр ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар кўчкинчи

каби пурҳикмат, афоризмга айланиб кетган, фалсафий ҳақиқатни ифодалаган эди. Сирожиддин Саййид ҳам Ватанни бўстон деб тўғри ташбеҳ ишлатади. Чунки ҳар комил инсон “ўзликни жамлаб”, Ватан биносига бир гишт (Ғ. Ғулом) қўяди. Демак, янгиланишига, яшнашига ҳисса қўшади. Шун-

дай бўлгач, Ватаннинг мангулиги табиийдир. Шоир “Ватан, сен мангу бўстонсан, баётим – шабнамлар. Саломат бўл, чекан жабру ғаму оғриқларинг етқай”, – дея юртига эзгу тилак билдиради.

Текириш учун саволлар:

1. Ижтимоий ҳаётда кечаётган эврилишлар биринчи нимада аксадо беради?
2. Мустақилликнинг моҳияти нима?
3. Шоир ўз аҳволида нимани акс эттиради?
4. Булбул образи ниманинг ифодаси?
5. А. Орипов, Э. Воҳидов қандай ижодкор?
6. Оқдарё, Қорадарё дейилганда нима назарда тутилади?
7. Шоирлар Ватанни нималарга менгазди?

Таянч тушунчалар

Методология – муайян ҳодисаларни ўрганишнинг энг мақбул ва кўпчилик мақбул кўрган ҳамда кўпчилик тадқиқотчилар томонидан тан олинган етакчи тамойиллар тизими.

Маънавият – миллатнинг асрлар давомида шаклланган, илдизлари унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоий-маданий ривожланиши билан боглиқ бўлган ички (ақлий) интеллектуал ва собит ҳиссий (эмоционал) дунёси; инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нури.

Моҳият – шеър замиридаги туб, энг муҳим маъно, ички мазмун, мағиз.

Туйғу – ташқи таъсирни сезиш, ҳис этиш, қабул қилиб олиш қобилияти; сезги; руҳий ёки жисмоний кечинмалар, ҳис-туйғулар мажмуи, ҳиссиёт.

1.2. Миллий ғоя ва миллий мафкура ифодаси

Режа:

1. Миллий ғоя ва миллий мафкура ҳақида тушунча.
2. Ватан равнақи, халқ фаровонлигида, комил инсоннинг шаклланишида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг роли.
3. Бугунги лирика хусусияти.
4. Лирика замирида ётган ғоялар.
5. Шеър сарлавҳаси ва мавзу уйғунлиги.

6. Э. Воҳидов, А. Орипов шеърлари замирида ётган гоя.
7. Миллийлик билан суғорилган шеърларнинг аҳамияти.
8. О.Ҳожиева, Ҳ. Худойбердиева шеърларининг хусусияти.

Адабиёт:

И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафкура. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

И. А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

Улуғбек Ҳамдамов. Бадиий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002.

Оруэлл Д., Эссе, статъи, рецензии. 2 том. Пермь: Капик. 1992.

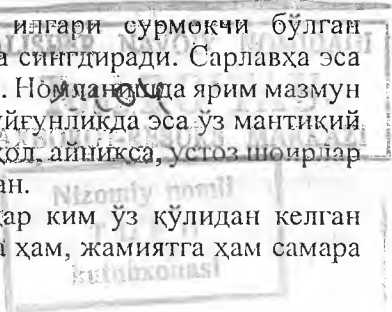
Хотам Умуrow. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002.

Ватан равнақи, халқ фаровонлигида, юрт тинчлиги, фикр онги эзгу мақсад сари йўналишида, комил инсоннинг шаклланишида миллий гоё ва миллий мафкуранинг роли катта. Уни одамлар қалби ва онгига сингдиришда бир қанча омиллар қаторида адабиёт алоҳида роль ўйнайди. Маълумки, миллий гоё ва миллий мафкура кенг тушунча ва таркибига маънавий, сиёсий, иқтисодий, диний масалаларни қамраб олади. Миллий гоё инсон ва жамият ҳаётига жуда катта маъно ва мазмун касб этадиган фалсафий фикр ҳамда дунёқараш олиб киради. Бу фикрлар инсонийлик билан йўғрилгани учун уни эзгу мақсадлар сари етаклаши табиий ҳолдир. Мафкура эса ана шу эзгу мақсадларни амалга ошириш гоёсини ишлаб чиқади. Бироқ плорализм тамойилига эга бўлган мафкурагина истиқболли ва ҳаётбахш бўлади. Чунки бундай мафкура эркин фикрга тўсқинлик қилмайди.

Маълумки, истеъдодли шоир илғари сурмоқчи бўлган гоёсини шеър сарлавҳаси замирига сингдиради. Сарлавҳа эса мавзудан келиб чиқиб белгиланади. Номландида ярим мазмун ўз ифодасини топса, мавзу билан уйғунликда эса ўз мантиқий асоси ва моҳиятига эга бўлади. Бу ҳол, айниқса, устоз шоирлар ижодида эркин ўз ифодасини топган.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, ҳар ким ўз кўлидан келган иш билан машғул бўлсагина, ўзига ҳам, жамиятга ҳам самара

Х-2833/17

беради. Бугунги кунда Президентимизнинг шиори ва қатъий талабларидан бири шудир. Яъни ҳар ким ўрнида виждонан ишласин ва ўз соҳасини ривожлантирсин. Бу фикрнинг замирида ҳам миллий ғоя ётади. Чунки унга риоя қилинса, ватан тараққиёти жадаллашади. Эркин Воҳидовнинг “Бизга сўз тегди кеча” шеърининг замирида шу фикр илгари сурилган. Бир киши минбарларда нутқ ирод этиб, олқишларга кўмилганларга ҳавас қилиб, у ҳам бўшаган минбарга чиқиб сўз айтади. Лекин рост сўзини қабул қилишмайди. Натижада ўзгаларга мақтов бахмали ёпишса, унга “...сарпной сазо – қарғишли бўз” тегди. Шоир бу ҳодисадан шундай ҳисса чиқаради:

Яхшидир ҳар кимса гар
Ҳар ерда қилса ўз ишин,
Мисли деворзан ишига
Кавшдўз тегди кеча.

Кишига ҳаёт ва инсонийликнинг моҳиятини англатиш қалбига эзгулик уруғини экиш демакдир. Кимнинг қалбида эзгулик уруғи кўкарар экан, ҳар бир аъмоли халқи ва ватани равақига йўналтирилган бўлади. Руҳи шундай фазилат билан йўғрилган шахслар ҳаётда ўтишган ва ҳаётда мавжуд. Шундайларни хотирлаш, уларнинг фидойилигини халққа етказиш истиқлол қадрига етишга жуда катта дастуриламал-дир. Абдулла Ориповнинг “Темур” номли шеъри шундай қудратга эга. Шеърнинг ҳар сатрида нақшланган Темурнинг жасорати, чўнг ватанпарварлиги, эрксеварлигини ўқиган китобхоннинг қалбида ўз аждодидан гурурланиш туйғуси юзага келади. Маълумки, бу туйғу мақсад сари парвозга ундайди, ўз-ўзидан қоникмаслик ҳиссини юзага келтиради. Шоир “...ёлғиз бир Занжир Саройнинг ўчини ўрдадан ола билган зот”га, яъни миллатнинг жўмард инсонига кечаги тузумнинг муносабатини (“Турон деб аталмиш каттакон жойнинг Бағрига шунча сигмабди, наҳот?!”) кўрсатиш билан жамиятдаги адолатсизликни очиб беради. Кўп йиллардан бери Темурга нисбатан фотиҳ сўзининг салбий оттенкаси, яъни забт этувчи маъноси қўллаб келинган. Шоир унга аниқлик киритади:

Жаҳонни мўғиллар исканжасидан
Қутқариб қололган барлосий ботир

Қочолмай тақдирнинг тақозосидан,
Фотиҳ деб ном олмиш ўзи ҳам охир.

Буюклар халқнинг кўзини очади, даҳолар уларни бирлаштиради. Сўзсиз, Темур ҳам шунга мансуб шахсдир. Шоир унинг бу хусусиятини усталик билан очади: “Хукми олий билан эгминч намоён “Куч – бу адолатда”, деган сўзларни”, яъни Соҳибқирон томонидан айtilган, бугунги кунда шиорга айланиб кетган пурҳикмат сўзларни мисралар замирига сингдириб юборади. Умуман, ҳар бир мисраси ижтимоий мазмун касб тадидан маъно ташиди:

Қон тўкмиш жаҳонгир гоҳо беомон,
Ёвларни тикмасдан қонли кўзларин.

Демак, душман бош кўтармасдан аввал уни даф қилиш керак. Амир Темур шундай қилган, у яхши самара берган. Халқин фалокатдан сақлаб қолган. Бу фикр бугунги кундаги халқлар ўртасида туғдирадиган, ёвуз ниятли гуруҳларга – баъзи бир диний уюшмаларга, террористларга нисбатан муносабатда амал қилса фойдадан ҳоли бўлмайди. Чунки юртнинг тинчлиги сақланади. Шеър замиридаги ғоя шуниси билан аҳамиятлидир.

Миллийлик билан йўғрилган шеърларнинг аҳамияти шундаки, у юртга, ватанга, халққа, одамларга нисбатан киши қалбида катта меҳр уйғотади, халқнинг қадимги қадриятлари – урф-одат, удумлари, жўмард ва тантилиги, меҳнаткашлиги нақадар фусункорлиги инкишоф бўлади, энг муҳими, гўзал инсоний туйғуларни тарбиялайди. Бу борада Ойдин Ҳожиева ва Ҳалима Худойбердиева шеърияти ажраб туради.

Зарангларда тўрғайга
Айланган чанқовузим.
Қўксида кийик ухлар
Қишлоқдаги ҳовузим, –

деб ёзади Ойдин Ҳожиева ўзининг “Таваллуд таронаси” туркумига кирган шеърида. Соф миллийлик билан суғорилган тиббеҳлардан кишининг кўнгли яйраб кетади. Чанқовуз – соф миллий чолғу. Ниҳоятда ёқимли куй таратади. Ўз куйи

қадимда йигитлар қалбида шижоаткорлик, жўмардлик куртагини ундирган бўлса, қизлар қалбида сабр-тоқат, меҳр-шафқат, садоқат майсалари ўстирган. Шундан унинг куйига нисбат бериб, тўрғайга менгзайди, заранг тўрғай дейди.

Маълумки, кийик ниҳоятда хуркак, зийрак, чиройли ва покиза ҳайвон ҳисобланади. Шундай фазилатга эга бўлган кийик қишлоқ ҳовузининг кўксида ухлайди. Бу ерда ҳовуз кўчма маънода. У – қишлоқ аёлларининг рамзи. Демак, қишлоқ ўзбек аёллари кийикдай хуркак, бегонадан бегонасирайди. Зийрак ва гўзал. Покизалиги икки бор таъкидланади. Биринчиси, кийикнинг покизалигига қиёс қилинса, иккинчиси ҳовузга. Биламизки, сув – тоза, покловчи табиат маҳсули. Ҳовуз тоза тутилмаса, ифлосланади, ўз жозибаси, тароватини, кераклик хусусиятини йўқотади, хунуклашади. Шундай аёлларни уларга қиёс қилганда, катга фалсафий маъно ётади.

Шеърнинг кейинги мисраларида фақат ўзбекларга хос миллий хусусиятлар ўз ифодасини топган:

Момолар чеккасида
Атир сочган жамбиллар.
Қизларнинг елкасида
Кокил бўлган толгулар.

Оламнинг гўзаллиги – ёруғликда, нурда. Ёруғликда киши ёмон иш қилишдан ўзини тияди, журъат эта олмайди. Тун барча ёмонликларнинг макони. Ёруғлик – нур тунга ҳам чирой бахшида ётади. Тунда осмонни юлдузсиз тасаввур қилиш! Инсоннинг ҳар лаҳзаси, қадами кўркув, ваҳимага айланади. Шоир тунни ёқтирмайди (“Туннинг тасвирига юрагим энсиз”). Усмон Азим наздида тун фақат ёмонликлар макони эмас, катта ижтимоий мазмунга эга.

Қарайман... Тиралар манглайимга тун,
Шундоқ ажишларнинг кирар қатига!
Бир кудрат – бешафқат, ханжарсўз зугум
Қисматимни қўшиб тунга чатиган, –

деб ёзади шоир “Туннинг тасвирига юрагим энсиз” мисраси билан бошланадиган шеърда. Ҳақиқатан ҳам, тўғри сўз учун халқимиз қисмати тунга қўшиб чатилган. Тундай зулматга айлантирилган. Шундан шоир илтижо қилади:

Эй, умид! Рухимга бағишла қанот!
Бир тизим нур, ана, кўнгилнинг роҳи...

Ҳа, нур ёруғлик йўлидир. У кўнгилга ҳам тўғри йўл кўрсатади. Аксинча, “Зулматнинг қаърида чексизлар ўсар”. Ҳаётда риё авж олади. Риё урчиган ерда киши руҳсизланади. Рухсизлик кишини журъатсиз ва муте қилади, Тани илдизидан узилади. Шундан шоир ғуссага тўлади, изтироб чекади, безовта бўлади. Шоир ёзади:

О! Замин юзидан чекингин, риё!
Ахир, узилмоқда илдизим тандан! –
Ахир, қандай ухлай? –
Кўз юмсам, гўё
Ҳамма юлдуз учиб кетадигандай...

Маълумки, мудраган кўздан ёруғлик, нур чекинади. Кўз аста юмилиб, зимистон – тун қаърига юмалайди. Киши ҳаракатсизликка айланади. Ҳаракатсиз одам юрт, жамият ривожига, равнақига заррача ҳисса қўнмайди, қўша олмайди. Ҳаётнинг умумий оқимига қўшила олмайди. Ортта қолади, кейинчалик унинг мавжудлиги ҳам бутунлай унутилади. Оқим – келажак ўз бағридан ситиб чиқаради. Бундан кўринадики, шеърдаги кўз юмиш табиий ухлан маъносидан эмас, балки юртнинг келажаги учун қайғурмаслик маъносидан. Шоир эса ҳамини уйғоқ, сергак. Сал мудраса, келажакка бошловчи тўғри йўл – нурдан маҳрум бўлишидан (ҳамма юлдуз учиб кетгандай) қўрқади. Шоир ўзгаларни ўзи каби қалби уйғоқ, руҳи нурли бўлишга даъват этади. Шеърнинг миллий гоё мафкурага эгаллиги шундадир.

Усмон Азимнинг “Кўшиққа кўчмаган одам одаммас”, “Маида русумлардан тамом кечасан”, “Мангу арчазорнинг шундоқ четида” мисралари билан бошланган шеърларида ҳам миллий гоё ва миллий мафкурани лирик қаҳрамоннинг руҳиятига сингдириб юбориш орқали очиб бериши билан аҳамиятли.

Ўзбекистон халқ шоири Ҳалима Худойбердиева миллий гоё ва миллий мафкурани ўзгача идрок этади ва кўради. Унинг моҳиятини аёллар сиймоси ҳамда хатти-ҳаракатида инкишоф қилади. Шоира ёзади:

Бундан агар эл учун
Келар бўлса қилча наф.
Қилдай тилини топиб,
Тиллашавер мор билан.

Лекин шоира масалага кенг қарайди. Истиклол туфайли юртда ҳар жиҳатдан тикланиш жараёни бошланганлигини эътироф этар экан, унда аёллар ўрни беқиёс эканлигини таъкидлайди. “Чунки аёлда яратувчанлик мавжуд. Жамият минбарига чиқиш – оила остонасидан узоқлашиш дегани эмас. Тўмарис момомизни эҳтимол қасос ўти ҳукмдор этгандир. Нодирабегимни балки қаро қисмат сиёсий майдонга тортгандир. Бибихонимни, эҳтимол, халқига, ёрига бўлган меҳри салтанат томон чорлагандир. Ҳар не бўлганда ҳам, улар ҳеч бир вазиятда муқаддаслиги тушунчасини ва яна муборак даргоҳлари – оилани зинҳор унутмаганлар. Биз ана шу муслималик, хокисорлик тийнатида халққа бош бўлган аёлларнинг авлодимиз”¹.

Шоира бу фикрларини шеърда акс эттиради ва аёлнинг бадий сиймосини тарихий асос ҳамда илдизлардан узмаган ҳолда чизади. У аёлни беҳад эъзозлайди, унга катта ишонч билдиради:

Аёл – олов, аёл – гул
Сочлар – арслоний ёллар,
Ишқда ёнмай бўлса қул,
Ҳайф-эй, олов аёллар!
Дунёсига ўт кетсин,
Дунёсига эртак ҳайф
Ул кўнгил аёлсиз
Кетаётган эркак ҳайф! (“Ҳайф”)

Аввало, шеърдаги халқона оҳанг миллий жозибадорликни юзага келтирса, замиридаги фикр миллий мафқурани таъминлайди. Бу ерда ишқ полифоник тушунчага эга. Яъни ҳаётий ва мажозий ишқ уйғунлигини ташкил этиш билан бирга, юртига, халқига бўлган ишқни ҳам қамраб олади.

Оддий нарсаларда катта фалсафий фикр келтириб чиқариш ижодкорнинг чуқур мушоҳадакорлигидан далолатдир. Нарсаларни эъзозлаш, уни қадрлаш, унинг моҳиятини ва, ўз нав-

¹ Ёзувчи, №11 – 12, 1999 йил, 30 июн.

батнда, ўзининг кимлигини англатиш демакдир. Уларга беписандлик билан қараш ўзини унутишдан, ўринсиз хатти-ҳаракат қилишдан далолатдир. Ҳалима Худойбердиеванинг “Еринг бу...” шеърини ўқиган киши бу фикрнинг ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қилади. Шоира ёзади:

Ер айтармиш “кўзинг ерга олма”, – деб,
Тагин “ерга беписанд кўз солма”, – деб.
Туриб тур деб, юриб тур деб, ўлма деб,
Товонинг ўпадиган еринг бу!

Кейинги мисраларда унинг фалсафий моҳияти янада ёрқинроқ очилади. Яъни инсоннинг бутун ҳаёти, хатти-ҳаракати, фаолияти ёдда қоларли тасвирларда акс эттирилар экан, ундан шундай хулоса ясайди:

Аслида, шу ердан бошқа нима нақд,
Омонат-ку қолган барчаси бешак.
Тик чоғларинг бериб дармон, бериб шахд,
Йиқилганда ётадиган еринг бу!

Маълумки, инсоннинг ҳаётда тирик юришига, яшашига имкон берадиган тўрт унсурдан бири ердир. Шундан китобларда, хусусан, “Авесто”да ерни, тупроқни тоза тутиш ҳақида кўп улуғ гаплар айтилган. Лекин XX аср одамлари бунга амал қилишмади. Айниқса, советлар даврида ерга ниҳоятда беписандлик қилинди. Унинг оқибати бугунги кунда маълум. Тўрт унсурунинг бири ер (тупроқ) – кенг тушунча. Ҳалима Худойбердиева бунга шарқона ёндашади. Яъни ер – ўз юрти. Бу ер уни дунёга келтирган, бағрида яшайди ва қайта бағрига олади. Демак, уни эъзозлашга ҳар кимса бурчдор. Умуман олганда, инсонга бўлган меҳр яратганга бўлган меҳрдан бошланади. Бидамизки, инсон тупроқдан яралган. (Бу гипотезада жон борлигини япон олимлари исботлади. Тупроқ таркибидаги элементларнинг барчаси, инсон танасида ҳам мавжуд экан). Демак, ерга – юртга қанча меҳр қўйилса, унинг софлиги, равнақи учун шунча қайгуради. Чунки ер унга шундай руҳ беради. Шеър замиридаги ғоя – шу.

Қутлибека Раҳимбоева шеърлари ўзига хос, ўзгани такроршамаслиги билан ажралиб туради.

Тогнинг сабри тугаса, вулқон бўлиб отилади. Ижодкор эса юрак зардобларини мисраларга тўқади. Қутлибека шундай қилган. Мустақилликдан аввал ёзган “Раддия” номли шеърисида шундай дейди:

Тарвақайлаб ётар дилимда
Улар эккан хўрлик янтоғи...

Нима учун бошқа ўсимлик эмас, янтоқ? Чунки янтоқнинг илдизи ниҳоятда узун, чидамли ва бақувват бўлади. Демак, эркисизликнинг ўтказган тазйиқи, аламлари, қалб изтироблари илдизи ғоят чуқур. Шоир шунга ишора қиляпти.

“Биз” деган шеърисида алам ва изтиробларга аниқлик кирилади:

Ҳар бир сўзимнинг илдизи
Хув “муҳтарам” зотнинг бўғизиди.
Лабимизга оламиз тизиб,
Униб чиққан лаҳза оғзидан.

Бу мисраларни ўқиган ҳар қандай одам мустақилликнинг моҳиятини англаб етмоғи табиийдир.

Мутелик ўзини унутиш, жасорат ўзини танитмоқликдир. Қутлибека жасоратлидир. Шуниси билан ўзининг кимлигини намоён қилади:

...Жоним унга Ватанмас, айтинг,
Айтинг, кетсин муз жойларга... —

дейди. Шоира шахсияти, фазилатларнинг барчаси шеърисига кўчган:

Эркнинг жон сувидан ҳовучлаб олиб,
Ҳар битта ўзбекка сепгим келади.
Ўзбеклигим учун ўзгалар қолиб,
Ҳатто ўзимни ҳам ўпгим келади. (“Озод Ўзбекистон”)

Нақадар самимийлик, ўз миллатидан ғурурланиш ва ҳеч ким айтмаган фикрни айтишлик. Буни ўқиган одамнинг қалби яйраб кетади. Чунки ҳеч ким Қутлибекадай ўз миллатини бу қадар юксакликка кўтармаган. Бу мадҳия эмас. Ҳақиқатни

эътироф этиш. Негаки ўзимиздан ҳар қанча гурурлансак арзийдиган халқмиз! Шоира халқини юрагига яқин олади, унга ишонади ва шундай эъзозлайди:

Мен Сизни Хумодан тушган патим, дей,
Нозларим кўтаргич заранг қатим, дей,
Дил дардимни тиккан тилло қатим, дей,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли.

Шеърдаги ташбеҳлар ҳам ниҳоятда оҳорли ва кўпмазмунли. “Дил дардимни тиккан тилло қатим” – қанчалик ёрқин ифода ва чуқур фалсафий мушоҳада. Дил дарди шунчалик ярага айланганки, оддий ип унга малҳам бўла олмайди, биттириш ўрнига, янада дардини кучайтиради. Чунки оддий ип микроблардан – иллатлардан ҳоли бўлмайди. Тилла тоза, зарарли элементлардан ҳоли, малҳамли хусусияти бор. Тилла – бу омма эмас, халқ. У ўзининг танти қизига малҳам бўлади, эркалигини, нозини (Нозларим кўтаргич заранг қатим) кўтаради. Демак, лирик қаҳрамон халқи билан чамбарчас боғлиқ.

Қутлибека ўзида бутун бир халқнинг хусусиятини акс эттиради:

Сўз айтсам, пичирлаб айтмасман,
Дўст тугул, ёвимни сотмасман,
Тиғ отсам, елкадан отмайман.
Ўзинг мард яратдинг,
Худойим, минг шукур. (“Сен баланд яратдинг”)

Озодлик – шоирнинг бутун вужуди, ҳаётнинг зарурати.

Озодлик деган шу, жон каби сўзни
Девордан беозор кўчириб олиб
Яширгим келади юрак тубига.

Бу фикр сохталикдан ҳоли, бутун вужуддан самимий айтилгани учун киши ишонади. Озодлик ғояси Қутлибека ижодининг бош дастури десак, янглишмаймиз.

Тўғри фикрни айтиш, ҳаётий ҳодисаларга ҳаққоний нигоҳ билан қараб, бор борлиғи билан ёритиш, моҳиятни теран идрок этиш учун ижодкор заковатли ва жасоратли, бургут кўз, бур-

гут нигоҳ бўлмоғи лозим. Шавкат Раҳмон шундай шоир эди. Унинг ўзи: “Шоирлик” “жасорат” сўзининг таржимасидир”, – дерди. Шоир ҳақида қалам тебратган шоир Зебо Мирзаева у ҳақида шундай дейди: “Унинг ёввойи шамоллардай тугилган эркин Руҳи, Руҳининг ҳурлиги бошдан-оёқ умрининг мазмунини белгилайди”¹. Шавкат Раҳмоннинг шеърларини кўздан кечирган киши Зебо шоир ижодининг йўналишини тўғри белгиланганлигига ишонч ҳосил қилади. Ҳақиқатан ҳам, шеърининг ички руҳини, асосини эркин руҳ, руҳ ҳурлиги, табиат гўзаллигидан завқланиш, эзгуликдан яйраш, юртга бўлган чўнг муҳаббат ташкил қилади. Бунинг барчасини сўз заммасига юклайди, бу сўзлар шундай фикрларни ташкил қиладики, улар кишининг шуурига шуур кўшади, мулоҳазакор қилади. Оқибатда ўзини ўзи таний бошлайди. Ўзини ва ўзгаларни кашф қилиш иқтидори юзага келади. Маълумки, киши ўзини билмай туриб, ўзгаларни билмайди. Шоир шеърларига шўнгиган китобхон яна бир нарсани ҳис қила бошлайди. Яъни шоирнинг қалбида мисли қуёш уфуриб туришини. Бизга аёнки, бундай одам ҳеч қачон бировга муте, иллатлар уммонига фарқ бўлмай, тўғри йўлдан адашмайди. Шеърда ўз мужассамини топган шоирнинг шахсияти шеърхонга ҳам ўтади. У масаланинг ўзини эмас, моҳиятини акс эттиради. “Озодлик” номли шеъри шундай номланади:

Қорли уваларда қора кўтослар,
Темир ҳалқалар бор бурунларида.
Бир жойда айланар буюк чўлларнинг
Дарага қамалган қуюнларидай
Қамчинлар тарсиллар.

Бундай қамчинлар таъсирида ўжар кўтослар гулдирар, гўё “жон кириб кутурган тоғларга ўхшаб”. Қўтослар қадами тезлашар, лекин қамчи кўтарганлар истаги сари эмас, балки...

Энди бирин-кетин кенгликка эмас,
Қорли чўққиларга ўрлар кўтослар.
Бу йўл сўнгги йўлдир,
Ягона йўлдир.
Уларни на шамол,
На қорлар тўсар.

¹ Ёзувчи, 1998 йил, 26 август.

Кўтослар ўрлайди тик чўққиларга
Поёнсиз борликда чўққилар ўсар...

Демак, кўтослар туткунликдан, бошида қамчи ўйнашидан кўра, ўлимни афзал кўради. Бу ўлим шунчаки ўлим эмас, мақсад йўлидаги ўлим. Бу ерда табиат ҳодисаси билан жамият ҳодисаси уйғунлашган. Яъни кўтослар инсонийлашган. Ҳақиқатан ҳам, жамиятда эрк, озодлик йўлида миллатнинг канча сара, жўмард фарзандлари ҳалок бўлишган. Улардаги эрка интилиш, исёнкорлик туйғуси ноҳақлик кўзига тик қарашга, жасоратга ундайди. Бу соф миллий ғоя ва озодлик шунчаки кўлга кирмасликнинг моҳиятини англатишдир.

Кечаги кун келажакнинг кўзгусидир. Унга қараб келажак ўзини созлайди, пардозлайди, яъни эзгу аъмоллардан ўзига андоза олса, иллатлардан хулоса чиқаради. Кечаги социалистик-тоталитар тузум қиёфасини кўп ижодкорлар яратишган. Лекин, назаримда, уларнинг ичида Шавкат Раҳмоннинг “Хонадон” шеъри алоҳида ажралиб туради. Чунки унда ҳамма сезмаган, сеза олмайдиган хусусияти – ички “машинаси” ўз ифодасини топган. Шоир ёзади:

Бунда ҳамма ўзини севар,
Тагин севар нозик гулларни...
Чақмоқ кўзли болалар эмас,
Ўстиришар фақат кулларни.

Бу ерда нозик гуллар ўз инжалиги, гўзаллиги билан киши қалбида эзгу туйғулар уйғотувчи табиий гуллар эмас, балки “хонадон”дагиларнинг ахлоқсизликларига ишора. Яъни чиройли қизларни яхши кўради, демоқчи шоир. Чунки ахлоқсизлик ҳукм сурган ерда “ғараз, фосиқ ниятлар” урчийди. Яхшиларни ҳалок қилади, қаззобларга кенг йўл очилади. Бундай муҳитда рух ўлади, рух йўқ жойда орзу-хаёллар, туйғулар қотиб қолади. Ҳаракатсизлик ўлишдир, чиришдир.

Нафас олмай ўтаман ҳар гал,
Уф-ф, нақадар ўткир анқийди.
Ириб кетган орзу-хаёллар,
Чириб ётган туйғулар ҳиди.

Шавкат Раҳмон шеърларида нарса ва ходисаларга катта маъно юклайди, ходисалардан фалсафий умумлашмалар ясайди. Натижада улар жонсизликдан жонлиликка айланади, инсонийлашади. Тут дарахтини ҳамма билади, унинг бошига тушадиган савдодан (йилига каллакраниши) ҳам барча хабардор. Лекин ўзбек халқи ҳаётига жуда яқин шу воқелиқдан кишига ўз ўтмиши хусусида чуқур мушоҳада юритишга ва истиқлол моҳиятини англашга берадиган ижтимоий хулосани кўпчилик ўйлаб кўрмаган. “Тутзор хотиралари” шеъри шундай бошланади:

Тутзор –
Каллакланган биродарларим,
Осмонга бош тираб турибсиз ҳамон,
Майишган тимсоҳдай баданларингиз,
Даҳшатли қудрат-ла эзгандай осмон.

Тасвирнинг ҳаққонийлиги, тиниқлиги шоирнинг бадиий тасаввуридаги мантиқни кучайтирган. Бу ерда барча от, феъл ва сифатлар рамзийлашган. Тутзор – ўз фикрига эга бўлганлар, эркинликка интилганлар. Лекин уларнинг пияти амалга ошмаслиги каллакланган – йўқ қилинганлиги. Улар ўлдирилган бўлса-да, руҳлари тирик. Ҳамон исён қилишади. Қабрдан чиқмоқчи бўлишади (Осмон – қабр гумбазига бош тираб). Бундай интилиш узоқ йиллардан бери давом этади. Узоқ йиллигини тимсоҳ мисолида беради. Чунки тимсоҳ узоқ яшайди. Осмон иккинчи қудратли куч маъносига ҳам эга.

Кейинги мисраларда тутларнинг туришини (ҳабаший куллардай маҳзун) дейди-да, даров инкор қилади, туркий шевали паҳлавонга ўхшатади. Бу ерда сўз ўйини бор. Аслида, иккала ўхшатиш ҳам ҳақиқат. Бу паҳлавонлар боболардан қолган дарзни – ерни, яъни она юртни балолардан сақлашади.

Шоир кечаги тутларни – эл, юрт мустақиллиги учун курашганларнинг фазилатларини санар экан, бугунги кунда ўзи ҳам тут бўлгиси келади. Чунки боболари ер тагида ҳам эр, илдизларига қувват беради. Бирок шоҳлари ўсганда ҳамон кесишади. Лекин у ҳам исёнкорлигини қўймайди. Шоир ёзади:

Кессалар кессинлар,
Чандон ўсамиз,

Эркимиз борлигини кўриб қўйсинлар.
Ҳар баҳор чоғида чандон жўшармиз,
Золимлар зулмга қараб тўйсинлар.
Ўсмасак,
келипти балоғат гали,
тиғ каби илдизлар ердан узилар,
бу ғариб масканда асқотар ҳали,
девюрак ботирлар учун гурзилар.

Демак, одамлар шундай яшаса, ўзлигини топади.

Шоир қатор шеърларида шундай ҳаётнинг реал тасвирида ўзимизнинг қиёфамизни ўзимизга рўпара қилади. Ҳаётда рўй берган адолатсизликдан зада бўлган қалбнинг зиддиятларини мисраларга тўқади. “Оқ девор тагидаги суҳбат” шеърда мозий ҳақида гапириб бўлмайди, бузғунчи, кўпоровчи деб ёқангдан олувчи гумроҳ бор, дейди-да, “Яхшиси, мозийни тошбўрон қилиб, фарзанд ўстирган қавмига эргаш”, – деб қиноя қилади. Бу билан бугунги кундаги баъзи масалаларга бир томонлама қарашга, яъни қоралашми қоралаш деб, кечаги кун жараённинг ёшасига инкор қилинишига ишора қилади.

Шавкат Раҳмон қалб кўзи очиқлигидан ҳамма нарса-ни ёрқин кўради, заковати кучлилигидан барча нарсанинг моҳиятини чуқур идрок этади, руҳ тетиклигидан келажакка неқбин боқади ва шеърда намоён қилиш билан киши қалбига жасорат ҳамда гурур чирогини ёқади:

Паноҳ сўрадимми боримни ечиб,
Ўзимни урдимми ё бирон эшикка?
Қалтис лаҳзаларда оримдан кечиб,
Кирдимми сичқонлар кирган тешикка? (“Бўсаға”)

“Бу шоир – вазият эмас, қисматнинг шоири. Унга давр эмас, у даврга мавзу беради: у даврни эмас, уни давр тинчланиши истади. Охир-оқибатда у ўз тенги билан биргаликда замондошларининг диққат-эътиборини жалб этди, тош қотган қалбларда ҳис-туйғу, фикр чечакларини ўстирди.

Шавкат Раҳмон шеърини жувонмардлик руҳи билан сугорилган. У миллатнинг забун ҳолидан, шўровийларнинг остида топталган Ватанининг пажмурда жисмидан ўрнатади” (Раҳмон Қўчқор, Набижон Бокий).

Соддалик, оддийлик буюкликдир. Чунки унда самими-ят, қалб яқинлиги, инсонийлик, муҳими фалсафа мужассам. Муҳаммад Юсуфнинг шеърлари шундай. Ўзбекистон қаҳрамони, катта адабиётшунос олим Озод Шарафуддинов у ҳақида шундай ёзади: “Муҳаммаднинг шеърлари бир қарашда жуда содда, жўн ёзиладиганга ўхшаб туюлади. Аммо унга ўхшатиб ёзиб кўринг-чи? Қўлингиздан келмайди! Унинг осон ёзиладиганга ўхшаб кўринган мисралари мухлисларини йиғлатди, кулдирди, ўз оғушига тортиб олди”. Бу айни ҳақиқатдир. Шунингдек, Муҳаммад Юсуфнинг шеърлари соф миллийлиги, миллий руҳнинг мужассамлиги билан ажралиб туради. У чираниб ёзмайди, сўзларнинг ўзи гўё табиий равишда қуюлиб келади. У мияни чатнатиб масала, гоё қидирмайди. Шоир уларни кашф қилади, тасвирларга кўмилган фикрлардан келтириб чиқаради. Шундан унинг шеърлари мафтункор ва жозибали. Унинг шеърларининг мазмунини оғзаки гапириб, баён қилиб бўлмайди. Чунки уларнинг асосини воқелик эмас, туйғулар, дардлар ташкил қилади. Туйғу ва дардларни эса гапириб бўлмайди. У ҳис қилинади. Муҳаммад Юсуфнинг шеърлари ҳам ана шундай, уни ҳис қилиш лозим. Ҳис қилинган нарса юракка бориб тегади. Юракка теккан нарсанинг таъсири катта бўлади, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга солади. Шоирнинг деярли барча шеъри шу хусусиятга эга. Унинг элга машхурлигининг сирини ҳам шундадир.

Оналар ҳақида юзлаб шеър ёзилган. Улар бундан ҳам кўп шеър ёзилишига арзийди. Яна ёзилиши керак. Лекин бу шеърларда уларнинг фазилатлари, инсоний хусусиятлари ҳақида сўз кетгани таъкидлагани, мадҳ қилингани учун бир-бирини такрорлаш ҳоллари кўп. Такрорнинг таъсири кам бўлади. Бу шеърлар асосини мадҳ сўзлар эгаллагани учун туйғу, дарддан ҳоли бўлиб қолган. Туйғусиз, дардсиз инсон эса мисли жонсиз сурат, хайкалдир. Муҳаммад Юсуфнинг “Бешинчи ўғил” шеърини ҳам она ҳақида гап кетади. У шундай бошланади:

Етмиш юлдуз ёғилиб,
Ярим ойча тўлолмас,
Етти янга йиғилиб,
Битта она бўлолмас.
Она тирик – эшикка
Ғурбат яқин йўлолмас,

Менинг эса бағрим қон,
Вайронаман, онажон...

Мана, кўриб турибмизки, бу ерда онанинг фазилати, унинг хусусияти ҳақида бир оғиз сўз йўқ, мадҳия ҳам қилинмаган. Лекин ҳолат, дард мавжуд. Муҳими онани йўқотиш оила ва фарзандлар учун қанчалик фожиа бўлиши ёрқин ифодаланган. Маълумки, инсоннинг кўнгли хурсандликдан эмас, изтироб ва фожиадан покланади.

Шеърнинг кейинги мисраларида она мавжуд пайтидаги ҳолатлар ниҳоятда ҳаётий тасвирланади. “Сиз бор – биз ҳам зўр эдик, бир майизни беш ўғил тенг бўлишиб ер эдик”, – дейди. Она тирик бўлганда, фарзанднинг кучи тоққа етиши, энди эса жиндек алам ҳам тоғдек бўлиб кетишини, фариштасини йўқотгани учун ҳаловат йўқолганини, у мисоли ойсиз тунга айланганлигини ички бир дард билан дил изҳор қиларкан, онасиз ўзининг қай аҳволга дучор бўлганлигини алам билан ёзади:

Ўзинг учун ўл етим!
Ўрда ҳам мен, қирда ҳам.
Кўйлагимда тугма йўқ,
Тугма бўлса, кир – ёқам.
Тўрт янгамга қўшилиб,
Турткилайди тўрт оғам,
Ўз уйимда жонажон
Бегонаман, онажон! –

дейди. Онасини йўқотган деярли барча одам шундай туйғуни бошидан кечиради, агар ёшроқ бўлса, бундан баттар ҳолатни бошидан кечириши мумкин. Бу дард, изтироб, армон киши қалбини юмшатиб, уни инсонийлик туйғуларини жунбушга келтириш билан бирга онанинг ҳаётда ўрнини белгилайди. Бу оналарнинг ҳақиқий қиёфасини белгилашдир. Бу миллий хусусият ва туйғу тасвирнинг кудратидир.

Мухаммаднинг шеърляти – армонли шеърлят. Сиртдан қараганда, армон фақат шоирга тегишлидек туюлади. Лекин мисрадан мисрага ўтган сари унинг уфқи кенгайиб, кўз ўнгимизда босиб ўтган йўлимиз, ҳаётимиз ўта бошлайди, аста-секин унинг замиридаги моҳият бўй кўрсатади. Оқибатда бу

армон барчамизники эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунинг айна ҳақиқат эканлигини битта шеър мисолида исботлайди. (Аслида, бу типдаги шеърлари кўп). “Дарёдек чайқалиб, дарёдек тошиб” деб аталган шеърда шоир ёзади:

...Иззат илинжида мансаб талашиб,
Одамдек яшамай умр ўтказдик.

...Онаизоримиз қабрига гоҳи
Битта гул тўшамай умр ўтказдик.

...Дўст холин сўрмоққа фурсат бўлмади,
Йўкладик-йўқламай умр ўтказдик, –

деб ўзимизни ўзимизга рўпара қилар экан, бу ҳолат янада кучаяди:

Иблисни иним деб кучдик гоҳида,
Аршда арғимчоқлар учдик гоҳида.
Шайтон билан шароб ичдик гоҳида,
Ғафлатдан бўшамай умр ўтказдик...

Бундай йўл тутишлик гуноҳи азим эканлигини шоир яхши тушунади, оқибати аянчли бўлишини ҳам тўғри англайди. Шундан ўзининг армонли ва огоҳли сўзини айтади:

Ўздан ўтганидан ўзимиз огоҳ,
Икки елка тўла бир дунё огоҳ.
Насиб этгайми энди одамдек ўлмоқ?...
Одамдек яшамай умр ўтказдик.

Муҳаммад Юсуфнинг қатор шеърлари ҳаётини шахслар номи билан аталгани учун уларнинг номига қараб, киши бир мадҳиядир-да, деб ўйлаши мумкин. Лекин бир-икки мисра ўқиши билан бу фикрдан қайтади. Чунки уларда ҳаётини фожиа, инсоний драма мужассам. “Хурсаной опа” номли шеърда қуйидаги қалбни зирқиратадиган мисраларни ўқиш мумкин:

Кеча нодончалар қилишиб хузур,
Ҳайкалин тиклашиб, ҳайкалин бузиб,

Бугун бари келса сўрашиб узр,
Хурсанд яшаш қийин, Хурсаной опа.
Ана, фариштангиз турди ҳам гўрдан,
Жойи тўрда эди – беришди тўрдан.
Сизда ҳам бор экан манглайда шўрдан,
Хурсанд яшаш қийин, Хурсаной опа

ва ҳоказо. “Саид Аҳмад”, “Мўминжон”, “Маъруф Жалил” номли шеърлар шулар жумласидандир.

Кўриб ўтганимиздек, Муҳаммад Юсуфнинг шеърлари содда ёзилган. Унда жимжимадор сўзлар, бурама, айланма, мавҳум фикрлар йўқ. Лекин юракка яқин, киши туйғусига таъсир қилади, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга солади. Ҳа, бекорга соддаликда улуглик мужассам дейилмаган.

Текшириш учун саволлар:

1. Миллий ғоя нима?
2. Миллий мафкура нима?
3. Ватан равнақи, халқ фаровонлигида, комил инсоннинг шаклланишида миллий ғоя ва миллий мафкура қандай роль ўйнайди?
4. Бугунги лирика қандай хусусиятга эга?
5. Миллийлик билан суғорилган шеърият қандай аҳамият касб этади?
6. Шарқ маданияти ва ахлоқининг негизи нимада?

Таянч тушунчалар

Миллийлик – адабиётнинг миллий хусусиятини ва ўзи мансуб бўлган миллатнинг руҳини ифодалаш.

Миллий ғоя – инсон ва жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи.

Миллий мафкура – муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад-муддаолари, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш таъминловчи қудратли қўлларнинг ўзида мужассам этадиган ғоялар тизими.

Кечинма – кишининг руҳий ҳолатига таъсир қиладиган ҳис-туйғулар, ўй-хаёллар.

1. 3. Ислом асотирлари ва ғояларининг бадий талқини

Режа:

1. Тоталитар тузум мафкураси.
2. Ислом асотирлари ва ғояларининг моҳияти.
3. Диний-маърифий ғояларининг илдизи.
4. Бугунги лирик қаҳрамоннинг аввалги лирик қаҳрамондан фарқи.
5. “Ҳаж дафтари”га кирган шеърларнинг маърифий хусусияти.
6. “Дуо”, “Ғийбат” каби шеърларнинг ғояси.
7. А. Кутбиддиннинг исломий йўлида ёзган шеърларининг ўзига хослиги.

Адабиёт:

- “Қуръони карим”. “Чўлпон” нашриёти, 1992.
- Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Имон. –Т.: “Камалак” нашриёти, 1991.
- Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 1-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1991.
- Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 2-китоб. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
- Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. – Т., 1991.

Тоталитар тузум ва унинг мафкураси миллий республикалар халқларининг тарихидан, маданияти илдизларидан маҳрум этибгина қолмай, диний анъаналари ва урф-одатларини ҳам пайҳон қилиб ташлади. Диний маданият ўрнига бу халқларга берилган марксча-ленинча таълимот эса улар имонини саломат олиб қололмади. Сўнгги йилларда динга эркинлик берилиши ислом таълимотига оид илмий-оммабоп асарларнинг пайдо бўлиши ва бошқа тадбирлар натижасида ўзбек шеъриятида ислом асотирлари ва ғоялари билан суғорилган шеърлар пайдо бўлди. Бу шеърлар Қуръон сурасидаги оятларда ва ҳадислардаги кишини тўғри йўлга солишга иршод қилинган фикрлар асосида ёзилгани учун киши имонини мустаҳкамлашга жуда қўл келяпти. Чунки имони мустаҳкам одам ҳар қандай ёмонликдан ва инсоний иллатлардан сақланади, ҳеч кимга зулм қилмайди. Қуръонда шундай

ёзилган: “Сенинг парвардигоринг ҳеч кимга зулм қилмайди” (“Кахф” сураси, 49-оят); “Аллоҳ оламда ҳеч қандай зулмнинг бўлишини хоҳламайди” (“Оли Имрон” сураси, 108-оят); “Албатта Аллоҳ бир зарра миқдори ҳам зулм қилмайди” (“Нисо” сураси, 40-оят).

Қуръон ва ҳадислардаги мусулмончилик қоидаларини шеър орқали шарҳлаш, уларнинг моҳиятини кишига сингдириш, тарғибот этиш тажрибаси қадимдан мавжуд. Бунга Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Имом Яҳё бин ша раф ан-Нававийларнинг “Арбаин ҳадис”лари мисол бўлади. Мазкур “Арбаин” (арабча “қирқ” чилла дегани) номи билан машҳур бўлган асарлар шакл ва мазмун жиҳатдан бир-биридан фарқ қилган, ажраб турган. Бу ҳақида Аҳмад Қобил, Маҳмуд Оллоберди каби тадқиқотчилар куйидаги фикрни билдирадилар: “Баъзи “Арбаин” асарлари “Усул уд-дин (Ислом динининг асослари ва туб қоидалари), “Жиход” (Ислом ёхуд Аллоҳ йўлидаги муқаддас кураш), тоат-ибодат ёки одоб-ахлоқ асосларини қамраб олади ва тарғиб қилади” (Алишер Навоийнинг “Арбаин ҳадис” китобига муқаддима, – Т.: Ёзувчи, 1991).

Шарқ шеъриятида яратилган “Арбаин”ларда аввал ҳадиснинг арабча, форсча ёхуд туркий таржимаси келтирилади, кейин (насрий) шарҳ берилади. Абдулла Ориповда эса ҳадиснинг асл шакли келтирилмай, ўзи берилаверади. Лекин шунга қарамай, шоир мақсадга эришган. Чунки гап шаклда эмас, мазмун ва моҳиятидир. Лекин бугунги шеърятга Абдулла Орипов “Ҳаж дафтари” ва “Ҳикмат садолари” туркуми билан ҳозирги ўзбек шеърятига диний-маърифий ғояларни биринчи бўлиб олиб кирди. Рабғузийнинг “Қиссаи Рабғузий” асари ва Имом Бухорийнинг “Ҳадис”ларини ўрганиш, Қуръони каримни ўқиш асосида уларда баён қилинган диний-маърифий ғоялар бугунги ёш авлодни юксак инсоний маданият, имон ва эътиқод руҳида тарбиялаш мумкинлигини зукколик билан сезди.

Шоир эллик шеърый ҳадисни ўз ичига олган “Ҳикмат садолари” туркумида диний манбалардан ўрин олган сюжетлар, ҳикматлар ва орзулардан самарали истифода қилган ҳолда кишиларни покликка даъват этувчи, улар қалбига эзгулик уруғларини сепувчи ва ҳидоят йўлига етакловчи лирик қаҳрамон XX аср ўзбек шеърятининг етакчи қаҳрамонларидан шу билан фаркланадики, у, аввало, Тангри тао-

лонинг мавжудлигига ишонади, ишонибгина қолмай, бу дунёдаги барча воқеалар унинг амри билан юз бераётганига қаноат қилади ва ҳар бир одам орттирган гуноҳлари, содир этган жиноятлари учун охиратда жазоланишига шубҳа қилмайди. У ўзидаги ана шу ишончни бошқалар қалбига ҳам сингдиришини ўзининг мурод-мақсади деб билади:

У сенга кўрсатди ҳидоят йўлин,
Юргил ё юрмассан ўзинг бил, инсон.
Балки сен тутгайсен Иблиснинг кўли,
Яратган Холиққа барчаси аён.

Маълумки, Ҳадисларнинг асоси ҳам Қуръони карим. Чунки бу муқаддас китобда инсонни тўғри йўлга солувчи, ёмонликдан қайтарувчи, ҳатто унинг ҳақ-ҳуқуқини белги-ловчи барча қонун-қоидалар, яъни тариқат ва шариат асослари ҳар томонлама илмий-маърифий жихатдан шарҳланган. А. Ориповнинг “Ҳаж дафтари”га кирган шеърларини кўздан кечирганда у кўп нақлий билимлар қаторида, кўпроқ Қуръонга суянганлиги сезилади.

Қуръонда тавба-тазарруга катта аҳамият берилиб, кўпгина оятларда таъкидланади:

“Ким зулм қилгандан кейин тавба қилиб, яхши ишларга тутинса, албатта, Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилади. Албатта, Аллоҳ гуноҳларини кечувчи ва раҳмдилдир” (“Моида” сураси, 39-оят);

“Билмасдан ёмонликка йўл қўйиб, дарҳол тавбага ўтганларнинг тавбасини Аллоҳ қабул қилади. Аллоҳ ҳамма нарсани билувчи ва ҳакимдир” (“Нисо” сураси, 17-оят).

А. Орипов ўзининг “Тавба” шеърида шу фикрни сал бошқачароқ, яъни бадиий санъатлардан бири тазод усулини қўллаб, таъсирчанроқ чиқаради. Шайтон макрига учиб, руҳи ва танида тинчи бузилганини, нажот истаб, қўлида бор имконини ишга солганини, лекин чораси йўқлигини “Гуноҳкор кимсанинг қошида, наҳот, Қопқалар ёпилгай, остоналар берк”, – гуноҳкорни чўчитгач, шундай дейди:

Йўқ, ҳали оламда мавжуддир шафқат,
Йўқ, ҳали тебранур меҳр бешиги.
Тавба қил, тавба қил, тавба қил фақат,
Сенга очиқ фақат тавба эшиги.

Ибодат турларидан бири дуо саналади. Инсон ҳаётдаги ходисалар қаршисида ожиз қолганда ўзига дуодан бошқа суянчиқ топа олмайди. Шундан дуо исломда инсон билан Аллоҳнинг орасини боғловчи ҳисобланади. Қуръонда Аллоҳ таоло мусулмонларни дуо қилишга буюргани қайд қилинади. “Бақара” сурасининг 186-оятда шундай дейилади: “Агар бандаларим сендан (пайгамбардан) мени сўрасалар, мен яқиндадурман, дуо қилувчининг дуосига жавоб бераман. Бандаларим ҳам менинг чақирғимга жавоб берсинлар, менга имон келтирсинлар. Шундагина улар тўғри йўлда юрган бўладилар”.

Ҳаётда дуодан мадад топганлик ҳақида мисол кўп. Шулардан бирини Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ўзининг “Имон” номли китобида келтиради: Асламанберг исмли самолёт командири билан 9 киши океанга ҳалокат туфайли тушиб кетишган, ҳамма уларни ҳалок бўлди, деб ўйлаган. Бу ҳақда командир қуйидагича ҳикоя қилади: “Бир амаллаб иккита кутқарув резина баллонига жойлашиб олдик. Бизда бир қултум сув ҳам, бир тишлам нон ҳам йўқ эди. Ҳаммамиз даҳшатда эдик. Фақат орқа пулемётчимиз Алберт Гранандез даҳшатга тушмади, балки ихлос билан ёлвориб, дуо қила бошлади. Бизни тинчлантириб: “Мен биламан, Аллоҳ менинг дуоимни қабул қилади, бизга тезда ёрдам беради”, – деди. Аёвсиз куёш иссиғи остида қолдик. Лабларимиз ёрилиб, тилларимиз шишиб кетди. Гранандезга қўшилиб дуо ҳам қила олмай қолдик. Шундай бўлса-да, ичимизда Аллоҳга ёлвориб дуо қилар эдик, Шу ҳолда 3 кун ўтиб, оқшом пайти кичкина оролчага кўзимиз тушди. Шу пайт ҳеч қутилмаган воқеа содир бўлди – бизга қараб учта қайиқ сузиб кела бошлади. Ичида яланғоч кишилар бор эди. Кейин билсак, бизнинг халоскоримиз австралиялик туб аҳолилардан бўлиб, қора танли яланғоч кишилар экан. Улар ўз юртларидан юзлаб мил масофани ўтиб, шу ерга келибдилар. Ўзларининг айтишларича, улар кеча ўлжаларини олиб, юртларига қайтишмоқчи экан, лекин қандайдир сирли бир тўртки уларни ўз қайиқларини мана шу ҳамманинг эсидан чиқиб кетган, ҳеч кимга фойдасиз тарафга буришни раво кўрибди” (бу воқеа 1944 йил октябрь ойида содир бўлган).¹

Бу мисолдан дуонинг фойдаси қай даражада эканлигини билиб олса бўлади. Шоир “Дуо” номли шеърида унинг

¹ Имон. – Т.: Камалак. 1991 йил, 97 – 98-бетлар.

моҳиятини Муҳаммад пайғамбар номидан англатади. Расул бир умматини алқаб, унинг шаънига дуо айтади. У бунга эътироз билдирганда, Расулуллоҳ шундай дейди:

Расулуллоҳ деди: – Тингла, эй, уммат,
Ёнган чирогингга дуо пиликдир.
Қўлинг баланд бўлса, билки, бу – неъмат,
Қўлнинг паст тушмоғи тиланчиликдир.

Маълумки, инсонни ёмон иллатлардан фориғ бўлишига даъват этиш инсоний йўлга йўллашдир. Инсоний иллатлардан бири ғийбатдир. Ислом ғийбатни қоралайди, унга нафрат билан қарайди. Нафрат шу даражадаки, ғийбатчини ўлган мусулмон биродарининг гўштини еган кишига тенглаштиради:

“Бир-бирингизни ғийбат қилманг, Сизлардан ким ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни ҳоҳлайди, албатта, буни ёмон кўрасиз. Аллоҳга тақво қилинг, Аллоҳ тавбаларини қабул қилувчи ва раҳмдилдир” (“ХужЗарот” сураси, 12-оят).

Абдулла Орипов худди шу ҳолатни “Ғийбат” шеърисида воқеа фонида акс эттиради. Бу ҳол шеърга ҳаққонийлик ва ишонч бағишлаган:

Йўлнинг канорида – шундоқ сарҳадда
Ўлимтик ер эди аллақандай зот.
Ногоҳ Расулуллоҳ боқиб ҳайратда,
Жаброилга деди: – Бу кимдир, хайҳот!
Жаброил айтдиким: – Бунда ҳар кимса
Жазосин олгайдир қилмишига хос.
Ўлимтик егувчи бул банда эса
Умрини ғийбат билан ўтказган, холос.

Абдулла Ориповнинг тўпلامдан жой олган бошқа шеърлари ҳам шундай хусусиятга эгаллиги билан янги тамойил касб этади.

Абдували Қутбиддин ҳам исломий йўлида талай шеър ёзган. Унинг шеърларини махсус тайёргарликсиз мағизини чақиш қийин. Бунинг учун маълум даражада исломий билимга эга бўлмоғи даркор. Масалан, Қуръонда охират ҳаёти – бу дунё ҳаётидан яхшироқ дейилади. Лекин унга бу дунёда яхши ишлар билан тайёргарлик кўрмаса, етишиб бўлмайди. “Бу

дунё хаётидан афзал охират ҳаёти борлигига ишониш дунёда мусибат етган, азобда қолган кишилар учун кўнгулни тинчлантиради.

Шунингдек, бу эътиқод мўминлар ҳаётида ноумидлик, муваффақиятсизлик содир бўлган дамларда уларни янги руҳий қувватлантириб, бу мусибатларга нисбатан бардошли бўлишга чорлайди¹.

Куръоннинг “Нахл” сурасининг 30-оятда эса шундай дейилади: “Такводдорларга парвардигорингиз нима туширди, деб айтилса, яхшилик туширди, дейдилар. Бу дунёда яхшилик қилганлар яхшиликка эришадилар ва, албатта, охиратда бундан ҳам яхшироқ бўладилар, такводдорларнинг охиратдаги жойлари жуда ҳам яхшидир”.

Абдували Қутбиддиннинг “Балиқнинг тиши-ла тилимни тилдим” мисраси билан бошланадиган шеърнинг моҳиятини шу фикр ташкил қилади:

Балиқнинг тиши-ла тилимни тилдим,
Юрагимни урчуқдай уч айлантирдим,
Кўзимни қийнадим,
Қийноғим қизиқ...
Яйрадим

Бу мисрани ўқиган шеърхонда “Киши қийноқданам яйраши мумкинми?” – деган фикр туғилиши муқаррар. Бу ерда қийноқ жисмоний азобланиш маъносидан эмас, балки поклашиш йўлидаги руҳий азобланиш, руҳий қийноқдир. Киши кўп гуноҳни тили орқали содир қилади. Шунинг учун балиқ тиши билан тилади. Маълумки, балиқ ҳар жиҳатдан пок ва бегуноҳ. Шоир гуноҳларга йўл қўйган ўз аъзоларини жазолаш орқали покланади, тавба қилиш билан гуноҳларидан фориг бўлади. Шундан кейин пок бўлган руҳига эргашади. Ундан кейинги ишлари эзгуликдир. Оқибатда охирати ҳаётга, яъни жаннатга (Мажнунтол дарчасин очди, киритди) муяссар бўлади. Охирати ҳаётни шундай тасвирлайди:

Мажнунтол дарчасин очди, киритди,
Юз битта кизидан бирин танладим.
Хивич қасрларда
Баргладим бирам...

¹ Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Имон. – Т.: Камалак. 1991 йил, 80-бет.

Яйрадим.
Дунёни тарк этдим, хур сафар этдим,
Ёрим-ла туйғуси беҳабар этдим.
Ўн беш кун тўй бердим
Дорулбақода...
Яйрадим,
Яйрадим,
Яйрадим... аааа!

Имон эътиқод қилинган нарсани сўзсиз адо этмоқликдир. Инсоннинг имони қай даражада эканлиги бажарган, бажараётган иши билан белгиланади. Имони суст киши айтганини бажармай, эътиқодига собит турмайди. Демак, айтган сўзига ўзининг имони бўлмаган бўлади. Бундай одам Аллоҳ марҳаматига доил бўла олмайди. Имонли одам дунёнинг икки бахтига сазовор бўлади. А. Қутбиддиннинг “Имон” шеърида бу фалсафий ҳақиқат воқеалар оламида ишонарли очиб берилган:

Туш кўрдим, зулмат ўрмонини қаҳри,
Бойўғли қизлари терурлар чанок.
Йўлбарсдай сочади теграга қаҳрин,
Умр манзил кўриб бебош, беадок.

Туш кўрдим, уфқнинг аёллари ўйнар,
Шамол сийнасида энтикар хаёл.
Ялпиз бешиқларида тонгни тебратар
Бўйрада ялпизлар ундирган аёл...

Биринчи тўртликда имонсизлар дунёси, уларнинг қисмати ёритилган. Бу ҳолат кечаги ҳаётга, яъни тоталитар жамиятга ҳам ишорадир. Ҳақиқатан, кечаги тузумда имонсизлик авж олган эди. Имонсизлик эса жазога мустаҳқикдир.

Иккинчи тўртликда имонийлар дунёси ўз ифодасини топган. Уларнинг келажаги, яъни жаннат кўкатида тўқилган бешиқда (ялпиз бешиқларида) инсон, дунё келажаги (тонгни тебратар) вояга етади, кўкат ўсмайдиган, яъни ёмонлик дунёсида (бўйрада) ҳам эзгулик, жаннатий (ялпизлар) кўкатларни ундиради. Демак, ўзини икки дунё саодатига сазовор қилишга интилади.

Кўриб ўтганимиздек, Абдували Қутбиддин ўз ғоясини ғайритабий ғаройиб манзаралар, тасвирлар замирига сингдиради. Сиртдан қараганда унинг ташбеҳларига юкланган фикр, туйғулар кўнгил кўзида акс этган мутлақо нореал, тушдаги каби тартибсизликдай кўринади. Лекин чуқурроқ мушоҳада қилинса, унинг моҳияти англашилади. Чунки диний қараш бўйича фалсафий объекти реал ҳаёт эмас, инсон руҳияти, руҳий ҳаёт, боқий дунёдир. Зероки шундай экан, тасвирнинг ғайритабий бўлиши ҳайрон қоларли ҳол эмас. Негаки гап тасвир ва ташбеҳларнинг реаллигида эмас, унинг замирида ётган фикр ҳамда унинг моҳияти муҳимдир.

Сирожиддин Саййиднинг аксар шеърояти ҳам ислом асо-тир ва ғоялари руҳида ёзилган. У “Дунё масали” номли шеърида шундай ёзади:

Ранжу ғам азалдан баробар келур,
Алар бир-бирига биродар келур.
Нечун севинчларинг бир хил, аё, Дунё,
Нечун армонларинг бунчалар рангин? –

деган савол қўяр экан, инсонларнинг тутган ишидан ҳайрон бўлади. Яъни хору забунликда қолган инсонларга кўмакка ўз жинси эмас, суг эмизган жайронлар келганидан, инсонларнинг бадбинлигидан куйинади. Шоир бунинг сабабини, албатта, ўзи биледи. Шеърхоннинг эса маълум исломий билимга эга бўлмасдан англаши душвор.

Маълумки, Қуръонда бу дунё ҳаёти кишиларнинг имти-ҳон жойи, деб таърифланади. Яъни бу дунё ҳаёти охирад саодатига эришиш учун воситадир. Ҳаётнинг барча соҳаси, жараёни кишиларнинг имтиҳон жойларидир. Ҳақиқий му-сулмон бўлиш учун имон келтиришнинг ўзи кифоя эмас, балки кенгчилик ва қийинчилик пайтларида, дақиқаларида, ҳам ислом таълимотига бир хил амал қилган кишиларгина ҳақиқий мусулмон саналади. Дунёдаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам, аслида, имтиҳон учундир. “Анбиё” сурасининг 36-оятда шундай дейилади: “Имтиҳон учун сизларни яхшилик ва ёмонлик билан синаб кўрамиз ва охирида ҳаммангиз бизга қайтасиз”.

Демак, ранжу ғам, севинч бир хил-у, лекин уларнинг сино-видан инсон қандай ўтади? Шундан уларнинг армонлари ҳар хил.

Хурсандчилик, дабадабозлик, хашаматчилик инсон иродасини заифлаштириб, доимий лаззатга мойил қилади, қийинчилик, ғам, азоб-укубат иродани чиниқтиради, мустаҳкамлайди. Шоир шеърининг сўнгги мисраси шундай:

Бир акам бор эди бегоналардан,
Уни ҳам ўткардинг ўтхоналардан,
Нечун гирёнларинг кулар, ай, Дунё,
Нечун баъзи шодлар учрайди ғамгин.

Демак, гирён қилганлар, қалби покланганидан хурсанд, шодлар эса синовдан ўтган ўтмаганини ўйлаб ғамгин.

Ота-онани ҳурмату иззат қилиш, уларнинг айтганини бажо келтириш, ранжитадиган ишлар қилмаслик, ҳеч нарсага муҳтож этмаслик фарзандлик бурчи саналишини уқтириш ислом ахлоқида бор. Ҳақиқатан ҳам, насроний халқларида бундай ақида йўқ. Бу Шарқ халқининг юксак ахлоқидан далолатдир. Шоирнинг “Ҳикмат” номли шеъри заминиди шу ғоя ётади.

Шоир ҳикматни на боғу бўстон, на маликанинг чорбоғида, на Дунё, на чинорнинг япроғида эмас, балки

Ҳикмат – бу дунёдан интизор ўтган
Отанг мазорининг тупроғидадир, –

дейди. У ҳикматни шунда кўради. Демак, ота ўлиmidан олдин, фарзандига кўп кўз тиккан. Бунга мажбур қилган фарзанд бугун армонда. Ҳар ўйлаганда кўнгли ўртанади. Ўртанган сари инсонийлик сари қадам ташлайди, тўғри йўл сари йўналади. Чунки у руҳан покланади.

Армон чекан одам ҳам ақлан, ҳам маънан етук шахс ҳисобланади. Негаки ўз қилмишларини торозига солиб, мушоҳада қиладиган, баъзи ишларидан надомат чекадиган киши армон чекади. Сирожиддин Саййиднинг лирик қаҳрамони, яъни “мен” шундай шахс:

Ёшлик эди, бир ўзимни ўйлаб юрдим,
Ўз онамнинг сочларини оқартирдим.
Деворларни тирнаганда барги хазон,
Нечун жисмим зирқрайди ўша замон? –

дейди. “Умр аста айланаркан азиятга” деб бошланадиган шеърида. Ўз қилмишини ўйлашлик, ўз онасига озор берганидан пушаймонлик, ундан руҳий эзилишлик ҳам Шарк халқларига хосдир. Чунки бундай қилмишлар гуноҳ саналади. Баргнинг хазон бўлиши умрнинг тугашидир. Унинг узилганда деворларни тирнаши шоир қалбининг тирналишидир. Бу ерда барг қисмати — инсон ҳаётига ишора. Инсоннинг ҳаётдан кетиши шоирнинг қалбини зирқиратади.

Кўнгил, кўнгил, қай йўлларда тўкилдим мен?
Сени охир ўз майлимга қул қилдим мен.

Демак, кўнгилни ҳавои-нафс ўз тўрига туширган. Бу ҳол инсонни табиий интизомдан чиқаради, истаклар орасидаги тенглик бузилади. Ҳавои-нафс устун чиқиб, бошқаларни четга суради. Иродаси заиф, билими оз одам ҳавои-нафсга берилади. Қуръоннинг “Анъом” сурасининг 119-оятда шундай дейилади: “Албатта, кўп одамлар илмсизлиги учун ҳавои-нафсга берилиб, йўлдан адашадилар”.

Кўнгилни майлларга бўйсундирган шоир ўзининг қай аҳволга тушганини шундай ёзади:

Тутган янглиғ хору хаснинг уволлари
Жой сўрайди мендан кузак шамоллари.
Лек мен ўзим қай ҳолда ва қайдадирман?
Адирларда қолиб кетган чайладирман.

Бундан тегишли хулоса чиқариш инсоннинг маънавий дунё-сини бойитади, қадамини билиб босишга ундайди. Қуръон дунёвий билим билан руҳий билимнинг уйғунлигидаги илмдир. Ислом ҳамиша маҳфиратга, яхшиликка, ёмонликдан қайтаришга даъват этади. Гулчеҳра Нур ҳам шу йўлдан боради:

Харид тиллоларнинг мен соф тиларман.
Ҳарис кўзларингга офтоб тиларман.
Мени рақибига йўйган рафиқам,
Сенга ҳам Оллохдан инсоф тиларман...

Шайтон билан дўст тутинган одамнинг қилмиши разолатдан иборат бўлади, юрган йўлида ёмонлик қилади, уни

қилмаганда ёмонлик соғинади. Албатта, буларнинг охирати йўқдир. Шундайларнинг қиёфасини шоир шундай тасвирлайди:

Йўлда бир кимса-ю, минг фириб борар,
Чўзилган ҳар шохни синдириб борар,
Алҳазар, бийлатмай фаришталарни,
Елкага шайтонни миндириб борар...

Комиллик мукамалликдир. Мукамал нарсанинг барчаси ёлғиз. Аллоҳ ёлғиз, Қуёш ёлғиз, Ой ёлғиз. Буни Гулчеҳра Нур ҳам таъкидалайди:

Осмонимда моҳ ёлғиз.
Юрагимда оҳ ёлғиз.
Ёлғиз билмангиз мени,
Кўксимда Оллоҳ ёлғиз.

Ҳақиқат ҳамиша умумлашмага эга бўлади. Шундан шоиранинг ўкинчини фақат ўзиники эмас, умумники деб англамоқ даркор.

Майлимиз кўчманчи турнадек, Оллоҳ,
Фараҳли бу дунё турмадек, Оллоҳ.
Ё, Рабб, қай бандалар йўлидан юриб,
Сенинг йўллариңдан юрмадик, Оллоҳ...

Бу фикр айни ҳақиқатдир. Мазкур йўлда ёзилган шеърларнинг барчасида ҳам ислом асотирлари замиридаги моҳият тўғри англаниб, унинг таълимотлари тўғри ёритилган деб бўлмайди. Улар ичида шундайлари борки, ўйлаб-нетмай илгари сурилган фикрлар, ишлатилган диний терминлар, яратганга мурожаат киши имонини саломат қилиш ўрнига, сусайтириб, исломга шак келтиради. Буни адабиётшунос Тоҳир Шермуродов яхши очиб берган. У шундай ёзади: “Гоҳо шакланган деганимиз, гоҳо энг ишонганимиз шоирлар асарларининг исломий жиҳатлардан митти, аммо мантиқан жиддий ножўяликларга йўл қўяди. Баъзан ҳақ эътиқоддаги муқаддас сўзларнинг ғилофона ишлатишлари гашимизга тегади. Илҳом битта битилган айрим ёш шоирларнинг шеърларида шу янглиғ

равшан камчиликларни кўриб, ажиб зулматларнинг зоя кетганига афсусланасан киши”¹.

Текшириш саволлари:

1. Тоталитар тузум мафкураси замирида нима ётади?
2. Ислом асотирлари ва ғоялари нимага қаратилган?
3. А. Ориповнинг “Тавба” шеърида нимага даъват қилинади?
4. Ибодат турларига нималар киради?
5. “Дуо”, “Ғийбат” шеърларининг аҳамияти нимада?
6. “Қуръон” оятлари билан шеърдаги фикрларнинг уйғунлиги қай даражада?
7. Тоталитар жамият қиёфаси қай тарзда инкишоф қилинади?

Таянч тушунчалар

Тазод – зид қўйиш, қаршилантириш, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб таъсирчан бадий тимсоллар, лавҳалар яратиш.

Армон мотиви – кўнгилдаги орзу, тилак, умидни рўёбга чиқара олмай изтироб чекиш.

Маърифат – инсон қалбига сайқал бериш жараёни; маънавият сари элтувчи йўл; илм.

Комиллик – ҳар жиҳатдан барчага намуна бўлишга эришиш, мукамаллик.

1.4. Муҳаббат азалий ва абадий мавзу

Режа:

1. Муҳаббат туйғусининг уфқ кенглиги.
2. Вужуднинг ардоқли армонларга тўлалиги.
3. Рамзларда дил тасвири.
4. Соғинчда кўнгил изҳори.
5. Фикр ва туйғулар уйғунлиги.
6. Илтижонинг умумлашма характери.
7. Дунёвийлик билан илоҳийликнинг уйғунлиги.
8. Севгининг ижтимойлашиши.
9. Хуршида шеъриятининг ўзига хослиги.

¹ Ёзувчи гадетаси, 1999 йил, 1 апрел.

Адабиёт:

- Аристотель. Поэтика. – Т., 1980.
Иқбол Мирзо. Қўшиқларим. – Т.: Истиклол, 2004.
А. Фитрат. Адабиёт қондалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
Белинский. Адабий орзулар. – Т., 1979.
Буало. Шеърый санъат. – Т., 1978.
И. Ҳаққулов. Шеърят – руҳий муносабат. – Т., 1990
Я. Қосимов. Уйғониш садолари. – Т., 1987.
Э. Воҳидов. Шоиру шеър у шуур. – Т., 1987.
А. Орипов. Эхтиёж фарзанди. – Т., 1988.

Бу мавзуда истиқлолдан кейин ҳам кўп ва хўп ёзилди. Маълумки, мазкур мавзунинг уфқи кенг. Шоир ўз ишқий туйғусини яратганга, ватанга, юртга, халқига, ота-онасига, дўстига нисбатна изҳор қилиши мумкин. Шундай қилинган ва қилиняпти ҳам. Лекин буларнинг ичида маҳбубга, севганига бўлган муҳаббатга бағишланган шеърларнинг, бизнингча, умри узоқ ва таъсирлидир. Чунки унда кишининг бутун вужудини нокиза ва сирли бир ҳис чулғайди, тоза қон томирларда кўпиради, қалбга оппоқ нур кириб келади. Бу нур тананинг бутун пучмоқларига тарқалиб, нафсоний туйғуларни қувади, фикр тиниқлашади. Бутун олам кўзига бениҳоя гўзал туюлади. Маълумки, гўзаллик эзгуликдир. Вужуд эса ардоқли армонларга тўла. Шоир туйғуси, дардлари ўз дардингизга айланади. Ҳақиқий туйғу билан йўғрилган чинакам шеърятнинг таъсир қуввати уммонга тенг бўлади. Бугунги муҳаббат ҳақида шеърлар шу кабидир. Буларнинг кўпи аёл шоираларга ва ёшларга мансублиги шеърятдаги эврилишдан далолатдир.

Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида ҳақиқий ошиқ ҳақида шундай ёзади: “Ҳақиқий ошиқ деб сен билки, у дард билан яшайди; унинг тили ҳам, дили ҳам, кўзи ҳам пок бўлади. Ишқ уни ўз “мен”идан пок қилиб, ҳатто фано ўтига хашак қилган бўлади. Юзини сариқ қилиб, дардини яширади; кўзини ариқ қилиб ёш оқизади”¹. Бундан кўринадики, ҳақиқий ошиқнинг аҳволи дил изҳоридан эмас, ҳолатидан билинади. Бугунги кун шеърятини шундай. Шоирлар ўзларининг ишққа мубталолигини сўзда баён қилмайди, руҳий кечинмаларини сўз орқали шунчаки айтмайди, балки ҳолат тасвирида кўрсатади. Ҳосият Бобомуродова “Бир дарё оқар қалбимда” туркумига кирган шеърда шундай ёзади:

¹ “Ҳайрат ул-аброр”, – Т.: 1974, 73-бет.

Ким чертар эшикни оҳиста, билмам,
Кўксимдан суғрилиб чиққандай тикон.
Қушдай учиб борсам, чопиблар борсам,
Бағри чўғ ҳамдардим хазонлар экан.

Бу ерда бировга интиқ одамнинг ёрқин ҳолати ифодасини топган. Маълумки, ўзгага интиқ одамнинг бутун вужуди қулоққа айланади, хаёлида фақат унинг ёди кезади, қўли қандай юмушда бўлмасин, кўз олдида кутгани бўлади. Шеърдаги лирик қаҳрамон шу ҳолатда. Унинг изтиробли ҳолати, айниқса, тўртинчи мисрадаги ташбеҳда яхши очилган. Лирик қаҳрамон “мен” эшик чертган ким деб борса, “Бағри чўғ ҳамдардим хазонлар экан”. Демак, ҳижронда қаҳрамоннинг юзи хазондек сарғайган, хазон юзидаги тарам-тарамликдан эса қалб куйиши ифодаланади. Бу ҳолат кейинги мисраларда аниқлашиб, тиниқлашиб боради. Эшитилган сасни у деб ўйласа, сабо бўлиб чиқади, деразанинг тиқ-тиқидан хурсанд бўлса, кутгани эмас, ёмғир бўлади. Ўйга чўмган кўнгил бирдан хоплиқиб кетади, чунки шовқин келганди. Лекин интилгани эмас, шамол бўлиб чиқади. Шоира тилган олган нарсалар бир онли, бир лаҳзали бўлса-да, бироқ улар тўфонининг қудрати ниҳоятда катта. Шоирнинг уларни тилга олиши қалбдаги пўртаналарга ишорадир. Булар ҳамиша йўлда, ҳамиша олам кезади. Шундан уларга муурожаати ҳам мантиқли:

Ёмғир, шамол, хазон, тўхтанг, қайтинглар,
Эшитиб кетинглар қўшиқларимни.
Йўқлаб келмасимга бориб айтинглар,
Йиғлаб очиб қўйдим эшикларимни.

Жисмоний эмас, руҳий изтиробдан йиғлаш руҳнинг покла-нишидир. Ҳақиқий севги ҳижрони эса ботиний изтиробдир.

Табиат билан жонли олам бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Табиатнинг гўзал манзаралари инсон қалбига кўчиб, унинг ботинида ажиб, нозик туйғуларни юзага келтирса, руҳнинг қалқишини эса табиат тажаллисидагина ифодалаш мумкин. Бу Ҳосият Бобомуродова шеърлари орқали ёрқин ҳис қилинади. Умуман, унинг туркумдаги шеърлари руҳан бир-бирига жуда яқин. “Сизнинг ҳам қирларда ўсарми майса” деб бошланадиган шеърда соғинч туйғулари ўз ифодасини топган. Шеърда

бу ҳолат эркаланиш, бир озгина тарзда шу қадар самимийлик билан берилганки, бу туйғу шеърхон қалбига кўчиб, унинг қалбини яйратиб юборади. Бу ҳол туйғулар тажаллисини ҳис ва аниқ тасаввур қилгандагина рўй бериши мумкин. Шоира бунинг уддасидан чиққан. Шоира ёзади:

Сизда ҳам сувларнинг кўпириб қони
Ўзларини тоғдан ташлайдиларми?
Куртакларнинг гулга айланиш они
Бу ширин азобни бошлайдиларми?

Шоиранинг ҳар бир мисраси фикр ва туйғу уйғунлигига эга. Бу – ҳаммага ҳам nasib қилмайдиган ҳодиса. Сувнинг кўпириши – билакдаги қоннинг кўпиришига ишора. Маълумки, қон ўз-ўзидан кўпирмайди, кучли ҳаяжон ҳамда қувонч, завқланишдан юзага келади. Табиат манзараси бу ҳолни содир қилади. Юксакдан ўрқач-ўрқач бўлиб тушаётган шова киши кўз олдига келиб, унинг гўзаллигидан қалб яйраса, муздек шабада эпкинини вужуд ҳис қилиб, ундан ором олади, фикр эса тиниқлашади. Куртакларнинг гулга айланишидаги ширин азоб эса муҳаббатнинг қалбда туғилишдаги онга ишора бўлиши билан бирга, ҳаётдаги иккинчи умрини, яъни улғайиш, комиллик йўли сари қадам ташлаш назарда тутилади.

Шоира шеърда юртига бўлган меҳр билан ёрига бўлган муҳаббат уйғунликда келади. Юртининг тароватидан куёшнинг боши айланади, булутларнинг кўзи тинади, қайтган турналар масканни кўриб, хурсандчилигидан кўз ёш тўқади. Буларнинг барчаси эса, ўз навбатида, лирик қаҳрамоннинг қалбида кечган пўртаналар, висол они яқинлашидаги ҳаяжонли дақиқалардир.

Табиатдаги ҳодисалар, улардаги манзаралар мисоли кўзгудек лирик “мен”нинг ички кечинмаларини, туйғуларини кўрсатиб туради. Чунки ботинда ҳамма нарсалар табиатга кўчган. Лекин севгилисидан бу ҳодиса рўй бермаганидан ўкинади.

Кўнгилдаги армон, юракдаги ғам
Кўчиб кетмасмиди гулга, чаманга?
Нега бунча жимсиз, бунча хотиржам,
Баҳор келмадими, сизлар томонга?!

Агар шундай бўлганда, у (севгилис) инсонлашарди, эзгулашарди. Эзгу юрак эса ҳамма нарсани қалб кўзи билан кўради ва идрок этади.

“Жонимнинг эгаси” шеърда ўз севгилисига шундай илтижо қилади:

Баҳор олиб кетса баҳорларимни,
Ғамлар босиб олса не хорларимни,
Кузлар тўкиб кетса оҳорларимни,
Жоним эгаси, сўнсам майлими?

Бу илтижо умумлашма характерга эга бўлиб, барча ошиқлар ўз маҳбубини бундай аҳволга солмаслик, уларни қадрлашга даъват қилиняпти.

Шоиранинг “Қандайсиз?”, “Яхши бор”, “Қалбимда оқади бир дарё олов”, “Жоним, ҳали менинг ошиқларим кўп”, “Сенга қандай борай, вайрона кўнгил” шеърлари ҳам мана шундай туйғулар уммонига кўмилган, руҳият ифодаланган шеърятдир.

Зебо Мирзаеванинг шеърини ўқиганда “Ҳақиқий шеърнинг мазмунини гапириб бўлмайди, уни ҳис қилиш керак” деган фикрнинг ҳақиқат эканини киши тан олади. Ҳақиқатан ҳам, туйғуни, руҳиятнинг мазмунини сўзлаб ҳам, унинг шаклини чизиб ҳам бўлмайди. Лекин ҳис қилинганда, маънавий ва руҳий эҳтиёж қонади. Бу ҳақида шоиранинг ўзи шундай дейди: “Шеър, балки руҳиятнинг хурриятидир, балки руҳнинг ҳаётидир. Ҳар қалай, қисқа бир шеър ҳам дилингизга катта бир озодлик олиб келади. Менимча, шеърят – бу узун йўл. Руҳият йўли, ёлғизлик йўли...”¹. Бу фикрнинг барчаси шеърларда ўз ифодасини топади. “Тамом” шеърда шундай ёзади:

Мен энди кетаман...
Уни кечирдим.
Кечирдим энг сўнгги ғанимимни ҳам.
Энди тинч яшайман тоғлар юртида
Дарахтлар,
шамоллар,
майсалар билан...

¹ “Ёзувчи” газетаси, 1999 йил, 3 феврал

Бу ерда лирик қахрамон “мен” севилмаганидан ёки севгиси рад этилганидан тушкунлик бир кайфиятда дил изхори қилмаяпти, балки руҳига яқин одамни топмаганидан кўнгли ўксиёпти. Ҳаётда руҳи ҳурриятли шахслар камлигидан ўкинёпти. Чунки унинг руҳи баланд, маънавияти ниҳоятда юксак шахс. Шундан у ниҳоятда кечиримли, ҳатто ғанимини ҳам кечира олади. Ахир, одам табиатан ноқис бўлса, бунинг учун уни айблаб бўлмайди-ку? У табиатдан кўнглига яқинлик топади. Мажнун – Қайс одамлардан меҳр топмаганидан сўнг, дала-даштда ёввойи ҳайвонлар билан дўстлашган-ку!

...Дардсиз нигоҳлардан,
ғамсиз “оҳ”лардан,
шу ўт-ўланларга яқинман кўпроқ.
Авлиёдек чўкка тушиб ўтирган
Қоялар бағридан топамен паноҳ, –

дейди лирик “мен”. Пахлавон Маҳмуд бир рубойисида “Кўҳна қалам толе эмас, доғ битар. Дард экаман, бир-бир униб, боғ битар”, – деб ёзади. Демак, шоиранинг дарахтларни, майсаларни, қояларни дилига яқин олиши бежиз эмас, чунки уларнинг “бағри” дардга тўла. Улар эса азиз тупроқдан баҳра олади (поқ нафси ила куч берар тупроқ). Шоиранинг табиатга кўчган изтироб, дардлари ҳам мева тугади. Бу руҳий эркинлик, маънавият, маърифатдир. Шеърнинг қуввати ҳам мана шунда. Шоира ёзади:

Кўзим тушса, куяди офтоб,
Кўлим чўзсам, тўкилар дилим.
Айтсам гуноҳ, айтмасам азоб,
Бу қандай дард,
Бу қандай ўлим?

Бу – ишқ дарди. Унинг оташи шундай кучлики, яқинлашса, офтобни ҳам куйдиради. Унинг ғам шуъласи дилни шундай изтиробга соладики, бунга дош беролмаган кўнгил “оҳ” чекади. Бу “оҳ”дан бутун олам ёнади, мазкур оловда ишқ тимсоли лирик “мен” ҳам қақнус мисоли куяди. Мана шундай куюниб-ёнишда ҳақиқий ошиқлик ва маъшуклик юзага келади. Бу болада ҳазрат Навоий дейдилар: “Ишқ дегани бу қандай ўтки, у

хужум қилганда, унинг тутуни ва учқунларидан осмон ва юлдузлар яралди. У тутундан малаклар пашшадек қочдилар. Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб қолди. У туфайли ақл пешонаси қорайди. Руҳ кўзидан ҳам у ёшлар оқизди”¹. Лекин шоира қахрамонининг ақл пешонаси қораймайди, балки ишқ дардидан нурланади, руҳ кўзидан оққан ёшдан қалб губорлари ювилади, покланади. Бу ҳиссиётдан холи илоҳий севгининг қудратидир. Шоира севгиси шундай севгидир.

Катта шахсларнинг муҳаббати ҳам, нафрати ҳам чўнг бўлади. Руҳи руҳига мос тушса, диди дидига тўғри одамни топса, бир умр содиқ қолади. Ўз муҳаббатини ёвуз кучлардан, ҳийла-найранглардан она бургутдай ҳимоя қилади. Агар кўнгли қолса воз кечади. Ахдидан эса ҳеч қандай куч қайтара олмайди. Шоира “Кетинг, Сизга эҳтиёжим йўқ” деб бошланадиган шеърда ёзади:

Қолдирмоққа уринманг, илло,
Бокманг илҳақ, интиқ, ғамзангиз
Менга беҳад ёлгон туюлар,
Ишққа ўхшаб кетган таъмангиз.

Унинг кимлигини ғоят тўғри идрок этиб, юзига ҳақиқатни маънавияти бой, руҳи тетик одам айта олади. Зебо Мирзаева шундай шахс. Буни ўзи ҳам эътироф этади:

Нима қилай, шундай аёлман
Табиатан ва ёки дилдан:
Севсам жуда қаттиқ севаман,
Руҳим, жисмим, ҳаётим билан!

У ўз эътиқодига, руҳига хиёнат қилмайди. Шу табиати билан ўзини бахтли санайди. Чунки унинг бу ҳолати ўз шаъни, ғурурини оёқ ости қилувчиларга нисбатан исёнидир. Шоиранинг “Бир кун кетсам”, “Азоб дарраларини”, “Майли, кетгил”, “Бир тоза ишқ бўлса”, “Мен уни севмайман” каби шеърларида ҳам “дард”лари мисраларга тўкилган.

Ҳақиқат ва ҳақиқий инсоний туйғу ҳаммага бирдай таъсир қилади. Чунки туйғунинг миллати йўқ, ирқи йўқ. Барча инсонларда бирдай кечади. Адабиётга чақмоқдай кириб келган

¹ Хайрат ул-аброр. –Т., 1974 йил, 72-бет.

Ҳосият Рустамованинг шеърлари шундай. Унинг шеъриятида дунёвийлик билан илоҳийлик бирлашиб кетган. Шоира шеърияти ҳақида қалам тебратган тадқиқотчилар уни ўлим ҳақида кўп ёзади деб таъкидлашади. Сиртдан қараганда шундай. Лекин синчиклаб ўқигач, ўлим ҳақида эмас, тирикликка, ҳаётга беҳад муҳаббат ва донолик, ҳаётнинг моҳияти, инсоннинг комиллиги ҳақида ёзади дейишлик тўғри бўлади, деган хулосага келинади. Маълумки, инсонийлик моҳияти ҳаётнинг икки саодатига эришишдир. Бунга эришиш аъмолларини бажариш инсоний комилликни белгилайди. Буни ҳамма ҳам англаб етмайди. Лекин ёш бўлса ҳам, Ҳосият англайди ва шеъриятида жуда яхши ифодалайди. Бу ҳол шеърятдаги доноликдан далолатдир.

Барча нарсанинг асоси тириклик ва ҳаётдир. Инсоннинг мавжудлиги шу икки нарсага боғлиқ. Шу икки нарсани севмаслик анойилиқдир. Шоира ўлим ҳақида сўз юритганда тирикликка, ҳаётга катта муҳаббатни куйлайди. Ахир, ошиқлик ва маҳбублик ҳам шу икки нарсага боғлиқ-ку! Хуллас, Ҳосиятнинг шеърлари кишида тушкунлик кайфиятини эмас, некбинлик туйғусини уйғотади, уни ўқиб ҳаётни қаттиқ севиб қоласиз.

Шамоллар эрмаклаб ўйнар
Хазонни —
Тақдир чирпирагиб отади ерга.
Раббим, ўзинг берган мана шу
Жонни
Ўзингдан яшириб қўяй қаерга?!

Бу мисраларни ўқиб, вужудингиз зирқиллаб кетади. Шoirанинг ҳаётни, тирикликни севишни ҳеч ким айтмаган ҳолда журъаткорлик билан ифодалашига қойил қоласиз. Унинг истеъдодига тан берасиз.

Қанча ўлик бўлса —
кўрдим, демас ер.
Ғамни парвосига келтирмайди кўк.
Йўловчи!!!
Йўловчи!!!
Кўллариңдан бер —
Мен сени эртага кўраманми, йўқ?

Йўловчи Ким? У сиз билан биз. Демак, у одамларни ҳам беҳад севади, уларнинг ерни гурсиллатиб юришини яхши кўради. Чунки ҳаётнинг тириклиги, унинг тароватлилиги, илиқлиги улар билан. Афсуски, улар омонат, айниқса, ХХІ аср талатўм, талатўфларидан уларни эртага кўриш ҳам душвор.

Шоиранинг шеърисида севги деган сўз ижтимоийлашади, фалсафийлашади. Маълумки, инсоннинг вужудидан ташқари ҳамма нарса уники эмас, унга вафо қилмайди. Еру Осмон, Қуёшу Ой, юлдузлар, дов-дарахтлар дегандай. Ўзидан кейин ҳам уларни қолишидан, уларга таънаю маломат қилади. Лекин дарров фикридан қайтади. Чунки Дунё деб айтилган нарсада ҳаловат топган нарсанинг ўзи йўқ. У табиатнинг ўзини ҳам тентиратиб юборади.

Юзимга юлдуздай
Сачраганда ёш,
Яшайверасанми
Мен бўлмасам ҳам,
Сенинг оқибатинг шуми,
Эй, куёш?!...
...Бу дунё тентирар
ёмғирда, қорда, —

дейди:

Азизим, бу кўзлар
кўзимда қолган —
Азизим, бу кўзлар билар вафони...

Демак, инсоннинг ўзидаги нарса унга вафо қилади. Бу мисра иккинчи маънога ҳам эга. Инсоннинг яхши ва ёмон фазилатлари ҳамиша ўзи билан бирга. Шунга кўра мавқеи ва ҳаётдаги ўрни белгиланади, яъни унга қараб икки дунё саодати таъминланади.

Муҳаббат бу яхлитлик соғинчи, унга ингилишдир. Бунинг моҳияти шуки, комил инсон руҳий эҳтиёжни қондиришга интилади. Унинг руҳига яқин нарсани инсон беради. Унга мурасар бўлганда яхлитлик юзага келади. Яхлитлик эса бутунлик, мукамалликдир. Аслида, икки жинс бир олманинг икки бўлагидир. Маълумки, ҳамма нарсанинг моҳияти фақат кучли

тафаккур англатади. Ҳосият кучли тафаккур эгаси бўлгани учун муҳаббат моҳиятини теран англайди. У ёзади:

Балки...
Соғинади юрагинг,
Аммо мендан кўзларинг хафа.
Бу дунёда сенинг борлигинг –
Менинг учун ажиб саҳифа.
Сен бор экан...
Мен борман, тушун.
Қор ҳам ёғар...
Ёғади ёмгир.
Сенинг қаро кўзларинг учун,
Яшамасам бўлмайди, ахир.
Орқамизда қолади хаслар,
Бизнинг борар осмонимиз кенг,
Кўзларимда суратинг турар,
Юрагимда турар кўзларинг
Сен бор экан...
Мен борман, тушун.
Қор ҳам ёғар...
Ёғади ёмгир.
Бу дунёда борлигим учун
Яшамасам бўлмайди, ахир.

Демак, қаҳрамон ўз кўнглига, руҳига яқин одамни топган, лекин у намадандир ранжиган. У ўз руҳига яқин бўлгани учун унинг ботинидаги ўзига нисбатан соғинч туйғусини яхши ҳис қилади. Шундан лирик “мен” ортиқча ғурурни йиғиштириб қўйиб, унга нисбатан ўз туйғусини очиқча эътироф этади. Унинг борлиги ўзи учун ҳаёти тўлиқ ва порлоқ эканлигини тан олар экан, ўз навбатида, унинг учун ҳам ҳаётнинг ажиблиги ва ундан мамнунлиги ўзининг ҳам у учун борлигидан эканлигини эслатиб қўяди. Агар улар бир-бири учун яшасагина, ҳаётнинг қор ва ёмғирини енгиб, хасларини ортга қолдириб, келажак сари қадам ташлаши мумкин. Чунки яхлитликда куч бор, қудрат бор. Шундан лирик “мен” яхлитликка интилади ва соғинади. Ҳосият Рустамова муҳаббатни шундай тушунади ва тўғри қилади. Бу муҳаббатни фалсафий англашдир.

Хуршида ўз йўли, ўз овози бор шоира. У мумтоз шеърият йўлида ижод қилади, яъни ғазалда. Маълумки, ғазалнинг асосий мавзуси ишқ-муҳаббат. Лекин Хуршиданинг ғазаллари бир жиҳатдан фарқ қилади. Агар мумтоз ғазалиётда кўпроқ ёрнинг хусн-жамоли мадҳ қилинса, ҳижрон ўтида куйишлари, изтироблари куйланса, бу нарса ҳаётийликдан узоқ бўлса, Хуршида ғазалларида унинг аксидир.

Хуршида мумтоз адабиётдаги анъанавий поэтик образларга янги маъно юклайди, оқибатда у замонлашади ва маънавий, ахлоқий йўналиш олиб, бугунги инсоний ахлоқ ҳамда муносабатга хизмат қилади. Бу нарса “Булбул гулдомига тушганда ногоҳ” деб бошланувчи сюжетли шеърида ёрқин ўз ифодасини топган. Гул ва булбул шундай, яъни ошиқ ва маъшук маъносида. Лекин бу ерда конкретлашган, инсонийлашган. Шоира буни катта ҳарфда бериши билан англатади. Булбул гул боғига келиб ўз нағмасини бошлайди:

Хонишин бошлади Булбул оҳиста –
Зоҳиран хуш чаҳ-чаҳ, ботинан хаста
Эканлигин ошкор қилди бу кеча.

Лекин сохта ошиқ бу сафар мақсадига эриша олмайди, яъни “Орият мулкига раҳна сололмай” гул ёнидан жилади. Бироқ гулнинг дардида ўзининг ботинан хаста эканлигини намойиш қилиб, кечаю кундуз нола қилади. Ва ниҳоят, мақсадига эришади. Гул унинг ноласига ишониб, таслим бўлади:

Гулнинг гул хуснига волаи кўнгул –
Толеъ тухфасидан маст эди буткул,
Висол жодулаган Гул ила Булбул
Еттинчи фалакда елди бу кеча...

Тонг отди...
Вужуди титрагай Гулнинг.
Кун ботди...
Малҳами топилмас дилнинг...
О, наҳот, қайтса-да баҳори йилнинг,
Қайтмагай оҳори энди бу кеча?!

Туйғуларини ақлга бўйсундира олмаган гулнинг надоматларида катта ҳақиқат бор. Тафаккурдан ташқаридаги

ҳаракатнинг барчасининг охири войдир. Хуршида шеърида шу гоёни ифодалаган. Бу гоё ҳамиша ҳаётӣи ва огоҳ кучига эга.

Тафаккури кучли одам ёлғизликка интилади. Ёлғизликка интилиш ўзи билан ўзи қолиш, ўз ботинига назар ташлаш, ўзини таниш демақдир. Ёлғизлик олами кўнгил олами, руҳий оламдир. Бу оламни англаш иккинчи оламни, яъни маънавий оламни кашф қилиш демақдир. Бу олам зоҳирӣи оламдан устун ва сирли, инсон комиллигини таъминловчи оламдир. Мақсуда Эгамбердиева шеърларида шу ҳақиқат ўз ифодасини топган. “Ёлғизлик, гултожим” номли шеърида шоира ёзади:

Ёлғизлик, гултожим, мен сеникиман,
Бир йилми, уч йилми, беш йилми, ўн йил.
Йўлларимни пойлар тақдир – ёсуман,
Хоинлар кўзимга боқарлар дадил.

Бу – айни ҳақиқат. Чунки инсон дунёга ёлғиз келади, ёлғиз кетади. Агар шеър шу фикр билан чекланганда эди, ҳеч қандай маънавий кучга эга бўлмай, бор ҳақиқатни таъкидлаган бўларди. Лекин шоира унга ижтимоӣи мазмун юклайди, қатта фалсафӣи умумлашма чиқаради:

Ёлғизлик, гултожим, найзаларинг санч,
Тишимни тишимга қўйиб чидарман.
Сенга ҳеч ким ҳалал бермас, кўнглум янч...
Айтавер музлатар қўшигинг, шайман.

Аччиқ оғриқларга бир тўйай ўзим,
Музлаб-музлаб юрак ўтларин боссин.
Ёлғон севинчлардан поклансин кўксим,
Ой келиб сочимга хандасин оссин.

Ёлғизлик изтиробларидан кишининг кўнгли покланади, покланган кўнгилнинг йўли ойдин, ҳатто ой ҳам бундан хурсанд (Ой келиб сочимга хандасин оссин). Чунки покланган қалбнинг аъмоли – эзулик ва фаолият. Бундай шахсни инсоният ардоқлайди.

Мақсуданинг шахсий ҳаётӣи фаолияти умумлашма характериға эга. У ўз ҳолатида кечаги ва бугунги ижтимоӣи ҳаётни акс эттиради, шунингдек, аёллар қисматини ёриғади:

Йиғласа, кўзидан дур тўқилмаган,
Оғзидан гул сочмай кўйган пари – мен.
Ўша даврон чертиб кўрганда синган,
Жонон пиёланинг синиқлари – мен.

Замоннинг ноҳақликларидан, адолатсизликларидан изтироб чекканидан, куйганидан жисми шунчалик заифлашиб, нозиклашиб, руҳи ҳам синган. Кейинги мисраларда бу нарса янада аниқлик тус олади:

Севгига айланиб улгурмай ҳис,
Бевалик кўйлагин кийди навжувон.
Умрни қамраган ўша дард боис,
Олмишдир юрагим азобдан унвон.

Юракнинг азобдан унвон олиши – бу топилма, ҳеч ким ишлатмаган ташбехдир. Ўз навбатида, сўзнинг илоҳий кудратининг ифодасидир.

Лекин унинг умидларини (тириклик дарахти) сўндиришга, маломат тошлари ёғдиришга интилишмасин, садоқатда собит қадам туради. Чунки қалбидаги муҳаббат ва вафо кучлидир. Шоира ёзади:

Тириклик дарахтин бир шохи талаш,
Эпчиллар қайирган бир четини.
Кўнглим-эй, қор ёғса ёмғир аралаш,
Муҳаббатнинг гулдан қилган ўтини!

Шоиранинг “Бахт ҳақида эртак тўқийди қуртлар”, “Иккала қўли банд, ишидан келиб” деб бошланувчи шеърлари ҳам фалсафий умумлашмага эгаллиги, ижтимоий мазмун ташиши ва ҳаётийлиги билан муҳимдир.

Жаҳон адабиётини кузатганда, киши бир ҳақиқатга имон келтиради. Бу ҳам бўлса, ҳамма яхши аъмолларнинг замини севги эканлигини таъкидлашларидир. Бу борада, айниқса, Навоий ҳазратлари етакчилардандир. Маълумки, Фарҳод барча билимларни эгаллагач, кейин ишққа мубтало бўлади. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида ёзади:

Дунёда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Демак, билимсиз одам ишқ моҳиятини англаб етмайди. Унинг моҳиятини англаган кишигина чин ишқсиз инсон камолатга етишиб бўлмаслигини идрок этади. Маълумки, ишқ ҳам илоҳий, ҳам дунёвий руҳига эга. Иқбол бу фалсафани яхши англайди. Шундан севгига илоҳий бир куч сифатида қарайди ва инсоний комилликнинг таянчи деб билади. У “Севги” номили шеърида ёзади:

Йўғу боримга боис борлиқсан, севги,
Ягона ёрдан ёлғизсан, севги.
Юрагимни тарс ёрган лаззатсан, лаззат,
Онгимдаги абадий оғриқсан севги.

Инсонни комилликка васл эмас, ҳижрон етказади. Ҳижроннинг ҳам изтиробли, ҳам лаззатли дақиқаларини бошидан кечирган киши эзгулашади. Эзгулик аъмоллари мевасини кўрган вужуд шунчалик ором оладики, унинг наъшидаси васлдан устундир. Шундан шоир:

Чўкаёғиб тутганим хассан-ҳарир,
Севгимдан минг кара ортиқсан, севги! –

дейди.

Соғинч туйғулари, идеалдаги орзулар кишини “тинчитмайди”, ўз навбатида, руҳини тетик, фикрини тиниқлаштиради. Бундай одам “қанот”ли бўлади, у доим парвозда. Бундай кайфиятни, табиатни фақат муҳаббат бера олади. Чунки муҳаббатда ботинидаги гўзаллик ётади. Унга садоқат, вафо эса кишини дилбар шахсга айлантиради. Дилбар шахсда ёмонлик туйғуси бўлмайди. Иқболнинг лирик қаҳрамони шундай туйғуга эга:

Карбало даштида ётаман тўзиб,
Устимга ой кукун сепсин майдалаб,
Фақат чиқмайсизми ёнимдан ўсиб?
Замон борми сизни эслатмайдиган.
(“Зерикиш”)

Туйғулар ҳақиқати миллий руҳ билан уйғунлашганда, бу ҳолат мисраларда ўз ифодасини топганда киши қалби равшан-

лашиб, шуур тиниклашади. Чунки мисралардаги фалсафий ҳақиқат қалб орқали онгга боради. Бу ҳол бугунги кун шеърятининг ўзига хослигини ҳам белгилайди. Илгари бу ҳол жуда кам шеърятда кўринарди. Фақат онгга таъсири ўрганилиб, қалбга, туйғуга таъсири орқа планда эди. Бу борада Иқбол Мирзонинг шеърлари шу хусусияти билан ажраб туради. “Кўзларингга термулсайдим” шеъридаги қуйидаги фалсафий ҳақиқат фикримизни тасдиқлайди:

Эҳромлар ҳам бир кун туроб бўлар экан,
Коинот ҳам тўзғиб, хароб бўлар экан.
Фақат севги мангу ва соф бўлар экан,
Билганимни энди сенга билдирсайдим,
Кўзларингга термулсайдим, термулсайдим.

Бу айна ҳақиқат. Чиндан ҳам севги мангудир. Чунки инсоният мавжуд экан, у яшайди, комиллик сари бошлайди. Мазкур самимийлик, ҳақиқат кейинги мисраларда ҳам аниқлик тус олади. Шундан ҳам у таъсирчандир. “Кўз ёшларим, шошилмангиз, кетманг тошиб, қон юракка малҳам бўлар шўр кўз ёши”, – дейди шоир. Негаки ёмғир табиатни яшнатишда қандай роль ўйнаса, кўз ёши ҳам қалбни яшнатишда, вужудни поклашда шундай роль ўйнайди.

Миллий руҳ халқнинг урф-одатидан кўра, уларнинг табиати орқали ифодаланса, миллат ёркинроқ бўй кўрсатади. Иқбол шундай қилади. Қуйидаги мисраларда бизнинг аёлларга хос бўлган ниҳоятда дилга хуш келадиган, ёқимли эркалик, эркаланиш хусусияти ўз ифодасини топган:

Айтгил, ҳамон борми ширин аразларинг?
Саломатми орзуларинг, хавасларинг.
Қулогимдан кетгани йўқ нафасларинг,
Кўзларингга термулсайдим, термулсайдим.

Истиклол давридаги фаол шоирлардан бири Маҳмуд Тоировдир. У халқ оҳанги, термалари йўлида ёзади. Энг муҳими халқчил оҳанг билан чекланиб қолмасдан, шеърларга халқ руҳини сингдиради, халқнинг содда, лекин ниҳоятда доно фалсафасидан фойдаланади. Оқибатда шеърда халқ руҳияти билан донолиги уйғунлашади. Бу нарса, ўз навбатида, шеърни

ўқишли қилади, жозоба бағишлайди, шунингдек, онгга маънавий озуқа беради, яъни шуурга шуур кўшади. Маълумки, бундай хусусиятга эга бўлган шеърят кишининг ҳам қалбига, ҳам онгига таъсир қилади. Бу хусусият Маҳмуднинг барча мавзудаги шеърларига тегишли, жумладан, муҳаббат мавзусидаги шеърларига ҳам.

Маълумки, Шарқ халқлари дунёвий муҳаббатга нисбатан фалсафий ёндашишларида никоҳгача эмас, кейин юзага келган муҳаббатни афзал билади ва уни чин муҳаббат санайди. Бунда катта ҳақиқат бор. Чунки бундай муҳаббат асосида ҳиссиёт эмас, ақл ётади. Ақл ҳар бир жабҳада маҳак тошидир. Маҳмуд Тоир ҳам муҳаббатга шундай ёндашади ва мисраларда унинг киши дилини яйратадиган хусусиятлари, фазилатларини тасвирлайди. “Ярамас энди” шеърида бир оғиз ҳам севги, муҳаббат сўзи ишлатилмайди. Лекин таг матндан чинакам муҳаббат мавжудлиги англашилади. Негаки шоир муҳаббатнинг дил изҳорини эмас, унинг ҳосиласини, моҳиятини беради. У ёзади:

Куюш бизга кўшилса керак,
Ой арқондек эшилса керак,
Нега юм-юм йиғлайсан, юрак,
Кўз ёш бизга ярашмас экан.

Йиғи киши қалбини юмшатувчи ва покловчи воситадир. Агар бахтдан, қувончдан кўз ёш тўкилса, унинг бу хусусияти икки баробар ортади. Шеърда ифодаланган йиғи (Нега юм-юм йиғлайсан) шу хусусиятга эга. Лирик қаҳрамон ўз идеалига эришганидай, қалбининг маънавий эҳтиёжларининг қонганидан ғоят хурсандлигидан кўз ёш тўкади. Унинг бахтидан қуюш ҳам, ой ҳам мамнун. Чунки уларнинг аъмоли ҳаммиша яхшилик, эзгуликдир. Кейинги мисраларда бу хурсандчиликнинг сабаби ойдинлашади:

Қорсиз тоғлар қора тош экан,
Тилло ҳам бир сара тош экан,
Иккимизда кўнгил ёш экан,
Кўз ёш бизга ярашмас экан.

Демак, ҳар бир нарса ўзига файз берадиган нарсаси билан гўзал ва жозибалидир. Ҳақиқатан, тиллога ҳам ишлов бериб,

санъат ашёсига айлантирмаса, кераксиз матохдир. Инсонга зеб берадиган нарса эса юксак ахлоқ ва яхши аъмолдир. Шу нарса уни гўзал, мафтункор, севимли ва ҳамиша навқирон қилади. Киши ҳамиша шундай йўл тутса, “дунёнинг беги бўлади”, ўзгаларнинг ҳасадини келтириб яшайди. Бунинг учун фақат адолат ва Ҳақ йўлини тутиши керак:

Бу дунёнинг беги бўламиз,
Бинафшанинг кеги бўламиз,
Ўлдирсалар, Ҳақ деб ўламиз,
Кўз ёш бизга ярашмас энди.

Маҳмуд Тоировнинг “Оллоҳ десам...”, “Қайтайин”, “Хуш тилак”, “Юк кўтарсанг, бўзлама”, “Фикри ожиз” шеърлари замирида ҳам мана шундай халқона оҳанг ва халқ донологи ётган шеърятдир.

Текишириш учун саволлар:

1. Вужуднинг ардоқли армонларга тўлалиги нима?
2. Рамзларда дил қандай ўз ифодасини топади?
3. Кўнгил изҳори соғинчда қандай акс этади?
4. Фикр ва туйгулар уйғунлиги нима?
5. Илтижо қандай қилиб умумлашма характерига эга бўлади?
6. Дунёвийлик билан илоҳийликнинг уйғунлиги нима?
7. Қай ҳолда севги ижтимоийлашади?
8. Хуршида, Маҳмуд Тоир шеърити қандай ўзига хосликка эга?

Таянч тушунчалар

Образлилик – воқеликни ижодкорнинг дунёқараши, идеали нуқтаи назаридан акс эттиришнинг умумий принципи.

Метафора – бадий кўчиш тури, қисқа ўхшатиш.

Метаномия – бадий тур, нарсани бошқача номлаш.

Рамз – бирор ғоя, тушунча, ходисаларни ифодаловчи ишора, шама.

Лирик кечинма – шахсан ҳис қилинган, кўнгил кўзгусида йўғрилган, тасаввур қилинган ва ўйланган ҳолат.

1.5. Модернизм ва модерн йўналишдаги шеъррият

Режа:

1. Модернизм ҳақида тушунча.
2. Модернизмнинг адабиётга кириб келиши ва шаклланиши.
3. Экзистенциализм оқимининг хусусияти.
4. Модернизмга нисбатан қараш.
5. Рауф Парфи шеърларининг ўзига хослиги.
6. Модерн шеърнинг хусусиятлари.

Адабиёт:

Эспен Ховардехолм. Модернизм. “Жаҳон адабиёти”, 2001 йил, 1-сон.

Андре Бретонъ. Сюрреализм манифести. “Жаҳон адабиёти”, 2000, 5-сон.

У. Норматов, У. Ҳамдам. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. “Жаҳон адабиёти”, 2002 йил, 12-сон.

Эргаш Очиллов. “Сиз шеър айтасизму ё одам кўркутасиз”. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2004 йил, 17 сентябрь.

П. Қодиров. Маънавият, модернизм ва абсурд. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2004 йил, 26 март.

Ҳар қандай янгиликнинг асоси тафаккур, ҳаётни идрок этиш иқтидори ва даврдир. Бу нарса ўз-ўзидан юзага келмайди, балки билим ва савия заминида ҳосил бўлади. Кишининг билими ошган сари у ҳаётга ўзгача кўз билан қарай бошлайди, уни ўзгача идрок этади. Нимаки эскининг инкори ўрнига келса, у янгиландир. Модернизм жараёни ҳам шундай. XIX асрнинг ўрталарига келиб, айрим илғор фикрли Европа ижодкорлари воқеликни тасвирлаш, унга “тақлид” қилишдан чекина бошладилар. Уларнинг наздида бу нарса ижодкорлар имкониятини кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Бу борада норвег адиби ва мунаққиди Эспен Ховардехолм шундай ёзади: “Бугун биз шундай санъат билан рўпарама-рўпара келиб турибмизки, бу санъат ҳақиқатга ўхшашлик талабини инкор этади; бу санъат воқеликни бошқача тарзда қабул қилишга интилади. Бошқача бирон яхшироқ сўз тополмаганлари учун замонавий санъатни “модерн санъат” деб атамоқдалар”¹.

¹ Жаҳон адабиёти, 2001 йил, 1-сон. 197-бет.

Норманн Мейлер “Пикассонинг ёшлиги” асарида модернизмнинг туғилиши ҳақида шундай дейди: “Икки аср оралиғида илгари ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган кашфиётлар қилинди. Марконинг симсиз алоқа билан боғлаш сингари кашфиётлари одамларни шошириб қўйди. Мана шу сингари гаройиботларнинг эстетик аҳамияти ҳам бор: модомики, ахборотни бир манзилдан бошқа бир манзилга симсиз ҳам узатиш мумкин экан, инсоннинг руҳий ҳолати ҳам электр кувватига боғлиқ бўла олади, у билан ўзаро алоқага кириша олади ҳам. Бу эса шоирлар ва ижодкорларни бефарқ қолдирмайди. Чунки улар технологик инқилобнинг фақат техника билан чекланиб қолмайдиган ялпи оммага вақтинчалик номаълум мазмун-моҳиятини ботинан идрок қила билган эдилар. Бирон-бир масофани фақат от ёрдамидагина эмас, бошқа воситалар ёрдамида, кўмагида, боз устига, ақл бовар қилмас тезликда босиб ўтиш мумкин экан, ижод майдонига ҳам бошқача андозалар билан ёндашмоқ керак деган тушунча-ақидалар пайдо бўлди. Ана ўша йиллари Фрейд ўзига хос тушлар таъбирини кенг жамоатчиликка ҳавола қилганди. Бу эса кўплаб ижодкорларни ҳаётга янгича нигоҳ билан қарашга ундай бошлади. Инсоннинг ботиний оламига илк йўлак очилганди. Азалий тушунчалар, анъаналар чилпарчин бўлиб кетганди”. Шундай қилиб, жамиятдаги техникавий тараққиёт, бадий ижод жараёнида ҳам ўзгариш яшашга замин яратди. “XIX аср ҳақиқатининг шартли ва чекланганлигини англаб етган XX аср ижодкорлари дунёи борлиқни бевосита эмас, балки бавосита, яъни ақлан эмас, аксинча, қалбан идрок эта бошладилар. Натижада, воқелик – объектнинг ранг-баранг ботиний олами жилва қилиб, кўзларни камаштира бошлади” (Александр Генис). Демак, модернизмнинг объекти реал воқелик эмас, субъект, яъни ижодкорнинг тасаввуридаги воқеликнинг талқинидир. Лекин уни луғавий маъносига кўра (модернизм французча *moderne* – энг замонавий) бутунлай янги нарса десак ҳам тўғри эмас. XX аср бошларида Ғарбий Европада адабиёт ва санъатда юзага кела бошлаган импрессионизм, футуризм, экспрессионизм, унанимизм каби оқимлар унинг хамиртуришини ташкил қилади. Мана сюрреализм оқимининг хусусиятига, унинг мақсади нимага асосланишига эътибор берайлик: “Унинг мақсади оғзаки, ёзма ё истаган бошқа бир йўл билан фикрнинг реал амал қилишини ифодалашдир. Сюрреализм муайян ассотиатив шаклларнинг

олий реаллигига ишонишга асосланади. Сюрреализмга қадар бу шаклларга бепарво қараб келишган. Сюрреализм хаёлотнинг қудратига, фикрнинг беғараз ўйинига, ишончига таянади. У бошқа ҳар қандай психик механизмларни узил-кесил барбод қилиб, ҳаётнинг асосий муаммоларини ҳал қилишда уларнинг ўрнини эгаллашга интилади”¹.

Агар модерн йўналишидаги ижод намуналарига эътибор қилсак, уларда сюрреализм хусусиятларини англаш қийин эмас. Андре Бретонъ сюрреалистларнинг ижоди хусусиятига кўра классификация тасниф қилади. Бу таснифда сюрреализм хусусияти ёрқинроқ очилади ва идрок қилинади. У Свифтни асарига истехзо кучлилигига кўра сюрреалист деса, Садни садизм борасида сюрреалист санайди. Констанни сиёсатда, Раббни эса ўлим манзарасини бериш ва унинг моҳиятини очишига кўра сюрреалист санаса, Эдгар Пони бўлса асарларнинг қизиқтирувчилик кучига кўра сюрреалист ҳисоблайди ва ҳоказо. Демак, сюрреалистлар ақлга суянади, унинг қудрати билан иш кўради. Чунки ақл кучигина одам ва олам моҳиятини тўғри англашга имкон беради. Модернизмнинг йўналиши ва мақсади ҳам шундай.

Ҳаётда ҳар қандай янгилик қаршиликка учрайди. Бундай бўлишнинг икки сабаби бор. Биринчи сабаби, ўрганган анъана-дан воз кечолмаслик ва уни тушуниб етмаслик ва моҳиятини англамаслик оқибатида инкор қилинади. Экзистенциализм оқими ҳам қаттиқ қаршиликка учраган. Экзистенциячиликни умидсизлик квиетчилигига (эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам Худонинг иродасидан, тақдири азалдан деб қарашни тарғиб этган ва фаолликдан чекинишга, ижтимоий алоқаларни ниҳоятда камайтириш воситасида ахлоқий покликни сақлаб қолишга чақирган таълимот. XVII асрдан шакллана бошлаган) берилишга чақиради. Инсоннинг тубанлиги – қабиҳлиги, жоҳиллиги, шилқимлигини кўрсатиш борасида инсон табиатдаги ёруғлик томонларидан юз ўгиришда айблашган. Демак, экзистенциячилар асосий диққатни инсон ҳаётини ёмон томонга қаратади, деб эътироз билдиришган. Ваҳоланки, бу оқимнинг йўналиши бундай эмас. Мана бу борада XX асрнинг йирик француз адиби, файласуфи, экзистенциячилик таълимотининг асосчиларидан бири Поль Сартр дейди: “Ҳар

¹ Андре Бретона. Сюрреализм манифести. Жаҳон адабиёти, 2005 йил, 5-сон, 179-бет

қандай ҳолатда ҳам, биз, экзистенциячилик деганда, энг аввало, инсонга ҳаёт кечирриш имконини берадиган ва, бундан ташқари, ҳар қандай ҳақиқат ҳамда ҳар қандай фаолият маълум муҳит ва инсоний субъективликни тақозо этишини таъкидлайдиган таълимотни тушунамиз”¹. Яна экзистенциячилар “инсон ўз эҳтирослари учун жавобгар”, “ҳаётда ўзини ўзи яратадиган муҳаббатдан бўлак муҳаббат йўқ; муҳаббатда ўзини намоён қиладиган муҳаббатдан бошқа “бўлиши мумкин” бўлган ҳеч қандай муҳаббат йўқ”, “инсон ўз ҳаёти билан яшайди, у ўз қиёфасини яратади, у қиёфадан ташқарида эса ҳеч нарса йўқ” деган таълимотни илгари суришлари учун танқид қилиш эмас, ҳаётбахшлигини таъкидлаш лозим. Экзистенциализм таълимотининг ҳаётбахшлиги яна шундаки, инсоннинг қилган ишига қараб баҳолайди, у ўз тақдирини ўзи белгилайди, ҳаракатгина инсоннинг яшаш учун имкон беради деган фалсафий ҳақиқатни ўз асарлари воқеалари заминига сингдиришади. Демак, модернизмни шаклланишида катта роль ўйнаган оқимларнинг замирида ҳаётбахш таълимот мавжуд экан, оқимларни уйғунлашган кўриниши бўлган модерн руҳидаги асарлар замирида ҳам одам ва олам моҳиятини теран англашда қўл келадиган муҳим фикр ва ният борлиги шубҳасиз. Ҳозирги кунда модерн руҳидаги асарларга нисбатан икки қараш мавжуд. Яъни модернизм оқимини қўллабгина эмас, уни бугунги ўзбек адабиётида етакчи тамойил бўлишини истовчи (У. Норматов, Б. Рўзимухаммад, У. Ҳамдам ва модерн руҳида ижод қилувчи адиблар) ва “модернизм Ғарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди... Шарқона исломий маънавият, ўзбек маънавияти бунга йўл қўймайди”, деган иддао билан (Сувон Мели, Б. Саримсоқов ва бошқалар. Буларнинг сони кўп. Улар расман ёзма равишда бирор матбуотда чиқишмаган бўлса-да, оғзаки бу оқимни инкор қилишади) кескин қарши турувчилар. Бизнингча, илкала қарашдагилар ҳам ҳақ эмаслар. Биринчи гуруҳда бугунги кун адабиётида кишини ўйлашга, фикрлашга мажбур қиладиган, плюрализмга эга бирдан-бир оқим бу модернизм, деб анъанавий шеъриятга беписандлик билан қарашлари ила ҳақ бўлишмаса, иккинчи гуруҳдагилар эса оқим билан унинг маҳсули бўлган шеъриятга қарашни аралаштириб юборишган.

¹ Жан Поль Сартр. Экзистенциализм тўғрисида. Жаҳон адабиёти, 1997 йил, 5-сон. 181-бет.

Лекин иккинчи гуруҳнинг оқимга қарши чиқишларида жон бор. Чунки кўп модерн шеърлардаги ташбеҳлар ўта беўхшов, нафосатдан ҳоли, фикрлар чалкаш, бошқотирма шаклдаки, албатта, бундай шеърлар киши руҳига сингмайди, туйғуга бегона бўлиб қолаверади. Руҳга бегона нарсада эса жозоба бўлмайди. Лекин шеърнинг бу тарзда бўлишига оқим айбдор эмас, балки шоирларнинг оқимнинг ўзига хослигини, мақсад моҳиятини англаб етмаганлигининг оқибатидир. Чунки бу оқимда миллат руҳидан, турмуш тарзидан, табиатидан чекинмай олам-олам маънога эга, гўзаллиги билан завклантирадиган шеър ёзса бўлади. Бунга япон, Корея шориларининг шеърлари яққол мисолдир.

Модерн шеърининг хусусияти ҳақида Эрлинг Кристи шундай ёзади: “Поэзия воқеликка тақлид қилиш эмас ёки у воқеликнинг тафсири ҳам эмас, поэзия ўз-ўзича воқеликдир, воқелик бўлганда ҳам амалдаги воқеликдан ортиқроқ даража воқеликдир. Унда жўнлик пардаси бир чеккага суриб кўйиб, бизнинг онгимизнинг “воқелик” билан мулоқотга киришмоғига ёрдам берадиган “ҳимоя механизми”нинг хатти-ҳаракатини намоён қилишга интилиш тажассум топгандир. Яхши асар – китобхон шуурида портлайдиган бир бўлак сиқик воқеликдир”. Бу сўзлар фақат поэзия учун эмас, жамики модернизм учун қонун кучига эга”¹.

Бундан кўриняптики, бу оқимни бутунлай рад этиш жоиз эмас. Унинг бугунда етакчи оқим бўлиши ташвиқот ва тарғиботга эмас, ижоднинг самарасига боғлиқ. Бутунги кунда модерн шеърлар киши қалбини забт этолмаслигига, руҳига сингмаслигига, юқорида айтганимиздек, оқим айбдор эмас, ижод маҳсули, яъни шеър айбдор. “Яъни “ўз-ўзича воқелик” бўлган миллий руҳга эга шеърнинг юзага келмаслигидандир.

Маълумки, бадиий ижоднинг биринчи куроли сўздир. Ижодкор ўзи идрок этган воқелик, оламни, кишига айтмоқчи бўлган фикрини илгари сурмоқчи бўлган ғоясини сўз орқали етказди, сўз ва ибораларни, ташбеҳларни ўринли қўллаш, айниқса, шеър учун зарур ва шартдир. Бу борада Аристотель шундай ёзади: “Мен кўп қўлланиладиган ҳамма сўзлардан бошқасини; ноёб сўзлар, метафора, чўзилган ва бошқа сўзларни ғалати деб атайман. Лекин кимдир бутун нутқни шундай асосда тузса, ё топишмоқ, ё варваризм келиб чиқади. кўчма сўзлар, метафо-

¹ Жаҳон адабиёти, 2001 йил, 1-сон, 197-бет.

ралардан ташкил топса – топишмоқ, ноёб сўзлардан ташкил топса – варваризм юзага келади”¹.

Бу фикрнинг ҳақиқат эканлигини модернизм руҳидаги шеърятда кўришимиз мумкин. Модернизм моҳиятини тушуниб, қалбан идрок этиб, ижод қилган Рауф Парфи, бу борада қалам тебратаётган Фахриёр, Баҳром Рўзи-муҳаммадлардир. Маълумки, моддий борлиқнинг аниқ тасвири таъсирчанликни ошириш билан бирга, лирик қаҳрамоннинг энг нозик туйғулари ва ички кечинмаларини ҳам ёрқин ифодалашга хизмат қилади. Рауф Парфи шеърларида шу ҳол кўринади. “Йўловчи” туркумига кирган шеърларидан бирида шундай ёзади:

Кўзимнинг ғорида парчинлаган Кўк,
Булутлар, тўлқинлар, ҳиддат сочилган.
Сенинг чиройингда гард йўқ, ғубор йўқ,
Алданган гулларнинг бағри очилган.
Сен-да сочилгансан, очилиб гулим,
Сен балки мен учун яшарсан энди.
Сен ёлғизсан бу дунёда, севгилим,
Чексиз чидаимнинг синчлари синди.
Чўнқайган чўккидан сўрайман сени,
Қариган баҳордан сени сўрайман.
Топгил, дейман Менинг Буюк Севгимни,
Ер тишлаб сўрайман, сўнг бор кўрай ман,
Чақинлар жимликка чақар жисмингни,
Кўкнинг синигига сени ўрайман.

Кўриняптики, сонетдаги сўзлар жозибаси кишини мафтун қилади. Лекин улар замирида яширинган фикрни, яъни ниятини киши тезда илғай олмайди. Уни англаш учун ҳолатни кўз олдига келтириш лозим. Маълумки, кўзнинг чуқурида (ғорида) кўз соққаси – гавҳар жойлашган. Унда тиниқ осмон, яъни бутун борлиқ жилоланади. Тиниқ нарсада гард, ғубор бўлмайди. Дунё, олам ҳам киши кўзига шундай кўринади. Лекин яшаган сари у (дунё) ҳақиқий қиёфасини кўрсатади, намоён қилади. Шоир соф деб ўйлаган нарса рўё бўлиб чиқади. Ҳаётнинг – замоннинг турфа найрангларида чўққилар ҳам чўнқайган, баҳор ҳам қариган. Лекин шоир софликка, комилликка ин-

¹ Аристотель. Поэтика. – Т.: 1980, 45-бет.

тилади. Комилликнинг биринчи асоси чин севгига муяссар бўлишдир: “Йўловчи” шеърида шундай сатрларни ўқиймиз:

Сўзнинг гулханида руҳим исинди,
Ул юлдуз, ойларнинг сўзин ўқирдим...
Аламзор кўйнида эзилган бир барг.
Сўнги Унут сўзин дарёси окар.

Сиртдан ёндашганда “Сўзнинг ҳам гулхани бўладими?” деган савол туғилиши мумкин. Лекин онг оқимини ишга солиб, мушоҳада юритилса, моҳият ойдинлашади. Халқда бежизга “Буғдой нонинг бўлмаса ҳам, буғдой сўзинг бўлсин” дейилмайди. Чунки ҳаётда сўзга тенг келадиган таъсирли ва “Тўйимли” нарса йўқ. Инсоннинг исёни, итоати, мутелиги, шижоати ҳам сўз туфайлидир. Ахир, қахатчилик, очарчилик, уруш даврларида, қиш-қировда оналар ҳар жиҳатдан юпун болаларнинг бағирларини сўз тафти билан иситган, қоринларини тўйдирган. Демак, шоир руҳининг сўзнинг гулханида исиши табиий ҳол. Руҳи исиган, яъни тетиклашган, дадиллашган руҳ атрофдаги нарсаларнинг моҳиятини англайди. Иккинчи мисрадаги юлдуз, ойлар сайёра эмас, маънавият осмонидаги юлдузлар, ойлардир. Шоир ўшаларнинг сўзин ўқийди, идрок этади. Шундан руҳи қийналади. “Эзилган бир барг” тўғри маънодаги барг эмас, у шоирнинг юрагидир. Тоталитар тузум имонсизлари доимо ўтмишингни, ўзлигингни унут деб хитоб қилган. Шоирнинг руҳи ғазабга келади, ички туғёнлари томирларида дарё бўлиб оқади.

Модерн шеър кутилмаган ташбеҳлари билан ажраб туради.

Умидларнинг кулини сепдим
Мен бошимга, оқарар сочим.
Қолавердим, қаёнлар кетдинг,
Сен мендаги ўзингдан қочиб? —

деб ёзади Фаҳриёр. Умидларнинг ушалишига ҳижрон изн бермайди. Ҳижронда қалб оташга айланади. Оташда умид варақлари куйди. Куйган сари эга оташ алангалайди:

Кўнгилда умидлар исёни
Ҳажринг дарвозасин тепади,

Армон умидларнинг қонига
Висолинг хокини сепеди.
Юрак – умидларнинг мозори,
Уни ҳеч ким зиёрат этмас.
Дилдан унутилмоқ озори
Муҳаббатнинг мисоли кетмас.

(“Суйги не дегани кўнгил олдида”)

Бу алангада куйган умидлар мозор тусини олади. Уни ҳеч ким зиёрат қилмайди. Чунки у кўринмайди, у ботиний қалб мозоридир. “Висолинг хокини сепеди” дейиш мантиқли. Ҳижрон оловлантиса, висол сўндиради. Табиийки, сўнган нарсадан кул қолади.

Модерн шеърининг яна бир хусусияти, унда сўз анъанавий шеърлардан ўзгача қурилади, шоир позицияси аниқ бўлмайди, маълум бир хулосавий яқун ясалмайди. Аксарият ҳолда ти-ниш белгилар ҳам қўйилмайди. Чунки фикр онг оқими монанд тинимсиз мияда оқади, кишига тинчлик бермайди. Баҳром Рўзимухаммаднинг шеърлари шундай. “Жараён” номли шеъ-рида шундай ёзади:

Рухимда яшайди бир ваҳший одам,
Кузатиб ётади феъл-атворимни,
Қанча сипо кўринсам, шунча дарғазаб.

Агар киши онг оқимини фикрлашга йўналтирилса, “ваҳший одам” кимлигини англайди, идрок этади. У иблис – шайтон. Маълумки, шайтон эзгуликдан безовта бўлса, ёмон аъмоллардан гул-гул ёнади:

Бетоқат бўлади гоҳида
Гул ҳидласам ёки шеър ёзсам.
Бехосдан ириллаган кучук сингари
Ичсам, сакраб кетар қувонганидан
Шундай ўқирарки, бу қичқирик
Фош этади мени ва уни.

Ҳа, барча ёмонликларнинг илдизи – ичкилик. Ичган одамнинг ҳаракати эса шайтонийдир. Шайтон кутқусига берилган одамдан дўстларнинг ихлоси қайтади (Дўстлари фикридан қайтар оҳиста, Мен борган даврага яқинлашмаслар). Инсон

инсонийлигича қолиши учун руҳидаги шайтонга нисбатан исён кўтариш керак. Шундагина бу “ваҳший киши” жунбушдан тўхтайтиди, тинчийди:

Аммо бу қичқириқ янграган заҳот,
чўғдек огир бир ҳарсанг тошни
елкамдан туширгандек бўламан бир зум.
Сўнг эса жиддийлик қалқар юзимга,
елкамга чиқади ўша ҳамда
пинакка кетади шу ваҳший киши.

Миянинг чатнатгудек фикрлашга мажбур этиш модерн руҳидаги шеърнинг энг муҳим хусусиятидир. Бунинг исботини яна Баҳром Рўзимухаммад шеърідан топамиз:

Дарахт ковагининг меҳмони – кўркув,
Илоннинг ишқи тушди ниначига,
Тановул қиламан гусса бўтқасин.

Маълумки, дарахтнинг қаваги ҳамиша илон, бойўғлиларнинг макони саналади. Шундан ковакка яқинлашиш кўркувлидир. Илон ниначини яхши кўриб қолгани йўқ, уни ейишга иштиёқманд. Дарахт бу ерда дунё маъносида. Дунёда эса кучсизнинг устидан ҳамиша кучли ҳукмрон. Шоир бу билан муроа қилолмайди, шундан гуссага ботади.

Модерн шеърда кейинги парча аввалги парчанинг маъносини тўлдириб бормайди. Ҳар парча мустақил, тугалланган маънога эга бўлади:

Ахир, рангин камалак бор-ку,
Нега зерикади товус катакда,
Само ташқарида қолиб кетмас ҳеч

Гўзалликка эга бўлган хилқат ҳеч қачон безътибор қолиб кетмайди, албатта, ўзини намоён қилади. Чунки гўзалликнинг замирида эзгулик мавжуддир. Эзгулик эса ҳамиша голибдир. Товус – бу ерда гўзаллик тимсоли:

Юлдузлар бор ундан нарида,
баҳайбат кўз ёши бор зўлдирдек,
у онаси ёмғирнинг, қорнинг

Биламизки, кўз ёши чуқур дард, изтиробдан юзага келади. Аристотелнинг таълимотига кўра, дард, изтироб киши қалбини поклайди. Шеърнинг дарди ижтимоий дард бўлгани учун жуда катта, у ёрилса, ёмғир, қор бўлиб ёгилади. Демак, бу кўз ёши нафақат инсонни, балки оламни ҳам поклайди. Кейинги парчалар замирида янада муҳим маъно ётади:

Шу яқин атрофда яшар Азроил,
Оғзини чаяркан Ойнинг сувига.
Тишини ишқалар камалак билан,
Қачонки дарахт шохлари аро
тўсатдан таралса бинафшаранг нур,
дунёдан ўтаман ўша чоғда мен.

Одам жисман абадий яшамайди, у маънан, яъни эзгу аъмоллари билан руҳан абадий яшаши мумкин. Шундан ажал фариштаси – Азроилнинг одамларга яқин яшаши табиий ҳол. Лекин пок одам олдига у тезда келмайди. Чунки фаришта бўлгани учун ўзи ҳам пок юради. У кўкдан покланиб тушади (Оғзини чаяркан Ойнинг сувига, Тишини ишқалар камалак билан). Шоир ўлимдан кўрқмайди, сабаби кўнгли тинч. Чунки яхши аъмоллари билан эзгу, яшариш кўкатларини ундирган (бинафшаранг нур – баҳорга ишора. Бинафша – баҳор элчиси). Бу билан ҳаётнинг икки саодатини таъминлайди. Охиратда унинг руҳи безовта бўлмайди.

Бундан кўриняптики, модерн шеърят ҳар доим ҳам тушқунлик кайфиятини тарғиб қилмайди. Ҳатто унинг тасаввуф шеърятига яқинлиги бор. Чунки, кўриб ўтганимиздек, модерн шеърят ҳам ҳаётни ва одамларни ёмон иллатлардан фориг бўлишга ундайди. Бундай хусусиятни Абдували Қутбиддин, Даврон Ражаб, Болтабой Бекматов, Икром Искандар, Гўзал Бегим, Олим Набизода шеърларидан топиш мумкин. Лекин беўхшов ўхшатишлар, бирор ҳафтадан кейин шоирнинг ўзи нима демоқчи эканлигини ўзи ҳам англатиб беролмайдиган ижодни модерн намунаси деб берилиш ҳоллари учрайдики, булар модерн йўналишидаги шеърятдан кишининг ихлосини қайтариши табиий ҳолдир. Бу борада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг қуйидагича фикрига тўла қўшиламиз: “Хусан Карвонлининг қўйидаги шеърига кўз ташлайлик:

Мен ва сен, сен ва у, у ва мен – гаранг,
Лоҳасмиз, бекасмиз, бешамол, бедил.
Ҳамма бир-бирини ёмон кўради,
Нафратлар пишади иссиқда ҳил-ҳил”¹.

Бу сатрларда тушқунлик руҳи ҳукмрон. “Мен”, “Сен”, “У” уч томонда ҳам меҳру оқибат йўқ, маънавият йўқ, уларнинг ўрнини абсурд бир нафрат эгаллаган, шунинг учун ҳамма бир-бирини ёмон кўради, ҳамма гаранг ва лоҳас. Бу ҳолдан чиқиш йўлини ҳар ким ўзи билганча кўрсатади. Масалан, Назар Эшонкулнинг “Ёшлик” журналида чоп этилган бадиасида шундай шеърий фикр билдирилган:

Менга дўст керакмас, душмандан бошқа,
Муҳаббат керакмас “Нафратдан бошқа”
 (“Ёшлик”, 2003 йил, 3-сон, 7-бет)

Демак, Карвонлининг шеърида “ҳил-ҳил” пишган нафратларни бадиа муаллифи керак деб ҳисоблайди. Ҳатто “Муҳаббат керакмас “Нафратдан бошқа”” деган сўзлар билан нафратни муҳаббатдан ҳам зарурроқ санайди. Бунинг сабабини муаллиф қуйидагича изоҳлайди: “Одам ўзига дўст кўзи билан қарashi фикрнинг турғунлигига олиб боради. Душман кўзи билан қараса-чи? Муҳаббат қўйилган нарсаларга нафрат кўзи билан қараса-чи?

Менимча, бу саволларда абсурд фикр олга суриляпти. Чунки иормал одам ўзига душман кўзи билан қараёлмайди”².

Модерн шеъриятида ташбеҳларнинг ноўрин ишлатилиши, эстетик завқ бериш ўрнига кўнгилга нохуш ботадиган, ҳатто кишини чўчитадиған мисраларни мисол келтириб, бундай ҳолни куйиниб танқид қилган истеъдодли адабиётшунос Эргаш Очилловнинг бу фикрларини биз ўринли деб биламиз:

Айтайлик, атоқли шоиримиз Р. Парфи бир шеърида: “Чайнагим келади кўзларимни оғзимга солиб” деган эди. Б. Рўзимухаммад:

Ўз қонимни ичким келади жуда,
майдалагим келар суякларимни, –

¹ Ўзбек модерн шеърияти. 2003 й. , 115-116-бетлар.

² П. Қодиров. Маънавият, модернизм ва абсурд. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004, 26 март.

дейди. Ш. Ҳасан ўзини ўзи “еб қўяди”:

Ўз ёғимда ўзни қовуриб,
сўнг ўзимни этдим тановул.

М. Аҳмедова “Юрак юки” номли шеърда барча қовурга ва умуртқаларини синдириб, уларни “ошиқ-мошиғи билан оппоқ бўйнига осиб” олганлиги ва бундан севиниб, қийқира бошлагани ҳақида ёзади.

Бундай ташбеҳлардан баданингизда илон ўрмалагандек бўлади.

Олимнинг азалдан адабиётда кишига гўзаллик, эзгулик тимсоли ҳисобланган поэтик образлар – куёш, ой, юлдуз, камалак, булут кабилар беўхшов, хунук, ижобий сифатлардан кўра, салбийликни англатадиган сифатларда берилишини танқид қилган фикрларига биз ҳам юз фоиз қўшилаемиз. Э. Очилов ёзади: “А. Қутбиддин “ой куёш йўлида сасиди” деб ёзса, А. Маҳкам “Ой пес бўлиб кетди фалақдан”, “Ойнинг тавонлари”, “Ой хириллаб олади нафас”, дейиши ҳам ўринли эмас.

Б. Рўзимухаммад куёшнинг тилини суғуриб олса (“юлиб олар куёшнинг тилин”), В. Файзулло уни итга қоптиради (“ит қопган Хуршид”), С. Ашур эса биратўла “сўйиб қўя қолайлик” (“сўйилган Хуршид”), бу ташбеҳларнинг бирортаси поэтик гўзаллик даъво қилолмайди¹.

Кишиларни модерн шеърятидан бездиришга олиб келади-ган бу ҳолатлардан қанча тез қутулса, шунча тез, биз юқорида таъкидлаган ижобий хусусиятлар эътибор топади. Бир сўз билан айтсак, бу оқим шеърятини инкор қилишга эмас, тушунишга интилиш керак. Чунки замирида ёвузлик эмас, эзгулик ётади.

Текириш саволлари:

1. Модернизм қандай оқим, йўналиш?
2. Модернизм оқими қачон шаклланган ва адабиётга кириб келган?
3. Модернизм оқимига ўзбек адабиётшунослари қандай муносабатда?

¹ Қараг: Эргаш Очилов. “Сиз шеър айтасизму ё одам кўрқутасиз?” Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004 йил, 17 сентябр.

4. Экзистенциализм қандай оқим?
5. Рауф Парфи, Фахриёр шеърлари қандай хусусиятга эга?
6. Модерн шеърларининг ўзига хослиги нимада?

Таянч тушунчалар

Импрессионизм – санъатнинг асосий вазифаси шахснинг хис-ҳаяжони, таассуротларини, руҳий ҳолатларни тасвирлаш деган фикрни илгари сурган оқим.

Имажизм – бадий ижодни ижтимоий ҳаёт билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган нарса сифатида талқин қилган оқим. XX асрда дастлаб Англияда, сўнг Россияда юзага келган.

Модернизм – французча сўз бўлиб, энг янги, замонавий деган маънони англатади.

Сюрреализм – ҳаёлотнинг қудрати, фикрнинг бегараз ўйинига, ишончга таяниш.

Футуризм – XX аср бошларида Россияда адабиёт ва тасвирий санъатда юзага келган адабий оқим. Ўтмиш мероси ва анъанасини инкор қилиб, янги анъана ва қонунлар яратишга интилишган.

Экспрессионизм – инсоннинг қилган ишига қараб баҳоламоқ, у ўз тақдирини ўзи белгиламоқ, ҳаракатгина инсоннинг яшаши учун имкон беради деган ғояни илгари сурган оқим.

II БОБ. БУГУНГИ ЎЗБЕК ДОСТОНЧИЛИГИДА ЖАНР ВА ШАКЛ ИЗЛАНИШЛАРИ ҲАМДА МУ- АММОЛАР ТАЛҚИНИ

Воқелик ва инсон табиатининг тинмай ўзгариб туриши, янги-янги ғояларнинг туғилиши, макон ҳамда замон ходисаларини янгича идрок этиш жараёни олам ва одамга нисбатан янгича қараш, янгича муносабатни тақозо қиляпти. Маълумки, янги мазмун ҳамиша янги шаклни юзага келтиради. Кейинги даврда юзага келган ҳар бир асар жанрнинг қай бир қиррасини қай бир жиҳатдан бойитяпти.

Сўнги йилларда инсон шахсига бўлган эътиборнинг кучайиши, инсоннинг руҳий иқлимларини, қалбнинг тўрт фаслини тадқиқ этиш бевосита унинг онги, савияси, фантазиясини ҳам кенг қамраб олишни тақозо этяпти. Кейинги пайтда ҳаётимиздаги улкан ўзгариш – мустақилликка эришиш, унинг шарофати билан кенг дунёга чиқиш инсон маънавий дунёсини ҳам, онгини ҳам, фикрлашини ҳам тубдан ўзгартиб юборди. Бу мушоҳадакорлик, теран фикрлаш жараёни фақат айрим одамлар шахсидагина рўй бериб қолмай, бутун халқ учун характерлидир.

Давр бугунги инсон қалбини жамият қалби билан омухта тадқиқ этиш борасида ижодқордан бу масалада чуқур мушоҳадалик билан ёндашишни талаб этди. Натижада фалсафий ўйлар билан йўғрилган достонлар юзага келди. Бу нарса, ўз навбатида, жанр табиатида (лирик қаҳрамон руҳиятини намоён қилишда) интеллектуаллик, фалсафийлик, фикрий теранлик сингари белгилар чуқур илдиз отди.

Бугунги кун достонларини мазмун кўламига, характерларнинг серқирралигига, мавзу ва тасвир турларига кўра тўрт қисмга бўлиш мумкин, яъни лирик, лиро-эпик, драматик, шунингдек, модерн йўналишидаги достонларга.

2.1. Лирик дostonнинг хусусияти ва бош образи

Режа:

1. Лирик дostonнинг хусусияти.
2. Лирик қахрамон табиати.
3. “Хотирам синиқлари” да шоира дарди ифодаси.
4. “Ичкари... ташқари...”, “Сопол синиқлари” дostonнинг фалсафий моҳияти.

Адабиёт:

В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. – С.: 101.

Жамол Камол. Лирик шеърят. – Т.: Фан. 1986.

Муҳаммад Ғаззолий. “Дунё ҳаёти”. “Шарқ юлдузи”, 1999 йил, 9 – 10-сонлар.

Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. 2-жилд. – Т.: Фан. 1992.

Ҳасанов Ш. Дostonларда шоир шахсияти талқини. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001 йил, 3-сон.

Икром Отамурод. Ичкари... ташқари... Шарқ юлдузи, 1997 йил, 5-сон.

Икром Отамурод. Сопол синиқлари. Шарқ юлдузи. 1994 йил, 11 – 12-сонлар.

Лирик дostonда асосий эътибор ташқи оламга эмас, кишининг ботиний оламига қаратилади ва лирик шеърга хос унсур етакчилик қилади. Лирика эса ички кечинма билан фикр уйғунлигининг маҳсулидир. Лирик кечинма таркибини эса фикр ва ҳис муносабати ташкил қилади. Буни В. Г. Белинский шундай талқин қилади: “Шеърятда фикр нима? Ушбу саволга қаноатланарли жавоб бермоқ учун ҳис нима, деган масалани ҳал қилиш зарур. Хиссиёт, ўзининг этимологик маъносига кўра, танимиз, жисмимиз, қонимизга тегиш. Ҳис ва сезгиларнинг ўзаро тафовути шундаки, кейингиси танимизда бирор моддий жисм таъсирида кўзғалган жисмоний сезги, биринчиси ҳам жисмоний, бироқ у фикрдан туғилган сезги. Шу сабабли ҳам қандайдир ҳисоб-китоб ёки қуруқ мулоҳазалар билан машғул бўлган одам ҳиссиётидан тўлқинланиб, ларзага тушаркан, қўлини кўкрагига ёки юрагига маҳкам босиб олади. Чунки кўкрагида нафаси бўғилади, чунки кўкраги қисади ёки

кенгаяди, ёнади ва совқотади, чунки юраги орзиқади, титрайди, депсиниб уради; шунинг учун у чекинади ва қалтирайди, қўлларини кўтаради, бутун танини бошдан-оёқ қайноқ тер қоплайди, сочлари тикка туриб кетади. Бинобарин, асар фикрчан, бироқ ҳиссиётдан маҳрум бўлиши мумкинлиги жуда тушунарли; бундай ҳолда, ўша асарда поэзия бўлармикан? Аксинча, ҳис бор экан, фикр бўлиши муқаррарлиги ҳам жуда тушунарли бир ҳол. Табиийки, ҳис теран бўлган жойда фикр ҳам теран бўлади ва, аксинча...

Шоирнинг бошида туғилган фикр, айтиш мумкинки, унинг жисмига туртки бериб, ҳаяжонга солади, қонида ўт ёқиб, кўксида типирчилаб уйғонади¹. Фикр ҳиссиётдан ҳоли бўлиши мумкин, усиз яшай ҳам олади, лекин ҳиссиёт фикрдан ҳоли, ундан ажраб яшай олмайди. Чунки фикрсиз ҳиссиёт инсоний эмас, ҳайвоний туйғудир. Бу нарса лирик қаҳрамонсиз юзага келмайди. Лирик қаҳрамон эса ўз шахсини таниган, ўзини шахс сифатида англаган, ўзини олам ичра яна бир олам деб билган инсондир. У ўз шахсини олам билан қиёслайди, ўзини унга қарама-қарши қўяди. Лекин ундан ўзини ташқарида эмас, у билан туташ ва пайваста эканлигини қайд этади. “Аmmo ҳеч қачон олам қаршисида ўзини батамом унутиб қўймайди. Олам билан бирлиги, бир бутунлигини, яъни “Мен ва борлиқ”, “борлиқ ва мен” деган жуфтлик ҳамиша ўз ҳукмини юритади”². Бу хусусият бугунги лирик дostonларнинг муҳим белгисидир. Шунингдек, шоир диққатида воқеа-ҳодисалар тасвири эмас, балки ундан олган таассурот, таъсирланиш орқали ички кечинмалар, хотиротларга берилиш орқали қалб тўлқинланиши, ҳиссиётнинг жунбишга келиши моҳияти тасвири асосий ўринни эгаллайди. Унда кечинмаларнинг тасвири эмас, келиб чиқиш сабаблари, ҳолати таъсирчан бир руҳда таҳлил этилади, туйғуларнинг дил изҳори эмас, ўзи ўрганилади ва инкишоф этади.

Зулфиянинг “Хотирам синиқлари”, Ойдин Ҳожиеванинг “Нажот”, А. Маҳкамнинг “Таважжуҳ”, “Ишқ”, Фахриёрнинг “Мучал ёши”, Тулан Низомнинг “Гиря” дostonларида шу хусусият ўз ифодасини топган.

Зулфиянинг “Хотирам синиқлари” дostonи ҳажман ихчам, фикран кўламлидир. У муаллифнинг йиллар бўйи қалбида

¹ Белинский В. Г. Собрание сочинений в трех томах, с. 161.

² Жамол Камол. Лирик шеърят. –Т.: Фан. 1986 йил, 8-бет.

чўкиб ётган дардлари, унинг оғриқлари, бунинг сабаблари моҳиятидаги аламлари асосига қурилган. Шоира буни бир-бир хотирасида тиклар экан, гўё синган кўзгунинг синиқларини бир-бирига улаганда нарсанинг аксини кўрсатгандай, бу хотира синиқларининг ортида ўзининг сиймоси пайдо бўлади. Биз бу синиқларда шоира юрагидаги сувайдони кўрамиз. Бу сувайдонинг пайдо бўлиш сабабларини англаш борасида тоталитар тузум пайтдаги адолатсизлик, тузумни душманлардан тозалаш ниқоби остида ҳаётни англаш, ундан тегишли хулоса чиқариш иқтидорга эга бўлган фикрловчи одамларни “овлаш ва йўқ қилиш” жараёнини бутун мураккаблиги билан уқамиз ва шоира иродаси олдида бўйин эгамиз. Бу жараён шоиранинг оиласини ҳам четлаб ўтмади, балки таниқли партия арбоби бўлган акаси Нормат Исроиловни ҳам домига тортиб кетди. Мана шундай кунларни содир қилган кишилар ҳақида шоира куйиниб ёзади:

Сизни-да қора тун олармикин,
Кўлингизга кишан солармикан,
Юкиниш, ялинчимас – гурурни кўриб,
Ваҳший газабларда ёндилармикан?!

Бу пайтда отаси ҳаёт эди. Икки фарзандидан жудо бўлган отанинг (бундан олдин укаси вафот этганди) чидами шоирани лол қолдиради:

...Бунга чидам қайдан – пўлат, оловдан,
Метиндан яралган жонмиди отам...
Оташ огушида топиб бизга нон,
Ғамга ҳам чидамли бўларкан одам.

Бу мисраларни ўқиб, шоирадаги ирода замини қасрда эканлигини англагандай бўламиз.

Маълумки, ҳаёт фақат ғам-андухдан иборат эмас. Унда куёшли, баҳорий кунлар ҳам кўп. Агар ҳаёт фақат ғам ёки фақат қувончдан иборат бўлганда, бу нарсаларнинг моҳияти анланмасди. Шоиранинг ҳаётида ҳам эслаганда қувонч бағишлайдиган, бахтли онлар бўлган. Бу борада етук олим, Ҳамид Олимжоншунос Наим Каримов шундай ёзади: “1936 йил... Ташқарида қалин қор оқ гилам тўшаган. Ҳамид Олим-

жоннинг болалиги тутиб, Зулфияни кўчага, чена учишга таклиф этди. Ченанинг йўқлиги шоир райини қайтаролмади. У пальтосининг барини Зулфияга тутқазиб, оппоқ кўча бўйлаб кийқириб, хандон уриб, уни тортди”¹. надоматлар бўлсинки, шоира ҳаётда бундай шукухли кунлар узоқ давом этмади. Иккинчи жаҳон уруши халқ бошига солган қайғу, йўқотишлардан юраги садпора бўлган шоира ғалаба кун яқинлашганда, бахт қасри кулади, яъни Ҳамид Олимжондан жудо бўлди. Шоира 29 ёшида икки бола билан бева қолди:

Бахт қасримга кириб, мени топди дард,
Уруш, ёзда ёққан қор каби ўлим.
Ўттизга етмаёқ сочим қор ялаб,
Кўз ёшим сойига тўкилди гулим.

Лекин шоира тақдир, қисматнинг шафқатсиз довул, шамолларида саргайган баргдай учмади, хазондай тўзиб, иродасини ҳаёт оқимига топширмади, маҳзунликка берилмади. Балки ҳаётдан эрта кетган укаси, ноҳақ ўлимга маҳкум этилган акаси, севимли ёри, тузум қабоҳатларидан озор топган отонаси, фарзандлари, халқи учун, қолаверса, адабиёт-шеърят, ҳақиқат учун барча ғам-андухларни енгишга, ундан устун чиқишга интилди, муяссар бўлди. Оқибатда иродали қалб нималарга қодир эканлигини намоён қилиш билан инсонийликдан сабоқ беради, вафолик тимсолига айланади. Достонда бу жараён шундай ифодаланади:

Бўлди, бас! Жангдан сўнг ҳорғин саркарда
Тирик аскарларин тизгандай қатор –
Мен тирик ҳисларим бир жойга йиғдим
Ва кучли яшашга айладим қарор.

Катта қалбнинг армонлари, дардлари ҳам катта бўлади. Бу нарса шахсий майл ва истаклар қобикларида қолиб кетмайди. Бундай шахсларнинг дардларида халқ дарди ётади, армонлари миллат армонидир. Зулфия опа шундай шахсдир. У қўлига қалам олгандан то сўнгги кунигача бир армон, яъни халқнинг мустақиллигини кўриш армони билан яшади. Шундай армони ушалганидан – истиқлолдан беҳад қувонди:

¹ Наим Каримов. Ҳамид Олимжон. – Т., 1973 йил, 86-бет.

Хуррият, келдингми, наҳотки, келдинг,
Келар йўлларида пинҳона топдим.
Менинг ота-онам, жон Ватанимда,
Элим тақдирида абадий қолдинг.

Достон истиқлолнинг аҳамиятини чуқур англатиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Икром Отамурадовнинг “Ичкари... ташқари...” номли достони инсониятнинг икки ботиний ва зоҳирий ҳаётини фалсафий моҳиятининг инкишофига бағишланган. Инсон ҳаётининг мукамаллиги бу икки нарсанинг уйғунлигига, бир-бирини тўлдиришга боғлиқ. Назариясиз амалиёт, амалиётсиз назария бўлмаганидек, ичкарисиз ташқари, ташқарисиз ичкари тўламас. Чунки ташқи ҳаётнинг тўлалиги, ички ҳаётнинг мукамаллигига боғлиқ. Ўз навбатида, ташқи олам ҳам ички оламга ўз таъсирини ўтказди. Шундан шоир ёзади:

Ичкари ташқарига чиқмоқ истаюр,
Истаюр ташқарига тўлувни.
Ташқари ичкарига кирмоқ истаюр,
Истаюр ичкарида бўлувни.

Ичкари ташқарига чиқмоқ истаюр,
Истаюр ташқарига жавобни.
Ташқари ичкарига кирмоқ истаюр,
Истаюр ичкарида тавобни.

Ва ҳоказо.

Маълумки, инсон фикрлаш, мулоҳаза қилиш қобилиятига эга бўлибди-ки, ташқи оламни мукамал қилишга интилади, лекин бунга муяссар бўлгани йўқ. Чунки инсоннинг ўзи ҳали тўлиқ мукамалликка, комилликка эришмаган. Сабаби маънавияти жуда илгарилаб кетгани йўқ. Зигмунд Фрейднинг фикрига кўра, “одамзод ўзининг моҳиятини билмайди ёки... бор ҳақиқатни тан олгиси келмайди. Бу борада у ё риёкорлик қилади ёки ўзи хусусида, ҳақиқатан ҳам, чуқурроқ тушунчага эга эмас”¹.

Икром Отамурадовнинг достондаги сатрларни ўқир экансиз, бу фикрда ҳақиқат борлигига тан берасиз:

¹ “Тафаккур” журнали, 2001 йил, 4-сон, 63-бет.

Ичкари – хўрсиник.
Ташқари – хандон.
Ичкари – забун.
Ташқари – муқтадир.
Ташқари – рутубат.
Ичкари – сафо.
Ташқари – гирён.
Ичкари – чамангиз.

Бу ҳолатни икки маънода тушуниш лозим. Ҳозирги кунда бу икки олам – ташқари ва ичкари бир-бирига уйғун эмас. Инсон тасаввуридаги оламни ташқарида кўра олмайди. Чунки инсонлар илоҳий ахлоқ билан яшамаяпти. Унга йўл қўйган ташқи оламдан бу каби шахслар мамнун. Ваҳоланки, уларнинг аъмолидан ташқи олам симён. Илоҳий ахлоқ билан яшайдиганлар, яъни ўзининг моҳиятини англайдиганлар эса сукунатда нола қиладилар. Илоҳий ахлоқ билан яшамайдиганлар ҳақида Куръони каримда шундай дейилган: “Мол-мулк, болачақа дунё, ҳаётнинг зийнатидир. Парвардигорингиз наздида эса абадий қолувчи яхши амаллар савоблироқ ва орзулироқ (орзу қлишга арзирлироқдир)”¹. Демак, барча илоҳий ахлоқ билан яшаса, ички ва ташқи олам уйғун кечади, дунёвий олам мукаммаллашади, чунки инсоннинг амаллари кенг қулоч ёзади. Оқибатда инсон дунёвий саодатга эришади. Бу эса инсон кўнглининг поклигига боғлиқ. Чунки маърифатли одамнинг кўнгли ҳаётнинг ҳар бир жабҳасидан покланади, ўзини англаб боради:

Хайронинг ҳам канглунгда,
Вайронинг ҳам канглунгда.
Оринг ҳам канглунгда,
Хоринг ҳам канглунгда...
Тўзинг ҳам канглунгда,
Ўзинг... ҳам канглунгда...
Ўзинг... ҳам канглунгда...

Истиклол даврига келиб адабиёт ўз ўзанига тушди. Яъни воқеа ва ҳодисалар тасвири, уларнинг юзага келишининг диалектик қонуниятини очиш ўрнига, асосий эътиборни инсон

¹ Қаҳф сураси, 46-оят

кўнглига қарата бошлади. Бу жуда тўғри йўлдир. Чунки инсоннинг кўнглини кашф қилиш одам ва оламни кашф қилиш демакдир. Бу борада шоир шундай ёзади:

Канглумнинг ичига кириб бораман,
Канглумни ахтариб, канглум.
Зора топсам, зора-а мен,
Интизор мунглим?!.

Канглумнинг ичига кириб бораман,
Ўзимни ахтариб руҳим.
Зора топсам, зора-а мен,
Жони тўзиб?!

Муҳаммад Ғаззолий шундай ёзадилар: “Ҳазрати Али дейди: “...Кимдаки олти хил табиат жамланган бўлса, у жаннатга тушади, жаҳаннамдан омон қолади:

Оллоҳни таниб, унга итоат этса.
Шайтонни таниб, унга эргашмаса.
Ҳакни таниб, унга таслим бўлса.
Ботилни таниб, ундан қочса.

Дунёнинг ҳавоий ҳаётини таниб, уни тарк этса.
Охират ҳаётини таниб, унга тайёргарлик кўрсатин”¹. Бунга имони мустаҳкам одамгина муяссар бўлади. Чунки шайтон турли йўл билан йўлдан уришга ҳалақит қилади, уради ҳам:

Фитнаю игволар тўқийди неча
Иблиснинг дасиса дўкони.
Дақ уриб югурар кўчама-кўча,
Ичкари тирқишин пойлаб ҳар они...

Лекин шайтон қутқисига берилган зот ўзининг кимлигини унутди ва нарсани орзу қилади:

У зот биронта ниҳол экмаган,
Меҳр ҳам бермаган бирор ниҳолга.
Лекин

¹ Дунё ҳаёти. “Шарк юлдузи” журнали. 1995 йил, 9 – 10-сонлар. 203 – 204-бстлар.

Дарахтлар соясидан
Умидвор бўлаверади,
Умидвор бўлаверади.
Дарахтларнинг қуюқ-қуюқ соясидан
Жудаям.

Ваҳоланки, Оллоҳ яхши амал қилганларга мағфират қилади. Достон замирида шарқона фалсафа ётади. Бу фалсафа қандайлигини Ғаззолий асаридан топамиз. Муҳаммад Ғаззолий ёзади: "... Дунё ҳаёти бениҳоя чуқур бир денгиздир. У ерга кўп кишилар чўкди. Бу ҳаёт денгизида кеманг Тақво бўлсин. Кемангнинг ашёлари Оллоҳга Иймон бўлсин. Елкани Оллоҳга Таваккул бўлсин. Шундай бўлса... ҳаёт денгизида чўкмасдан омон қоласан"¹. Бу фалсафий ҳақиқат достон замирига сингдирилган шоир ғояси ҳамдир.

Икром Отамуроднинг "Сопол синиқлари" (1994) номи достони воқеалар эмас, туйғулар асосига қурилган. Биз қаҳрамоннинг фалсафий мушоҳадасида, хотираларида, дардларида дунё моҳиятини, унда инсониятнинг ўрнини, юртнинг бошига тушган кулфатларини англаймиз, энг муҳими дунё деб аталмиш борлиқ воқеа-ҳодисасидан изтиробга тушган қалб тебранишларини ҳис қиламиз. Бу нарса Ҳолат ва Ранг деб номланган қисмлари орқали берилади. Ҳолатлар, ўз навбатида, мумтоз адабиёт достонларини ёдга солади. Яъни мақолат ва ҳикоятни. Маълумки, мақолат назарий йўналишда бўлса, ҳикоятда ўша йўналишлар амалиётда ўз ифодасини топган. Мазкур достонда Ҳолатда фалсафий-назарий йўналишда ҳаёт ҳақиқати очиб берилса, Рангда эса кечаги ва бугунги ҳаёт манзаралари ўз тажалисини топади. Ҳолатда шоир ёзади:

...Одам боласи
бир хил ҳаёт тарзидан,
қачондирким бўлмасин, зерикади.
Зерикиш –
Бошқа шаклнинг истаги...
Рухиятда содир бўлган бу ҳодиса –
Янги ройишни,
...Соғиниб яшайди...
нотаниш манзилларни...

¹ Дунё ҳаёти. "Шарқ юлдузи" журнали. 1995 йил, 9 – 10-сонлар, 204-бет

Ҳар қандайн портлаш,
Авваламбор,
Одам боласининг руҳиятида кечади...
Юрагида томир отади...
сўнг,
кенг майдонга кўчади.

Бундай ҳолат маънавияти бой, руҳи тетик, доимо янгиликка интиладиган шахсларда рўй беради. Дунё тараққиёти шу каби инсонларнинг саъй-ҳаракати туфайлидир. Достондаги лирик қаҳрамон шундай инсондир. У ҳаётдан ҳам, ўзидан ҳам қониқмайди. Унинг табиати, аста-секин китобхонга ҳам кўчади. Рангда шундай сатрларни ўқиймиз:

Могорлайди. Занг босар. Музлар,
Унутилар кўп йўлаклари.
Тепалар қаъридаги излар –
Хотира бўлаклари.
Лойга ботиб синиққан камон –
Юрт ори деб тўкилган дарддир.
Қўлда лочин тутган паҳлавон –
Қадрин кучиб йиқилган марддир.
кўмилган имондир,
кўмилган тилдир
тепалар...
Кўмилган Ватандир.
кўмилган элдир
тепалар...

Бу ерда юртимиз бошидан кечирган кечаги манзаралари ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам, тоталитар тузум маънавий кадриятларимизга – динимиз, тилимиз, имонимизга даҳл қилиб, бутун жаҳонга шуҳрати кетган Ватанимиздан жудо қилган эди. Бу манзаралар хотира орқали чизилади. Ўз навбатида, хотира икки фазифани бажаради. Маълумки, ўтмишсиз келажак йўқ. Ўтмиш хотираларда тикланади. Хотирага берилган одам ўзини ҳам англай боради. Шунингдек, хотирлаш оннинг фикрлаш жараёнини ҳам белгилайди. Фикрлаган одамнинг ўз олами бўлади:

Ёлғиз оламда ёлғизман.
Рухим остонасида турар
Ёлғизлик
Умид эшигин Ўксик тавқасин чертиб.

Кишининг умидлари амалга ошмаса, кўнгли ўксийди.
Ўксиган кўнгил хотирага берилади. Лекин у ҳам хурсанд
қилмайди. Чунки кадриятлар вайрон қилинган:

Ёлғиз оламда ёлғизман.
Рухим остонасида турар
Ёлғизлик
кўришар –
умид ила хотира эшигин
икки тавақаси.
Ўксик ва синиқ икки тавақаси.

Ранг қисмида қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Дарахтнинг томирига қурт дориди,
Ўздан пайдо бўлган қурт... зиркироқ...
Занам танаси... шохлари хориди...
Барглари – қуроқ
Қанча бўҳронларга чидаган бардош.
Азамат дарахт...
...қуруқ савара...
елга беролмайин дош –
юрагимга йиқилди дарахт.

Бу ерда дарахт бизга маълум бўлган табиатнинг маҳсули эмас. У – тимсол. Ватан тимсоли. Қуртлар ҳам табиий қурт эмас. У – инсоний ғурури, ватан, миллат туйғуси йўқ, ҳамиятсиз, хоин шахслар. Шулар туфайли минг йиллар қанча ташқи кучларга, бўҳтонларга чидаш берган Ватан бу “қурт”ларга дош беролмай қулади. Бу ҳол шоирнинг юрагини зирқиратади. Ҳолатда ёзади:

У битта кўза олди.
Касбининг туфроғидан ясалган кўза
Лаби учган. Дастаси синган...

Ҳайрон бўлди кулол.
Бутунлари турибди, ахир,
Яна ҳар хиллари!...

Кулол ҳайрон бўлгандай китобхон ҳам ҳайрон бўлади ва сирини англашга интилади. Кейинги мисралардан англайди. Синиқ кўза синиқ қалбнинг рамзи. Одамнинг қалби катта йўқотишдан синади. Лирик қаҳрамон ҳам шу ҳолга тушган:

Синиқ кўзани бағрига босди авайлаб.
Синиқ канглу кушойиш топгандай бўлди.
Синиқ...
Синиқ кангул...
дўппайган қабр...
Нимжон ниҳол...
Канглуниг армонига тўлдириб,
кўзининг чашмига тўлдириб,
қайғусининг қайғусига тўлдириб,
тўлдириб...
тўлдириб...
кўмди... синиқ кўзани...
... туфроғини туфроғига қўшди...

Бу ерда лирик қаҳрамон синиқ кўзани кўмгани йўқ, синиқ қалбини кўмди. Бу ила ўз маҳбуби билан абадий бўлиш ишорасини билдирди. Нимжон ниҳол эса ўзи.

Кейинги мисраларда лирик қаҳрамон янада бўй кўрсатади. Унинг ўй-фикри, кечинмаларида, хотираларида одам ва олам ҳақиқатини, шунингдек, инсонийлик моҳиятини англаймиз. Достоннинг аҳамияти ҳам шундадир.

Текшириш саволлари:

1. Лирик достонлар қандай қандай хусусиятга эга?
2. Лирик қаҳрамон қандай шахс?
3. Зулфиянинг “Хотирам синиқлари” достонида шоира дарди қандай ўз ифодасини топган?
4. Икром Отамуруднинг “Ичкари... ташқари...” ва “Сопол синиқлари” достонларида қандай ғоя илгари сурилган?

Таянч тушунчалар

Образлилик – воқеликни ижодкорнинг дунёқараши, идеали нуқтаи назаридан акс эттиришнинг умумий принципи.

Метафора – бадий кўчиш тури, қисқа ўхшатиш.

Метонимия – бадий кўчиш тури, нарсани бошқача номлаш.

2. 2. Лиро-эпик дostonлар

Режа:

1. Лиро-эпик дostonларнинг хусусияти.
2. “Раънонинг савдоси” дostonи замиридаги фалсафий ҳақиқат.
3. “Нажот” дostonи замиридаги фикр моҳияти.
4. “Чўлпон” дostonининг маърифий хусусияти.
5. “Гиря” дostonининг ғояси.

Адабиёт:

Н. Раҳимжонов. Ўзбек адабиётида поэма. – Т.: Фан, 1986.

Улугбек Ҳамдамов. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002.

Тулан Низом. Гиря. Шарқ юлдузи, 1993 йил, 9-сон.

Тулан Низом. Чўлпон. Шарқ юлдузи, 1992 йил, 6-сон.

Чўлпон Эргаш. Раънонинг савдоси. Шарқ юлдуз, 1997 йил, 3-сон.

Ойдин Ҳожиева. Нажот. Шарқ юлдузи. 1991 йил, 12-сон.

Маълумки, соф лирик дostonларда индивидуал шахснинг борлиқ оламдан таъсирланишидан бутун вужуднинг ҳаракати ифодаси, шунингдек, руҳдаги ассоциатив ҳолат, бу туфайли юзага келадиган кечинмалар тасвири асарнинг мундарижасини ташкил қилса, лиро-эпик дostonларда эса лирик ифода билан эпик тасвир уйғунлашиб кетади. Кейинги йилларда юзага келган дostonларда эса лирик ҳолат устивордир. Бунинг сабаби аввалги асарлардаги каби ижтимоий мотивлар етакчилиги эмас, инсоний муаммо, муносабат, хусусиятларга эътиборни қаратишдир. Янада аниқроқ айтсак, Ғарб фалсафасига эмас, Шарқ фалсафаси асосига суянишдир. Шарқ фалсафаси асосида эса дунёдаги барча эзгуликлар замини маънавият, ахлоқ ва ақлнинг уйғунлигида кўриш ҳамда шуни асослаш ётади. Кон-

фуцийнинг фикри бўйича: “Агар ердаги ҳаёт ёмон бўлса, инсон осмонга эмас, балки ўз қалбига, виждонига назар ташлаши керак”.

Чўлпон Эргашнинг “Раънонинг савдоси” достони замирида шу фалсафий ҳақиқатнинг бадий ифодаси ётади. Шоир дoston воқеаларининг вақт ва макони ҳақида ёзади: “Қош қорайган пайт. Тор ва тупроқ боғ кўча. Унинг бир томони катта йўлга, иккинчи томон истироҳат боғига туташган. Боғ томондан дарё шовқини аралаш тегирмон гувлаши эшитилмоқда. Раҳмон Раънонинг уйи тўғрисида юради”. Достонни ўқиш давомида шоир бу тасвири бекорга бермаганини, унда ижодкорнинг мақсади мужассамлиги англанади. Макон тасвири рамзийликка эга, яъни катта йўл мақсадга етказувчи, саодатга сазовор қилувчидир. Унга софлик, поклик, диёнат, маънавият ва ахлоқлилик билан эришади. Истироҳат боғи эса мақсаддан чекинтирувчи, ҳиссиётга берилишни юзага келтирувчи, фахшлик маконидир. Тегирмон ҳам бекорга тилга олинмаган. У инс-жинслар ин қурган жойдир. Достоннинг қахрамони Раҳмон севгани Раънонинг уйи тўғрисида туриб нидо қилади. “Қоронғулик куюклашиб, Раҳмоннинг гирди-да, жин, парийлар пайдо бўладилар” ва уни йўлдан уришга ҳаракат қилишади. Лекин улар мақсадга эриша олмай, ҳафсалалари пир бўлади:

Бу шумтака Раҳмонга
Бекор умид боғлармиз.
Юрар гўё осмонда
Хурлар билан бетамиз

дейишади алам билан. Чунки Раҳмон исмига монанд эътиқоди мустаҳкам. У севгани Раънони хур билади, унинг ёди билан нафас олади:

Киприклари... кўзлари... гўё
Яшириниб оху тўқайга.
чўчиб боқар қиёқлар аро
белларида тўлганган армон –
сочларини ўйлаб жон азоб,
эзилади юраги баттар.
Лабларинг деб, Раъно, қизил гул,
Ғазо бўлиб чаман юзингга...

Бу портретга бўлган ички нидодан киши Раънони кўнглига яқин олади ва эстетик завқланади. Чунки Раъно портрети киши қалбида гўзаллик уйғотади. Гўзаллик эса эзгулик демакдир. Достон воқеалари аста-секин лирик тасвирдан эпик тасвирга ўтади. Бу эпик тасвир эса шоирнинг достондаги мақсадини очишга йўналтирилган. Унда биз қуйидаги воқеа билан танишамиз. Жин ва парийлар ошиқ-маъшук, йигит-қизлар, эркак ва аёллар қиёфасида Раҳмон олдидан ўта бошлайдилар. Уларнинг биринчиси қизнинг белидан кучган ҳолда йигит уйингизга борай десам “Акангиздан қўрқаман, Отангизни кўзи ёмон” деганига қиз ранжиб, тухмат қилманг:

Маҳалламизда ёлғиз
Маданий оила биз.
Қачон кўргингиз келса,
Катта очик деразам.
Адам ўзлари кеча
“Майли”, деди сўрасам. —

дейди. Йигитнинг: “Бирга бўлсайдик тезроқ”, — деганига қиз: “Ёшмиз, ўйнаб олайлик”: — деб боққа судрайди. Бошқа бир йигит эса севгилисини кучиб, армоним йўқ деганига, қўйворинг, уяламан дейди-ку, қўйвормагач эса...

Аввал боққа кирайлик,
Бир жойга ўтирайлик, —

деб боққа томон йўналади. Учинчи ҳолат эса, оилали аёл оилали эркакка шундай дейди:

Тақдир кўзи кўр экан,
Гул эдим, кулга тушдим.
Бирмас, учтани кўрган
Қуп-қуруқ тулга тушдим.
Эркак бўлсин — топармон.
Йўқ эсами, бўр тўзсин,
Қобил эрларга борман,
Майлига, у йўл тўссин.

Эркакнинг: “Оҳ, жонгинам, бас, энди, Сизники мен бир умр”, — деганига аёл беҳаёларча: “Кўз очиб, сиздай эрни

Кўрмовдим ҳеч, жон ҳузур”, – деб, уни қўлтиқлаб боғ томон етаклайди. Бу Шарқ халқлари ахлоқига зид тасвирлар икки мақсадга хизмат қилади. Биринчиси, маданиятлилик қиялман, деб қилган ҳаракат, аслида, ўта маданиятсизлик бўлса, иккинчиси, ҳиссиётни кўзгатувчи хатти-ҳаракат орқали Раҳмонни йўлдан уришдир. Маълумки, гўзалликдан ҳоли бўлган барча ҳаракат хунукдир, андишасизлик эса гўзалликдан маҳрумликдир. Чунки “Хотинларнинг энг гўзали ҳаё ва ифбат пардасига ўралганларидир” (Сократ). Абдулла Авлоний эса: “Ҳаё дилни равшан қиладурғон бир нурдирки, инсон ҳар вақт шу маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир”, – дейди. Қизлар ва аёлнинг ҳаракати эса бундан маҳрумдир. Шайтонлар мақсад сари қадам ташлар. Чунки бу ҳолатлардан Раҳмоннинг ҳам қони жўшади, ножўя ҳаракатга баҳона топади:

Ўртоқларим кулганча бор,
Мен осмондан тушганмидим, ё?!
Ана, ҳаёт лаззати чиндан
Энди билсам: ҳаё, аҳд-вафо.
Ўз нуқсини яшириб элдан,
Кимдир ўйлаб топган баҳона.

Шоир Раҳмонга нисбатан таъсир омилларини кучайтириб бориш билан бирга, кечаги кундаги инсоний иллатларни кўрсатади. Раҳмон ҳардамхаёл бўлиб турганда, ёнига бир машина келиб тўхтади. У болаликдаги дўсти Соли эди. Машина ичида келишган аёл киши ўтирарди. Раҳмоннинг “Хотинингми?” – деб берган саволига эса:

Қай жаҳонда ҳақиқий эркак
Кўчада ўз хотинини ҳеч
Эргаштириб юрарми, тентак?!
...Остингда бир тойинг бўлса, бас,
Емиш кўрган тилла балиқдай,
Думларини ликиллатишиб,
Ўзи кела беради булар, –

дейди. Уларнинг диалогларидан жамиятдаги нобобликлардан огоҳ бўламиз. Раҳмоннинг: “Ошхонани ташлаб гарчча мой, Шофёр бўлиб кетибсан даров?” – деганига Соли:

Ишонмовдим, эшитиб аввал.
Миянгни еб қўйибди китоб...
Ресторанда шефман-ку, галварс,
Ўзимники бу арава ҳам.
Каттасини оламан ҳам,
Ҳозирчалик – ўргимчакка бу!...

Соли машинасини гуриллатиб кетар экан, ичидаги чиройли қиз машина ойнасидан бошини чиқариб, ошкора ғамза қилади. Шунда машина кетган томондан қўлтиқтаёқли пакана бир одам оқсоқланиб келиб, Раҳмонга рўбарў бўлади ва: “Хизмат тамом бўлдими дарров?” – деб сўрайди. Биз бу сўровдан унинг Раҳмонни таниши ва Раҳмон армиядан келганлигини англаймиз. Пакана Раҳмоннинг барча фаолиятидан хабардор. Чунки у – одам қиёфасидаги шайтон. У Раъно қилмишидан хабар беради. У бундан қирқ кун бурун эрга текканлигини, яъни Раҳмондай камбағал йигитдан кўра, бой куёвни афзал кўрганлигини айтади. Биз дoston бошида Раҳмоннинг тасаввуридага Раънога мойиллик билдиргандик, энди эса ундан юз ўгирамиз, чунки зоҳирий кўриниш ички моҳият эмас. Шундан кейин Раҳмоннинг ўз ҳаётидан мамнунлиги ҳақидаги мисраларни ўқиймиз. Раҳмон мазкур манзараларни кузатар экан, ўз севгисига ишонгани учун мени кўрса, ҳолати ўзгаради, қилмишидан ўкинади, деб умид қилади. Лекин Раънонинг унга кўзи тушганда унда ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди, ўзини кўрмаганликка солади. Раъно бойликка маҳлиё, у бахтни бойликда деб билади. Шундан муҳаббат моҳиятини тушунмайди. Муҳаббат моҳиятини англаш эса Жалолоддин Румий ҳазратлари фикри бўйича: “Инсон ўзига ўхшаган инсонга муҳаббат қўйиши билан ўз моҳияти, умуман, инсонлик моҳиятини англаб етади”. Раҳмон эса бошини чангаллаб катта кўча, яъни тўғри, саодатли йўл томон кетади. Демак, пакана одам – шайтон ҳам уни йўлдан ура олмади. Шайтонлар алам билан нидо қилади ва эзгулик олдида ўзлари мағлубликларини тан олишади:

Кўз олдимда Тиш қайраб менга,
Улғаймоқда Раҳмон, беомон...
Тўсинг Раҳмон фаҳмини тезроқ!...
Фалокат бошида бугун
Тўғоноқ – бир мана шу Раҳмон! –

дейишади. Бекорга Достоевский қахрамон князь Мишкин тилдан: “Ҳаётни гўзаллик асрайди”, – демаган. Чунки гўзаллик замирида эзгулик ётади. Чўлпон Эргашнинг ҳаёлий кечмиш достони – “Раънонинг савдоси” замирида ҳам эзгуликка даъват ётади.

Ойдин Ҳожиёвнинг “Нажот” (1991) номли лиро-эпик достонида етти афсонада (аксарияти ҳақиқат) яқин ўтмиш воқеалари ёрқин тасвирланган. Достон бағишловдан бошланган. Унда Наврўз байрамида Тошкентнинг бош майдонидан унинг даҳаларидан кириб келган бекларнинг кўринишини тасвирлар экан, Навоий ҳазратларининг пайдо бўлиши хусусида шундай ёзади: “Ҳазрат Навоий байрам либосида Хўжайи Хизрдай бўлиб, ўзбек элатларини қутлагани, Иймон ва Динни бутлагани, бу толанинг бир учи гўдаклик боғларига боғланиб кетар...”

Бу ғанимат дийдорлашув – Ҳазрат Навоий ва туркийзабон улуснинг пешонасига тушган лаҳзанинг пири комил устозга айтиб турганларим ушбудир”, – деб ёзар экан, шоирнинг асарлари қахрамонлари қандай қаршиланганини шеърӣ йўлда тасвирлайди ва ундан кейин шундай дейди:

Ўтмишини унутган эл,
Ўзгалардан бўлиб домангир,
Жонидан ғам ўтганида Эл,
Келтирдингиз, эй, улуғ ҳазрат,
Покланишнинг тоза ҳавосин,
Ғафлатда кул, шуур карахт
Бандаларга малҳам давосин.

Бу малҳам шоирнинг фалсафаси, ғояси, яъни инсонни қадрлаш, адолатли шоҳ ва мустақил марказлашган давлатга эга бўлиш ҳамда инсон қалбида маърифат нурини, ғурур руҳини жо қилишдир. Ойдин Ҳожиёва шунга ишора қилади ва тўғри қилади. Шундан кейин ҳақиқат афсоналарига ўтиб, кечаги кунимиз қиёфасини гавдалантиради.

“Болалик боғидан афсона” бўлими шундай бошланади: “Онам Тошбиби бобо Жаҳмат қизи Бухоро инқилоби ҳақида йиғлаб сўйлардилар. Ёзнинг сутдай кечаларида, қор-бўронли қаҳратон қиш тунларида эртақлар айтиб бериб, мен ва бир этак жиянларимни овулардилар”. Маълумки, эртақ замини-

да ҳамиша эзгулик ва яхши ҳаёт орзуси ётади. Шундан эртак тинглаган одам унинг дунёсида яшайди, яъни яхши ҳаёт келишини орзу қилади. Уларнинг назарида уни Ҳизр бобо олиб келади. Болалар Ҳизр бобони кутишади. Бу ерда Ҳизр бобо рамзий образдир. У яхши ҳаёт ва ёруғ кун тимсолидир. Чунки Октябр инқилоби шуни ваъда қилганди. Ҳизр бобо қизчанинг кўзига бир кўринади-ку, иккинчи пайдо бўлмайди. У кўринган яхшилик олами кечаги кун, ўтмиш эди. XX асрда ҳаётда кўп ўзгаришлар, янгиликлар билан бирга, кўп адолатсизликлар ҳам рўй берди. Бундан одамлар жабр тортади. Айниқса, социализм, ҳозирда тоталитар жамият деб аталаётган тузумда. Шоира шуни акс эттиради ва бутун даҳшати билан кўрсатади. У ёзади: “Хўжаи Ҳизр бобо қайтиб келмади. Бу ҳовлига колхознинг сарийёғ, тухум йиғиб юрувчи солиқчиси серқатнов бўлиб қолди. Гужум дарахтидан ясалган гулкори дарвозага кўзини тикиб олди. Пул ваъда қилди. Йўқ! Эвазига бир соғин сигир бераман, деди беришмади. Кунларнинг бирида ГПУдан уч киши келди. Дарвозани хатлади. Моҳир ўймакор уста араб алфозида Оллоҳи карим оятларини дарвоза “пешонасига” ёзган, нафис хуснихат билан унинг табақаларини пардозлаган”.

Маълумки, ҳаётда ёмонликлар, ярамасликлар, золимликлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки одамларнинг саъй-ҳаракати, қилмишлари, ўзаро муносабатлари туфайли юзага келади. Достонда шу ҳақиқат ҳам ўз ифодасини топган, яъни 30-йиллардаги адолатсизликларнинг илдизи очиб берилган. “Қирқинчи кути тилсими” деб номланган қисмида ёзилади:

Ўз акасин сотди бир тўйда
Ука – имон-иродаси берч.

Деди:

Улар замондан на шод,
Кўмсар ўтмиш овозларини.
Йиғилишиб ўқишар бот-бот
Авлиёлар баёзларини.
Ёмон кўрар озод тузумни,
Юрагида алам-кеки бор...
Бошладилар ялпи ҳужумни,
Арабчада битган неки бор,

Ёндирдилар, пора қилдилар...
Мулла борки, қора қилдилар

Масжидлар вайрон қилинди, киши қалбида меҳр-шафқат туйғусини юзага келтирадиган, шуурига шуур қўшадиган ижод намуналари куйдирилди. Лекин ҳар қандай тазйиқ ҳам эзгуликни йўқота олмайди. Достонда шу ҳақиқат ҳам ўз тасвирига эга. Ҳазрат Мавлавхонни хўрлашади, китоблари, девони Тангрининг инояти билан сақланиб қолади. Лекин кўп нарса йўқ қилинди. Маърифатга ҳужум жаҳолат тегирмонига сув қуймоқликдир. Бунинг натижаси “Элдан чиққан бало” номли қисмда акс эттирилган.

Китобларни ёқишга қишлоқ шўро раиси Тўлов бош-қош бўлади. У каттакон бир ходани мойга ботириб, унга гугурт чақиб, китобларга тутати. Куръонда шундай дейилади: “Кимга Оллоҳ нур (иймон) бермаса, бас, унинг (учун) ҳеч қандай нури бўлмас”¹. Оллоҳ нуридан махрумлар жоҳил кимсалардир. Улар ҳаётда жазо топади. Достонда Тўлов образида шу ҳаётий ҳақиқатни акс эттириш билан шоира маърифатнинг ҳақиқатидан огоҳ этади. Бу ҳол достоннинг маърифий аҳамиятини ҳам белгилайди.

Тўловнинг иши ўша қилмишидан кейин орқага кетади. Нимага кўл урса, тескариси рўй беради. Бу борада Ойдин Ҳожиева шундай ёзади:

Валийларга кўтарганда кўл
Қайга кўчиб борса, баттолни
Инсу жинслар қувди қасдма-қасд
Ва топшириб қамчи, амални,
Тавба қилди бир кун хору хос
Богбон бўлиб экканди ниҳол,
Қуриб қолди авжи жавзода,
Чўпон бўлиб қўй боқди увол,
Малик чўлда – мулки худода.
Айни совлиқ қўзилар мавсум
Сурувига дориди ўлаг
Корида ҳеч бўлмади унум.

Ҳаётдан кетганда уни ер ҳам қабул қилмайди (Алқисса, шу: уч кунга довор Гўр ўлигин отиб ташлабди).

¹ “Нур” сураси. 40-оят.

Достондаги биз қайд қилган воқеалар замирида ва ундан кейинги афсоналарда – “Ҳамид Сулаймон ҳасрати”, “Муродбахш бобо ҳикояти”, “Хатар водийсидан фасона” уч ғоя ётади. Биринчиси, халқимиз бошига тушган фожиалар тасвири мустақилликнинг моҳиятини англашга хизмат қилса, иккинчиси, кишилиқ олами яхшилиқдан ёмонлик сари кетишининг туб илдизи очиб берилади, учинчиси, киши яхшилиқка, яхши ҳаётга, яхши аъмоллар орқали эришади, деган ғоя илгари сурилади. Бу тўғри ғоядир. Бунинг учун киши ўз жисмига ва эзгулик уруғини сочганлар руҳига ишониш ҳамда ундан мадад, нажот тилаш билан улар йўлини давом эттириши лозим. Чунки Оллоҳ яхши аъмол қилганларни севади ва мағфират кўрсатади. Достоннинг “Нажот” деб аталиши ҳам, унинг маънавият ва адабиёт оламида тутган ўрни ҳам шундадир.

Тўлан Низомнинг “Чўлпон” достони ўрни-ўрни билан ҳаётий воқелиқни ҳикоя қилиши, бу билан давр картинасини яратиш ила эпиклик касб этади. Лекин унда лирик туйғу, ички дард устун. Бу нарса достонни лиро-эпик жанрга мансублигини таъминлайди. Достон “Учар юлдуз” сарлавҳали бўлимдан бошланади. Шоирнинг бўлимни бундай номлаши бежиз эмас. Маълумки, қадимда табиат ҳодисаси билан инсон фаолияти бир-бири ила чамбарчас боғлиқ деб билишган. Осмондан бир юлдуз учса, ҳаётдан бир одамнинг кетгани белгиси деб ҳисоблашган. Шоир шу ақидага ишора қилади. У учар юлдузнинг қаерга учганини сўрайди. Ҳеч ким билмайди. Шоирнинг илтижоларига ҳеч ким жавоб бермайди. Шоирнинг куйинишларини ҳис қилган сари афсона деб билган нарса реаллашади. Ҳақиқатан, Чўлпоннинг тақдири узоқ давр мавҳум бўлган. Тўлан Низом шунга ишора қилади.

“Садо” бўлимида шоирнинг илтижоларига садо берилади. Бу садо замирида катта ҳақиқат ётади. Яъни Чўлпоннинг қисматида давр фожиаси, шунингдек, унинг шахсияти аниқ кўз олдимизда гавдаланади:

Япроқ янглиғ узилдим, қора тақдир эмасми бу?
Тилларимни кесдилар, менга таҳқир эмасми бу?
Боғланди оёқ-қўлим, доғули даҳр эмасми бу?
Виждоним бут ҳам ҳалол бир мусулмон эдим, дўстлар.
“Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар”.
Сен шодонсан, деб кулгуларим олдида,

Ерга сиғмас, оташин туйғуларимни олдилар,
Қаламимдан тўкилган қайғуларимни олдилар,
Юртга виждон, халққа рух, элимга шон эдим, дўстлар.
“Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар”.

Бу аини ҳақиқатдир. “Акс-садо” бўлимида мазкур фожианинг уфқи кенгаяди ва аниқлик тус олади:

Қани, Фитрат, Отажон Ҳошим,
Қодирийни кўрмадингми, айт?
Оқар ёшим, тугар бардошим,
Ёдга тушса ўзинг ёзган байт.

Тўлан Низом 1902 йилда Андижонда бўлиб ўтган зилзила ҳақида ёзар экан, фақат табиат ҳодисасини кўзда тутмайди. Балки барча нарсани меҳваридан чиқариб юборадиган ижтимоий зилзила – Октябрь инқилобига ишора қилади. Табиий зилзила гўдак Абдулҳамидга шикаст етказган бўлса, келаётган ижтимоий зилзиланинг оқибатини олдиндан ҳис қилиб, унга қарши қалбида туғилган исёндан огоҳ қилади. Демак, адолатсизликка қарши туғён Абдулҳамидда гўдаклигида юзага келган.

“Тутқун” бўлимидаги мисралардан фақат муҳаббат осмонида эмас, маънавият, гўзаллик осмонида Чўлпон бўлган шоирнинг аччиқ кўргуликларидан халқимизнинг гурури, фахри бўлган Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носирларнинг қисматини кўз олдимизга келтирамиз, ундан қалбимиз ғуссага тўлади. Унинг натижасида бугунги кунимизга шу-кроналар айтамыз. Бу мустақилликнинг моҳиятини англашдир, тўғрироғи дoston воқеалари англади. Мана бу мисралар эса ўзлигимизни чуқур англашга ва мустақиллигимизни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Пок иймонга ўқ отилди, бир мусулмон уйғонмади,
Туғилган юрт ё Фарғона, ё Андижон уйғонмади,
Ҳар сўзида дарди томган бу Туркистон уйғонмади,
Онам дея зардоб ютган Ўзбекистон уйғонмади.
Ўзбекистон, шоир ўғлинг – Чўлпонингга ким ўқ узди,
Ўқ овози ярим кеча ухлаётган кўкни бузди?!

Тоталитар тузум ўқидан, айби миллатпарварлиги бўлган шоир охидан кўк уйғонади (Чўлпон, дебон йиғлар мудом одоши – кўкдаги Чўлпон), лекин бир мусулмон, бир виждон уйғонмади, аждодларидай кўксини калқон қилиб сор лочин ўғлонини, тенгсиз шоирни ҳимоя қила олмайди. Чунки улар эрксиз, лоқайд, муте кимсалардир. Кўриб ўтганимиздек, Тўлан Низом бу фожианинг асл илдизини очган, уни ҳислар, туйғулар, дард ва изтироблар силсиласида таъсирли инкишоф қилган. Достоннинг адабиётда тутган ўрни ва аҳамияти шундадир.

Тўлан Низомнинг “Гиря” достони (1992) ҳақида таниқли шоир Икром Отамурод шундай дейди: “Назаримда, достоннинг ҳаракат нуқталари: йиғи, ёд, туш. Уч ҳолат. Улар кўнгилнинг кечинмаларида бирлашади. Руҳиятнинг ягона қайғусига айланади. Асарнинг йиғи манзараларини ўқиётганимда, хаёлимдан шундай фикр ўтди. “Ўзбекнинг қайғуси ҳам, азаси ҳам, йиғиси ҳам қудратли”. Жуда топиб айтилган фикр ва унда бутун достоннинг моҳияти ўз ифодасини топган. Маълумки, адабиёт субъектив ҳодиса. Лекин унда инсоний фаолият, муносабат, туйғулар – дард-алам, ғам-алам, ғам-қувонч, йиғи-кулгу ўз ифодасини топгани учун объективлик тусини олади. Чунки бу туйғулар, барча инсоният оламига тегишли. Шу маънода “Гиря”даги маҳзунлик, йўқотишдан уни ҳамма бирдай ҳис қилади. Сабаби ҳаётда ўзининг энг азиз одамини йўқотмаган инсоннинг ўзи йўқ. Достон инсон қалбини поклашдан ташқари, вафо, садоқатдан, инсонийликдан дарс беради, оила моҳиятини англатади. Оила бу эр-хотин жуфтлиги-ю, фарзандларни юзага келтириш эмас, оила бу инсониятни яшашга бўлган иштиёқини ошириш, ҳаётда ўзининг эрам боғини яратиш, унда фақат эзгулик ниҳолларини ўстириш, бу боғ билан ҳаётнинг бир киррасини безаш, ундан ҳамиша ўзи ҳам завқланиш демакдир. Бундай боғдаги дарахтнинг бир шохчаси лат еса, олам титрайди. Чунки бу инсоният оламига берилган катта зарбадир. Бундай оила гўзал турмушдан бино бўлади. Достонни ўқигач, Тўлан Низом ўз умр йўлдоши билан шундай гўзал турмуш кечирганига ишоч ҳосил қилади.

Достон Тўлан Низом умр йўлдошининг вафоти муносабати билан ёзилган. Муқаддимада шоир шундай дейди:

Водариг, иқболим забунми чунон,
Дунёдин юз буриб, кулбамга чўқдим!

Қоним сиёҳ бўлди, калбим сиёҳдон,
Қирқ кун мушкулотин қоғозга тўқдим!

Бу қирқ кунлик мусибат тасвирида ўттиз йиллик биргаликдаги умргузаронлик ҳаёти билан танишамиз. Бу муддат воқеалари тасвири гоҳ йиғи, гоҳ ёд, гоҳ туш уйғунлигида бериладики, мисраларда нақшланган воқеалар қанчалик маҳзун, қанчалик залворли бўлмасин киши енгил тортади. Чунки шоир кечинмаларида “Бу аёл ўз умрини беҳудага ўтказмабди, у ўз фаолияти, эзгу аъмоллари орқали инсоният “умр дафтарин безабди” (Ғ. Ғулум) дейсиз. Оқибатда ўзбекнинг солиҳ, дилбар аёлининг сиймоси бутун борлиғи билан гавдаланади, унинг шарпасини ҳис қилади. У гўё “Жон дадаси, хўп денг, Тошкент борайлик, яқин дўстларингиз бир-бир кўрайлик”, гоҳ “Мунча сўлиб қолибсиз? Овқат еяпсизми, чойингиз қалай? Рўмолчангиз борми, жойингиз қалай?” деяётгандай бўлади. Сабаби бундай одамлар ҳамиша тирик. Демак, у гўзал турмуш қандай бўлишидан сабоқ берапти. Достоннинг яна бир аҳамияти – шунда.

Икром Отамурод яна дoston ҳақида ёзади: “Шоир тушига сизинади. Унинг мадади ила кўнгил майдонида умрининг хотира иморатларини тиклайди. Кечган ва кечаётган кунлари энди туш. Қирқ кун мобайнида руҳида содир бўлган туш”.

Йиллар кечди ширин туш мисол,
Тушлар кўриб ётдим неча қур.
Тушларимда тунлари беҳол
Алла айтиб ёрим йиғлатур...

Қайғу фикрнинг тарихини очади. Улуғ ёзувчи Чингиз Айтматовда шундайин бир калима бор: “Агар инсоннинг бошига мусибат тушса, унинг ҳар бир сўзининг тагида яна айтилмай қолган ўнлаб сўз ётади”. Бу сўзлар армоннинг уйғунлиги билан топилади. “Гиря”да шу хил армон мавжуд. Армон – кўнгилда дард чизган сурат”. Ҳа, дoston ҳар кимнинг ҳаётини, турмуш тарзини кўз олдида нақшлайди, ундан хулоса чиқаришга ундайди. Унинг муҳимлиги шундадир.

Текшириш саволлари:

1. Қандай дostonлар лиро-эпик дoston дейилади?
2. “Раънонинг савдоси” дostonи замирида қандай фалсафий ҳақиқат ётади?
3. “Нажот” дostonида қандай ғоя илгари сурилади?
4. “Чўлпон” дostonининг маърифий хусусияти нимада кўринади?
5. “Гиря” дostonининг маърифий аҳамияти нимада?

Таянч тушунчалар

Вақт – объектив борлиқда юз бериб турувчи воқеа, ҳодиса ва шу кабиларнинг қанча давом этишини билдирадиган бўлаги.

Макон – воқеа ва ҳодисаларнинг рўй берадиган ўрни, жой.

Бадий контекст – бадий асарнинг тугал маъно англатувчи парчаси.

2. 3. Лиро-драматик дostonлар

Режа:

1. Лиро-драматик дostonларнинг муҳим хусусиятлари.
2. “Ибтидо хатоси” дostonида афсоналарда муҳим фалсафий ғоя ифодаси.
3. “Таважжух” дostonида дард ва изтироб моҳияти.
4. “Оқпадар” номли дostonда фожиавийликнинг бадий талқини.

Адабиёт:

Н. Раҳимжонов. Ўзбек совет адабиётида поэма. – Т.: Фан. 1986.

Ш. Ҳасанов. Давр ва дoston. Шарқ юлдузи, 2002 йил, 4-сон.

Ш. Ҳасанов. Дoston жанридаги ўзгариш ва янгича бадий талқинлар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2000 йил, 2-сон.

Усмон Азим. Оқпадар. Шарқ юлдузи. 1992 йил, 4-сон.

Аскар Маҳкам. Таважжук. Шарқ юлдузи. 1992 йил, 5-сон.

Қахрамон ҳаётини, унинг кечинмаларини чуқур идрок этиш, ҳаётининг энг авж нуқтасини, драматик ҳолатларини тасвирлаш, лирик қахрамоннинг дард ва изтиробларида давр ва жамият, халқ дарди, муаммоларини инкишоф қилиш лиро-драматик дostonларнинг муҳим хусусиятидир. Бундай хусу-

сият мумтоз ёзма ва оғзаки дostonларида ўзининг намунали ифодасини топган. Бу ҳол 70 – 80-йиллар дostonчилигида ҳам кўринган. Лекин истиқлол даврига келиб, бу борада эврилиш бошланди. Бу эврилиш, аввало, қахрамон қалбида, унинг дунёқараши билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, жамиятдаги туб ўзгаришларга бориб тақалади. Маълумки, ҳаётдаги жамики нарсаларни юзага келтирувчи, шакллантирувчи куч инсон онгидир. Онгда ўзгариш бўлмаса, яъни ўз оқимини халқ фаровонлиги, жамият таракқиётини, инсон комиллигини таъминлашга имкон берадиган мақсад сари йўналтирмаса, ҳеч нарсада ўзгариш юз бермайди. Шу нарсанинг моҳиятига эътибор қаратилгани учун бугунги кунда инсон нуфузи ҳар қачонгидаи ортди. Бу ҳол истиқлол даври дostonларида ўз ифодасини топяпти. У куруқ қайд қилинмаяпти, балки ҳаётдаги драматик ҳолатларнинг инсон қалбига солган нақшларини тасвирини чизиш орқали, туйғулар тугёни, инсоний кайфиятни бетақрор ифодалаш орқали юзага чиқаряпти. Бу ҳол тарихий ва замонавий мавзудаги дostonларда баробар ўз аксини топяпти.

Эшқобил Шукурнинг “Ибтидо хатоси” (1991) номли драматик дostonида қадимий афсонага мурожаат қилинган. Унинг қахрамонлари ҳам китобхонга таниш, яъни яхшилик олами Ахура Мазда билан ёмонлик олами тимсоли Ахраман-дир. Лекин шоир шу азалий мавзу, қадимги қахрамонлар фаолиятидан муҳим фалсафий ғоя ярата олган. Яъни инсоният оламидаги драматик ҳолат моҳиятини инкишоф қилиш билан бирга, унинг ҳаётдаги ўрни ва табиатини кўрсата билган.

Эзгулик тангриси Ахура Мазда “тўрт унсур зуваласидан ҳаёт ҳомиласи одамни” яратиб, унга қалб тухфа қилганда, ёвузлик тангриси Ахраман бунга чидай олмай Ахура Мазда қошига келади:

Ахраман:

Нечун қалб бахш этдинг ожиз махлуққа?

Наҳотки, яралиб Учинчи Худо.

Мангу қоюнларни айлар талотум?!

Ахура Мазда:

Билмассан, яратмак – мангу фароғат!

Ўзингга қолдирмай, ўзгага тухфа

Қилмаклик гаштини яна билмассан.

Бу диалогда қанча тарих, қанча ҳақиқат, қанча инсоний драмалар ўз мужассамини топган. Ҳақиқатан ҳам, ўзларини “худо” деб санаган давлат тепасида ўтирган шахслар қанча тарихни, қанча ҳаёт ва инсоният оламига таянч, адолат устунни – мангулик қонунларини, аждодларнинг маънавиятини эслатиб турадиган муқаддас қадриятларни йўқ қилмади?! Чунки бундай кимсалар “яратмак – мангу фароғатлиги”ни билмайди, унинг нашидасини ҳис қилмайди. Бундай кимсаларнинг қиёфасини, фожиасини, драмаларини шоир Аҳраман орқали очиб беради:

Маҳв этмак лаззат. Сен ҳам билмассан.
Ўзганинг энг сўнгги нонин таламак
Икки карра лаззат. Яна билмассан.

Бу фикр ижтимоий-сиёсий характерга эга. Сабаби ХХI аср балоси – террористлар қилмишини гавдалантиради. Бежизга Аҳраман тилидан баён қилинмаяпти. Чунки ёвузликдан баҳра олиш, лаззатланиш ёвуз кимсаларга хосдир. Одамнинг дунёнинг ягона вориси бўлишига Аҳраман қанчалик мантиқли фикрлари билан Ахура Маздани йўлдан уришга ҳаракат қилмасин, у аҳдидан қайтмайди. Негаки эзгу ниятли одамлар хамиша эътиқодида собит қолади.

Ў, иним, биладан, тил дом шаккоклик,
Рухни тингламасдан валдираверар.
Ворисликка не йўл шўрлик бандага...

Достонда кўп ҳаётий ҳақиқат ҳам ўз ифодасини топган. Бу ҳол сўзсиз уни маърифатлилигини оширган. Маълумки, ҳаётда салбий типларнинг фикрлари хамиша ҳам ҳақиқатдан холи бўлмайди. Бунини Эшқобил Шукур тўғри англаган. Шундан Аҳраман фикрларининг кўпида ҳақиқат ётади, ўз навбатида, бу фикрларда инсоний драма мужассам. Ҳақиқатан ҳам, кўпчиликда “Рухни тингламасдан валдирай” веришлик хусусияти мавжуд. Бу инсоний иллат инсоний драмаларни вужудга келтиради.

Аҳраман ўз ниятига етолмаганидан кейин Ахура Мазда яратган Одам ва Қалбга қасдма-қасд жамики ёмон нарсаларнинг мужассамидан одам танига менгзаб бир вужуд ярат-

ди ва уни Қора Фаришта деб атади. Лекин унинг уриниши беҳуда бўлди, чунки “Одам руҳида худодик қудрати бор эди”. Аҳраман куч билан мақсадга эришмоқчи бўлди. Ўртада аёвсиз жанг бошланди. Бу борада Қора Фаришта билан минг-минглаб жинлар ер юзига тушиб келишди. Улар ўзлари билан сонсаноксиз заҳарли курт-кумурсқаларни олиб келган эдилар. Одам куртлаб, заҳарланиб бораётган ерни тозалаб улгуролмай қолди.

Энди урушни давом эттириб бўлмасди. Охир-оқибат Ахура Мазда бир неча йилдан буён муроса сўраб турган Ахраманнинг сўровига розилик берди. Кўн тортишувлардан сўнг, Ахраманнинг “Қалбни Одамгамас, маймунга бергин” деганига ҳам кўнмагач, Ахраман:

У ҳолда, иккига бўласан қалбни,
Ярмини Одамдан юлиб қоласан, –

деган талабига Ахура Мазда:

Розиман,
Фақат яратаман бир вужуд.
Бахш этаман қалбнинг тенг ярмин унга.
Одам шажараси менга кўп таниш, –

дейди. Бу фикрларда икки ҳақиқат бор. Биринчиси, Қора Фаришта билан тушган жинлар сонсиз заҳарли курт-кумурсқаларни олиб келиши кейинги даврларда ер юзида рўй берган урушларда ишлатилган биологик курулларга, агар улар кенг қўлланса, қандай даҳшатлар содир бўлишига ишора бўлса, иккинчиси, одамнинг кўнгли яримталиги асослангандай. Қалбнинг қачон мукамал бўлишлиги хусусида ҳам шоир муҳим фикр билдиради. Аёл: “Дўст, бизни қандай куч бирлаштиражак?” – деганига эркак: “Менимча, хижрон”, – деб жавоб беради. Бу фикрда мантиқ бор. Чунки киши бошидан ўтказган, қалбан ҳис қилган нарсанинг моҳиятини англайди. Эркак ва Аёл уч йиллик хижронни бошидан кечиришга аҳдлашади. Биринчи йили аёл қошида пайдо бўлган эркак унинг “Нима олиб келдинг?” – деганига “Соғинч”, – деб жавоб беради. Аёл муддат бор деб қайтаради. Иккинчи йили “Дўстлик”, – деганига ҳам кўнмайди. Учинчи йили “Муҳаббат” деганига рад жавоб бермайди. Бу борада шоир ёзади:

Бирдан пайдо бўлди Эркак қошида
Уч йилда дарахтдай гуллаган Аёл.
Юзта ой порларди унинг бағрида,
Эркакка аталган юзта тўлин ой.
Аёл – Мен қалбни мукамал ҳолда кўряпман.
Эркак – Йўқотилган ўзимни топдим.
Бир-бирин тўлдирди
Бу икки бағир,
Шу кун ўзлигига
Етишди Қалб ҳам...

Шундай қилиб, Тангрилар ҳам, Олам ҳам, Одам ҳам кутмаган буюк ҳодиса воқеа бўлди. Муҳаббат абадиятга йўл очди. Натижада оламни безайдиган хилқат вужудга келди. Аҳраман бундан талвасага тушди, чунки у яратишдан эмас, йўқотишдан мамнун бўлади. У сўнгги имкониятини ишга солиб, зулмат водийсида шаҳват дарахтини барпо қилди. Унинг мевасини еганлардан иблисваччалар туғиларди. Илк мевасини Аҳраман билан Қора Фаришта истеймол қилишди. Ўзларидан туғилган болаларни Одам ерига ташлаб юборди. Уларни эзгуликни яратувчи эркак ва аёл топиб олди. Шунда овоз келади: “Улар Аҳраманнинг ҳаром тўлидир, Ҳаққа кечикмагил, уларни ўлдир.

Аёл:

Ахир, гўдакларнинг гуноҳи нима?

Овоз:

Кулликни, зўрликни улуғлар улар,

Эрку фароғатни топтаб яшарлар.

Қора қилмишларнинг қонли чизиғи,

Аён хислат берар пешонасида

Ўлдиргин уларни, о, улуғ Одам!”

лекин Одам уни ўлдирмади, қайтага меҳр кўрсатди. Бу билан комилликни ва чин инсон қиёфасини инкишоф қилди. Негаки меҳр – бу эзгулик, саховат, тинчлик ва осойишталикдир. Шоир кўҳна тарихий афсонани бугунги замонга хизмат қилдира олган. Достоннинг аҳамияти шундадир.

Асқад Маҳкамнинг “Таважжуҳ” (1992) достони бошдан-оёқ ички дард, изтироблардан, яъни Бобурнинг ҳасратларидан

иборат. Бу ҳасрат шунчаки ўз яқин, хеш-ақраболаридан қилган шикоят эмас, у ўз эзгу ниятларини амалга оширишга, адолатни барқарор қилишга, беҳуда урушларни, низоларни бартараф этишга, бобоси давлатининг азалий мавқеини тиклашга изн бермаган Дунё талотўпларидан, унинг кажрафторлигидан, мансабпараст, тахтпарастларининг кутқусидан юраги зардобга тўла йирик шахснинг надоматларидир. Шундан у умумлашма характерга эгадир.

Достон муқаддимасида Бобур куйинишлари тасвирида ўз замонининг қиёфасини чизади, Дунё ботқоғига ботган (Машраб) одамлар табиатини инкишоф қилади. Булар ичида кўнглига, руҳига яқин одамларни топмаганидан надомат чекади, Тангридан мадад тилайди:

Топмадим, эй, Бобур, на бирор одам,
На ватан, на мазор, на ер, на меҳр.
Ё, Тангрим, имонни саломат қилгил,
Ё, Тангрим, осон қил, ўзинг мадад бер!...

Кейинги қисмларда бу ўқинчларда драматизм кучайиши билан бирга, унинг сабаблари ойдинлашади, реаллашади. Маълумки, барча ярамасликлар охиратни унутиш, Оллоҳнинг қудратини ёддан чиқаришдан бошланади. Шоир Бобур тилидан Мирзо Бобур тазарруси қисмида ёзади:

Одамзод яралган бу кўҳна Дунё –
Ўнг соҳил сориға элтувчи кўпрук.
Унутдик бул кўпрук сўл томонида
Умримиз ҳаққини, қазо ҳаққини.

Асарнинг бадиийлиги чиройли ибораларда туйғулар ифодаси билан белгиланмайди, бу камлик қилади. Фалсафий тафаккурнинг манзаралардаги кўчимларда зухурланиши, унинг қанчалик жонланиши, инсонийлаши, уларнинг замонлашиши ила белгиланади. Достонда шундай:

Ловуллар ой аро фалак доғлари,
Сирғалар булутлар узра бир тобут.
Пойида дарёлар ётмишдир ўлиб,
Устида ярақлар кўрғошин совут.

Қамишзор чайқалар лашкаргоҳ каби,
Қонига беланиб куйлайди азал.

Демак, фалак иллатларини (доғлари) ёруғлик, эзгулик рамзи ой куйдиради (ловуллаб), лекин эзгулик ҳамиша ҳам ёмонлик устидан голиб келмайди. Айниқса, имон, диёнат су-сайган замонда. Шундан ҳалоллик, поклик (дарёлар) шикаст ейди, ҳалок бўлади. Эзгулик мағлуб бўлган наллада кинғирлик рўй беради (қамишзор чайқалар лашкаргоҳ каби, қонига беланиб куйлайди азал). Бу ерда қамишзор шунчаки қамишзор эмас, ўлимга юзланган лашкар қароргоҳи. Тақдири азал эса ҳамишалик қўшиғини шунчаки такрорламаяпти, балки қонига беланган ҳолда куйлаяпти. Бошқа сипоҳларнинг қисмати ҳам шундай бўлишини кўз ёшлари англашиб турибди:

Кўз ёшлар сизиб оққан жисмидан,
тикилар сипоҳлар ёзмиши – ажал...
Тулпорлар томоғин йиртиб кишнайди,
уларнинг ортидан тойчоқлар келар.

Бобурнинг ҳасрати шундан, келажак авлоднинг (тойчоқлар) ҳам қисмати шундай бўлмаслиги учун бор вужуди билан нола қилади (Тулпорлар томоғини йиртиб кишнайди). Лекин Бобур тушкунликка тушмайди, у некбин. Чунки эзгулик унутилмайди, унутилмагач, демак, ҳамиша яшайди:

Оқибат авлиё каби тўлин ой,
Тун бўйи ёқади уларнинг шамин.
Қон юқи кизғалдоқ бўлиб гуллайди,
Лашкарлар жисмига тўймайин замин

Бобур ҳеч нарсанинг ўз-ўзидан юз бермаслигига (қазо), тақдир (қадар)га ишонади ва шукур қилади. Ҳеч қачон имон-эътиқодидан кечмайди:

Ё, борхудо, туман жаҳонгирдидан сўнг,
Қуръон, қалам, қилич тутган фонийман, –

дейди.

Бобурнинг ватан ҳақидаги тушунчаси ниҳоятда кенг ва фалсафийдир. У учун тили кесиб ташланган оқин, гўрлар узра

авахтахона, тишланган нон, ташланган ушоқ... ёри хоин, дўсти мунофиқ ва ҳоказолар ватан. Чунки бундай воқеалар бўлиб туриши табиий ҳол. Ҳақиқий инсон ватанини бутун ёмонлигию камчилигию бутун яхшилиги билан севади. Ахир, инсон бурунни сассиқлиги учун кесиб ташламайди-ку?!

Достондаги Бобур драмасидан киши бир нарсани аниқ ҳис қилади. Бу ҳам бўлса, унинг дард-аламларида, изтиробларида ва ўйларида, огоҳлантиришларида бизга яқин бўлган ўтмиш тарихининг қиёфасини ҳамда замоннинг руҳини. Унинг маърифий ва маънавий аҳамияти ҳам шундадир.

Усмон Азимовнинг “Оқпадар” (1992) асари гарчи шоирнинг ўзи нотарихий драматик достон деб атаса-да, у бир қадар тарихийликка эга. Чунки достондаги воқеа шоир тасвирлагандек ўзгача бир тарзда ҳаётда бўлиб ўтган. Усмон Азим эса бу тарихий воқеликнинг бир қиррасини олган, яъни севги чизигини. Ҳақиқатан ҳам, шаҳзода – Мадалихон отаси Умархон уйланишга ният қилган қизни унинг вафотидан кейин ўз никоҳига олган. Бутун фожиа шундан бошланган. Миллатнинг ғурури бўлган ҳассос, дилбар шоира, давлат арбо-би Нодиранинг ҳамда ўзи, укаси Султонхон Маҳмуднинг, ўғли Муҳаммад Аминнинг ўлимига сабабчи бўлган. Бу инсоният қалбини ларзага соладиган фожий драматик ҳолатдир. Мана, аслида, воқеа қандай бўлган. Тарихчи Маъсумхон ўғлининг “Мутахаб ут-таворих” (“Сайланган тарихлар”) китобида ёзади: “Фарғона хукмдори амир Умархон умрининг охирида қизиқ бир воқеани бошидан кечирган. У ўзининг умр йўлдоши Нодирабегимнинг она шаҳрига, қайин отасиникига меҳмонга борганида, Шаҳрихон шаҳар ҳокими Жилвдор Иноқ билан суҳбатлашиб ўтирарди. Шу пайт ҳокимнинг хотини даб-дурустдан кириб, Ўратепадан кўчиб келган, қўл учида кун кечираётган Саидғозихўжа деганнинг Хонпошша исмли қизининг гўзаллигини шу қадар таърифлайдики, асти қўяберасиз. Умархон ўша заҳотиёқ қизни кизига совчи юборади. Қизнинг ота-онаси ҳали балоғатга етмаганлигини, гўдаклигида бешиккерт қилинганини айтиб, икки аёл совчини қайтариб юборишади. Шундан кейин хон Ботирхон исмли вакилни иккинчи бор совчиликка йўллайди. Бу галл ҳам қизнинг ота-онаси юқоридаги гапларни айтиб, вакилнинг пўписаларига ҳам қулоқ солмайдилар. Охири Умархон ўша даврнинг кўзга кўринган олими, шоир, тарихчиси Ҳакимхоннинг ўзини Ботирхонга қўшиб, қайтадан совчилик-

ка жўнатади. Сўнги марта совчиликка эътиборли киши – Ҳақимхон келганлигини ҳисобга олиб, Ботирхоннинг даҳанаки дўқ-пўписасидан чўчиган Саидғозихўжа розилик беришга мажбур бўлади. Совчилар қизни яхшилаб кийинтиришиб, хоннинг хузурига киритишади. Аммо хон унинг балогатга етмаганини ҳисобга олиб, канизаклар орасида тарбиялашни буюради”. Хонпошшани кўрган Маъдалихон, ҳақиқатан, уни севиб қолади. Отаси Умархон ўлиmidан сўнг шариятдан йўл топиб бермаган муллаларни саройдан ҳайдаб, бошқа икки муллани йўл топиб беришга ундайди. Улар қандайдир ривоятлар келтириб йўл топган бўладилар. Натижада Хонпошшага уйланади. Унинг бу ишидан Фарғона халқи норози бўлиб, намойишга чиқади. Бундан чўчиган Маъдалихон Хонпошшани Марғилонга олиб бориб қўяди. Ўзи эса яширин ҳолда яшай бошлайди. Улар икки фарзанд кўради. Ўғлининг қилмишидан онаси Нодирабегим қаттиқ ранжийди. Кейинчалик укаси Султонхон Маҳмуд Бухоро хони, гўё шарият ҳомийси бўлган Насруллога бу ҳақида хат ёзиб, “Сиздек буюк амир бундай ифлос ишга қандай қарайдилар?” – дейди. Хонпошша гўзаллигининг таърифини эшитган Насруллохон Қўқонга бостириб келади ва барча тахт эгаларини қиличдан ўтказиб, Хонпошшани Бухорога олиб кетиб, ўз никоҳига олади. Бироқ икки ойдан сўнг ўлдирилади. Бунга сабаб Насруллохон Шаҳрисабз беги Ёқуббекнинг севиқли гўзал хотини Кенагас бегимни ҳам зўрлик билан ўз никоҳига олган эди. Кенагас бегим аслзода эди. Севган эрининг ўлими ва ўзининг тақдири яна бир гўзал бошига тушганидан газабланиб, Насруллонинг мастлигида қулоғига симоб қуяди. Хоннинг қотили қаторида Хонпошша ҳам ўлдирилади. Кўриб ўтганимиздек, шу тарихий воқеанинг ўзи тайёр инсоний драма ҳамда катта бадиий асрнинг юзага келишига имкон берадиган фожиадир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Усмон Азим бу тарихий воқеани ўз гоёсига бўйсундирган. Достонда шахзодани бу йўлдан қайтаришни ҳаётдагидек софдил муллалар эмас, Отабек бажаради. Тўғрироғи, бу вазифани шоир тўқима образ Отабек зиммасига юклаган. Улар ўртасида шундай диалог кечади:

Отабек:

Лаънат билан ёзилгай исминг

Асрларнинг саҳифасига.

Номусулмон,
Калима қайтар.
Энди умринг қадардир сенга...
Билмайсанми,
Билмасанг, айтай –
Ўша подшоҳ падардир сенга!
Шаҳзода:
Ҳа, падардир...
Бу – менинг шўрим,
Қулагани бошимга осмон,
Менинг ошиқ қалбимни кўриб,
Шайтон корин қилгандир раҳмон.

Кўриниб турибдики, бу ерда асосий урғу – муҳаббатда. Шаҳзода бу ишга қўл уриш гуноҳлигини билиб туриб, ундан воз кеча олмайди. Унинг драмаси ва фожиаси ҳам ана шунда. Ўзининг ошиқлигини онаси Хонмаликага ҳам айтади, бу ҳолдан пуншаймонлигини ҳам изҳор қилади:

Она, бас!
О, нақадар фосиқ тортдим мен!
Отам хуштор бўлган
Париваш,
Канизакка ошиқ бўлдим мен!

Шаҳзоданинг онаси “кофир” деб койиши ҳам, оқибати нима бўлишидан огоҳлантириши ҳам бу йўлдан қайтара олмайди.

Хонмалика:
Мамлакатни босгандир тутун –
Сени қарғар мўъмин-мусулмон,
Қутлуғ ислом:
Султонларининг
чўзилади қўллари тикқа.
Пок тутмоқ-чун имонларини,
От бостириб келишар тикка
Давлатингни ютгай ҳалокат,
Азиз бошинг тортилгай дорга, –

деган мантиқли сўзига шаҳзода куйидагича жавоб беради:

Кўрқитолмас энди маломат,
Айтдим-ку.
Мен кечганман ордан.
Ўлим эса...
хўш, ўлим нима!
Бир дақиқа:
Жон кетди
Тамом!
Унингсиз-чи!
Шу дақиқада
Ўлаяпман минг бор, онажон!

Хонмаликанинг “Ҳаром йўлдан кеч”, – деган илтижосига, “Ундан кечмоқ? Ҳеч қачон! Ҳеч! Ҳеч!” – деб жавоб беради. Бундан сўнг тарихда рўй берган воқеа юз беради. Лекин Усмон Азим унинг тафсилотига тўхтамайди. Бу ҳол, сўзсиз, воқеани англаб олишни қийинлаштирган.

Шоир учун воқеа тафсилоти эмас, инсон қисмати, унинг тақдири аҳамиятли. Шаҳзоданинг бор-йўқ айби – севгани. Шунинг учун жазоланади, ўлимга маҳкум қилинади. Маликанинг (Хонпошшанинг) фожиаси бўлса гўзаллиги. Бу учун ардоқланиш ўрнига қўлдан-қўлга ўтади, унинг инсонлик эрки, туйғуси топталади, инсонийлик шаъни билан ҳеч ким қизиқмайди, ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Бу ҳол фақат маликанинг эмас, давр ва замоннинг ҳам фожиасидир. Мазкур ғоя дostonда ўзини оқлаган. Айниқса, шаҳзоданинг ўз севгисига садоқати, унга тириклик берилганига қарамай...

Ҳақни айтсам, сизга бу эркини
Сўраб олди шохдин маликам.
Шу сабабдин очдим эшикни
Ва сизни тарк этди таҳлика.

У зиндонни тарк этмайди. Ўлимни мардонавор қабул қилади. Чунки севгилисиз ҳаёт у учун дўзах. Шоирнинг бундай хулоса чиқариши ўзини оқлайди. Негаки севгига садоқат инсонийликка садоқат демакдир. Бироқ дostonнинг номланиши замирида илгари сурилган ғояга мос эмас. Оқпа-дар деб отаси оқ қилган, лаънатлаган, юз ўгирган шахсларга нисбатан айтилади. Ваҳоланки, тарихда Мадалихон отаси Умархон

ҳаётлигида улар ўртасида ҳеч қанақа зиддият рўй бермаган, ота хурматини жойига қўйган. Достонда бу воқеа ота вафотидан сўнг бўлади. Зероки, шундай экан, шахзода ҳаракатини оқпадарлик деб бўлмайди. Асар номланиши ёзувчи ғоясини мужассамлаштиришини ҳисобга олсак, уни бошқача аташ лозим дейишга ҳақлимиз.

Текириш саволлари:

1. Лиро-драматик достонлар қандай хусусиятга эга?
2. “Ибтидо хатоси” достонида афсоналар қандай фалсафий ғояга эга?
3. “Таважжух” достонида дард ва изтиробнинг маърифий кучи нимада?
4. “Оқпадар” достонида инсоний фожиавийлик қандай талқин қилинган?

Таянч тушунчалар

Диалог – характерни очиб берувчи муҳим восита.

Монолог – руҳий ҳолат, асар кульминацияси очиб бериладиган восита.

Драматизм – воқеа ва ҳолатларнинг кескинлиги, жиддийлиги, ҳаяжонлилиги.

2. 4. Модерн тамойилидаги достонлар

Режа:

1. Модернизмга нисбатан ўзбек адабиётшуносларининг қарашлари.
2. “Изоҳсиз лугат” достонининг структураси ва ғояси.
3. “Чиптасиз одамлар” достонида илгари сурилган ғоя.
4. “Ёзиқ” достонида Шарқ фалсафасининг ифодаси.
5. “Аёлғу” достонининг фалсафий ҳақиқат ва ҳаётий мантиққа эғалиги.

Адабиёт:

У. Норматов. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. Жаҳон адабиёти, 2002 йил, 12-сон.

Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991.

Пиримкул Қодиров. Маънавият, модернизм ва абсурд. ЎзАС, 2004 йил, 26 март.

Фридрих Нитше. Зардушт таваллоси. Жаҳон адабиёти. 2004 йил, 1-, 2-, 3-, 4-сонлар.

Абдували Кутбиддиннинг “Изоҳсиз луғат” достони гарчи истиқлолдан аввал ёзилган бўлса ҳам, биринчи модерн йўналишидаги дoston бўлгани учун таҳлилга тортилди. Дostonга Навоийнинг

Дуди оҳимнинг қуюндек печ ила тобин кўрунг,
Тийра ҳижрон оқшомининг баҳри гирдобин кўрунг.

мисраси эпиграф қилиб олинган. Мана шу мисра дostonнинг бутун леймотивини ташкил қилади. Яъни шоирнинг нимадан куйиниши, изтироб чекиши, унинг сабаб-оқибатлари ноанъанавий усулда инкишоф қилинган. Дoston ихчам ўн беш қисмдан иборат. Ҳар бир қисм ўз композициясига ва мустақил мотивига эга. Биринчи қисмда бобо билан неvara мулоқоти берилади. Бобонинг елкасида сандувоч ўтиради. Биламизки, сандувоч (булбул) – муҳаббат, эзгулик рамзи. Бобо пичирлайди: “Юракни кўп этмажак макон”. Неvara: “Тушунмайман”, – дейди. Лекин мушоҳада қилинса, бу гапнинг заминида катта фикр борлиги англашилади. Маълумки, одамзоднинг кўзи оч бўлади. “Ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди” деган мақол бежизга айтилмаган. Ақл ва юрак уни жиловлаб турмаса, кўп нохушликлар содир қилиш мумкин. Ана энди кўз юракни макон тугиб олса, нима бўлишини тасаввур қилиб кўринг. Бобо шундан ташвишда. Бобонинг гапини сандувоч ҳам тасдиқлайди (“Сандувоч бошини қимирлатар бир маром”). У яна пичирлайди:

Тилни ипдек эшиб бўларми.
Жонни бўлурми унга ўтқазиб,
Кейин санаб бўлурми жонни
Охирги кунгача, узмасдан?!

Бу ерда бобо қилиши лозим бўлмаган нарсаларни бажаришга уринишнинг оқибатидан хавотирда. Бобо яна гапирди:

... – Одам –
этга ўралган, эт эса заҳар.
Косасида биқирлаётган – кўпикдир?!

Туркий тасаввуф шеърятининг йирик вакили Юнус Эмро “Тўрт кишидир йўлдошим... – дейди. “Ул тўртнинг бири – жон, бири – дин, бири – имон, бири – нафсдир”¹. Нафс учала йўлдошнинг ҳам душманидир. Инсон жисмини, руҳини пок сақламоқ учун нафсни тийиш керак. Нафсни тиймаслик эса танага заҳардек таъсир қилади.

Иккинчи қисмда ҳам бобога мурожаат қилинади. Бобо – бу ўринда донолик, тўғрилиқ рамзи. У Оллоҳнинг кудратини англашга, ўшанга қараб қадам ташлашга ундайди. Шундай қилинганда инсон ёмон ҳаракатлардан ўзини тияди. Бу билан ҳаётнинг бир маромда давом этишини ва ўзининг умрини таъминлайди. Шоир шулардан кишини огоҳ қилар экан, масала моҳиятини бугунга буради. У ёзади:

Шунда фароғат мамлакатлари, миллатлари, одамлари
Ҳеч қачон бир-бирларини камситмасликка онт ичишади.
Тилни, қалбни, наслни бузмасликка, эзмасликка
Қасам ёд қилишади. Тийилишади!
Денгизларни қуритишмайди,
Ўрмонларни кесишмайди,
Осмонни тешишмайди.

Бу ерда изоҳнинг ҳожати йўқ. Чунки замонда бундай эмаслиги ва шоирнинг нима демоқчи эканлиги шундай сезилиб турибди.

Кейинги қисмларда дунёни кемирувчи ва кемирилувчилар ўз қилмишларига яраша жазосини олиб, уларни ковакларда чий-чийлаб юрган сичқонларга ўхшатса, бошқасида эса қўрққанлиги, ҳамиятсизлиги, ғурусизлиги туфайли ўз ерига бошқаларнинг хўжайин бўлишига йўл қўйган, ўз қиёфасини йўқотган шахслар фожиасини чизади. “Қўли маймунникидай, оёқлари филсиёк... Белкуракка суяниб тамаки тутатиб” турган одам мазорни буза бошлайди, чиққан нарсани қопига жойлайди, гумбаз ва минорларни майдалайди. Виждони жиндайгина бош кўтарган одамнинг “Нима қияпсан?” деган сўроғига шундай жавоб беради:

¹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: 1991 йил, 17-бет.

– Хўжайин хурсанд бўлади
сут беради
Ёвғон беради,
Ош беради кечкурун –

дейди ва суякларни иргита бошлайди. Бундан ғазабга келган одам белкурагини тортиб олиб, “Ўлдираман” деганига:

У хайрон бўлди. Анграйди. Бирданига пиқиллаб
Йиғлай бошлади:
– Сен хўжайиннинг душманисан, сен давлатга қарши,
– Сен... сен... сен
Хўжайин мендан ҳафа бўлади,
Энди нима ейман?

Шу ўрин Гулханийнинг “Зарбулмасал”идаги “Туя билан бўталоқ” масалини ёдга солади. Туянинг эрки ўзида бўлмаганидан, боласини эмиза олмаганидек, бу барзангининг ҳам ихтиёри ўзида эмас, юқоридагиларда. Шоир ёзади:

Бошини сарак-сарак қила бошлади,
Эшақдай чопди-да кетди.
Гангиб туриб қолдим узоқ муддат,
Кейин қўлларим, оёқларим,
Оёқларим, қўлларим
Бир, икки, уч...
Мозорни тепкилай бошладим.

Ҳа, муҳит кучли. Зўравонлик ҳар қандай иродани ҳам синдиради, муте қилади. Бу ҳол кечаги кунимиз киёфаси ва ўзимизнинг фожиамиздир.

Мана, кўриб ўтганимиздек, модерн йўналишидаги шеърят эзгу ғоядан холи эмас, фақат ташбеҳлар, воқеа тасвири нореал. Агар моҳиятига назар солинса, уни инкор қилиш ноўрин.

Умуман олганда, Абдували Қутбиддиннинг ҳаётга қараши, дунёни идрок этиши ноанъанавий эмас, бошқачадир. Достон ҳам худди шунинг мевасидир. Бу ҳақида ёзувчи, адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам шундай дейди: “Дунёда азал-азалдан икки буюк куч бор, Дунё азал-азалдан шу кучларнинг орасида тақсимлаб олинган. Бирининг исми – Оқ, иккинчисининг эса

Қора. Исмларнинг бошқача талаффузи ҳам мавжуд: Эзгулик ва Ёвузлик, Маърифат ва Жоҳиллик, Малаклик ва Шайтонлик, Озодлик ва Тутқунлик, Рух ва Жисм (Нафс)... Шоирнинг пировард мақсади гўзаллик яратиш бўлса-да, ўрни келганда баробар, эзгулик ва маърифат, ҳалоллик ва шафқатлилик... ёнида, улар билан бир сафда туриб курашади. Чунки унинг яратилиши шундай. Шоир дунёда оқ рангнинг кўп бўлиши, голиб бўлишининг тарафдори. Агар қора рангнинг ҳиссаси кўпайиб, атрофни Ёвузлик, Жаҳолат, Тутқунлик, Нафс каби балолар коплай борса, шоирнинг бағри улкан жанг майдонига айланади. Шахсан унинг “мушугини биров “пишт” демаса-да”, хассос қалби Дунё мувозанатига путур етканидан ниҳоясиз изтиробларга тушади...

Достоннинг “Изоҳсиз лугат” деб номланишининг сири... асосида турган ўша икки азим Кучлар қисматини эсласак, номланиш мантиқ ва мазмун касб эта бошлайди: изоҳсиз лугат, яъни изоҳга ҳожат йўқ! Дунё-дунё бўлибдики, достонда тилга олинган Кучлар ва уларнинг омонсиз жанги бор. Дунё деб аталган китоб шу икки сўздан иборат: Оқ ва Қора! Бироқ уларга изоҳ берилган, изоҳни ҳар кишининг ўзи ёзади, кимнинг қисматига оқни таърифлаш, кимникига қоранинг шарҳини битиш тушади. Шунга қарамай, шоир барибир ўз танловини изҳор қилиб кетмоқда:

Бармоғим қабоққа қўйдим, ўрганди,
Эмрандим, нигоҳим тинди, айланди.
Билдим, аъзойи баданим ҳаёт ширасидан,
Ҳамширам – турна,
Қондошим – жайрон,
Жигарим – аргувон.
Хону туробдаман, иним – қумурсқа, оғам – от,
Билдим – одамийзодман,
Одамийзодман...

Сўнги “Билдим – одамийзодман, Одамийзод” деган Мисра шоирнинг ўша мангу курашда қайси томонда эканини билдиради... Чунки одамийзод бўлиш осон эмас, бунинг учун киши “Қора”нинг лаззат-фароғатидан воз кечиб, “Оқ”нинг

захматларига бардош бериши шарт!¹.. Бу фикрга биз ҳам тўла қўшиламыз.

Ноанъанавий ташбеҳлар заминиди қандай гоё ётишини, уларнинг айримлари эстетик тасвирдан холи эканлигини таниқли ёзувчи олим Пиримқул Қодиров жуда яхши очиб берган: “Модернизмда мозийнинг анъанасига амал қилувчи айрим ижодкорлар ҳам инсонлар ва хатто миллатларга нисбатан жуда баланддан келиб, катта-катта айблар қўядилар.

Бунинг бир мисолини истейдоди кўпчилик томонидан тан олинган таниқли шоир Абдували Кутбиддиннинг “Изоҳсиз луғат” номли достонида кўриш мумкин. Бу достонда ўтмишдаги мустамлака зулми остида яшаган инсоннинг фожиавий хатолари қуйидагича изоҳланади:

Ватанинг бор эди, сотдинг,
Онанг бор эди, отдинг.
Лаззатга, сафога, ишратга алмашдинг бору будингни
Чўчқага хизматга кирдинг,
Тўнғизнинг амрини бажардинг
Эсизгина одам, қизил ва сариқ шоқол,
Кўз узмай кузатиб турибди ҳар бир ҳаракатингни.
Кўзингдан, бурнингдан битлар чиқмоқдалар
Амал-тақал қилиб, оғзингдан семириб кетган
Қурбақа зўрға тушаётир – кекиртагини ёриб
Юборар... Эсизгина одам, ачинаман, афсусланаман...
Кечикмадикмикан? Одамни кутқармоққа²?!

Мустамлака зулми остида эзилган, алданган, ёмон хатолар қилган, бору бурдидан айрилган одамга шоир аввал баланддан келиб даҳшатли айблар қўяди, бит ва қурбақалар тимсолида унинг қиёфасига жирканчли тус беради. Сўнг айб фақат одамнинг ўзида эмаслигини, тузум, муҳит ҳам айбдор бўлганини тушунгани учун “Эсизгина одам!” деб чин дилдан ачинади. Ниҳоят, “Кечикмадикмикан Одамни кутқармоққа!” деган савол билан ўз мақсадини англатади. Катта ҳарф билан ёзиладиган одамни кутқармоқ эса эзгу мақсаддир. Шу тарзда достонга инсонпарварлик руҳи қайтиб келади.

¹ У. Ҳамдам. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. Жаҳон адабиёти. 2002 йил, 12-сон, 153 – 154-бетлар.

² Шарқ юлдузи, 1990 йил, 10-сон. 11-бет.

Афсуски, дostonнинг биз келтирган айрим сатрларидан ёш олима Наргиза Маматкулова “Модерн шеърятда янги-ча талқин” деган мақоласида бутунлай бошқача хулосалар чиқаради...

Бу хунук ва эстетикадан йирок сатрларни Н. Маматкулова модерн шеърятининг янги-ча талқини сифатида мақтайди. “Бу сатрларда, — деб ёзади олима, — миллатга нисбатан катта айблов мавжуд. Миллатнинг руҳий тарқоқлиги ва ҳашаротлар каби майдалашуви, қисқаси, улкан бир фожиа тасвирланади”¹.

Юқорида биз келтирган сатрларда гап миллат ҳақида эмас, мустамлака зулми остида эзилган, алданган, хатолар қилган одам ҳақида боради. Шоир бу одамга ачинади, ҳамдard бўлади, уни кутқаришни ўйлайди.

Модерн шеърят тадқиқотчиси эса бу одамни ўзгартириб, бутун бир миллатга айлангириб юборади. Алоҳида одамга тааллуқли айбловлар бутун миллатга тааллуқли бўлиб чиқади. Гуё бу мисраларда миллатнинг тарқоқлиги ва ҳашаротлар каби майдалашуви, қисқаси, улкан фожиа тасвирланган эмиш!”². Ўйлаймизки бу фикрлардан дoston ҳақида яхлит тасаввур ҳосил бўлади.

Модерн асарларининг яна бир хусусияти, ижодкор табиат ва жамият ҳодисаларидан тугилган ўй-фикрларини ўз тасаввураридаги ҳолатларда реаллаштиришга интилишдир. Бу ҳолатни Наби Жалолоддиннинг “Чиптасиз Одамлар” (1997) дostonида кўриш мумкин.

Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” номли машҳур асарида шундай эпизод бор. Москвада, Патриарх кўли ёқасида Михаил Александрович Берлиоз билан шоир Иван Понирёв бамайлихотир мусоҳаба куриб ўтиришганда, улар ўртасида баҳс айни қизиганда пайдо бўлган нотаниш кимса ўртага шундай савол ташлайди:

“Ҳа, аттанг! — деди нотаниш ажнабий кўзини чакнатиб, сўнг гапида давом этди. — Лекин мени бошқа масала безовта қиляпти: агар Худо йўқ бўлса, унда башарият ҳаётини ва умуман, ер юзидаги барча жонзотларни Ким бошқаряпти, деган савол туғилади”.

Бу, очигини айтганда, унча ойдин бўлмаган саволга Бездомний жаҳл билан шоша-пиша жавоб қилади:

¹ “Ёшлик” журнали, 2003 й. 4-сон, 29-бет.

² Пиримкул Қодиров. Маънавият, модернизм ва абсурд. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004 йил, 26 март.

“Ким бўларди, инсоннинг ўзи-да!”¹. Бу фикр дostonга ҳам тегишли бўлиб, унинг замиридаги ғояни очишга хизмат қилади. Маълумки, ҳаётда, жамиятда рўй берадиган воқеа-ҳодисалар (табиат ҳодисаларидан бошқа барчаси) инсониятнинг савий-ҳаракатига, қилмишига боғлиқ. Уларнинг фаолияти туфайли жанг, уруш бўлади, вайронгарчилик рўй беради, одамлар кул-фатларни бошидан кечиради, тараққиёт таназулга юз тутади ёки гуллаб-яшнади, халқ ҳар томонлама фаровонликка эришади. Лекин кўпчилик бу ҳолат давр, замон, жамият, муҳит, шароитга нисбат беришади. Тўғри, унинг қайси бир маънода таъсир қилиши факт. Бироқ уларнинг юзага келиши инсоният ақл-заковати ёки жоҳиллиги меваси эканлигини унутмаслик керак. Наби Жалолиддин достонида масала моҳиятини тўғри ёритган ҳолда, негадир ўзига қарши ҳам боради. Шоир ёзади:

Ловуллаб келади нимадир,
Қарсиллаб келади бир бало,
Тешилар,
Ёнадир,
Синадир,
тўкилар дунё,
Яна Ким билади?...
Билардир...
Бир чимдим умрга ишонган
Хаёллар бағрини тиладир.
Теголмай қайрилган нишонга
Ёйлар биладир.
Тинмайин қилган у тавалло –
Ё нафс,
Ё лаъин.

Демак, инсон бир чимдим умрини абадий деб билиб, Яратганни унутиб, нафсга берилиш орқали бошига балолар ёнилади. Октябр инқилоби шундай ловуллаб, қасирлаб келган бало эди. Чунки бошлаганлар биринчи инсониятни инсоф, дин, ёнағ, адолат, юксак ахлоққа йўллаган динга қарши боргандилар. Достоннинг иккинчи қисмида бу кимсаларнинг таърифини беради:

¹ Михаил Булгаков. Уста ва Маргарита. – Т.: 1987 йил, 17-бет.

Тангрининг юзига оёгин
Бигиз қилолмай даҳрий

дейди. Бу жуда тўғри таърифдир. Лекин шоир ўша жойда XX асрда инсоният бошига ёғилган бало-қазолар учун баъзи бир инсонларни эмас, асрни қоралайди, уни лаънатлайди:

Йигирманчи аср...
Кўзинг тешилсин.
Агар бўлса ўша кўзларинг,
Кўзларинг йўқ,
йўқ эди сенинг,
йигирманчи аср
Сўқир аждаҳо!..

Ваҳоланки, бу балоларда асрнинг айби йўқ. Агар инсоният рақамлар билан белгилаб, вақтни ҳисобламаганда, унинг қайси асрлиги ҳам билинмайди. Табиий юз берадиган ҳодисаларни ҳисобга олмаганда ҳаёт учун кундан куннинг, ойдан ойнинг, йилдан йилнинг, асрдан асрнинг фарқи йўқ. XX асрда юз берган барча фожиаларни ўқ илдизи инқилоб яратган худосизларга бориб тақалади. Улар юртнинг кўплаб асл фарзандларини, яъни имон-эътиқодли, халқ манфаати, эрки учун ёниб куядиган, курашадиган, ғурурли инсонларни чиптасиз, ўз она еридан муносиб жой ҳам бермай, борса келмасга жўнатадилар.

Тақдири азал деган фикр – бор гап. Бу – инсониятнинг фаний дунёдан абадий охиратга кетиш муддати. Бугунги тил билан айтганда, умри белгиланган чипта. Бу ҳол табиий ҳолда рўй берса, барча нарса тинчлик билан ўтади. Лекин инсоният қўли билан содир этилса, Дунё тўлғонади. Чунки у чиптасиз жўнатилади. Маълумки, чиптасизнинг жойи, макони бўлмайди. Бунинг сўрови бор. Бу ишни қилганларга бир умр тавқи лаънат ёғилади. Бундайлар ош берганга тош берадилар, мана, шоир бу ҳақида нима дейди:

Шарқнинг боласи –
Туркистон!..
“Шимол оч!”
Ошини берди
Ва бошини берди.

Бошини еди унинг
Шимолистон

Барча динлар мухтожларга мурувват қўлини чўзиш инсонийлик саналади. Лекин динни инкор этганлар унинг моҳиятини тушунмайди. Улар нафс бандалари. Олган сари олгиси келади. Бироқ ҳамма нарсанинг чегараси бор. Шунинг аниқлиги бўлганлар эса уларнинг душмани. Булар эса юртнинг асл фарзандлари, зардушт тили билан аъло инсонлар. Михаил Булгаков, Чўлпонлар – шундай инсонлар. Бу борада шоир шундай ёзади:

Ўн икки йил куйган жунун,
“Ё, Ҳақ!” дея суйган жунун,
Билармиди Туркистон аро
Улуғ яроғ отилган кунинг?!
Московда,
Чекка бир кулбада,
Тошкентда,
Чекка бир ўрада
Жонини топширган,
Шонини топган
Икки буюк сўз,
Бир жуфт соғинч:
Михаил,
Чўлпон

Булар яратганнинг берган умр муддатини нашъу намо билан яшашга тўла ҳақли эди. Лекин “Бўйнида капалак бўйинбоғли”лар умр шаъмини эрта сўндирдилар, яъни чиптасиз охиратга жўнатдилар. Уларнинг ўрнини эгаллаб, шуҳрат тахтига ўтирмақчи эди, бироқ лаънат курсисидан жой олишди. Уларнинг наздидаги “чиптасизлар” эса ҳаёт пойдеворига эзгулик ғиштини қўйишга улгурганлари учун умрини абадийлаштирадилар. Достон замиридаги гоя мана шудир.

Фридрих Нитше ўзининг “Зардушт таваллоси” асарида Зардушт тилидан шундай фикрни айтади: “Нима бўлди ўзи, биродарларим? Мен азоб чекаётган ўзлигимни енгдим, мен ўзлигимнинг хоки туробини тоққа олиб чиқдим ўзимга ортик нурафшонроқ аланга топдим. Қаранг энди! Шарпа мандан

узоқлашиб кетди!”¹. Бу фикр Фахриёрнинг “Ёзик” достони (1996) замирида ётган гоёни англашга имкон беради. Маълумки, барча ёзик (гуноҳ)ларнинг асоси нафс – Инсон ўз нафсини енгмасдан ёмонликдан халос бўлолмайди, поклик сари қадам ташлай олмайди. Қачонки инсон ўзлигини енгса, яъни нафс устидан голиб келса, нафсга бошловчи шарпалар чекинади.

Достон “Гулнинг косасига куйиб ичар Вақт мени лиммомлим” мисраси билан бошланади.

Вақт бу ўринда жуда кенг маънони ўзида мужассам этади. Яъни Дунё, муҳит, жамият, давр, замон маъносидадир. Маълумки, буларнинг бари инсониятга таъйиқ ва таъсир қилади. Агар инсоният улар кутқусини енгилса ўзида куч-қудрат топа олмаса, ўзи Вақт домига тортилади. У сездирмасдан “Гулнинг косасига куйиб ичади, яъни имонни кемиради. Имони йўқ одам ҳеч Ким эмас, “Жоним қурбақага айланди: Ваққ”

Ой эса ботган

Ботқоқларга ботиб қолган Ойнинг оёғи

Қаталайди нилуфар.

Ой – ёруғлик, эзгулик рамзи. Лекин унинг оёғи дунёнинг ботқоғига ботиб қолган. Бундан гўзаллик рамзи – нилуфар изтиробда. Гулларини юмиб олган (қаталайди нилуфар). Бобораҳим Машраб ҳам шунга ўхшаш фикрни айтган. “Дунёга келиб, лойига билмай бота қолдим”, яъни “Дунёга келиб, бахт юзини кўрмай лойига ботади”. Демак, Дунё шунчалик ярамасликларга тўла. Лекин нолиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Эзгу амалларгина ҳаётни, инсоният оламини иллатлардан халос этади:

Юлдузлардан шуълалар соғиб

Унга ичиради парилар – куффор...

Биринчидан, бу гўзал мисралар, ташбеҳлар кишини гўзаллик оламига олиб киради. Париларнинг яхши амалидан нилуфар (эзгулик рамзи) қаддини кўтаради. Оқибатда ўзининг эзгу ҳаракати билан бозорга, яъни бугунги кунга, жамиятга таъсир қилишга ҳаракат қилади. Унинг бу саъй-ҳаракатига ёвуз кучлар ҳалақит бермаслиги учун Солор (аскар) назорат қилади.

¹ Фридрих Нитше. Зардушт таваллоси. Жаҳон адабиёти. 2004 йил, 1-сон, 18-бет.

Натижада ёмонликнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолади (Ёсуманнинг нафақаси етмайди). Маълумки, ҳаракатсиз фақат сабр қилиш билан киши ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки Оллоҳ ҳаракат қилган одамгагина марҳамат кўрсатади. Шундан нилуфарнинг эл назарига тушганидан, ҳаракатсиз фақат сабр қилиш билан, бирор эътиборга муяссар бўлишни кутган сабур (сабр)нинг ҳасаддан қорни оғриб қолади. Демак, ёмон ҳаракат жазосиз қолмайди, қайтага ёзиқ (гуноҳ)қа маҳкум бўлади. Мана бу борада шоир қандай ёзади:

Нилуфар кўйлагин бозорга солар,
Тангасин санайди сув парилари,
Бозорга айланар Солор.
Тун — ярим, ярим тун, тун — ярим...
Нилуфарнинг кўйлагини сотиб олгани
Ёсуманнинг нафақаси етмайди.
Қолган
Гулларнинг матоҳи ўтмайди.
Ҳасаддан куйиб,
Қорни оғриб қолган сабурлар
Тувакда ўтириб чиқар тун бўйи.

Достоннинг ҳар бир мисраси рамзийликка эга. Бу рамзлар асосида мифлар, афсоналар, ривоятлар, тарих, диний қарашлар ётади. Булардан беҳабар киши, сўзсиз, шоир мақсадини англай олмайди.

Вақт мени ичади, ичади,
Боши гир айланар, айланар.
Бу кеча, бу кундуз кечади.

Бу ўринда вақт икки нарсани англатади, яъни ўлчов ва замон маъносини. Маълумки, вақт барча нарсани емиради, агар унга қарши киши ўзида куч-қудрат топмаса, ўз домига тортади, ўзлигини жудо қилади. Вақт бу ишидан мамнун ва сархушдир:

Хаво ун тортади — худо беҳабар! —
Сархуш вақтнинг бошида
Буғдойини тортиб олар,
Табарий
Тарих битар горнинг тошига.

Вақтнинг қилмишидан ҳаво (орзу, осмон, тириклик бағишловчи) ун тортади, яъни оҳ чекади, йиғлайди. Вақтнинг сархуш (мастлигидан, мудрагани)лигидан фойдаланиб, ҳаётдаги ўз ўрнини, моҳиятини англаган инсон – Табарий одамларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондиришга интилади. Лекин бундайлар кам, уларнинг қадрига етилмади:

Ёзиққа термулар кўр (савод) сичқон
Девнинг ҳарамидан қочган қурбақа ҳам
Форга келиб, битикларни ҳижжалар, не тонг!..

Сичқон билан қурбақанинг хатти-ҳаракати инсониятга нисбатан дастак ва киноядир. Чунки қурбақа қарамликдан қочиб, ўзини англашга интилганда (битикларни ҳижжалар), одамзод эса қадимги битикларни вайрон қилди. Оқибатда ҳатто зарғалдоқ, қарғалар ҳам изтироб чекади:

Нега учмас зарғалдоқ,
Нега қарға қарғанар?
Қайда қолди Марғилон
Қаёнлар Фарғона?

Алининг зулфиқори белкуракка, Темурнинг шамшири чўкичга, Яссавийнинг ризқ-рўз тарқатадиган дошқозони эса аравағалтакка айланади.

Олтин қазиб чарчаган –
Зулфиқори белкурак Али,
Шамшири чўкич Темир,
Дошқозони аравағалтак Яссавий.

Оллоҳ инсонни улуғ қилиб яратган. Бу ҳақида ҳазрат Навоий шундай дейди:

Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни Шариф айладинг.

Демак, инсон барча нарсадан улуғ экан, у номига яраша иш тутмоғи керак, яъни яратувчининг ҳар бир сўзини мукамал уқиб олиб, унга амал қилиш лозим. Худонинг сўзи эса эзгу-

ликдир. Ундан бошқаси эса гуноҳи азимдир. Достоннинг замирида ётган ғоя шудир. Шоир лирик қахрамонга ёзиқнинг сабаби ва оқибатини кўрсатиш орқали инсонийликка даъват этади.

Мукамал нарсаларнинг барчаси ўзаро уйғунликка эга бўлганидек, фалсафий ҳақиқат ва ҳаётий мантиққа эга бўлган фикрлар заминида ҳам уйғунлик ётади. Бу фикрнинг ҳақиқат эканлигини англаш учун Фридрих Нитшенинг “Зардушт таваллоси” номли насрий достони билан Фахриёрнинг “Аёлғу” достонини ўқиш кифоя. Нитше ёзади: “Сизнинг яхшилигингиз – бу сизнинг энг қимматли ўз-ўзингиз. Сизда тўғаракнинг ташналиги мавжуд; Яна қайтадан ўз-ўзига етиш учун ҳар бир айлана ўргулади, эврилади, айланади.

...Сизнинг яхшилигингиз бошқа бир чет, бегона нарса, тери ва ёпинчиқ, парда эмас, балки сизнинг ўз-ўзингиз бўлсин – мана шу кўнгил ўзгадаги ҳақиқатдир...”¹. Фахриёр ҳам “Аёлғу” достонида беш жуфт тахайюлда ва тўрт танаффусдаги зоҳиран ҳаётий ҳақиқатга зид, ботинан бани ҳақиқатан бўлган лавҳаларда лирик қахрамоннинг қалб ҳақиқати очилади. Бу ҳақиқат замирида эса эзгулик ётади.

Достонда бирорта тиниш белги йўқ. Лекин бу ғайриодатий ҳол на достон ритмикасига, на мазмунга таъсир қилган. Чунки фикрлар силсиласи онг оқими монанд йўналишдадир. Тўғри, бу фикрни дастлаб англаб, ўқиб олиш қийин. Лекин тадқиқотчи ҳам тафаккурини онг оқими томон йўналтирса, мисралар ўз “тилсимини очади”.

Тахайюл (хаёл қилиш, хаёлга келтириш)ларнинг барчаси “Ой юзинг доғларига қараб йигладим” мисраси билан бошланади. Ойнинг юзида доғи борлиги ҳаммага маълум. Бу табиий ҳолга нега йиғлар экан, деган савол туғилиши муқаррар. Кейинги мисралар ўқилиб, мушоҳада қилинса, шоирнинг нияти аён бўлади. Мана кейинги мисралар:

кўз ёшларимдан
қанотлари ивиб қолган мутаассиб юрак
шакарлари тўкилиб кетган
янғоқнинг устида жавраб ўлтирар
ва яширин қанотларини ичига

¹ Фридрих Нитше. Зардушт таваллоси. Жаҳон адабиётн. 2004 йил, 2-сон, 14-бет.

эътиқод каби
азонда азон йўқ хазон бор,
муаззин хазон.
япроқлар қапишиб қилур ибодат,
улар Яссавийнинг шогирдларидир.

Демак, замоннинг сиқувидан, яъни инсоннинг руҳий эркинлиги даҳл қилганлигидан мутаассиб ўз эътиқодича ҳаракат қила олмайди, руҳ шу қадар сиқилганки, у эркин ҳаракат қилишга чўчийди (яширар қанотларини ичига) азон айтишга рухсат йўқ, яссавий тариқатидагилар яшириниб ибодат қилади, улар сўлиб боришмоқда (бир йилда пайғамбар ёшини яшаб бўлган япроқлар). Бу ҳолни кўрган ой, яъни эзгулик рамзи изтироб чекади, дарддан юзи қорайиб кетган. Лирик қаҳрамоннинг йиғлаши шундан. Достонда гарчи инсон эрки ҳар томондан чекланган, эътиқодига қарши борилган тузумнинг замон ва макони ҳақида бир сўз айтилмаса-да, таг матндан англашилади. Бу тоталитар тузум қиёфасидир.

Иккинчи таҳайюлда тарихга тўхтайтиди, “кўзгу йўқ, бешик йўқ, сандиқ бор”, – деб ёзади. Сандиқ моддий бойликни англатади. Маънавий жиҳатдан эса нафс рамзидир. Нафсга ружу қўйишлик эса, инсонийликка тескари йўл тутишлиқдир. Нафс балосига дучор бўлганлар ҳатто пайғамбарга ҳужум қилишади (Ясриб (Мадина)га кетаётган Муҳаммадни қароқчилар таллаган). Ҳаётдаги бузғунчиликдан инсонийлик ҳақиқатини маҳкам ушлаган, ўзлигини англаган лирик қаҳрамон бу ҳаётдан кетмоқчи. Бу ёмонликка қарши исёнدير:

Икки йўл бор мен учун
Ё кетурман тоғларга узлатгир бўлиб
Қуръон ғорига кўнгилли маҳбус,
Ё жайхунга оқурман
Журжон эса йўқ
Ватан эса йўқ

Чин муҳаббатга муяссар бўлишлик, ҳақиқий инсоний комилликка эришишидир. Лекин надоматлар бўлсинки, ҳаётда ҳали бунга ҳеч ким муяссар бўлмади. Унга лойиқ комилларни эса ёвуз кучлар йўқ қилдилар.

Шоир ёзади:

Шафқат деб аталган қаҳр бор бунда,
кўз ёш деб аталган тақир бор бунда,
юрак деб аталган сағир бор бунда,
йўқдан фақат муҳаббат йўқдир.

Муҳаббат қалбида куртак ёзган одам тамом бошқа шахсга айланади, яъни эзгулашади. Негаки ҳижрон ўтида ковурилишлари қалбини поклайди. Буни ўзи ҳам ҳис қилади. Шундан шоирнинг қалбига севги олиб келган маҳбубига сигиниши мантиқлидир:

Қаро тун қатида уммедим фалаж,
ўйларим ўйилар кўздай, на илож,
на мен осийдурман, на Мансур Ҳаллож,
ўзим қолиб сенга сиғиндим.

Маълумки, мусиқанинг мазмунини сўзлаб бўлмагандай, туйғуни ҳам баён қилиб бўлмайди. Уни ҳис қилиш лозим. У ҳис орқали руҳиятга сингади, Фахриёр ҳам туйғулар уммонига кўмилган дардларини куй орқали англамоқчи, ҳис қилдирмоқчи. Бу куй аёлғудир:

Бир замонлар яралган куй,
Таралган куй.
Мен бу куйни тирилтирмоқ истайман,
Вақтнинг чексиз даштларида адашиб кетган
кўшиқларни мен шеър қилмоқ истайман,
сахройи оҳанглар билан
токим ундан анқиб турсин
ҳақиқатнинг ёвshan ислари.

Достонни ўқиш давомида ҳар бир мустақил туйғулар силсиласи ўз ифодасини топган лавҳаларда шоир бизга англамоқчи бўлган ҳақиқат ойдинлашиб боради. Бу ҳақиқат қадимги қадриятларни унутиш, уни инкор қилиш, беписандлик билан қараш ёвузлик уруғини урчишига олиб келишидир. Бу ҳол, ўз навбатида, инсониятни ҳам, жамиятни ҳам таназзулга олиб келишидан дард чекишдир. Достоннинг “Аёлғу” деб аталишининг сабаби ҳам шу. Чунки аёлғу жанговорликни эмас, дард, изтиробни куйлашга мослаштирилган қадимги мусиқа асбобидир. Шундан шоирнинг:

Излаб тополмаганим аёлгу олиб,
Чалолганим чанқовуз чолиб,
Чанқовузнинг бўғзидан
Куйлар қаталаб чиқар:
Биюв-биюв, биюв-биюв,
Биюв-биюв, биюв-биюв.

Шоирнинг армонларини китобхон теран ҳис қилади, чанқовузнинг биюв-биюви қалбга сим-сим сингиб, тасаввурини кенгайтиради. Бу тасаввур кишини гўзаллик, эзгулик бинолари сари етаклайди. Достоннинг маънавий, маърифий аҳамияти шундадир.

Мана, кўриб ўтганимиздек, модернизм йўналишидаги асарлари тушкунликка, ўзи яшаётган дунёдан бешишга, инкор қилишга эмас, кишини эзгуликка, гўзалликка чорлайди, имон ва эътиқод ҳақида ўйлашга даъват этади. Уларсиз одам ва олам йўқликка маҳкум бўлишига ишонтиришга ундайди. Лекин шундай бўлса-да, киши ундан қониқмайди, дили ором олмайди, онг тиниқлашса-да, руҳ чарчайди. Сабаби мисраларда нақшланган тасвирлар ғайритабиийликдан ташқари, миллий руҳдан узоқлиги. Руҳга яқин бўлмаган нарса ҳеч қачон қалбда мустаҳкам нақшланмайди. Модерн шеъриятидаги қалбга сингмаслигининг сири ҳам шундадир. Бунинг учун ташбехлардаги ўта жумбоқликдан қочиб, миллий руҳни кучайтириш лозим.

Текшириш учун саволлар:

1. Модернизм йўналишига ўзбек адабиётшуносларининг қарашлари қандай?
2. “Изоҳсиз луғат” достони қандай структура ва ғояга эга?
3. “Чиптасиз одамлар” достонида қандай ғоя илгари сурилган?
4. “Ёзиқ” достонида Шарқ фалсафаси қандай ифодаланган?
5. “Аёлғу” достонининг фалсафий ҳақиқати қандай?

Таянч тушунчалар

Сўзнинг образга айланиши – эстетик жиҳатдан ўта фаоллик касб этиши, ҳиссий бойитилиши, аниқлик ва яхлитлик касб этиши.

Денотатив маъно – сўзнинг ўз луғавий маъноси.

Коннотатив маъно – сўзнинг кўчма маъноси.

Тил метафораси – барча учун бир хилда тушунарли бўлган метафора.

Индивидуал метафора – шоир ёки адиб томонидан қўлланадиган янги метафора.

Ш БОБ. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИДА ЯНГИЛАНИШ ВА ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР

Маълумки, бадиий ижоддаги муайян йўналиш ўз-ўзидан юзага келмайди. Унинг ўз асоси, тарихи бўлади. Унинг асоси эса замон ҳамда даврдаги ўзгаришдир. Истиқлол даври ҳикоячилигидаги янгиланиш ва тамойилларнинг вужудга келиши худди шундай омилларга боғлиқ. Яъни унутилган қадимий қадриятларнинг тикланиши, маърифат, маънавиятнинг асоси бўлган динга эътиборнинг кучайиши, давлат бошқарувида демократик йўналишнинг юзага келиши, бозор иқтисодининг таркиб топиши ва ҳоказолар. Бу ўзгариш одамларни бошқача ҳаракат қилишга ундади. Аниқки, бундай саъй-ҳаракатнинг барчаси онг, тафаккур орқали бошқарилади. Зеро, шундай экан, тафаккурдаги эврилиш адабиётда ўз ифодасини топиши муқаррар ва табиийдир. Хўш, бу ўзгаришлар истиқлол даври ҳикоячилигида қандай янгилик ва тамойилларни келтирди? Булар куйидагилардир:

- жанрда ғоявий-тематик кўлам кенгайди;
- ижтимоий, ахлоқий, маънавий, оилавий масалага эътибор кучайди;
- гуманистик мазмун ва руҳий таҳлил авж олди;
- миллий ва ўзига хослик кенг қулоч ёзди;
- инсоннинг ҳаётдаги ўрни, яшашдан мақсади каби масалалар моҳияти фалсафий йўналишда очиб берилди.

3. 1. Иймон ва эътиқод масаласининг бадиий ифодаси

Режа:

1. Иймон масаласи инсоний масала эканлиги.
2. “Фано ва бақо” ҳикоясини янгича тамойилда ёзилгани ва замирида чуқур фалсафа ётгани.
3. “Қора домла” ҳикоясида эзгулик аъмоли ва муносабатнинг бадиий талқини.
4. “Тақдир кимнинг кўлида” ҳикоясининг моҳияти.

5. “Қоракўз мажнун” ҳикоясида иймон ва эътиқод масаласининг ёритилиши.

6. “Сароб” ҳикоясида қатағон даврининг қиёфаси ва унга нисбатан инсоннинг исёни.

Адабиётлар:

Асқад Мухтор. Инсонга қуллуқ қиладирман. – Т., 1994

Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг. – Т., 2003

Умарали Норматов. Умидбахш тамойиллар. Т., 2000

Умарали Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т., 2005

Улуғбек Ҳамдамов. Бадий тафаккур тадрижи. – Т. 2000

Ҳозирги адабий жараён: таҳлил ва талқин. Мақолалар тўплами. – Т., 2005

Қахрамонлар фаолиятига, руҳий дунёсига, шунингдек, воқеалар замирига сингдирилиб берилмаган ғояга эга бўлган асар, тўла маънода бадий асар саналмайди. Ҳақиқий бадий асарда воқеалар тизими ғояга суяниб тузилиши, қахрамонлари ғоя асосида гапириши ёки ҳаракат қилиши керак эмас. Ҳақиқий бадий асар саналиши учун ғоя, ёзувчи асари орқали кўзланган мақсад, ният воқеалар оламидан, қахрамонлар фаолиятдан сизиб чиқиши керак. Асқад Мухторнинг мустақиллик даврида ёзган ҳикоялари шундай хусусиятга эга. Шундай ҳикоялардан бири “Фано ва бақо” дир.

Ҳикоя 1992 йилда тоталитар жамият мафқурасидан ҳоли мустақиллик туғдирган имконият туфайли Шарқ фалсафаси тамойилида ёзилган. Унда инсоннинг икки дунёси – фано ва бақо хусусида фикр юритилади.

Шарқ фалсафаси Қуръон ва ҳадисларда илгари сурилган фикрларга кўра, инсоннинг фоний дунёдаги ҳаёти унинг охиратини белгилайди. Маълумки, совет мафқураси буни инкор қилганлиги учун кўпчилик инсонийлик мезонларига қарши йўл тутилган, охиратни ўйлашмаган. Лекин ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, бутун умри фосиқликда ўтган, унинг эвазига ҳаёти яхши кечганлигидан бу хусусида умуман ўйлаб кўрмас кас ҳам ўлими кўзига кўринганда ўз гуноҳларини тан олади, виждони қийналади. Ҳикояда худди мана шу ҳақиқат Холхўжа ва Очил образлари фаолиятида очиб берилади. Ҳикояни ўқиган китобхон қахрамонлар қалбидаги диёнатсизликнинг туб асоси тоталитар тузумнинг ўзида деган хулосага келади.

Буни Холхўжа, Очил очик эътироф этишади. Ажал уларнинг бўғизидан олганда, ўртада шундай гап кечади: “Тўғри-ю, лекин ҳамма ёмонликка шу дунёда ўргандик, шу ерда орттирдик барини. Одам боласи дунёга соф келади, бу ерда орттирган жамики қабихликларни, жинояту пасткашликларни ташлаб соф кетиш керак эмасми?”

– Бу гапингиз тўғри. Тирикчилик – асли, тирриқчилик. У дунёга ишонмайди-да, кўплар. Шунинг учун кўркмай кирди-корларини қилаверади.

– Боқий дунёнинг борлиги унинг остонасига келганимиздагина ёдимизга тушади. Инсон борлигига бир умр иймон келтирса, каптар келиб, кузгун кетмайди... дорилбақо... остонасида турган киши учун фанонинг ўзи ҳам, у туғдирган мудҳиш гуноҳлар ҳам ҳеч нима эмас. Фақат уларни бу дунёга ташлаб кетиш керак.

– Ташлаб кетиб бўлар эканми... – деди Очил эсанкираб.

– Бўлади, – Холхўжа... кимгадир ёрилиш керак. Ёриладиганинг бўлмаса, ёмон, ичингда кетади. Хайрият, мана...”

Бу уларнинг бақо дунё олдидаги тавба қилишлари эди. Лекин улар бу фано дунёда ўз ҳаётларини иймонсизлик асосига қурганликлари туфайли ўлим чекингач, яна аввалгидек фосиқлигини давом эттиришади. Чунки уларнинг хаамири социалистик жамиятнинг ўзидан, яъни диёнатсизлик ва иймонсизликдан қорилган. Асқад Мухтор ҳикоя қаҳрамонлари фаолияти ва хатти-ҳаракатидан келиб чиқиб, инсонни охиратдан огоҳ этади. У ёзади: “Азобли йўлнинг барини бир-бир босиб ўтиш керак. Фанода ҳам, бақода ҳам Худованди карим бир инсонга икки дунёни бериб қўйибди. Аммо иймонни бой берганга иккаласи ҳам ҳаром экан...”

Иймон масаласи инсоний масаладир. Чунки инсоннинг барча хатти-ҳаракати, яъни эзгулик йўлида қилган яхши аъмоллари иймонга бориб тақалади. Куръони каримнинг “Ва-н-нажм” сурасининг 31-оятда: ... чиройли амал қилган зотларни гўзал (сабоб-жаннат) билан мукофотлагай”, – дейилади. Яхши амалларни эса иймонли кишиларгина қилади. Шундан истиқлолдан кейин адабиётда иймон масаласига эътибор кучайди. Бу бежиз эмас. Чунки иймон, ўз навбатида, даъват, яъни эътиқодга, инсоний комилликка даъватдир. Асқад Мухторнинг “Қора домла” номли ҳикояси замирига ҳам шу масала сингдирилган. Ҳикояда воқеалар кўлами анча кенг. Бу эса масала моҳияти

кўламининг кенгайишига имкон берган. Бу нарса воқеаларга рамзий маъно сингдирилганлиги билан белгиланади.

Ҳикоя қишлоқдаги Шоввасой, яъни ҳаёт манбаи, унинг кўриниши, у иккига бўлиниши, юқори қисми Балокапа, этаги Қуйикапа аталиши, қишлоқ туман марказига айлангач, қуйи қисми анча ривожланганлиги ҳақида гапиреди. Юқори қисми ҳақида қуйидагича ёзади: “Балокапа бўлса ерсиз, сиқик, тоғ-тош орасида ривожланмай қолиб кетди. Мактаби ҳам пастаккина синч-совуқ бинода, тўрт синфли бошланғич мактаб. Мактабнинг жони эса Балокапанинг бирдан-бир зиёси Қора домла.”

Ҳикояни ўқиб бўлгач, қишлоққа берилган таърифда ёзувчининг мақсади аниқлашади. Юқори қисм – бу қадим. Унда эса маънавий асослар, миллий қадриятлар мавжуд. Биламизки, тоталитар жамиятда наинки унга эътибор берилди, балки ман этилди. У моддий жиҳатдан ривожланди. Лекин маънавий асослар моҳиятини англаш заиф. Бироқ маънавий асос қанча зарбага учрамасин, у йўқолмайди.

Домла ўқувчиларни кўпроқ табиат қўйнида олиб юришга интилади. Бу билан икки мақсадни кўзлайди. Биринчиси, инсон ҳам табиатнинг бир парчаси эканлиги, унга зарар етказиш, инсониятга зарар етказмоқлик эканлигини англашмоқ, иккинчидан, гўзаллик билан ошно қилиш, қалбига гўзаллик уруғини қадаш. Чунки гўзаллик уруғи қадалган қалбда қабоҳат уруғи кўкармайди.

Домла нариги соҳилдаги жарлик, харсанг остидан отилиб чиққан муздек булоқ сувининг таърифини келтирар экан, у ҳақда шундай дейди: “Диққат билан қарасанглар, булоқ сувининг сойга қўшилмай анчагина қорайиб оққанини кўрасизлар.

Биз тош устида тикка туриб қараймиз. Чиндан ҳам, тиниқлигидан чўян сингари қорайиб оққан булоқ суви тошлар орасидан кўникланиб келган оқишроқ сой сувига худди қиличдек санчилиб турибди”.

Ёзувчи бу билан ҳар қандай вазиятда инсон ўз поклигини сақлашга ишора қиляпти, яъни тиниқ сув ҳамиша тиниқлигини сақлагандек. Домла нариги соҳилга ўтиб, булоқ сувидан олиб келади. Уни ичган болалар муздек ва ширинлигидан роҳат қилишади. Демак, поклик меваси ширин бўлади.

Аммо булоққа тушиш кийин эди. Шундан йўловчилар қийналмасин деб Нишабга қанча пиллапоя ясалишини чама-

лаб кўрди. 40 – 50 та пиллапоя бўлади, деб ўйлади. У Шовва-сойда пиллапояга яроқлик тош кўп деб ўйлаганди, карасаки, ундай эмас экан. Сойда тош кўпликка кўпу, лекин ясси эмас, тикка нишабга уларни ўрнатиш мушкул ва хавфли эди. Қадрдони Садр сангтарош ёдига тушди. Олдига борди. Нияти-ни маъқуллади. Унга қарата шундай дейди:

“Яхши ният қилибсан, оғайни, – деди уста Садриддин, – ўлиқдан ўлжа йиққандан, тирикка текин хизмат қил, деган машойихлар. Қани энди, ҳар ким, ҳеч бўлмаса, битта булоқнинг кўзини очса. Савоб ишга кўл урибсан, Қоровой”. Нишхўрдга чиққан тошлар орасида зинабони жуда кўп эди. “Муҳандисга айтай, сомосвалда элтиб ташлайди”¹, – деди сангтарош ўглини назарда тутиб. ўгли бетон заводида муҳандис эди. Лекин Қора домла кўнмади. “Аравачамда икки-учтадан танлаб, саралаб олиб кетаман”, – деди ва шундай қилди. Шу тариқа, домла ишга киришди. Ҳар зинапоя битганда, ўз меҳнат самарасидан мамнун бўларди. Зинапоя бир ойда тикланди. У мўлжалидан ортиқ, яъни 53 та бўлди. ўзи ҳам зўриққан экан, докторга қатнаб, зўрға ўзига келди. Лекин кўнгли тинчиди. Бир неча ҳафтадан кейин “Булоқ обод сайргоҳ бўлибди. Ёш-яланг яйраб қолибди, катта йўлда ҳамма тўхтаб ўтармиш”, – деган гаплар тарқалди. Бироқ унинг яратувчиси ҳақида на газета, на одамлар ҳеч нарса демади. Бу ҳақида бир ҳаваскор мухбир мақола олиб борганда, улар шундай жавоб беради: “Йўқ, биродар, биз хроникада жизиллаб турган ўткир фактларгина берамиз. Масалан, босқин, тошқин, ёнғин”, – дея ҳаваскорнинг ҳафсаласини пир қилади. Кўп ўтмай булоқ бошида “жизиллаган” ўткир воқеалар юз бера бошлади. Улфатчилик қилганлар муштлашиб, бирини бири шиша билан уриб, калласини ёради, кимдир зинапоядан йиқилиб оёғи синибди, булоқдан сув ичгани тушган одамнинг “Волга” машинасини ҳайдаб кетишган эмиш. Туман газетаси “Хроника”сида Қора домла булоғи ёнида бир қизни зўрлаб кетишибди, булоқ ёнидаги бутазорда ўлик топилди, деган хабарлар босилди. Шуниси ажабки, одамларга енгиллик туғилиб, зинапоя ясаганда, Қора домлани биров тилга олмаганди, ёмонликлар содир бўлгач, барчанинг оғзидан Қора домла тушмай қолди. Яхшилик ниятида қилинган жой эса одамлар кўнглига даҳшат соладиган хавфли жойга айланди.

¹ Асқад Муҳтор. Инсонга қуллук қиладурмен. – Т., 1994. 31-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди ва фақат бети кўрсатилади.

Бунга гўё домла айбдордек, ундан одамлар ўзини олиб қочар, рўпара келиб қолса, нафрат кўзи билан қарарди. Бу борада шундай ёзилади: “Бир ойча ўтказиб, бозор-ўчарга чиқувди, икки жойда нотаниш одамлар уни “Ана, Қора домла”, – деб бармоғи билан туртиб кўртсатганини пайқади. Нарирокдаги растада бир хотин сотаётган помидорининг устини ёпиб, домла ўтиб кетгунча юзини ўгириб турди. Шундан кейин бозор аҳли, ҳамма унга қия қараётгандай бўлаверди, қулоғига “Қора домла, Қора домла!”, – деган бетиним шивир эшитиларди. Ўзидан-ўзи дармондан қолган домла керакли нарсани ҳам харид қилолмай, гандираклаб юриб, зўрға чиқиб кетди”.

Домла кечаси билан босинқираб чиқадиган бўлди. Булоқ бошида рўй берган воқеалар кўзга кўринарди. Охири дарғазаб дард билан тонгда ўзи ясаган зинапояни буза бошлади. Тепа қисмини бирпасда ўпириб ташлади.

“Пастдан ўн-ўн икки пиллапоя қолганда ичида худди бир нарса узилгандай, домла “инг” деди-ю, тошга ўтириб қолди. Кўлидан чиққан лўм тошга урилганча жаранглаб пастга тушиб кетди.. Домлани сув ичгани келган икки шофёр аввалига қилган ишига: “Ҳой, жинни бўлдингми, нега бузаяпсан зинапояни?!” –деб койишиб тушиб келишиб, аҳволини кўришиб, касалхонага олиб боришди. Уч кундан сўнг Қора домланинг жони узилди. Ҳикоянинг лейтмотиви Садриддин сангтарош сўзида ўз ифодасини топган. У хотира тоши кўяр экан, унга қараб шундай дейди: “Яхшилик қилдинг, савобини олдинг, кетдинг экан-да? Йўқ, ундок эмас, Қоровой оғайни, овора бўласан, савоб дегани – яхши замонлардан қолган гап. Бизнинг кунларда эса...”.

“Тақдир кимнинг кўлида” номли ҳикоя асосида сиртдан қараганда шахсга сиғиниш давридаги катагонлик ётгандай, ўша давр талотўплари инкишоф қилингандай туюлади. Ҳақиқатан, бундай ғоя ҳикоя сюжети заминиде мавжуд. Лекин фикр қилинса, ёзувчининг асосий нияти бу эмаслиги, балки қўйган мақсадни очиб беришга фон ролини ўташини англайди. Асосий ғоя эса шахснинг инсонийлик мезонларига зид тутган ишининг натижаси фожиага олиб келишини унинг қисматида кўрсатиб, инсоният оламини огоҳ қилишдир. Куръони каримда шундай дейилган: “Ёмонликнинг жазоси ўзига ўхшаш ёмонликдир. Ким афв қилса ва яхши ишларни қилса, савобини Оллоҳнинг ўзи беради. Албатта, Оллоҳ зо-

лимларни ёқгирмайди” (“Шўро” сураси, 40-оят). Ҳикояда мана шу ҳақиқат ўз исботини топади. Асқад Мухторнинг маҳорати шундаки, мазкур исломий фалсафани ўзи ёки қаҳрамони шунчаки гапирмайди. Баён қилинмайди, тасвирда кўрсатади, воқеалар замиридан келтириб чиқаради. Ҳикоянинг ярмигача бўлган воқеалар тасвиридан қаҳрамон аҳволига киши ачинади, адолатсизлик ва ноҳақлик қурбони деб билади. Ёзувчи бу ҳолни сир тутганидан, китобхон уни билишга қизиқади. Оқибатда катта ҳажмдаги ҳикоянинг қандай тугаганини сезмай қолади.

Ҳикоя қаҳрамони Қулаҳмад навбатдаги хушёрхонада ўғли тенги лейтенантнинг: “Қўлингизда хунарингиз бор, отам, шу ёшга кириб ўзингизни эпллмаганингизга... Аҳволингизга қаранг... Менинг сизга гап уқтириб ўтиришим уят”. “Боринг!” – дейиши суяк-суягидан ўтиб кетади. Қалбида қандайдир ўзи ҳам сезиши қийин бўлган туйғу уйғонгандай бўлди. Бу уят, ор-номус туйғуси эди. Бу туйғу уни бир ҳафта ичимликка яқинлаштиради. Унинг бу ҳолатидан, яъни ўзининг англаш туйғуси уйғонганидан киши хурсанд бўлади. Тинчгина ўтган ҳафта охирида тўққиз қаватликнинг биқинида бир тўда ремонтчиларга дуч келади. Хушчақчақ болалар кекса сантехникни касбдош, дея ўзларига яқин олишиб, илиқ саломлашади ва ўзларининг ўтириш даврасига таклиф этишади. Қулаҳмаднинг бўшгина қаршилигини ноз деб тушунган улфатлар кўярда-кўймай уни тўққиз қаватлининг подвалига олиб тушиб кетишади”. Бир ярим соатлардан сўнг подвалдан бақирик-чақирик, сўкиниш, хунук товушлар янграйди. Кетидан бирин-кетин соловчи болалар подвалдан чиқишиб, ҳар томонга тарқалишди. Қулаҳмаддан эса дарак йўқ эди. Алламаҳалдан кейин бир алпозда чиқади, дуч келган жойга, деворга суйкалиб ўтириб қолади. Шу пайт билагига қизил тасма таққан учта назоратчи кўринди. У ўтирган жойидан ёнидаги буга тагига аста ағанади.

Қулаҳмад ёш лейтенантнинг сўзлари ёдига тушиб, унга яна рўпара бўлишдан ори келади ва ҳозирги шаҳарни тарк этишга қарор қилади. У Чирчиққа келади ва автобусда танишган Ҳожимат кўмагида “Файз” кооператив “УЮТ”га ишга жойлашади. Ишлари жонланиб кетади, чунки ичмай кўяди. Яккабош бўлгани учун кооператив идорасида қоровуллик ҳам қила бошлайди. Хуллас, ишлари юришганидан кишининг кўнгли таскин топади, яъни китобхон Қулаҳмаднинг кўкрагига шамол

теkkанидан хурсанд бўлади. Бироқ бир куни эрталаб телефон жиринглайди. Кулаҳмад кўтарганда, “Ижроқўмдан гапиряпмиз, мен — Миртожиевман... эшитяпсизми?... Комил Миртожиевичман...” — деган овоздан унинг ранги ўчиб кетади. Эртасига Кулаҳмад ғойиб бўлади. Тошкент вокзалида тасодифан ўша Ҳожимат порумни кўриб, “Файз”га энди қайтиб бормаслигини айтади. Яна сирли ҳолат. Бу сир хотирада очилади. Кулаҳмад вагонда кетаётиб, ўтмишини эслайди. У Миркомил билан битта курсда ўқир эди. Курсида Муршида исмли гўзал қиз бўлиб, унга иккаласи кўнгил қўйганди. Натижада биз унинг имага шу аҳволга тушиб қолганини ва доимо калтак ейишининг сабабини англаймиз. Миркомил севгиси рад қилинган қизга эришиш ниятида “Отаси халқ душмани бўлган талаба бизнинг сафимизда бўлишига ҳаққи йўқ” — деб комсомоллар мажлисида хайқиргач, курсдоши Кулаҳмад институтдан ҳайдалади. Бу воқеадан кейин Миркомил Муршидага эгалик қилишга интилади. Оқибатда қиз ҳам институтни ташлаб кетиб қолади. Ҳам талабаликдан, ҳам севган қизидан айрилган Кулаҳмад ўч олишга киришади. Химия дарсидаги воқеа унинг эсига келади. Муаллим лаборатория хонасида ерда юмалаб ётган лаби кемтик оқ бюстни олиб, дераза рафига қўйган эди. Бюст Акмал Икромовники бўлиб, муаллим эса Миркомилнинг дадаси эди. Шу ҳақида тегишли жойга хат жўнатди. Тез кунда муаллимни олиб кетишди.

Йиллар ўтиб, Кулаҳмаднинг дадаси юпун, оррик, қариб қолган бўлса ҳам, эсон-омон қайтиб келади, химия муаллимининг эса отилиб кетганлиги маълум бўлади. Ана ўшандан бери ичади, гўё ичидаги азоб бераётган чўғни ўчирмоқчи бўлади, дардини кимгадир айтиб, ундан фориг бўлишга интилади: Натижа тескарига айланади. Кимдир тарсаки туширади, кимдир юзига тупуради. Бунинг ҳаммасини биз реаллашган хотира тасвиридан биламиз.

Шу кетишида Бекободга келади. Кулаҳмаднинг хунари ҳар ерда кераклигидан дарров ишга жойлашади. Одатдагидек, буюртма бўйича бузилган жўмракни тузатиш учун бир хонадонга келади. Эшикни бир аёл очади. У Муршида эди. Иккаласи дардлашди. Таксичи эри аварияга учраб, ҳалок бўлибди, бир қиз билан қолибди. Қизини узатибди, ҳозир ёлғиз экан. Муршида тез-тез буюртма берадиган бўлди, чунки ёшликда берган кўнгил ўз ишини кўрсатган эди. Муршиданинг

қизи унинг худди ёшлигининг ўзи эканлиги, Кулаҳмаднинг мудроқ тўйгуларини уйғотиб юборади. Бу эса иккаласининг яқинлашиб кетишига имкон туғдиради. Анча яқинлашиб кетишлик тақдирларини бир-бирига боғлашга олиб келади. Буни кичкина тўйча билан амалга оширомоқчи бўлишди. Лекин тўй куни яна эски касали кўзгалди, яъни ичволиб, ҳеч кимни танмай эски дедиёсини бошлади. Тўйга келганлар бирин-кетин чиқиб кетаётганини кўрган Муршида унинг бу ҳолатидан минг ҳижолат қилиб, куйиниб, турунг, деганига қарамай:

“Турмайман. Менга кара, Муршида, мен турулмайман, ичимда... тош бор. ўшанда шумхабарни эшитгандан кейин, пешонамга бир шапати уриб, у пешонасига тарс этиб уриб ҳам қўйди, – пешонамга шундай бир уриб “мен қо-тил-ман!” – дедим-у, йиқилдим. ўшандан бери турулганим йўқ. Ичимда тош эмас, дард бор, Муршида, ўша юзага чиқади. Қандай алфозда чиққанини мен билмайман”. (61-бет)

Бу тош виждон азобидир. Қилмиши уни бир умр богиний азобга дучор қилиши билан чекланмайди, виждон шахсга ўз тамғасини ҳам босади. Буни ёзувчи деталларда кўрсатади. Кулаҳмаднинг қиёфаси билан хатти-ҳаракати бир хил. Ёзувчи бир ўринда “...турган-битгани – шу, қандайдир ювиқсизнинг нусқи-бор афт-башарасида”. Иккинчи бир ўринда “Кулаҳмад панжасида эзгилаб ўтирган гўшти ташлаб, таом юки қўли билан юзини артди-ю, яна давом этди: “Ҳа, Куръони каримда айтилганидек, “Ёмонликнинг жазоси, ўзига ўхшаш ёмонлик-дир”, хунукдир. Ҳикоянинг охирида унинг аталишини, яъни ёзувчи бежизга “Тақдир – кишининг қўлида” деб номланмаганлигининг моҳияти ҳам англашилади. Кулаҳмаднинг бу қилиги, аҳволини кўрган Муршида ҳам кетиб қолади. Демак, тақдир – инсоннинг ўз қўлида. Буни идрок этишнинг тарбиявий аҳамияти катта. Ҳикоянинг инсон маънавиятида тутган ўрни шундадир.

Ислом фалсафасида иймон руҳий ҳаётнинг асоси, дейилади. Бундай ҳаёт эса кишиларни яхшиликка ундайди, мақсадга муяссар қилади, камолог чўққисига олиб чиқади. Истиклол даври насрида ислом фалсафасига суяниб руҳий ҳаёт моҳиятини очиб беришга мойиллик кучаяди. Бу ҳол кўпроқ кекса адиб асарларида кўзга ташланади. Бундай бўлиши табиий. Чунки улар ҳақиқий инсоний ахлоқ, маънавий олам руҳий ҳаётда эканлигини олдиндан билишар, қалбан хис қилишар эди.

Лекин уни асарлари орқали ёритиб, бошқалар онгига сингдиришга имкон йўқ эди. Мустакилликдан кейин шундай имкон туғилди. Кекса, Ўзбекистон қаҳрамони, адибимиз Саид Аҳмаднинг “Қорақўз мажнун” ҳикоясида худди шу нарса ўз ифодасини топган. Ҳикояга Куръони каримдан ва Ҳадиси шарифдан эпиграф олинган. Булар қуйидагилар: “Сизлардан қайси бирингиз ўз динидан қайтса ва шу кофирлигича ўлса, бас, ана ўшаларнинг (қилган савоби) амаллари хабати (бе-кор) бўлур, улар дўзах аҳлидурлар ва у ерда мангу қолурлар” (“Бақара” сураси, 217-оят) Яна “Жаннатга кирадиган ўн нафар ҳайвондан бири бу “Асҳоба қаҳф”нинг вафодор итидир” (Ал-жома-ал-Кабир). Ёзувчи бу эпиграфларни бежизга келтирмаган, унда ҳикоянинг лейтмотиви мужассам. Бу ҳикоя қаҳрамонлари Саодат ая ва Қорақўз мажнун тимсолида очиб берилган.

Демак, Саодат аяга Россияда қолиб кетган ўғли Бўрихон кўрсатмаган меҳр, вафодорликни ит – Қорақўз мажнун кўрсатади. Нега шундай? Чунки меҳр, шафқат, вафо, садоқат туйғуси ўз-ўзидан шаклланмайди ва ривожланмайди. У муҳит ва шароит, тарбия таъсирида юзага келади. Маълумки, биринчи муҳит бу инсоннинг ўзи, кейин бошқа омиллардир. Бўрихон эса шундан, яъни она меҳри, миллат туйғусини таъминлаб турувчи, она заминга боғловчи риштадан, ўзини англашга имкон берувчи билим, тарбиядан маҳрумдир. Ит бўлса ҳам, инсоннинг ишини қилишига сабаб Саодат аядан меҳр ва тарбия ўтган. Бу борада ҳазрат Навоий ўзининг “Ҳайрат ул-аброр” достонида шундай ёзади: “Ит етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов ҳалол ҳисобланади. Ювган билан тоза бўлмайдиган ит олим бўлган экан...”¹. Ҳикоя мана шу ҳақиқатни англатиш орқали инсонийликка даъват қилиш билан муҳимдир.

Саид Аҳмад “Сароб” номли ҳикоясида имонсизлик қилган шахс қисмати орқали давр фожиасини бадиий инкишоф этган. Ҳикояда тасвирланган воқеалар муаллифга таниш, кўплари ўзининг бошидан ўтгани учун ишонарли ва таъсирчандир. Ҳикоя қаҳрамони Кимсанбой – билимдон тарихчи ва район маорифи бўлимининг мудир Олимжон отанинг эрка ўғли. Чунки эгизак қизлардан кейин болалари бирин-кетин бир ёшга

¹ Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён. – Т.: Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. Олтинчи мақолат. 55-бет.

етар-етмай ўлишган. Тирик қолгани шу эди. Домла унга яхши тарбия ва илм берди. Маълумки, мулоҳазали, одам ва оламни англаш, идрок этиш қобилиятига эга шахс бутун жамиятда эъзозланади, бизда эса 30 – 50-йилларда оёғига болта урилди. Энг даҳшатлиси, шундай қобилиятга эга бўлганларни ёшликдан маънавий мажруҳ қилишди. Бу ҳақиқат Кимсанбой образида ўз ифодасини топади.

Кимсанбой мактабда аълочи ўқувчи ва фаол пионерлардан эди. У Ленин ва Сталин ҳақида ёзилган шеърларни ажиб бир маҳорат билан декламация қиларди. Шундан район, ҳатто вилоятларда бўладиган тантанали йигинга олиб боришади. Бир куни уни мактаб директори дарс пайтида ўз хонасига чақиртирди. Кимсанбой келганда, у ерда бир нотаниш одам ўтирарди. Директор уларни ҳоли қолдириб чиқиб кетади. У ҳеч нарса демай портфелидан “Пионерская правда” газета-сини олди-да, Кимсанбой олдига кўяди. У ерда Павлик Морозов ҳақида мақола бор эди. “Буни яхшилаб ўқиб чиқ”, – деди. Кимсанбой русчани яхши билмасди. Шундан у ҳақида ахборот берди: “Павлик Морозовни халқ душманлари ваҳшийларча ўлдиришган. У ватанга содиқ, Ленин-Сталин ишига ҳаётини бағишлаган замондошимиз. Унинг отаси – халқ душмани, Шўро тузумини ағдариб ташлашни ният қилган. Павлик ўша душманнинг сирини фош этди. Ҳозир шўролар жумҳуриятининг ҳамма жойида морозовчилик ҳаракати бошланиб кетди. Ёш ватанпарварлар ички душманларни фош қилиш учун қасамёд қилмоқдалар. Сен ҳам шу ҳаракатга қўшилишинг керак. Бу – сенинг муқаддас бурчинг” (180-бет). Ва агар шу йўлда яхши иш олиб борган пионерларнинг “Артек” лагерига, Москвада бўладиган пионерлар слётига юборилишини, у ерда доҳиймиз Сталинни кўриш мумкинлигини қўшимча қилди. Сўзсиз, ёш бола бунга қизиқди, “Мен нима қилишим керак?” – деган саволга, аввало, иккаласи ўртасида бўлган суҳбатни ҳеч кимга айтмаслик кераклигини уқтиргач, тилхатга қўл қўйдириб олди. Тилхатда “Агар бўлиб ўтган гапларни, отам ҳақида тўпланган маълумотларни бировга айтсам, жиноят кодексининг тегишли моддаси бўйича жазоланаман”, дейилганди. Отаси ҳақидаги маълумотни ҳар душанба куни олиб кетишини, агар сирни бировга билдирса, отасига айтса, Павел Морозовдек ҳалок бўлишини уқтирди. У ҳар душанба келиб, Кимсанбой ёзиб қўйган маълумотларни “Керакли гапларни ёзиш керак”, – деб айтиб туриб, бошқатдан

ёздирар эди. Кимсанбойнинг “Бунақа гапларни энди сиздан эшитиб турибман... Қандоқ қилиб ёлғонни ёзаман? – деганига жаҳли чиқиб “Ёзавермайсанми, тирранча! Айтмаган бўлишса, энди айтишади! Халқ душманлари ҳамма гапни бирдан айтиб қўя қолишмайди. Улар ниҳоятда пихини ёрган, ниқобланган ёвларимиз”, – дерди. Бир куни “вилоят пионер ташкилоти сени қўл соати билан мукофотлади”, – деб қўлига соат тақиб қўйди. Кейинчалик велосипед берилди. Москвадаги пионерлар слётига қатнашиб, “Хурмат белгиси” орденига муяссар бўлди. Москвадалик пайтида отаси қўлга олинди. Олимжон ака ўзининг қўлга олиншида ўғлининг қўли борлигини билмасди. Терговда юзлаштириганда билди. У ўғлига қарата “Илоё жувормаг бўл! Умринг хор-зорликда ўтсин!” – деб юзига фотиҳа тортади. Бизнингча, бундай қилишлик Олимжон ака характери мантиғига мос келмайди. Чунки ҳаётда юз бераётган воқеаларни идрок этиш қобилиятига эга одам бу ишларнинг барида юқоридагиларнинг қўли борлигини, Кимсанбой ва бошқалар уларнинг бир винти, ўқи эканлигини англаши даркор эди. У қарғишдан кўра чуқур надомат чекканда таъсирли ва характер мантиқи бузилмаган бўларди. Кимсанбой умрининг ниҳоясидаги даҳшатли фожиа фақат бир шахс фожиаси эмас, у ижтимоий фожиа, яъни жамият фожиасидир. Жамият барча нарсага очик қалб, пок дил билан қараган, келажакка катта ишонч туйғули бир одамни энг пасткаш, чақимчи бир айғоқчига айлангирди. Отасининг умрини хазон қилди. Қилмишига яраша ҳали навқирон пайтида жазосини олди. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: “...Кимсанбой ҳам фаол сексотлардан эди. Вокрута лагерида маҳбуслар уни уриб, маълумот ёзадиган ўнг қўлининг тирсагидан синдиришган эди. Валхаш лагерида орқа миясининг пастига, қоқ энсасига белкуракнинг сопи билан уриб, чуқурга ташлаб кетишган... Ана шундан кейин унинг ўнг қўли тирсагидан қотиб, боши гоҳ ўнгга гоҳ чапга ўз-ўзидан бурилиб қоладиган, соғ қўли билан тўғрилаб, олдинга қаратиб қўйса, боши мусичанинг калласидек олд-орқасига силтаниб, бориб келаверадиган бўлиб қолганди” (185-бет). Қилмиш учун бундан ортиқ жазо ҳам бўладими?! Шу воқеанинг ўзи ҳам жуда катта таъсир омилига эга, яъни стукачлик қилишдан қайтаради, бу палидликни ҳеч бир кимса кечирмасликни англатади. Хусайн Кошифий “...ойлаб, йиллаб зиндонда азоб чексангиз ҳам суханчи бўлмаг”, – деб насиҳат

килади “Ахлокий Муҳсиний” номли асариди. Лекин ёзувчи бу таъсир омили билан чекланиб қолмайди. Таъсир кучини янада ортиради. Кимсанбой бир пайлар кўкрагига туш билан чиздирган Сталиннинг расмидан фахрланган, ғурурланган бўлса, энди номус қилади, йўқ қилишга интилади. Уддасидан чиқа олмагач, кўксига пичоқ уради. Бу ўзига эмас, шунча балоларга дучор қилган шахсга урилган пичоқ эди. Мазкур ҳол бир томондан жамият қатағонлигига нисбатан инсоннинг исёни бўлса, иккинчи томондан, қилган гуноҳларини қони билан ювишдир.

Мустақиллик даврида ёзилган аксарият асарларнинг замирида иймонга даъват ётади. Бу бежиз эмас. Чунки фосиқлик оламига қадам босишлик иймонсизликдан келиб чиқади. Абдуқаюм Йўлдошнинг “Сўқир” номли ҳикоясида мана шу ҳаётий ҳақиқат қаҳрамонлари қисмати орқали ғоят ишонарли тарзда инкишоф этилади. Асар муаллиф тилидан ҳикоя қилинади. Ҳикоянинг фаол қаҳрамонларидан бўлган Мўминбой акани китобхонга шундай таништиради: “Мен келсам, ҳисобчимиз, ўлгудай пишиқ-пухта, бунинг устига, муғамбир, уйига бориб қолсангиз, ичимликнинг зарари ҳақида эзмаланиб гапираверадиган, бу ерда эса текинлиги учун ҳиссасини миқ этмай ютаверадиган, қолган-қутган газак-пазакларниям чўнтагига уриб кетишдан истиҳола қилмайдиган Мўминбой ака аллақачон ҳовузга тушиб, артилган бодрингдай сип-силлик бўлиб ўтирибди”. Ҳикоя воқеалари замирига сингдирилган ғоя мана шу одамнинг фаолияти борасида очилади.

Ибройим чилангарга қуйилгани оз туйилгани учун тўлдириб қуйишни талаб қилади. Мўмин ака жўртага: “Мен нима, ўлиб боряпманми шу технический спиртга?! Мана, қуйдик тўлдириб. Хоҳласанг, пиёлангни тўнкариб, кетигаям солиб берай! Мен сенинг соғлигингни ўйлабидим, ука! Ана, газетда ёзипти, қанчаям одам техник спирт ичиб, кўр бўп қопти!” – дейди.

Чилангар кўп ўтмай пинакка кетади. Мўмин ака қитмирлигини давом эттириб, чироқни ўчиради-да, Ибройим акани уйғотади. Ўзи бошлиққа ҳисоботга қўл қўйдиргандай, газета ўқигандай қилиб, артистлик қилади. Чиланганр чироқни ёқинг, деган сари, артистлигини авжга чиқаради. Ибройим ака эсхонаси чиқиб, кўрмаяпман деб чинқириб юборгач, чироқни ёқади. У, ҳақиқатан, кўрмай қолганди. Ибройим ака бундай

бўлиши қилмишига яраша эканлиги, уни қаргиш урганлигини айтиб зорланади. У бундан бир неча йил бурун зорикқанда қайнонасининг ўлимлигига йиғиб қўйган, кўрпа орасидаги пулини ўғирлаган эди. Кампир буни кўтаролмай ётиб қолиб, оламдан ўтганди. Ўшанда хотини кўпчиликнинг олдида “ўша нарсани ким олган бўлса, илоё, онамнинг арвоҳи урсин, илоё, кўр бўлсин, кўзлари оқиб тушсин! Омин, Оллоху акбар!...” – деган. Бугунги фожеани Ибройим ака шу воқеадан кўради. Лекин ҳамма балони қилган Мўмин ака бу вазиятдан курук чиқиб, барча балогоа цех бошлигини рўпара қилишга уринади. “Куруқ гапни делога тикиб бўлмайди, хўжайин. Биз ўзимизга гап тегмайдиган йўлини топишимиз керак... Мен ҳозир бориб, срочний бир-иккита одам билан маслаҳатлашай. Узоғи билан ярим соатда қайтиб келаман”, – деб заводдан чиқиб кетиб, гўё чақиртирилган бўлиб, айтган вақтида қайтиб келади. Ибройим акани дўхтирхонага олиб кетади. Цех бошлиғи душанбада ишга келса, ҳаммаёқда миш-миш гап, гўё у ҳар куни ишдан кейин бир ишчи билан бўкиб қолгунча заводнинг спиртини ичади, спирт кам пайтида ўзи тозасини ичиб, техник спиртни унга беради. Оқибатда, у ишчи кўру соқов бўлган. Бу игво кўп ўтмай ўз мевасини беради. Завод омборларида тафтиш ўтказилиб, етишмаган спирт цех бошлигининг бўйнига кўйилади. Сўнг суд бўлиб, бир йил муддатга кесилади, цех бошлиғилигидан қора ишчи-юкчиликка туширилади. Ўрнига Мўминбой ака бошлиқ бўлади. У собиқ цех бошлигини эзиб ишлатади. Ҳатто у Мўминбой акадан кўрқиб қолади. Бир кун Мўминбой ака ишга келмайди. Маълум бўладикки, кенжатоёи олтинчи қават айвонидан пастга кулаб тушибди. Бу ҳақда муаллиф ёзади: “Бошимдан совуқ сув қуйилгандай бўлди ва беихтиёр Мўминбой аканинг бир йил бурун менга ялиниб-ёлворганларини, фарзандларини ўртага тикиб, қасамлар ичганларини эсладим... Сўқир, соқов Ибройим ака ёдимга тушди. Наҳот, наҳот, илоҳий интиқом деганлари шу уч кунлик дунёнинг ўзида ҳам содир бўлса?! Наҳот, гуноҳ жазосиз қолмас?” Ҳа, ҳаётда ҳеч бир нарса изсиз кечмайди. Ҳикоядаги Ибройим ва Мўминбой акалар қисмати кишини бундан огоҳ қилади. Демак, кишини иймонга ундайди.

Текшириш саволлари:

1. Қандай асар тўла маънодаги бадий асар саналмайди?
2. Иймон масаласи қандай масала ҳисобланади?
3. Холхўжа ва Очил қандай шахслар. Булар тимсолида ёзувчи қандай ғояни илгари суради?
4. Қора домла қандай инсон? Унинг фожеасига нима сабаб?
5. Тақдир кимнинг қўлидалигини ҳикоя воқеаси орқали қандай хулосалайди?
6. Саодат ая қисмати кишиларни нимага даъват этади?
7. “Сароб” ҳикоясида ёзувчи нимани ва кимни сароб санайди?

Таянч тушунчалар

Иймон – ишонч, эътиқод; кўнгилда ишониш ва тилда иқроп қилиш; ҳалол; виждонли; руҳий ҳолатнинг асоси.

Эътиқод – қатғиқ ишонч; маҳкам ушланган маслақ; дунёқараш.

Исён – миллий, ҳуқуқий, инсоний манфаатларни ҳимоя қилиб кўтарилган кўзғалон; галаён, туғён; Худонинг амрини бажаришдан бош тортиш.

Ғоя – бирор иш-ҳаракат ҳақидаги фикр, ўй, ният, мақсад; дунёқарашнинг асоси, муҳим принципи.

3.2. Ижтимоий, маънавий, ахлоқий масаланинг бадий талқини

Режа:

1. Ижтимоий масаланинг моҳияти.
2. “Куёш фалакда кезиб юрибди” ҳикоясида бозор иқтисоди туғдирган муаммолар ва эзгулик масаласи.
3. “Озодлик” ҳикоясида мустақиллик берган имкониятларнинг бадий ифодаси.
4. “Булут тўсган ой” ҳикоясида маънавий ва ахлоқий масаланинг бадий талқини.
5. “Бахт” ҳикоясида бахт фалсафаси.
6. “Дехқоннинг бир куни” ҳикоясида шахс фожиаи бадий ифодаси.
7. “Кузнинг бир кунида” ҳикоясининг маҳзунлиги.
8. “Эр-хотин” ҳикоясида оила фалсафаси.

Адабиётлар:

Ш. Холмирзаев. Куёш фалакда кезиб юрибди. Ҳикоя. “Ёшлик”. 1997 йил, 1-сон.

Ўткир Ҳошимов. Нурли Дунё. – Т, 1993.

Ўткир Ҳошимов. Умр савдоси. – Т, 1993.

Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайдди. – Т, 2001.

Ҳ. Каримов., Шукур Холмирзаев. Ижодий портрет. “Қатортол-Камолот”. –Т.: 1999.

Ҳ.Каримов., Ў. Ҳошимов. Адабий портрет. – Т.: Янги аср авлоди, 2001

Ҳ. Каримов. Наср бахшиси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.

У. Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000.

У. Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т, 2005.

Адабиётда ижтимоий масала деганда кўплар фақат сиёсатга оид муаммолар кўтарилган асарларни назарда тутишади. Аслида, жамият, давлат, оила, умумманфаатига қаратилган, уларнинг сиёсий, маънавий, маърифий, ахлоқий, фалсафий қарашларига хизмат қиладиган, уларнинг шу эҳтиёжларини қондирадиган асарлар заминда ижтимоий масалалар ётган асарлардир. Бундан кўринадики, ижтимоий масала заминда кўп масала ўз мужассамини топади.

Шукур Холмирзаевнинг сўнги йилларда ёзилган “Куёш фалакда кезиб юрибди” номли ҳикояси шу типдаги асардир. Ҳикоя номи Ғафур Ғуломнинг “Вақт” шеъридаги мисрадан олинган. Маълумки, шоир шеърида инсон эзгу иши билан ўз умрини боқий қилади деган ғояни илгари суради. Шеърда куёш – эзгулик рамзи, у ўз нурини, яъни меҳрини ҳаммага бирдай сочади, унинг нуридан илиқ меҳридан оламдаги барча нарсалар баҳра олиб, яшнайдди. Демак, оламда эзгулик омон бўлса, инсон умри ҳам боқийдир. Ҳикояда худди шу фалсафий ҳақиқат лирик қаҳрамон – ижодкор фаолияти орқали киши онгига сингдирилади. Лекин ҳикоя фақат шу ғоя билан чекланиб қолмаган. Унда бугунги, яъни бозор иқтисоди туғдирган муаммолар ҳам қамраб олинган.

Ҳикоянинг асосий ғояси лирик қаҳрамон ва Зумрад исмли қиз билан боғлиқ воқеа ҳамда муносабатда илгари сурилади. Ҳикоя қаҳрамони шаҳар ҳаётдан, умуман, мустақилликдан кейинги бир изга тушмаган ҳаётдан, ойликка қарам зиёлиларнинг иқтисодий танглигидан рутубатли бир кайфиятга тушиб,

бола-чақасини олиб қишлоғига келади. Лекин қишлоғида ҳам шу аҳволни кўриб, кўнгли баттар чўқади. Лекин ҳаётда меҳри уммон кишилар топилади. Совхоз директори Мискин – шундай шахс. У – ҳикоя қаҳрамонининг дўсти. Хўжалик меҳмонхонасидан жой қилиб беради. Ош-тузидан ҳам хабар олиб туради. Дўстининг мискин кайфиятини кўрган Мискин районни айланиб келинг деб, машинасини шофёри билан беради. У район почтасидан уйига кўнгироқ қилиб, машина олдига келганда, бир жувон. “Мени ҳам ола кетинг, Қўлтегирмонда тушаман дейди”. У ўн саккиз ёшли, бироқ турмуш қурган, адабиётга меҳр кўйган Зумрад эди. Сўзсиз, у ҳикоя қаҳрамони Қудрат шеърларини ўқиган. Шеърларда муаллифнинг ички дунёси мана мен деб кўриниб турганидан, унга нисбатан самимий инсоний муҳаббати баланд эди. Чунки шоир шеърларида эзгулик, поклик тимсоли бўлиб гавдаланади. Зумрад қалбида эса унинг ўзи, аслида, қандай инсон эканлигини билишга қизиқиш ҳукмрон эди. Шоирни почтада кўргач, ниятини амалга ошириш имкони туғилганидан хурсанд бўлади. Машинага ўтиргач, икки шахсда икки хил фикр кечади.

Зумрад шеърларида кўринган сиймо ҳақиқий бўлишини истаса, Қудрат унинг хатти-ҳаракатидан тамом бошқа фикрда. У Қўлтегирмонга етганда тушмаганидан, мени шарманда қиладиган бўлди, деб ҳижолатда. Йўлда, кимсасиз жойда аёл кишини ташлаб кетиш эса инсофдан эмас, бунинг устига, ёш бўлса. Қаҳрамон бир қарорга келади, яъни машинани сой томонга ҳайдашни буюради. Сой бўйидаги унғурда гулхан ёқишиб, ёлғиз қолишади. Қиз ўз таровати билан гўзаллик гулханини ёқади, бу гулхан тафтидан Қудратдаги мискин кайфият тарқалади ва мияси ёши, тажрибасига монанд фикрлай бошлайди: “Энди бўлса ёшлигим билан бетма-бет ўтирардим: ҳа, қаршимда Зумрад. Ва бу учрашувни Аллоҳнинг неъматидек қабул қилмоғим даркор. Ҳамда буни бузмаслигим-булғамаслигим шарт, деган фикрга келдим: ана шунда қалбимнинг аллақаеридаги ёшлик – табиатга ва унинг турфа кўриниш-говланишларига меҳрим янгиланганича қолса керак. Зумраднинг менга ўзи билмай ҳаётаётган завқи бугунги капалагу, булбуллари, жиблажибонларнинг берган завқидан кам эмас, ортиқ бўлса ортиқдир”.

Ёш рассом Бахтиёр Тўраевнинг “Бешик олиб кетаётган момо” деган асари бор. Бу ҳақида Саломат Вафо Файзулло

шундай ёзади: “Бешик олиб кетаётган момо”. Буни ҳамма ҳар хил тушунади. Биров бешикни у набирасига олиб кетяпти, деб ўйласа, кимдир кампирининг ўлгиси йўқ, деган хаёл кўчасига киради. Аммо тасвирдаги момога бешик рамз бўлса-чи? Момо – мозий, бешик – келажак ўтови. Ўзи адойи тамом бўлса-да, бу момо келажак сари Ватанни олиб кетаётибди...¹¹. Ҳикояда ҳам Кудрат билан Зумраднинг учрашувида рамзий маъно бор. Уларнинг мулоқоти икки эзгуликнинг учрашувидир. Маълумки, эзгулик ҳамиша голиб. Зероки, шундай экан, инсон мискинликка берилиши керак эмас. Ҳикоя воқеаларидан келиб чиқадиган ғоя – шу.

70 йил давомида тамом бошқа шароитда, яъни ҳар бир қадам ўлчовли, фақат юқоридан буюрган ишни бажаришга ўрганган, мустақил бир иш қилиш бўёқда турсин, ҳатто фикрлаш ҳам мумкин бўлмаган бир шароитда яшаган халқ бирданига мустақилликка эришгач шошиб қолди. Кўплар авантюристлик ҳаракатни бошлаб, абгор ҳолга туша бошлади. Ёзувчининг ўша даврда ёзилган “Озодлик” ҳикоясида худи шу ҳолат олинган.

Ҳеч бир гуноҳи бўлмаган Мансур ўз даврасидагилардан бири қилган жиноят туфайли ўн йилга кесилиб кетади. Бу ҳам тоталитар тузумнинг қиёфасини белгилаб берадиган ҳолатлардан биридир. Унинг озодликка чиқиши, республиканинг мустақилликка эришган кунларига тўғри келади. Мансур мустақилликнинг самарасини ўзининг ҳаётида кўради. У отасидан қолган кулбани эпақага келтириб, сотди. Пулига уч-тўрт совлиқ олиб қирга кўчиб чиқди. Дўсти, Омоннинг кўмагида икки уй, бир даҳлиз тиклади. Ўзига ўхшаган етим, ғарибгина қизга уйланиб, қадини тиклади. Ҳатто тузукки-на ишга ҳам эга бўлди, яъни “тўқсон чақиримлик масофадаги кабелларни назорат қилиб юрувчилик” амалига эришди. Ўғил кўрди. Қишлоқ қарияларини ва дўст-биродарларини чақириб, Ош ҳамда зиёфат бериб, элга кўшилди. Бунинг барчаси мустақилликнинг шарофатидандир. Агар аввалги давр бўлганда, Мансур буларнинг биронтасига ҳам эриша олмасди. Биринчидан, иш топа олмасди. Чунки қамалиб чиққан одамни ҳеч бир корхонада ишга олмасди. Маълум муддат ичида ишга жойлашмагани учун эса ишсиз деб яна жавобгарликка тортилари. Иккинчидан, қирдан уй қилиб, мустақил хўжалик

¹ Ёшлик. 1997, 1-сон, 52-бет.

Инсонни шахсга айлантирадиган омил унинг шакл-шамойили, жисми эмас, тутган иши, эзгулик йўлидаги фаолиятидир. Киши бу фаолиятдан ибрат олиб, инсоний-лашади. Ўткир Ҳошимовнинг “Бахт” ҳикоясида шу ҳаётий фалсафа ўз ифодасини топган. Мунира отасиз ўсганди. Бахтга қарши онаси синглисини унга ташлаб оламдан ўтиб кетди. Бу ҳол Мунира бошига бахт қўнай деб турган, яъни у ўзининг тақдирини Зокиржон билан боғлай деб турган арафада рўй беради. Онаси жон бераётганда фақат бир оғиз сўз айтди: “Синглингни хўрлама, болам. Отаси йўқ эди. Энди мен ҳам йўқман, сенга ишондим”. Ой ўтди, йил ўтди, бир куни Зокиржон дардини айтди: “Тўйни тезлаштирмасак бўлмайди, Уйдагилар кўймаяпти”, - деди. Мунира синглисининг тақдирини ўйлаб, сабрга ундади. Ҳаётда ҳар бир нарсанинг чегараси бўлгандек, сабрнинг ҳам чегараси бор. Зокиржоннинг ҳам сабри тугади. Йиллар бир-бирини қувлаб ўта бошлади. Сингlisi Сайёра политехника институтида ўқирди. Пахтадан қайтгач, “Тўй қилмасак бўлмайди. Тушуняпсизми, опажон, бўлмайди”, - деди. Мунира тушунди. Синглисига ўзи учун ўз кўли билан йиққан барча сарпосини, ҳатто Зокиржон билан бориб олишган ёқут кўзли узугини ҳам берди. Сайёра яна “хунар” кўрсатди. Ўқишни битириб олди-ю, қизчасини тирик етим қилиб, эридан ажрашиб келди.

Бугун янги йил киради. Мунира жияни Нилуфар билан ёлғиз. У ухлаб ётибди. Уйғонди, шекилли, каравотчасининг ғичирлагани эшитилди. Кўп ўтмай, эшик очилиб, сочлари тўзғиган қизалоқ кўринди. Бурчакдаги арчани кўриб, суюниб кетди. “Қорбобо сизга нима обкелди”, - деган сўровига Мунира шошиб қолганидан “Бахт” - деди. Чунки у бахтга ташна эдида. Ҳаётдан маълумки, инсонда нима йўқ бўлса, ўшани орзу қилади. Аясининг жавобини эшитиб, ўзини уйғотмаганидан Нилуфар астойдил хафа бўлди. “Уйғотганингизда, мен ҳам бахт сўрардим. Уни сизга берардим. Кейин сизда каттакон бахт бўларди”, - деди. Гўдакнинг нияти, Аллоҳнинг марҳаматидандир. Ҳикояни ўқиган киши Муниранинг бахтли бўлишига ишонади. Чунки ўзгаларни бахтли қилган, бахт соғинган одамнинг бахтсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳикоя замиридаги мана шу муҳим ғояси билан аҳамиятлидир.

Унинг “Деҳқоннинг бир куни” ҳикояси тоталитар тузум даврдаги ўзбек пахтакорлари, тўғрироғи қишлоқ аҳли ҳаёти

ҳақида ғамгин қўшиқдир. Маълумки, қўшиқнинг мазмунини сўзлаб бўлмайди, у ҳис қилинади, қалб орқали туюлади. Бу туйғуда инсоннинг бутун борлиғи, ҳаёти – дарду қувончи, алами-ю-изтироби, энг саодатли кунлари, яъни орзусига эришганда, ҳаёт ташвиши-ю, қийинчиликлари ҳеч гап эмасдек туюлган мана шу онлари бутун олам бахтидан устун деб билган кезлари намоён бўлади. Қўшиқ тугагач бирдан бўшлиқ пайдо бўлиб, инсон бир нуқтага тикилиб қолади. Бу нуқта унинг кечаси ва бугунги ҳаёти қисматидир. Ҳикояни ўқиган китобхон шундай ҳолатга тушади.

Иккинчи ҳикояда йигирма йилдан кейинги ҳаёт қаламга олинади. Бунини Муяссар билан Алижон ҳаёти орқали биламиз. Тўғрироғи, ёзувчи улар фаолияти орқали инкишоф қилади. Бу борада ёзувчи ёзади: “Ё-ё-ётишибди... Ўнг томонда Алижон. Чап томонда Муяссар... Ёнбошида тўрт яшар Дониёр... Уй салқин, чўян печканинг ғира қопқогидан тушаётган нур деворга қизғиш чизик тортган. Ташқари ойдин шекилли, дераза ёруғ. Эски тошойна хира йилтирайди. Тошойна бурчагига қистириб қўйилган расм оқариб кўринади. Лекин Муяссар уни равшан тасаввур қилади: Валижоннинг сурати. Уни Ҳалимаҳон чизган. Бўёқ қалам билан... Ўлмасидан ярим йил илгари... Тошойна тоқчасидаги соат шошилинч чиқиллайди... Алижон ёнбошига ағдарилди “имм” деб кўяди. “Тагин бели оғрияпти”, - деб ўйлайди Муяссар юраги ачишиб. Аммо эридан ҳол сўрашга ботинмайди: “Уйғониб кетмасин”

Ҳуснда, расм чизишда одамни шошириб кўядиган, иш қилишда ҳам барчага ибратли Ҳалимаҳон қизи дори сепилган далада ишлайвериб, жигари тамом бўлганидан ўн олти ёшида оламдан ўтади. Салима қизи ҳам касал. Алижоннинг ҳам бели оғрийди. Кавказ томондаги аллақандай даволаниш масканига даволангани бормоқчи. Колхоз путёвка берган. Эртага кетмоқчи. Эр-хотин орасида шундай гап кечади: “Онаси... – Алижон йўталиб кўяди. - Ўйлаб қарасам, ўшаёқ менга тўғри келмас экан. Муяссар уйқусираб яхши тушунмайди: - Қанақа, ўшаёқ? - Ўша-да! Ҳалтубами, Малтубами... Бориш юз сўм... Келиш юз сўм... Ундан кўра кўмир олайлик... Валижон келгунича уйни сувоқдан чиқариб кўяйлик”.

Ҳикояда гарчи бир оила қисмати қаламга олинган бўлса - да, у умумлашма характериға эга. Шу бир оилада ҳукм сурган турмуш тарзи, шароит, уларнинг қисматидаги фожиа барча

қишлоқ меҳнаткашларига тегишлидир. Яъни унда социализм жамиятининг ҳақиқий қиёфаси ва халқининг турмуш тарзи ўз ифодасини топган. Шунингдек, бу фожиавий ҳаётнинг туб замини ҳам инкишоф қилинган. Бу ўзбек халқининг қон-қонига сингиб кетган ҳар бир нарсага кўникиш, бўйсунувчанлик ҳамда оила қувончи ва ташвиши билан чекланиб қолишлик руҳиятидир. Бу жуда муҳим, ўйлантирадиган масаладир. Ҳикоя худди шу томони билан ижтимоий ва маънавий ҳаётда муҳим роль ўйнайди.

Тоғай Муроднинг “Кузнинг бир кунда” ҳикояси жуда маҳзун асардир. Унда ҳалоллик, виждон билан виждонсизлик, ёлғончилик тўқнаш келади. Мазкур туйғулар инсонга тегишли бўлгани учун ҳар икки тоифадаги шахсларнинг хатти-ҳаракати ниҳоятда жонли ва ҳаётийдир. Шундан буларнинг ички кечинмалари ва изтироблари таъсирли ҳамда юқимлидир.

Биринчи эзгу туйғу доцент Обидович тимсолида берилган. Бу одамнинг ҳар бир хатти-ҳаракати самимийлик ва инсонийлик билан йўғрилган. У нимадандир безовта, ўшандан изтироб чекапти. У ёниб бўлган ўт чўғига кўмилган картошкаларни учи қорайиб кетган косов билан қовлаб, тинмай сигарета чекади. Унинг маҳзунли ҳолати ва ўзининг тутиши, нимадандир қийналаётганлиги китобхонга ҳам кўчади.

Шошмасдан чўғга кўмилган картошкаларни олиб арчади, бирини Раҳимжоновга беради. “Укаларинг кўпми? Опаларинг...” - деб сўрайди. “Тўртта укам бор. Опамла ҳаммаси эрга чиқиб кетишган”.¹

Бу жавобдан домла маъюсланиб қолади. Домланинг Раҳимжоновга муомаласидан аввал уни касал бўлса керак деб ўйлаган бўлсак, бу диалогдан сўнг қалбимиз бир нохушликни ҳис қилиб, ғамгин бўлиб қоламиз. Кичкина кўк автобусга ишора қилиб, боятдан бери иш буюришни кутиб турган Раҳимжоновга, “чиқ, бир жойга бориб келасан” - дейди. У Обидович кутгандан ҳам эртароқ автобусга чиқади. Домлани кеча Раҳимжонов номига “Онанг ўлди” деб келган телеграмма изтиробга соларди. Район марказида автобус бекатига келиб тушдилар. Шаҳарга борадиган автобусни суриштирганда, икки соатдан кейин бўлар экан. Энди айтмаса бўлмаслигини сездим. Олимлигига бориб, гапни узоқдан бошлади. Дунёнинг

¹ Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди. Шарқ нашриёти, -Т.: 2001 йил, 173-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

бефаволигини, онасини эслаганда, юрак-бағри эзилишини, лекин одам бўлиш фақат онага боғлиқ эмаслигини, инсонни замон, табиат тарбиялашини айтгач: “Кеча де, Раҳимжонов деган фамилияга бир телеграмма келди. Сенгами, бошқагами, аниқ эмас... чунки телеграммада номинг йўқ. Иккинчидан, мехматда ҳам шунақа бола бор экан. Чамаси, ўшанга бўлса керак телеграмма. У болани уйига юбордик. Ҳар ҳолда, сен ҳам уйингга бориб кел - чи...” - деб телеграммани тутуди. Ҳозир рўй берадиган ҳолатдан юрагини ҳовучлаб турди. Йўқ. Ҳеч нарса рўй бермади. Раҳимжонов телеграммадаги сўзга анграйиб қараб турди. Сўзсиз ерга чўкди-да, узоқ ўтирди. Ҳалиям кузатиб ўтирган Обидович, “Шаҳарлик болалар энгил табиат бўларди. Бу жуда иродали экан, кўзларидан ақалли бир томчи ёш чиқмади-я”, - деб ўйлади. Чунки унинг кўнгли тоза-да! Барча нарсани яхшиликка йўяди. Раҳимжоновнинг сочларини силаб: “Хўп, хайр, яхши етиб боргин”, - деди. Автобусга кетаётиб, Яна орқасига қайтиб, нарсаларидан хавотир олмаслигини айтди. Раҳимжонов курсдошлари томон кетаётган автобуснинг орқа ойнасидан ғамгин термулиб ўтирган Обидовичга қаради. Автобус кўринмай кетгач, ўриндан турди-да, кўча супираётган чолдан шаҳарга қандай қилиб телефон қилишни сўради. Чол узоқ тушунтирди. Телеграммасини кўрсатиб, отасининг иш жойидаги телефон рақамларини айтди. Йигитнинг ёлворувчи бир тарзда бош эгиб, қараб туришидан телеграфчи қизлар ҳам унинг руҳиятини тушуниб, тезда айтган рақамларини олиб берди. Раҳимжонов трубкани олар экан, шундай деди: “Ада? Сизмисиз? Мен, Ақромжонман. А? Ҳа, келди. Жа-а, ваҳима қилиб ёзибсиз, касал десайиз ҳам бўлаворарди. А? Ҳа, машина юборинг. Самарқанд автостанцияси бор-ку, ўшатга келиб турсин. Хўп, хайр, хўп...” (176-бет).

Мана, кўрдик-ки, ҳикоянинг охиригача воқеа нима билан туғашини билмаймиз, у сир тутилган. Шунингдек, Раҳимжонов қандай одам эканлигини белгилай олмаймиз, унга ҳикоя сўнгигача ҳайрихоҳ бўламиз. Лекин бошқача тус олади, яъни маҳзунлик туйғуси нафратга айланади. Маълумки, тўсатдан берилган зарбанинг кучи оғир кечади. Ҳикоядаги ҳолат ҳам шу кабидир. Шу билан бирга, инсон мураккаб хилқат эканлиги, унинг кимлигини билиш ниҳоятда душворлигини Раҳимжонов тимсолида исботлаган. Биз иккита шахс – кечаги ва бугунги авлод образини кўрамиз. Кечаги авлод – Обидовичнинг дили

билан тили, аъмоли билан шахсияти бир бўлса, бугунги авлод — Раҳимжонов эса тили бошқа, дили бошқа, ўзи бошқа, аъмоли бошқадир. Энг ачинарлиси, шундай бўлишга ота-она ҳайрихоҳдир. Бу жуда катта ижтимоий иллатдир. Ҳикоянинг аҳамияти ҳам шундадир.

Тегишириш саволлари:

1. Ижтимоий масала деганда нимани тушунасиз?
2. “Куёш фалакда кезиб юрибди” ҳикоясида бозор иқтисоди тугдирган муаммолар қандай талқин қилинган?
3. “Озодлик” ҳикоясида Мансур образида қандай ғоя талқин қилинган?
4. “Булут тўсган ой” ҳикоясида маънавий ва ахлоқий масала қандай ифодаланган?
5. “Деҳқоннинг бир куни” ҳикояларида шахс фожиасини нимада кўрамиз?
6. “Кузнинг бир кунида” ҳикоясининг маҳзунлиги нимада?

Таянч тушунчалар

Инкишоф — очилиш; очиш; кашф қилиш.

Бадий талқин — воқеликни нафис санъат воситалари, образлари орқали юксак эстетик талабларга жавоб берадиган даражада маҳорат билан изоҳлаш, шарҳлаш, тушунтириш.

Ҳикоя — эпик турга мансуб кичик ҳажмли жанр; шаклий жиҳатдан кўпроқ прозаик ифодага эга бўлса-да, айрим ҳолларда у шеърий шаклда ҳам яратилади.

3. 3. Миллийлик ифодаси ва миллий характер, фожийлик моҳияти

Режа:

1. Миллийликнинг ифодаси ва моҳияти.
2. Миллий характер ва бадий талқин.
3. “Маҳзуна” ҳикоясида миллийлик ифодаси.
4. “Омонат” ҳикоясида руҳнинг покланиши.
5. “Орият”, “Куёш туғилган кун” ҳикояларида жўмардлик фалсафаси.
6. “Тарвуз” ҳикоясида инсоний қадр-қиммат ва комиллик ифодаси.

7.“Ёмғир кўшиғи”, “Девона” ҳикояларида инсоний фожийликнинг моҳияти.

Адабиётлар:

Ҳ. Каримов. Инсоний изтироб ва туйғулар. Шарқ юлдузи, 2003 йил, 2-фасл.

Хуршид Дўстмуҳаммад. Озод изтироб қувончлари. – Т., 2000.

Умарали Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т., 2000

Умарали Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т., 2003.

Абдуғафур Расулов. Илми ғарибани қўмсаб. – Т., 1998.

Ҳ. Каримов. Ўзликнинг бадиий ифодаси. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003 йил, 11 июль.

Абдулла Улугов. Инсон ибратга интилади. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2005 йил, 9-сон.

Бадиий адабиётда миллийлик деганда кўп адабиётшунослар буни урф-одатда, миллий либосда, фаолиятда, саъй-ҳаракатда, нутқда кўришади ва шу ҳолатларда ўз мужассамини топади, деб билишади. Тўғри, бу ҳолатлар миллийликни белгилайдиган омиллар ҳисобланади. Лекин мазкур восита ва омиллар ўзида миллийликни тўлиқ ифодамайди, деб бўлмайди. Чунки булар миллийликнинг зоҳирий кўринишларидир. Маълумки, зоҳирийлик бу шаклдир. Шакл эса ҳеч қачон масала моҳиятини белгиламайди. У белгилашга хизмат қиладиган воситадир. Миллийлик, биринчи навбатда, руҳиятда ўз мужассамини топади. Миллийликни белгилайдиган бошқа хусусиятларнинг барчаси унга боғлиқ, ундан келиб чиқади. Руҳият эса инсоннинг табиатини ва ўзлигини белгилайдиган илоҳий куч, маънавий озикдир. Руҳияти кучли одам ўз қиёфасидан, ўз йўлидан, яъни тўғри йўлдан тоймайди, эътиқодидан воз кечмайди. Бу борада Куръони каримда шундай дейилади: “Сендан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтгин, руҳ - Оллоҳнинг иши, сизларга фақат озгина илм берилган холос. (“Ал-исро” сураси. 85-оят). Демак, руҳият илм билан йўғрилган, ундан озуқа олади. Унинг инсон жисмидан, яъни табиатидан жой олиши муҳитга боғлиқ. Агар қанчалик ундан эрта баҳра олса, миллий хусусият шунчалик кучли бўлади. Бунда онанинг, унинг алласининг ўрни каттадир. Она алласини эшитмаган, ўз миллати муҳотида вояга етмаган одамда миллий туйғу бўлмаслиги исбот талаб этмайдиган фактдир. Кўп манбаларда қайд қилинган, таъкид-

ланган миллатга хос бўлган хусусиятлар, яъни жамоа бўлиб яшаш руҳининг устунлиги; оила, маҳалла, эл-юрт тушунчаларининг устунлиги; ота-она, маҳалла-кўй; умуман, жамоатга юксак ҳурмат-эътиборнинг кучлилиги; она тилига муҳаббат; каттага ҳурмат ва кичикка иззат; аёл зотига эҳтиром; сабрбардош ва меҳнатсеварлик; ҳалоллик, меҳр-оқибат (Қаранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.Т., “Ўзбекистон”, 2000 йил 49-бет). Бу хусусиятларнинг барчаси миллий руҳиятнинг маҳсулидир. Чунки мазкур инсоний фазилатлар инсон жисмидан эмас, туйғусидан келиб чиқади. Истиқлол даври адабиётининг қаҳрамони мана шу хусусиятга эгадир. Тўғрироғи, миллатнинг шу хусусиятларини инкишоф қилиш билан жаҳонга танитяпти.

Шундай асарлардан бири Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Маҳзуна” номли ҳикоясидир. Ҳикояда оилани муқаддас санаш, гард юқтирмаслик аёллик бурчи эканлигини англаш, уни ич-ичидан ҳис қилишликни, шунингдек, Европадан кириб келган баъзи бир “маданий” ҳолатларни миллий руҳга ёт деб билишлик ёрқин бадиий акс эттирилган.

Маҳзуна аввал ҳам, турмушга чиққач ҳам “замонавий аёллар”, яъни эркаклар билан баббаравар қадаҳ уриштирадиган, улар билан тап тортмай муомала қиладиган, овозининг бори-ча куладиганлар даврасида бўлмаган. Бундай ҳолатни у руҳан ҳеч ҳазм қила олмайди. Эри Мақсаджон бундай давраларга кўп судраган бўлса-да, бормаган. Лекин Мақсаджоннинг бу сафар “... йўқ, ҳамма хотини, эри билан келади, бир ўзим сўппайиб борсам, уят бўлади”,- деб туриб олгани учун мажбур бўлади.

Меҳмондорчиликка келгач, ўзини жуда ноқулай сезади. Айниқса, эрининг раҳбари Бўри Собитовичнинг кўзи бутун баданини тешворгандай бўлади. Бу ҳам етмагандек ичишга ундайди. Айниқса, унинг меҳмондорчилик тугаганда, даҳлизда пальтосини кийгизиш ҳолати Маҳзунани адойи тамом қилади. Бу хусусида ёзувчи шундай ёзади: “... Маҳзуна чап елкасида қўланса исни туйди, пальтони кийиб улгурмай, икки кафт икки елкасидан қисиб ушлаганини, бояги қўланса ис пуркаётган оғиз ёноғига теккудек яқинлашиб, “қўнгироқлашамиз”... деганини эшитди!... Маҳзуна орқасида ўлим шарпаси қоядек тургани, у совуқ бармоқлари билан ҳадемай бўға бошлашини олдиндан билгандай ва тақдирга тан бергандай илкис бўшашиди – қўл-оёғидан мадор кетди – устидаги пальто жонли-ю, аъзон бадани бежондек бошидан ҳуши учди”.

Бу ҳолат уйига келгач ҳам уни тарк этмади. Худди баданига шилимшиқ нарса ёпишгандек ўзини ноқулай сизди. Ваннага кириб, узоқ ювинди, “чироқ нурида симобдек йилтираб тушаётган сувга, оппоқ ваннага, оппоқ деворга... оппоқ баданига қарашдан уялиб, кафтларини юзига босганча ўксиб ҳўнграб юборди”. Чунки Маҳзуна у ҳирсли нигоҳдан гўё бадани нопоклангандай, ўзини хўрлангандай сезганди. Ваннадан чиққач, руҳи энгиллашди. Лекин “қўнғироқлашамиз” деган сўз уни таъқиб эта бошлади. Шунда Мақсаджон командировкага кетгач, жириглаган телефон гўшагини бир сутка кўтармади. Ва ниҳоят, қизчасининг “Ада! Адам!” - деб қилган илтижосидан сўнг кўтарса, қўнғироқ қилган онаси экан. “Вой, кизим-эй, ўтакам ёрилди-я!” – деган сўзидан ҳўнграб юборди.

Маҳзунанинг меҳмондорчиликдан сўнг ички изтироблари бевосяита китобхоннинг жисмига кўчади, туйғуларини жунбушга келтиради, бу ҳол ўз навбатида руҳини поклайди. Оқибатда, шундай аёллар тарбия топган авлоднинг руҳи пок, соғлом, эътиқоди мустаҳкам, маънавиятли бўлишига иймон келтиради.

Маълумки, аввалги адабиётда аёллар хатти-ҳаракати, зоҳирий кўриниши тамом бошқа мақсадда тасвирланарди. Уларнинг ҳусн-таровати тасвирида кўпроқ ўзга эркакнинг диққатини жалб қилишга йўналтирилади. Бўри Собитовичга ўхшаганларнинг хатти-ҳаракатидан улар ўзларини Маҳзуна каби ҳақоратланган эмас, шундай одамни ўзига жалб қилганидан мамнунлиги инкишоф қилинарди. Агар бир сўз билан айтсак, ёзувчиларимиз оғзида Зигмунд Фрейд қарашларига қарши эдилар, амалда эса, унинг назариясини тарғиб қилишарди, яъни жинсга майлини. Оқибатда миллий хусусиятлар чекинилди.

Инсоннинг руҳи фақат яхшилик олаmidан эмас, ноинсонийлик дунёсидан ҳам покланади, қачонки у фикрлаш қобилиятига эга бўлса. Хулқар Тўйманованинг “Омонат” ҳикояси худди шу фалсафий ҳақиқатдан сабоқ беради. Саксон ёшли Шарофат момо қаттиқ огриб қолади. Яқинларини қийнаб қўйганидан хижолатда. Лекин ботинан шу кун келишини барча кутаётганини ҳис қилади. Кўпчилиги буни сездирмасликка интилади. Кичкина келини Ойдин эса ҳеч андишасиз бу ҳолни намоён қилади. Касал одамни жеркийди, хатто: “Ҳм, жа-а инқиллаб ётибсиз?! Ундан кўра ип чийратинг, ётаверсан-

гиз ланж бўласиз!”- дейди. Ойдин урчукда йигирилган ипларни думалоклаб, унга опкеб ташлайверади. Момо ҳоли етгунча уларни чийратиб пишиқлайди, чийратилган ипларни ранглаб, каттагина шолча тўқиса бўлади. Тоби қочгандан бери у бу юмушни бажаролмай қолган.

Момонинг боши анча кундан бери ювилмагани учун сочи чигалланиб кетади, ювиб олишга эса мадори йўқ. Келинидан бу ҳақда сўраш фойдасиз. Унга мурожаат қилишдан юраги безиллайди. “Чимилдикқа кирадиган келинмидингиз, сочи ни қатиклаб ювадиган!”-деб гапиришларига кўп марта чидаб берган, энди эса ортиқча гап-сўзни юраги кўтармайди”. Момо соғлиқ пайтида тўй-ҳашамдан бирор нарса кийиб келса, тортиб олмагунча кўймайди.

Мана бу манзарани ўқиб, Ойдиннинг инсонийлик шаънига лаънат ўқийсиз: “Кўзгалаётиб боши айланди, кўз олди жи-мирлаб кетди, мувозанатни сақлаб, ўрнига чўкди, ҳаял ўтиб, момо чироқ ёқди. Токча устига тўшалган газетада чумолилар ўрмалаб юришарди. Олма пўчоғи, ўрик данаклари солинган тарелкага интилаётган чумолиларга кўзи тушиб, кампирнинг дили хуфтон бўлди. Молларнинг емиш челагига ташланадиган чиқитни Ойдин атай қолдирган. Момо эса икки букилиб, буни элтиб тўкишга мадори йўқ”.

Шарқ фалсафаси, “Қуръон” ва “Ҳадис”ларда илгари сурилган фикрларга кўра, инсоннинг фоний дунёсидаги ҳаёти унинг охиратини белгилайди. Шарофат момонинг умр фаолияти билан танишар эканмиз, унинг охирати борлигига тўла ишонамиз ва кўз олдимизда соф миллий характер гавдаланади. Яъни, миллатга хос хусусият намоён бўлади. Маълумки, бизда ўзгага оғир тушмаслик, унга юк бўлмаслик туйғуси кучли. Бу фазилатни андишалilik туйғуси белгилайди ва юзага келтиради. Шарофат ая қиёфасида шу нарса ўз ифодасини топган.

Ойдиннинг саъй-ҳаракатидан ҳам ачинамиз, ҳам нафратланамиз. Асқад Мухтор ўзининг сўнгги ҳикояларидан бири “Фано ва бақо”сида шундай фикрни айтади: “Худованд бир инсонга икки дунёни бериб қўйибди. Аммо иймонни бой берганга иккаласи ҳам ҳаром экан”. Ҳа, Ойдинга ўхшаганларга иккиси ҳаром. Ҳикоя воқеа тизимидан келиб чиқадиган мана шу фикр кишини ўйлашга мажбур қилади, ботинини ғаразли, зарарли иллатлардан тозалайди. Қалби иллатлардан тозаланган кишининг руҳи покланади. Демак, у ҳаётда тўғри йўл сари қадам ташлайди.

Одамларнинг турли тийнатга эга бўлиши барчага маълум гап. Лекин бу нарсанинг бежиз эмаслиги кўпчиликка аён эмас. Беруний бу ҳақда шундай дейди: “Одам табиати жиҳатидан бир-бирига зид аъзолар қўшилмасидан таркиб топган мураккаб танага эга бўлганлиги боис, унинг ҳолати ўз характериға кўра, хилма-хил ва турли-туман бўлади” (Изб. Соч. т. 2. Т., 1966, 11-бет). Шундан дунёдаги ҳар бир инсон ўз зоҳирий ва ботиний дунёсига эга. Адабиётнинг биринчи вазифаси - шуни кашф қилиш. Жаҳон адабиётида мангуликка дахлдор асарларда шундай қилинган. Бироқ шўро даври адабиётида кишиларни синфларга, типларга ажратиб, тийнатларини бир хиллаштиришга ҳаракат қилиндики, албатта, бу жараён хато эди. Бугун адабиёт ўз ўзанига тушди, яъни инсоннинг ўзлигини инкишоф қилиш орқали кишини ўзини ўзига рўпара қилишга эътибор қилинмоқда. Киши кўзгуга қараганда, албатта, бирор зоҳирий “камчилигини” тузатади, ўзига ўзи рўпара келганда эса ўзини ботиний иллатлардан халос этади. Чунки “Адабиёт – катта йўлга қўйилган кўзгу” (Стендаль). Унда кишининг борборлиги намоён бўлади. Бугунги адабиёт шундай бўляпти. Бу борада, айниқса, ҳикоячилик етакчилик қиляпти.

Ор-номус, шаън, орият каби инсоний фазилатлар инсониятнинг азалий қадриятларидандир. Бундай фазилатга эга бўлганлар жўмард шахслар ҳисобланган. Буларнинг лойи тоза тупроқдан қорилган бўлади. Бекорга “Авесто” китобида пок замин “гўзал ва покиза қизга” қиёс қилинмаган. Нормурод Норқобиловнинг “Орият” ҳикояси қаҳрамони Ҳусан полвон шундай шахсдир. У фақат ўзининг, оиласининг шаънини ўйламайди, балки қишлоғи ва унинг ор-номусини ўйлайди, ўзини унга жавобгар ҳисоблайди, қишлоқ шаънига гард юқтирмасликни инсоний бурч деб билади. Холпош кампирнинг шаҳарга ўқишга кетган қизи ҳақида ёмон гап оралаб қолди. Нимамиш, қиз ёмон йўлга кириб кетибди. Бу гапни эшитган Ҳусан полвоннинг бутун дунёси қоронғи бўлди. Бу борада ёзувчи ёзади: “Эшитди-ю, лекин гуруннга қўшилмади. Қишлоғига ҳасрат ва надомат ила тикилганча ёнбош тушиб ётаверди. Зоҳиран у жуда сокин эди. Ичида эса олов қайнарди. “Қишлоқни бадном қилти! Уни тўшига тортган ҳар бир наҳс биз тўдақайрағочликларнинг устидан иршанглаб кулади энди! Ўлибмиз ҳаммамиз! Хаёлан у қизга қарши “уруш” эълон қилди. Бир ўйи, қизни тилкалаб ташлади. Бу ўй олдингисидан, кейингилари бундан-да даҳшатли эди.

Ана шунда оила ва фарзанд дегани ориятли йигит учун тушов эканини англади. Англаши баробар, ўзини ожиз ва жирканч бир махлук ўрнида ҳис этди. Қаватида ўтириб, бизам бориб бир мазасини тотиб кўрсак ёмон бўлмасди, дея ҳиринглаган яқин жўрасининг кулок-чаккасига тарсаки тортиб юборганини билмай қолди”. Маълумки, жўмард одамнинг ўйи билан амалиёти бир бўлади. Хусан полвон ҳам фақат ўйлаш билан чекланмайди, шаҳарга келиб, қизни топади. Ҳақиқат ойдин бўлгач, масалани кўндаланг кўяди. Яъни “Унда менга хотин бўласан, - деди қатъий оҳангда. Сени бугун ё чавақлаб кетишим керак, ё қаро қисматингга шерик бўлиб, номингни оқлаб олишим лозим! Эмасам, қишлоқнинг шўри қуриydi! Кўринган ит устимиздан иршанглаб кулади! Э-э, куляптиям!” Хусан полвоннинг тутган иши янгилик эмас. Қадимда аждодларимизнинг аксарияти шундай бўлишган. Улар нотўғри қадам босганларнинг муносиб жазосини беришган. Шундан орият, шаън деган нарса кучли бўлган, оқибатда ўртада иймон, эътиқод, диёнат кўтарилмаган. Бу фаолият ўзига хос тарбия ҳисобланган. Бундан кўринадики, қадимда инсоний комиллик билим, маънавият орқали эмас, аъмоли билан ҳам белгиланган. Демак, бугунги кун адабиётининг қаҳрамони тийнатида аждодларимизга хос бўлган инсоний хусусиятлар ўз ифодасини топмоқда.

Жўмардликни маънавиятдан асло ажратиб бўлмайди. Маънавий комил одам ҳақиқий жўмард бўлади. Бекорга маънавиятга инсон ботинидаги илоҳий нур дейилмайди. Масалага чуқур ёндашилса, бу таъриф тўғри. Чунки виждони уйғоқ, агар аниқроқ айтсак, Оллоҳ юқтирган банда бунга муяссар бўлади. Нормурод Норқобиловнинг “Қуёш тутилган кун” ҳикояси қаҳрамони Собир полвон - шундай шахс. У ҳақида ёзувчи шундай ёзади: “Давра юзини кўра бошлагандан бери, у йигитларни икки тоифага ажратишни одат қилганди. Дердики, - йигит бор – ул, йигит бор- тўл. Фикрича, “тўл”-шунчаки, “ул”, яъни “ўғил” эса эл ғамида юрадиган асл йигит”. Ҳикоя давомида бу нарса исботланади, баёнда эмас, тасвирда, гап-сўзда эмас, фаолиятда, ҳаяжонга солувчи амалда. Тўғри, “Орият” ҳикояси билан мазкур ҳикояси ўртасида мавзу, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатида уйғунлик, ўхшашлик бор. Лекин ижтимоий салмоғи ва қаҳрамон тийнати жиҳатидан мазкур ҳикоя устун. Ҳикоя қаҳрамони Собир полвон олам ва одамни кенг

идрок этади, гўзалликнинг моҳиятини туяди, шунга яраша, туйғулари ҳам нозик, мулоҳазакор шахс. Шундан қизни ҳимоя қилиши бир қадар ишонарли ва таъсирли. Ҳақиқий “ул”га хос, ўзганинг дилини оғритиш ҳисобига эмас (Хусан полвон болачақали, гулдек хотини бор эди). Қизни ҳимоя қилиш, дастлаб, шунчаки, эркакликнинг намоёни бўлса, Боборайим говнинг номардларча тутган иши ва одамларнинг тўқиган гапидан сўнг шаън, бегуноҳ, ҳимояткорсиз, кўнгли ғариб бир кимсанинг ҳимоячисига, уни ҳимоя қилиш инсоний бурчга айланади. Инсоннинг бунга бел боғлаши катта гап, чунки бундай аъмол инсоний комилликдан далолатдир.

Нормурод ҳар бир асарида табиат билан инсонни уйғунликда тасвирлайди. У табиатдан шунчаки манзара яратмайди, ундан моҳият қидиради, киши диққатини унга жалб қилади. Ҳикояда қуёш, унинг тутилиши кўп тилга олинади. Биринчи мартда қизни тутзордан қувиб чиққан Боборайимга дуч келиб, унинг дағдағасидан сўнг олишиб, чўзилтирган. Бу борада ёзувчи ёзади: “Ёруғлик истаб, теваракка, сўнг кўкка тикилди. Қуёшнинг юзи кир, қуоқ чанг булути орасидан йилтиллаб аранг чалинади. Олам шу ҳолатда қоладигандек, йигитнинг юраги увишди”. Маълумки, қуёшсиз дунё оламнинг интиҳоси бўлса, қалб қуёшисиз-маънавиятсизлик инсониятнинг таназзулидир. Ёзувчи шунга ишора қилади.

Собир полвон билан Боборайим тўқнашувидан сўнг гап тарқалди, гўё Салимнинг суйган қизини Боборайим гов бузиб қўйибди, Собир полвон шерик бўлибди, деган. Худди шундай игво туфайли бир бегуноҳ одам қиз тоғасининг қотилига айланган. Собир полвон ўзи ҳақидаги бу гапдан сўнг дилида қизга шундай дейди: “Тоғангнинг қотили Ваҳоб эмас, одамлар... одамлар!” Бу гап – ҳақиқат. Агар одамлар ҳақиқатнинг ойдин йўлини кўрсатувчи қадимги қадриятлардан баҳраманд бўлишганда, барг тўла қоп орқалаган тоғани тутзордан жувон билан бошлашиб чиққанини кўрган қишлоқ кампирларидан бири “Фалончиларни зино устида кўрдим. Куппа кундузи-я! Одамларда на шарм қопти, на ҳаё...” – деб жар солмасди. Чунки “Қуръони карим”нинг “Нур” сурасида “Покиза аёлларни (зинокор деб) бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсаларни – уларни саксон дарра уринглар ва ҳеч уларнинг гувоҳликларини қабул қилманглар! Улар фосик-итоатсиз кимсалардир”, – дейилади. Бунга амал

қилмаган кишиларни Аллоҳ ўз нуридан ҳам бебаҳра қилади. Нурсизлик эса инсон умри қисқарувидир. Кишилар ўртасида фосиқликнинг кўпайиши шунга олиб келади. Ёзувчининг қуёшни кўп тилга олишининг сабаби шундадир.

Ҳикоя шундай якун топади: “Бу лаҳзада қуёш тўла бекиниб, олам хира тортган”. Бу Собир полвон Боборайим томонидан номардларча пичоклангандан кейинги тасвирдир. Демак, нурли қалб соҳиблари - Собир полвон қабиларнинг маҳв қилинишидан табиат-яратган ҳам изтиробда. Чунки бунда нурли оламдан кўра, фосиқлик олами тараккий топади. Ҳикоянинг ижтимоий салмоғи ва аҳамияти шундадир.

Инсоннинг қалби турмуш ташвишларидан эмас, оқибатсизлик, нописандликдан озор топади. Инсоннинг қадр-қимматини эъзозлаш унинг комиллигидан далолатдир. Собир ўнарнинг “Тарвуз” номли ҳикоясида мана шу фалсафий ҳақиқат ўз ифодасини топган. Тижорат билан шуғулланиб, анча бойиган Худойқул қишлоқдан синфдош дўсти Омондавлатнинг келишини эшитиб, энсаси қотади. Ҳойнаҳой қарз сўрайди, деб хотинига пулимиз йўқлигига унинг хотинини ҳам ишонтир, деб тайинлайди. Дўсти келгач, унга рўйхуш бермайди. Нуқул йўқчиликдан гапиради. Лекин уйнинг жиҳозлари, ўзининг калондимоғдорлиги, гап-сўзи тескарилигини англашиб турганлигидан дўсти ҳайрон бўлади. Уни дурустроқ сийламайди ҳам. Ваҳоланки, Омондавлат иккита тарвуз, сумкада туршак, ёнғоқ, майиз, тегирмон унида ёпилган нон, патирлар олиб келган. “Дастурхонга тортилган биринчи таом мошхўрда бўлди. Мезбон бўлка нон кеса бошлади”. Ичимлик ҳам қўймади, дўсти билан “яримта” устида бир гурунглашиш истагини сездирганига қарамай. Шу пайт эшик қўнғироғи чалиниб, башанг кийинган икки йигит кириб келади. Вазият бутунлай ўзгаради. Худойқул гирдикапалак бўла кетади. “Бирпасда дастурхонга сархил таомлар кела бошлади. Ерёнғоқ, парварда, конфет, туршак сингари “камбағалнинг” безаклари ҳаш-паш дегунча йиғиштирилди. Колбаса, қази, пишлоқ, товуқ гўштидан тортиб, бошмалдоқнинг бошидай хандон писта тўла тақсимчалар қўйилди. Чиройли шишалардан ароқ куйилди. Омондавлатнинг улар билан гапи қовушмади. Ичилгандан сўнг болалик хотираларидан сўзлаб, Худойқулнинг қандай дўст эканлигини уларга англамоқчи бўлди. Лекин унга ҳеч ким эътибор бермади. Жумладан, Худойқул ҳам. Шундан сўнг ўзи пиёла-

га тўлдириб арок қуйиб ичади-да, оромкурсига чўқади. Бо-
шини солинтирган куйи қотиб ухлаб қолади. Ёзувчи ёзади:
“Меҳмонлар кетган. Худойкул аллақачон ювиниб, соқолини
олиб, чой-пой ичиш тараддудини кўриб юрибди. Худди ҳеч
бало кўрмагандай. Эрталабдан бир аёл “кукси” деган овқат
келтириб берди. Кечаги овқатлар ҳам хойнаҳой буюртма би-
лан келган бўлиши мумкин, деб ўйлади Омондавлат”.

Дўстининг биз кетамиз, деганига Худойкул “Бир бемалол
ўтириб келадиган бўлиб келасизлар. Бугун ўзим Олма-От-
ага учмоқчиман”, – деди кетсанг нарига дегандай. Кўчага ку-
затгани хотини чиқди-ю, ўзи остонада қолди. Кўча бошида
тўкиндихона бор экан. Омондавлатни хотини туртди, қараса,
темир яшиқлар ёнида худди ўзи кеча кўтариб келган тарвузлар-
га ўхшаш икки тарвуз турибди. Ёзувчининг айтмоқчи бўлган
фикри мана шу тарвуз деталига юклатилган. Тарвуз силлиқ,
юмалоқ. Маълумки, бундай нарсада тургунлик бўлмайди, бир
ҳолатдан салга иккинчи ҳолатга ўтади. Худойкулнинг тутган
иши шунга ишора. Тарвузнинг олиб чиқиб ташланишида ҳам
катта ижтимоий маъно бор. Худойкул кабиларни ҳам вақти ке-
либ, инсоният олами ва жамият ўз бағридан ситиб чиқаради.
Чунки ўтмишни унутгани, такаббурликни инсоният олами ва
жамият суймайди. Бу ҳол инсониятни огоҳ қилади. Ҳикоянинг
“тарвуз” деб номланиши ва уни инсоният маънавий оламида
тутган ўрни шундадир.

Бугунги адабиёт янги номлар эвазига ҳам бойияпти. Улар
асосий эътиборини дунё воқеаларини қайд қилишга эмас, ин-
соннинг ботиний оламини таҳлил қилиш орқали дунё, замон
воқеа-ҳодисаларига муносабат билдиришиб, умумбашарий
фалсафий ҳақиқатни илгари суришлари, уни инсон қисмати
инкишофида онгга сингдиришлари кишини хурсанд қилади.
Наргиз Ғуломованинг “Ёмғир қўшиғи” ҳикоясида шу ҳолни
кўриш мумкин. Ҳикоя шундай бошланади: “Тун бўйи ёққан
ёмғир тонгга яқин оз-моз шаштидан тушгандек бўлди, аммо
тинишни ўйламади”. Маълумки, табиат мукамал, унда ҳамма
нарса уйғунликда яратилган. Ёмғир табобат оламига ҳаёт
бахш этибгина қолмай, оламни губорлардан холи этади. Шун-
да, ёмғирдан сўнг олам равшанлашади, ўзгача тароват касб
этади. Бу ҳол давомийликка эга. Агар инсонда шу ҳол кечса,
унинг ҳаёти турмуш йўли хамиша ойдий ва нилуфарий айвон
бўлади. Ҳикояда шу ҳақиқат Баходир ва Мухаббат образлари-

да гоят ишонарли ва асосли тарзда очиб берилади. Ниҳоятда ибратли оила Муҳаббат тижорат билан шуғуллана бошлагач, дарз кетади.

Маълумки, мол-дунё, бойликка ружуъ кўйишлик киши зеҳнини ўтмаслаштиради, меҳр-муҳаббат йўлини тўсади. Бу ҳақиқат Баҳодир Муҳаббат билан жиддий гаплашганда яққол ўз ифодасини топади. У рўзгоримизни бутлаб олдик, ҳатто Бахтиёржонни ҳам уйлантиришга маблағимиз етарли, энди бу ҳунарни йиғиштириб, севган врачлик касби билан шуғулланишини айтганда, Муҳаббат пул пулни келтиришини, машина олиш нияти борлиги, касалхонадаги иш ҳам малол келаётганини айтади. Бу гапдан Баҳодир тутақиб, “ўйлаб гапираяпсизми, Муҳаббатхон?!”-деганда, у ўзининг қай даражага келиб қолганини намоёиш қилади: “Э, қандай одамсиз ўзи?!... Сиз ҳам бундоқ эркак бўлиб, бирор нима қилиб пул топганингизда, зарилмиди менга бу иш билан шуғулланиб? Ахир, бутун бозор-ўчарни, уй-жойнинг ташвишини бир ўзим елкамда тортиб келяпман-ку! Сиз ақалли бола тарбиясини ҳам эплолмадингиз!”- дейди. Бу кечагина ўзига Баҳодирдай меҳрибон, кўнглидаги туйғуларни англай оладиган йигит на-сиб қилганидан кўнгли тоғдай кўтарилиб, мамнунлик нашида-сидан энтикиб юрган гўзал хилқатнинг жавоби эди. Баҳодир эса хотинидан шифо топганларнинг миннатдорлигини эшитганда, уйларига йўқлаб келганда, мазкур ишдан гурурланиб, пешонасига шундай дилбар битгани учун Аллоҳга шукроналар айтарди. Шундай одамдан бу тарзда гап эшитганига юраги дош беролмади, йиқилди.

Ювгувчи чол кўлига тутилган тугунни олмайди. “Ё худо, ўзинг кечир гуноҳкор бадаларингни, - деди чол кўзларини юмиб, -Эгам, анча йилдан бери шу ҳунар билан шуғулланаман, кўпни кўрганман. Аммо бунақасини биринчи бор кўришим. Нима дейишга ҳам ҳайронман. Мурдани юваётганда, унинг кўзидан “ёш оқди”. Бу надомат ёшидир. Муҳаббатнинг тутаётган иши бутун оилани ўз ўпқонига тортиб кетишидан, унга буни англата олмаганидан руҳи чиркиллаётган эди.

Аристотелнинг “катарсис” таълимотига кўра, ўта фожиавий ҳодиса кишини қаттиқ изтиробга солади, ўз навбатида, кишини руҳий поклайди, ноҳақликка, адолатсизликка, зўравонликка қарши киши қалбида исён туйғусини юзага келтиради. Зулҳумор Солиеванинг “Девона” ҳикоясини ўқиган

одам бу фикрнинг ҳақиқат эканлигига тўла ишонч ҳосил қилади. Ҳикояга Зебо Мирзаева шеърідан қуйидаги мисра эпиграф қилиб олинган:

Қайси бир айбингга келган жазо бу?
Қайси бир гуноҳинг, қайси бир оҳинг!?

Бу мисралар адибанинг ҳикоя орқали сурган ғоясини очишга хизмат қилади. Лекин Зулхумор ўз ғоясини сўзда бир оғиз ҳам баён қилмайди. Уни ҳикоя воқеалари замирига сингдиради. Воқеалар контраст тасвирланган. У тўрт манзарага эга бўлиб, унда ҳаёт ва жамиятнинг инсоният эътиборини қаратиши лозим бўлган муаммоси, масаласи ўз аксини топган. Биз афғон урушидан девона бўлиб қайтган Бахтиёр қисмати ва фожиасининг тиниқ тасвиридан муҳим бир ҳақиқатни англаймиз. Бу ҳам бўлса, кишини мустақил фикрлашдан маҳрум этадиган, текинтомоқлик руҳиятига ўргатадиган, мутеъликка маҳкум қиладиган, мулкдорлик, эғалик туйғусини бутунлай сўндирадиган социализмни нисбатан заиф давлатларга зўравонлик билан ёйиш йўлидаги ҳаракат бир девона ҳаракат эканлиги, девона ҳаракатининг ҳосиласи Бахтиёрга ўхшаш тақдирларни юзага келтиришини қалбга муҳрлайди. Бу ҳақиқат ижтимоий ва фалсафий салмоққа эга бўлиб, бутун башариятни огоҳ қилади.

Тегириш саволлари:

1. Миллийлик ва унинг моҳияти нима?
2. Миллий характер қандай шахс?
3. “Маҳзуна” ҳикоясида миллийлик қандай ифодаланган?
4. “Омонат” ҳикояси қайси хусусиятига кўра инсон руҳини поқлайди?
5. “Орият”, “Қуёш тутилган кун” ҳикояларида жўмардлик қандай ифодаланган?
6. “Тарвуз” ҳикоясида инсоний кадр-қиммат ва комиллик қандай ўз ифодасини топган?
7. “Ёмғир кўшиғи”, “Девона” ҳикояларида инсоний фожийлик қандай ёритилган?

Таянч тушунчалар

Миллийлик – адабиётнинг миллий ва ўзи мансуб бўлган миллатнинг руҳиятини, ҳаётини акс эттиришга хизмат қилувчи хусусияти.

Миллий характер – миллатнинг миллийлигини белгилайдиган хусусият, урф-одатларнинг жамини ўзида мужассам этган, руҳиятини қалбига сингдирган ва намоён этган шахс.

Руҳият – инсоннинг табиатини ва ўзлигини белгилайдиган илоҳий куч, маънавий озуқа.

3. 4. Модернизм руҳидаги ҳикояларда характер ва ғоя

Режа:

1. Модерн руҳидаги ҳикояларнинг юзага келишида роль ўйнаган омиллар.
2. Модерн руҳидаги ҳикоялар хусусияти.
3. Тоталитар тузумда модерн руҳидаги асарларнинг кенг қулоч ёзмаганлигининг объектив ва субъектив сабаблари.
3. “Маймун етаклаган одам” ҳикояси қаҳрамонлари қисматида давр ифодаси.
4. “Тобут” ҳикоясидаги рамзларда ёзувчи ғояси ифодаси.
5. “Тўзон”, “Ўлик мавсум” ҳикоялари моҳияти.
6. “Оғриқ лаззати”, “Қора бева”, “Қайтиш” ҳикояларининг ғояси.

Адабиётлар

А. Отабоев. Шу кунлар нафаси. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990 йил, 23 феврал.

А. Мамарасулов., Н. Эшонкул ҳикоялари ҳақида. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1996 йил, 29 март.

Қ. Раҳмон. Руҳ рамзга кўчганда. “Ватан”, 1993 йил, 22 сентябр.

Н. Довурбоева “Жажман”нинг жилвалари. “Ёшлик”, 1991 йил, 5-сон.

Б. Рўзимухаммедов. Насримизга бефарқ қарамаяпмизми?, Ўз АС, 2001 йил. 7 декабр.

Назар Эшонкул. Маймун етаклаган одам. Т., “Янги аср авлоди”, 2004 йил.

Саломат Вафо. Тилсим салтанати, “Шарқ”, 2004 йил.

Ҳар бир давр ўзининг янги қарашлари ва тамойилларини юзага келтириши табиий ҳол. Модерн руҳидаги асарларнинг

юзага келиши ва бирмунча жонланиши шунинг маҳсулидир. Тўғри, модернизм умуман олганда, адабиётда янги йўналиш эмас. У ғарб адабиётида аллақачондан бери мавжуд. Лекин у ўзбек адабиётида янги тамойилдир. Бизнинг адабиётга унинг кеч кириб келишининг объектив ва субъектив сабаблари бор. Объектив сабаби шундаки, модерн руҳидаги асарлар замирида кучли ғайритабиий психологик ҳолат ётиши билан бирга, рамзий воқеа-ҳодиса тасвирида, рамзий манзараларда ғайритабиий олам ифодасида ўзи яшаб турган жамият иллатларини кучли танқид остига олиши ва фош қилиш характери мавжудлиги, шунингдек, унинг юзага келиш ва урчишига сабабчи шахсларнинг қиёфасини шафқатсиз очиб ташлаш хусусиятига эгаллиги. Маълумки, тоталитар жамият бунга йўл қўймасди. Субъектив сабаб эса, модернизмнинг хусусиятини, унинг йўналиши ва моҳиятини ўзлаштирган ижодкорнинг етишиб чиқмаганлиги. Бунинг сабаби тузум сиёсати ва мафқурасига бориб тақалади. Бизнинг адабиётда модернизм мустақиллик арафасида шакллана бошлади. Мустақилликдан сўнг анча ривожланди, турли хил баҳсларга сабаб бўлди. Насрда модернизм йўлини бошлаб берган ва энг кўп асарлар ёзган Назар Эшонкулдир. Унинг бу борадаги ҳикояларидан биринчиси “Маймун етаклаган одам”дир. Тўғри, у мустақилликдан бир оз олдин, 1989 йилда ёзилган. Ҳикоя босилиши билан, бирдан шов-шувга сабаб бўлди. Чунки у кўп йилдан бери мавжуд усулни бузиб юборган эди.

Ҳикоя қаҳрамони чол (Ёзувчи исм қўймаган. Назаримизда, атайлаб шундай қилган. Ҳикоя финалига етгач, унинг моҳияти англашилади, яъни унинг қисмати битта ўзига эмас, кўпчиликка тегишли экани ойдинлашади) ўзига симпатия уйғотмайди. Омадсиз, ҳаёт унга кулиш у ёқда турсин, жилмайиб ҳам боқмаган, шундан асабий, аламзада одамдай кўринади. Ёзувчи у ҳақида шундай ёзади: “У қобоклари солиқ, соқоли қирилмаган, бир пайтлар семиз бўлган, ажинлар тарам-тарам қилиб ташлаган кўримсиз юзи тарих китобларида тасвирланган баджаҳл маъбудларнинг ҳайкалига ўхшаб кетар, унга қараган одамнинг юраги орқага тортарди. Кўзлари ҳиссиз ва ифодасиз...”. Тасвир янада қуюқлашиб, қора бўёқлар ортиб боради. Бу эса унинг қандай шахс эканлигини билишга қизиқишни орттиради. Воқеани ҳикоя қилаётган қаҳрамон ижара турган уй бекаси уни “чолнинг бир пайтлар тузуккина

рассом бўлганини ва ҳозир ҳам сурат чизиб” туришини айтгач, унинг феъли, табиати эмас, қисматининг моҳияти эътиборини тортади. Бир куни кампир ижарачига чолга овқат олиб чиқиб беришини айтади. Ёзувчи унинг нигоҳи орқали чол уйининг кўриниши ва у ердаги муҳитни шундай тасвирлайди: “Чолнинг уйи ҳашаматли, кенг, лекин ташлаб кетилган майдондай хувиллаб ётарди. Устун ва ромлар чириган, умуман, ҳовлидан чиркин ва бадбўй ҳид келарди. Чиркин ҳид дарахтдан, қор остида қолиб қаровсизликдан хазонликка юз тутган гулзордан, уйнинг ёғочларидан ва айвонда қалашиб ётган ҳар хил расмлар уюмидан келаётган эди” (121-бет). Дастлаб, ўқиганда бу кўриниш чолнинг муҳити унинг яшаш тарзи, табиатини белгилайдиган асосдай туюлади. Лекин ҳикоя финалига етгач, бу тасвир ижтимоий характерга эгалиги аниқ бўлади. Яъни чол эътиқод қўйган, ишонган тузум қиёфаси эканлиги яққол намоён бўлади. Бу нарса ҳикоя сюжет чизиғи тасвирида ўз тасдиғини топади.

Воқеа баёнчиси чолнинг рассом эканлигини билгач, нималар чизганини, қандай суратлари машҳурлигини суриштирганда, санъатдан хабардорлар йигирманчи йиллардаги ижоди яхши эканлигини айтишган эди. Шундан у овқат олиб кирганда, расмларини кўришга руҳсат сўрайди. У лоқайдлик билан айвонга ишора қилади. “Айвон узун бўлиб, суратлар чизилган йилларига қараб, кўргазмага қўйилгандек териб қўйилган, тўғрироғи, бор-йўғи қирққа яқин сурат ва эскизлар “1957”, “1947”, “1928”, “1926” ва ҳоказо тартибда териб қўйилганди...” 1921 йил санаси ёзиб қўйилган расмда куюқ ўрмондан маймунни етаклаб чиқаётган барваста йигит тасвирланган эди. “Йигитнинг кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турар, маймуннинг бўйнига солинган кишан таранг тортилган эди” (123-бет). Бошқа суратларда қора рангнинг мўлллиги мавҳумлик касб этиши билан бирга, бутун ҳаётни зулмат ўраб олгандай киши қалбини қандайдир нохушлик чулғаб оларди. Суратдан суратга ўтган сари бу рангнинг ортиб бориши кишини ўйлантириб қўяди. Мушоҳадага бериласиз, натижада саналар бежиз қўйилмаганлигини, улар замирида катта ғоя ётишини киши англай бошлайди. Яъни саналар қўйилган даврдаги талатўмлар, “душман излашлар”, қатағонлик, қадрсизлик, адолатсизликларни ёдга солади. Онг оқими миянинг пучмоқларига тарқалган сари расмлар моҳияти ойдинла-

ша бошлайди, уларда чол ҳаётининг ўз ифодасини топганлиги, у орқали халқнинг фожиаси нақшланганлиги англашилади. Ва расмдаги рамзлар пардаси кўтарилгандай бўлади. Нигоҳ маймун етаклаган одам расмига қадалади, унда нима ифодаланган, нима дейилмоқчилигини билиш учун мияни чатнаш даражасида фикрлашга мажбур этади. Натижада топгандай бўламиз. Маймун бу табиат, йигит эса жамият тимсоли. Маълумки, кўп йиллар давомида табиатни бўйсундирамиз, ўз измимизга соламиз, деб унга зугум қилдик. Бу олиб борилган валонтаристик сиёсат оқибатида фақат табиат эмас, унинг бир бўлаги бўлган инсоният ҳам жабр тортди. Чолнинг қисмати, фожиасида шу нарса ўз ифодасини топган. Аста-секин чолнинг дарғазаблиги, ҳаётдан норозилиги сабаби аниқ бўлади. Бу ўзи меҳр кўйган, келажаким, тақдирим шунинг қўлида деб билган жамиятнинг моҳиятини англаганидан. Бу нарса куйидаги суҳбатдан аниқ бўлади. Ижарачи йигит билан ўзаро суҳбат кетади, яхшилик ва ёмонлик ҳақида баҳслашади. Чол бу ўринда жуда фалсафий, мантиқли фикр юритади. Эътиқод масаласига келганда, у шундай жавоб беради:

Эътиқод!-деди у ғуссали оҳангда,- агар бир умр эътиқод қўйиб яшасангу, бир куни эътиқод қўйган нарсангиз пуч, ёлғон ва пуфлаб шиширилган шардай омонат, сиз эзгулик деб сизинган нарсалар, асли, разолат эканини англаб қолсангиз, бундай демасдингиз; ана шунда умрингиз ёмонлик билан яхшиликнинг фарқи қолмаган, худди йўлдан чиқиб кетган шулдур-шулдур, бўм-бўш аравага айланарди” (128-бет). Бу тоталитар тузум қиёфасидир. ўз жамияти таракқиёти учун жон куйдирганларнинг қадрига етмаган жамият, албатта, таъназулга учрайди. Шундай ҳам бўлди. Бу нарсани сўнги расмида ифодалаган. Суратда худди биринчи расмдаги ўрмон акс эттирилган. Фақат бу суратда маймун умидсиз, кўзларига ғам чўккан, юз-кўзидан ҳаётдан нишона қолмаган, мункайган чолни ўрмон сари етаклаб кетарди” (131-бет). Бунда иккига фалсафий ҳақиқат ўз мужассамини топган. Биринчиси, табиат устидан ҳукмронлик қиламан деган жамиятнинг ўзи унинг стовига тушиб қолганини кўрсатса, иккинчиси, диалектик қонуниятга қарши борган жамият-тузумнинг мағлубияти фожиасидир. Демак, ҳикоя ўзи босиб ўтган йўллари, шунингдек, ўзи яшаётган жамият одамлари қисмати ҳақида мулоҳаза юритишга даъват этади.

сотиб олмайдиган ҳанжар ясаб ўтирган уста, донишманднинг бошини копток қилиб тепишаётган оломон ҳақида сўз борар ва улар одамнинг кўнглида аччиқ хўрсиниқ уйғотар эди” (133-бет). Кўриниб турибдики, ҳар бир жумла рамзийликка эга. Бунинг тагига этиш учун мушоҳада ва яқин ўтмишни кўз олдига келтирмоқ лозим. Кўчаларда ўлжа излаб, увиллаб юрган ўлим — бу кишини ўзлигидан маҳрум этган, маънавий ўлдирган тоталитар тузум сиёсати, мафқураси, “қабрлари очилиб ётган мозор” — миллий урф-одат, диний эътиқоддан жудоликдан қалбнинг вайрон бўлиши. Жарлик билан тугайдиган йўл-тузумнинг олиб бораётган йўлининг ниҳояси таназзул. Қайгадир шошиб кетаётган бошсиз одамлар — фикрлашдан маҳрум, ўз фикрига эга бўлмаган омма, оқ қаср эса — адолат, нажот, фаровонлик рамзи. Унга муяссар бўлишга боболар интиланган эди. Энди янги авлод интиляпти. Маълумки, фақат интилиш билан унга эришиб бўлмайди. Кўзичоқ туғадиган аёл — мутеълик руҳиятини юзага келтирган машина — жамият. Отлар эса шижоаткорлик рамзи, уларнинг дайдиб юриши, бу туйғунинг сўниши, яъни қанотнинг қайрилиши. Ҳанжар ясаётган уста аҳволида эса — халқ амалий санъатига эътиборсизлик, уни сўндириш. Яроқсиз бир матоҳга айлантириш, миллатни қиёфасизлантириш, миллий қадриятларидан маҳрум қилишдир. Донишмандга бўлган муносабатда — маърифатсизлик ифодаси. Буни англаш кечаги тузумни бутун қиёфаси билан кўз олдига келтирмоқликдир.

Маълумки, инсонийликка зид бўлган иллатларнинг вужудга келишига фақат жамият, тузум айбдор эмас, балки инсонларнинг ўзи ҳам сабабчидир. Ҳикояда бу ҳақиқат рамзда эмас, ҳақиқий ҳаётий тасвирда ўз ифодасини топган. Қўлёзмада шундай ёзилади: “Бугун ёзувчи А. билан учрашув бўлди, зал одамга тўлиб кетди: “Таниқли ёзувчилар А.ни... устоз, деб мақтади... касаллигим учун бугун мени ишдан бўшатишди. Миямда ўзгариш бор экан”.

Қўлёзмада ўз даври учун дастуриламал бўлган китоб ҳақида ёзилади. У ҳақида шундай дейилади: “Китобда айтарли ҳеч воқеа йўқ, тил ҳам занглаган косов каби қуруқ, жозоба ва нафосатдан холи, дағдаға ва ваҳм тўла манзаралар жой олган, кўримсиз, айтиш мумкинки, ғоятда дағаллик билан ёзилган зил-замбил жумлалардан иборат эди”.

Бу китоб ўша даврда барча билиши зарур бўлган, лекин шу урга шуур қўшиш ўрнига мияни ғалвирак қиладиган “КПСС

тарихи” ва “Илмий коммунизм” дарсликларидир. Мазкур китобларни мияхўр деса ҳам бўлади. Чунки у онгдаги илмий фикрларни, илм базасини сиқиб чиқаради. Оқибатда мия фикрлаш ўрнига, унда тўзон ўйнайди. Бу тўзон кўп нарсани домига тортади. Ундан фикрловчи одамнинг омон қолиши душвор. Кўлёзма муаллифи ҳам қололмаган.

“Ўлик мавсум” ҳикояси, дастлаб, анъанавий усулда ёзилгандай туюлади. Воқеалар аниқ ҳаётдагидек. Талабалар озгин, қилтириқ домласининг маърузаларини яхши кўришади. Унинг тингловчилар сафи кундан-кунга кўпайиб боради. Чунки бошқа факультетлардан домланинг маърузасини тинглагани талабалар келишади.

Домлага саволлар беришар, баҳслашарди. Талабалар ҳар сафар домланинг мантиқий жавобларига тан беришарди. Шундан у талабалар кўнглидан шунчалик жой оладики, унга бағишлаб шеърлар ёзишади. Ёзги таътилда қаҳвахонадаги йиғинга устозни таклиф қилиб, у билан яқиндан танишиб олиш ғояси туғилади. Унинг уйини ҳеч ким билмасди. Ходимлар бўлимидан манзилини зўрға аниқлаб, у ерга борганда, қабристон тепасидаги рақам устоз уйи кўрсатилган рақам бўлиб чиқади.

Демак, талабаларга ўлик устозлик қилган экан. Улар ўликка меҳр қўйишган. Шундай бўлиши мумкинми?! Сиртдан қараса, ғайритабiiй ҳол. Мушоҳада қилинса, ҳақиқатга яқинлигини сезамиз, ҳатто ҳақиқат дейишга асос бор. Биз билимни, маърифат ва маънавиятни фақат жисмоний тирик одамлардан олмаймиз. Агар шундай бўлганда, илмимиз кўлами торайиб қоларди. Бизга кенг миқёсда фикрлашга изн берадиган воқеа китоб ва тарихий манбалардир. Уларни ёзганлар эса аллақачон дунёдан ўтиб кетишган. Лекин уларнинг фикрлари ҳаёт ҳодисаларини идрок этишга, моҳиятини англашга дастуриламал бўлиб келяпти. Чунки тўғри фалсафий ҳақиқат ҳеч қачон ўлмайди. Шу маънода, улар бир қадар устозлик ролини ўташади. Ёзувчи ҳикояда шу ҳақиқатни назарда тутиб, “Ўлик устозлик қилибди”, – деганда бир қадар ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, қатағонга учраганлар: Беҳбудий, Фитрат, Согти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд ва бошқаларнинг илмий-тадқиқот ишлари бугунги кунда ҳақиқатни англашда кўл келяпти, яъни устозлик ролини ўтапти. Ёзувчи шуларни назарда тутгани эҳтимолдан ҳоли эмас.

сотиб олмайдиган ханжар ясаб ўтирган уста, донишманднинг бошини копток қилиб теппишаётган оломон ҳақида сўз борар ва улар одамнинг кўнглида аччиқ хўрсиниқ уйғотар эди” (133-бет). Кўриниб турибдики, ҳар бир жумла рамзийликка эга. Бунинг тагига етиш учун мушоҳада ва яқин ўтмишни кўз олдига келтирмоқ лозим. Кўчаларда ўлжа излаб, увиллаб юрган ўлим — бу кишини ўзлигидан маҳрум этган, маънавий ўлдирган тоталитар тузум сиёсати, мафкураси, “қабрлари очи-либ ётган мозор” — миллий урф-одат, диний эътиқоддан жудо-ликдан қалбнинг вайрон бўлиши. Жарлик билан тугайдиган йўл-тузумнинг олиб бораётган йўлининг ниҳояси таназзул. Қайгадир шошиб кетаётган бошсиз одамлар — фикрлашдан маҳрум, ўз фикрига эга бўлмаган омма, оқ қаср эса — адолат, нажот, фаровонлик рамзи. Унга муяссар бўлишга боболар интилан эди. Энди янги авлод интиляпти. Маълумки, фақат интилиш билан унга эришиб бўлмайди. Кўзичок тугайдиган аёл — мутъелик руҳиятини юзага келтирган машина — жамият. Отлар эса шижоаткорлик рамзи, уларнинг дайдиб юриши, бу туйғунинг сўниши, яъни қанотнинг қайрилиши. Ханжар ясаётган уста аҳволида эса — халқ амалий санъатига эътиборсиз-лик, уни сўндириш. Яроқсиз бир матоҳга айлантириш, мил-латни қиёфасизлантириш, миллий қадриятларидан маҳрум қилишдир. Донишмандга бўлган муносабатда — маърифатсиз-лик ифодаси. Буни англаш кечаги тузумни бутун қиёфаси билан кўз олдига келтирмоқликдир.

Маълумки, инсонийликка зид бўлган иллатларнинг вужуд-га келишига фақат жамият, тузум айбдор эмас, балки инсон-ларнинг ўзи ҳам сабабчидир. Ҳикояда бу ҳақиқат рамзда эмас, ҳақиқий ҳаётий тасвирда ўз ифодасини топган. Қўлёзмада шундай ёзилади: “Бугун ёзувчи А. билан учрашув бўлди, зал одамга тўлиб кетди: “Таниқли ёзувчилар А.ни... устоз, деб мақтади... касаллигим учун бугун мени ишдан бўшатишди. Миямда ўзгариш бор экан”.

Қўлёзмада ўз даври учун дастуриламал бўлган китоб ҳақида ёзилади. У ҳақида шундай дейилади: “Китобда айтарли ҳеч воқеа йўқ, тил ҳам занглаган косов каби қуруқ, жозиба ва на-фосатдан холи, дағдаға ва ваҳм тўла манзаралар жой олган, кўримсиз, айтиш мумкинки, ғоятда дағаллик билан ёзилган зил-замбил жумлалардан иборат эди”.

Бу китоб ўша даврда барча билиши зарур бўлган, лекин шу-урга шуур қўшиш ўрнига мияни ғалвирак қиладиган “КПСС

тарихи” ва “Илмий коммунизм” дарсликларидир. Мазкур китобларни мияхўр деса ҳам бўлади. Чунки у онгдаги илмий фикрларни, илм базасини сиқиб чиқаради. Оқибатда мия фикрлаш ўрнига, унда тўзон ўйнайди. Бу тўзон кўп нарсани домига тортади. Ундан фикрловчи одамнинг омон қолиши душвор. Қўлёзма муаллифи ҳам қололмаган.

“Ўлик мавсум” ҳикояси, дастлаб, анъанавий усулда ёзилгандай туюлади. Воқеалар аниқ ҳаётдагидек. Талабалар озгин, қилтириқ домласининг маърузаларини яхши кўришади. Унинг тингловчилар сафи кундан-кунга кўпайиб боради. Чунки бошқа факультетлардан домланинг маърузасини тинглагани талабалар келишади.

Домлага саволлар беришар, баҳслашарди. Талабалар ҳар сафар домланинг мантикий жавобларига тан беришарди. Шундан у талабалар кўнглидан шунчалик жой оладики, унга бағишлаб шеърлар ёзишади. Ёзги таътилда қаҳвахонадаги йиғинга устозни таклиф қилиб, у билан яқиндан танишиб олиш ғояси туғилади. Унинг уйини ҳеч ким билмасди. Ходимлар бўлимидан манзилини зўрға аниқлаб, у ерга борганда, қабристон тепасидаги ракам устоз уйи кўрсатилган ракам бўлиб чиқади.

Демак, талабаларга ўлик устозлик қилган экан. Улар ўликка меҳр қўйишган. Шундай бўлиши мумкинми?! Сиртдан қараса, ғайритабiiий ҳол. Мушоҳада қилинса, ҳақиқатга яқинлигини сезамиз, ҳатто ҳақиқат дейишга асос бор. Биз билимни, маърифат ва маънавиятни фақат жисмоний тирик одамлардан олмаймиз. Агар шундай бўлганда, илмимиз кўлами торайиб қоларди. Бизга кенг миқёсда фикрлашга изн берадиган воҳита китоб ва тарихий манбалардир. Уларни ёзганлар эса аллақачон дунёдан ўтиб кетишган. Лекин уларнинг фикрлари ҳаёт ҳодисаларини идрок этишга, моҳиятини англашга дастуриламал бўлиб келяпти. Чунки тўғри фалсафий ҳақиқат ҳеч қачон ўлмайди. Шу маънода, улар бир қадар устозлик ролини ўташади. Ёзувчи ҳикояда шу ҳақиқатни назарда тутиб, “Ўлик устозлик қилибди”, -- деганда бир қадар ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, қатагонга учраганлар: Беҳбудий, Фитрат, Сотти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд ва бошқаларнинг илмий-тадқиқот ишлари бугунги кунда ҳақиқатни англашда қўл келяпти, яъни устозлик ролини ўтаяпти. Ёзувчи шуларни назарда тутгани эҳтимолдан ҳоли эмас.

“Оғриқ лаззати” ҳикояси полифоник хусусиятга эга. Унинг леймотивини битта фикр ёки ғоя билан изоҳлаб бўлмайди. Ҳикоянинг қисқа сюжети шундай. Устилари увада-чувада, таналари яра-чақа маҳкумлар ҳар қандай қийноққа солинмасин, гинг дейишмайди, қайтага юзида ним табассум пайдо бўлади.

Мазкур ҳикояга икки томонлама, яъни дунёвий ва нақлий тафаккур жиҳатдан ёндашиш лозим. Дунёвий илм жиҳатдан ёндашганда қийноққа солинган маҳкумлар тимсолида ҳаётда, жамиятда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини тегаран идрок этишга қодир шахсларнинг изтиробини инкишоф қилинган, деган хулосага келиш мумкин. Маълумки, жисмоний оғриқ тузалади. Рухий изтироб эса абадий, айниқса, тоталитар жамиятда оғир кечади. Маҳкумларнинг қийноқларга қарамай, табассум қилиши эса икки марта қатағонлик (ҳатто уч марта дейиш мумкин)ни бошидан кечирган зиёлиларнинг аҳволи ва қиёфасига ишорадир. Шунингдек, уларнинг қандай азобларга дучор бўлганликларининг ёрқин манзараси ҳамдир.

Нақлий жиҳатдан эса ёруғ дунё азобларига бардош беришлик Аллоҳнинг синовидан ўтиб, охират саодатига эришмоқликдир. Синовларга бардош беришлик, рухий покланишдир. Рухий покланган одамнинг боқий дунёдаги макони жаннатдир. Гулларга кўмилиши шунга ишорадир. Ҳикоя мана шундай дунёвий ва илоҳий ҳақиқатни англатиши билан аҳамиятлидир.

Саломат Вафо ҳикояларида ҳам модерн йўналишига мойиллик кучли. Унинг ҳикоялари руҳият тасвирининг куюқлиги, аёллар олами, қисмати, тақдири таъсирчан ёритилгани, шунингдек, фикр ва ғояда ислом фалсафасига суянганлиги билан ажралиб туради. “Қора бева” шу тамойилдаги ҳикоядир. Маълумки, кишининг оилавий бахти, ундан мамнунлик, унинг умумхаётий бахтини, жамиятда қозонадиган мавқеини ҳам белгилайди. Чунки бундай одамнинг кўнгли кўтаринки, рухий тетик бўлади. Ёлғизликка маҳкум кишининг эса кўнгли доим синиқ, руҳияти эса маҳзундир. Бундай кайфиятдаги одамнинг ишонч туйғуси сўниқ бўлади, келажагига кўп ҳам умид қилмайди. Бундай руҳдаги одам мавқе поғоналаридан кўтарилиш ўрнига, тобора пастлашиб боради. Унинг оқибати эса ҳам маънавий, ҳам жисмоний таназзулдир. Ҳикояда бу фалсафий ва ҳаётий ҳақиқат кўшиқчи аёлнинг руҳий кечинмалари тасвирида инкишоф этилган.

Ҳикоя шундай якун топади: “Бека ҳаво етишмаётгандай атрофга аланглади, кўллари билан пайпаслади... япаски шиша илашиб чикди, атир шишасини бор кучи билан кўзгуга отди... кўзгу ҳам тақдирга тан бергандай “чил-чил” бўлди. Сукунат, хотир, кулгу ва хансироқ майдаланиб кетди. Айвоннинг оқариб қолган деразаси қора мазутдай ялтираётган шиша зириллаб, қайдадир хўроз қичқирди, қайдадир баланд пардада палағда қўшиқ янгради. Акация инграётгандай сонсиз бармоқларини илтижо ва ўкинч билан дераза томонга чўзди” (173-бет)¹.

Бу ҳолат тасвири кўп рамзларга эга. Кўзгу – бу аёлнинг ўтмиш ҳаётининг рамзи. Унинг синдирилиши – ўтмиши билан хайрлашишига ишора. Палағда қўшиқ айтаётган кимса эса фаррош аёл. У ҳаётда катта мавқега эга бўлмаса-да, турмуш тарзидан мамнун. Қўшиқ айтиши кўрсатади. Акация дарахти эса ёлғизликни ифодалайди. У бека деразаси қаршисида ёлғиз ўсади. Унинг ҳаёти ва изтиробларидан хабардор. Ўзи ёлғиз ўсгани учун ёлғизлик оламини теран ҳис қилади. Бармоқларини илтижо ва ўкинч билан чўзишининг боиси шундан. Ҳикоянинг “Қора бева” дейилиши беванинг қисмати ва ҳаётининг зулматда кечганига ишорадир.

Қуръони каримнинг “Зумар” сурасини 53-оятда шундай дейилади: “Эй, Муҳаммад, турли гуноҳ-марсиялар қилиш билан менинг ўз жонларига жиноят қилган бандаларимга айтинг: “Оллоҳнинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлмангиз! Албатта, Оллоҳ (ўзи хоҳлаган бандаларининг) барча гуноҳларини мағфират қилур. Албатта, Унинг ўзигагина мағфиратли, меҳрибондир”. Яна бир ўринда эса, “Зулм йўлини тутган кимсаларга берилиб кетманглар (эргашманглар) акс ҳолда сизларга дўзах ўти ётар... Албатта, яхши амаллар ёмонлик-гуноҳларни кетказур” (“Ҳуд” сураси, 113-114-оятлар), дейилган.

Саломат Вафонинг “Қайтиш” ҳикояси исломий фалсафага суяниб ёзилган. Ҳикоя сюжети шундай. Бир оила – икки қиз, ота тонгда тоққа чиқишиб, на манзилга етади, на ўз маконини топа олади. Ҳикоя воқеасида исми айтилмаган кимса шундай дейди: “Эрталабдан отам, синглим ва мен икки-уч маротаба талашиб, уришиб олган эдик”. Бу гап уларнинг саргардонлигининг сабабини очиб беради. Улар миллатимизнинг умуминсоний ахлоқига зид йўл тутишган. Ҳикоя фақат мазкур

¹ Саломат Вафо. Тилсим салтанати. – Т.: Шарқ, 2004 йил. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

оиланинг ҳаёти билан чекланиб қолмайди. Унинг воситасида бошқа одамлар қисматига тўхталади. Оқибатда ҳикояга юкланган фикр тоши ортиб боради.

Улар қабрларга дуч келади. Ота тиловат туширади. Бу ҳақда ҳар ким ҳар қанақа фикрлар айтади. Аслида эса, улар ёмонликка ёмонлик билан курашган одамлар қисматидир. Ҳикоя сўнгида оила ўз йўлини топиб, маконига етиб келишади. Сабоби улар қўрқинчли ҳодисалар олдида довдираб, ўзлигини йўқотиб қўйишмади, баъзи одамлар қисматидан таъсирланиб, ўзларига зулм қилмадилар. Балки Аллоҳнинг раҳматидан нонурид бўлишмади. Шундан яратган уларга мағфират кўрсатди. Ёзувчининг ҳикоя воқеасидан келтириб чиқарадиган хулосаси шудир. Бу миллий маънавият ва нақлий билим нуқтаи назардан ёндашганда тўғридир.

Лекин Салома Вафонинг ҳикояларини Назар Эшонқул ҳикояларига тенглаштира олмаймиз. Чунки рамзларда берилган масала барча ўринларда ҳам ҳикоянинг умум сюжетига сингишиб кетмаган, шунингдек, улар теран ижтимоийликка эга бўлмагани учун фикрлашга даъват этадиган кенг қўламга ҳам эга эмас. Шундан китобхон фикрини бир нуқтага жалб қилши қийин кечади, ечим эса осон. Бундан кўриняптики, ёзувчи модерн йўналиш тамойилларини ўзлаштириш учун анча меҳнат қилиши лозимдир.

Тегириш саволлари:

1. Модерн руҳидаги ҳикояларнинг юзага келишида қандай омиллар роль ўйнаган?
2. Модерн руҳидаги ҳикоялар қандай хусусиятга эга?
3. Тоталитар тузумда модерн руҳидаги асарларнинг кенг қулоқ ёзмаганлигига асосий сабаб нима?
4. “Маймун етаклаган одам” ҳикоясида давр қандай ўз ифодасини топган?
5. “Тобут” ҳикояси қандай рамзларга эга?
6. “Тўзон”, “Ўлик мавсум” ҳикоялари қандай моҳиятга эга?
7. “Оғрик лаззати”, “Қора бева”, “Қайтиш” ҳикояларида қандай гоя илгари сурилган?

Таянч тушунчалар

Тоталитар — зўравонлик билан характерланадиган, демократик озодлик ва шахс эркинлигини бостиришга қаратилган тузум, режим.

Моҳият – туб, энг муҳим маъно, ички мазмун, мағиз.

Оқим – маълум бир йўналиш жараёни; ижтимоий фаолият, илм-фан, назария соҳасидаги йўналиш, қараш.

IV БОБ. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҚИССАЧИЛИГИНИНГ ҚИРРАЛАРИ

4. 1. Ижтимоий-инсоний иллатлар ифодаси

Режа:

1. Эркин Аъзамов қиссаларида ижтимоий ва инсоний иллатлар ифодаси.

2. Одамлар фаолиятини англамай уларга хавас қилиш-ликнинг абсурдлиги.

3. “Шоирнинг тўйи” қиссасида рўё билан ҳақиқат тўқнашуви.

4. “Чапақлар ва чалпақлар мамлакати” қиссасида кечаги тузумимиз қиёфаси ифодаси.

5. “Тимсоҳнинг кўз ёшлари” қиссасининг гоёси.

6. “Отчонар ёхуд ўн учинчи уй” қиссасида бозор иқтисоди ва одамлар қиёфаси.

7. Образларнинг хатти-ҳаракати аждодларимиз ахлоқи ва миллий қадриятларга зидлиги.

8. Қишлоқдаги ночор манзаралар одамларнинг феълига ярашалиги.

9. Табиат манзарасининг инсон табиатига таъсири.

10. “Шоҳона совға” қиссасидаги фожиа жамият фожиаси эканлиги.

Адабиёт:

Адабий жанрлар ва турлар. I жилд. – Т.: Фан, 1991.

Э. Аъзамов. Пақананинг ошиқ кўнгли. – Т.: Маънавият, 2001

Абдуқаюм Йўлдош. Тимсоҳнинг кўз ёшлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.

Шойиб Бўгаев. Кўчада қолган овоз. – Т.: Маънавият, 2005.

Ҳ. Каримов. Жанрми ёки услуб. – Т.: Фан, 1991.

Ҳ. Каримов. Давр ва инсон. – Т.: Фан, 1992.

Ҳ. Каримов. Истиқлол даври насри. – Т.: Зарқалам, 2007.

Ф. Олим. Миллий сўз. – Т.: Ёзувчи, 1999.

И. Мирзаев. Насримиз бадиий олами. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1991.

Шарқ алломаларининг фикрига кўра, инсон аъмоли билан гўзал. Яхши аъмолнинг натижаси эса эзгуликдир. Киши эзгулик туфайли бахт-саодатга эришади. Киши жисмонан камчиликдан эмас, ноинсоний хатти-ҳаракатидан ҳижолат тортмоғи керак. Куръони каримнинг “Ҳужурот” сурасининг 13- оятида: “Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳаво) дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлинглар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, сизларнинг Оллоҳ наздидаги энг хурматлироғингиз – тақводорларингиздир”, – дейилади. Демак, барча инсон тенг. Эркин Аъзамовнинг “Пакананинг ошиқ кўнгли” (Тошкент: Маънавият, 2001) номли тўпламидаги шу номдаги қиссасида худди мана шу ҳақиқат Пакана тимсоли орқали инкишоф қилинади. Асар ғояси фақат шу билан чекланиб қолмайди, ёрдамчи образлар фаолиятида жамиятдаги қатор ижтимоий ва инсоний иллатлар очиб ташланади. Иллатларни бартараф қилмасликнинг натижаси эса фожиа эканлигига кишини қатъий ишонтиради.

Маълумки, ақл ислом дини назарида энг шарафдир. У икки нақлий (диний) ва ақлий илмлар асосида юзага келади. Бир-бирисиз юзага келган ақл кемтикдир. Пакананинг ақли шундай. Чунки у фақат ақлий (касбий) илмга эгадир. Уни ҳам бўлса чала ўзлаштирган. Шу туфайли унинг иймон, эътиқоди суст. Инсон маънавиятида илм ва амалиётнинг бирлиги катта аҳамиятга эга. Шундай бўлгандагина, киши амалиёти эзгуликка йўғрилган бўлади. Қиссада бу ҳаётий ҳақиқат яхши очиб берилган. Пакана ўз касбий амалиётига қўл урганда одамлар иззатига муяссар бўлади, ҳеч ким уни камситмайди. Ҳатто ҳақиқий ижод намунасини, яъни “Орзу” аталмиш портрет яратганда бир бора машҳур ҳам бўлади, ижоди кўплаб журналларда босилади. У Леон амакига яқинлашиб, ўз аъмоли билан дардига малҳам бўлганда, унинг ёрдамида уйли-жойли бўлади. Лекин кемтик ақлга эга бўлган Пакана эзгу амалиёт самарасини ўз ҳаётида кўрган бўлса-да, бу хусусида кенг мушоҳада қилмайди. Ҳаётдаги омадсизлигини, паст бўйли одамга айланиб қолганлигининг сабабини ўз касбий

фаолиятсизлигидан, ижодий изланмасликдан эмас, жисмоний нуқсонидан, яъни паканалигидан кўриб, жуда юзаки фикрлайди. Демак, киши ҳаётда омадга эмас, билимга суяниши керак. Ана ўшандагина киши мақсадига эришади, ҳаётда ўз ўрнини топади, ўз қиёфасига эга бўлади. Пакана эса ундай қилмайди. У нарса-ҳодисанинг ботиний эмас, зоҳирий томонига эътибор беради. Оқибатда у фаолияти билан ҳақиқат устига кул сепади.

Адиб ўрни-ўрни билан кишини аксиомага рўпара қилади. Пакана ўз аъмоллари орқали фаолиятлари жуда катта тарихга айланган шахсларни қайд қилади. Яъни Наполеон, Нерон, Пушкин, Ганди, Сталинларни. Буларнинг бўйи паст бўлган, лекин шунга қарамай, машҳурдирлар. Сабаби улар маълум бир эътиқодга эга бўлганлар ва ўз билимларини амалга оширишга йўналтиришган. Улар омадга эмас, ўз билими кучига ишонишган. Улар учун бўйнинг паст-баландлиги эмас, ақл-заковатнинг кучлилиги биринчи ўринда турган. Шундан улар ҳаётда ўрнини топишган. Пакана эса улар муваффақиятининг сабабини омадда деб нотўғри фикрлайди. Уни отахон драматург, новча, келишган Нурали, Тўлиқжонлар ҳаётига ҳавас қилиши ҳам абсурдликдир.

“Шоирнинг тўйи” қиссасида айтилган фикрлар айтилган ҳақиқатдир. Биз унда рўё билан ҳақиқатнинг тўқнашувини кўраемиз. Шуниси ажабки, кечаги кунда ҳамиша риё ғалаба қилган. Риёкорларнинг ошиғи олчи бўлган. Асарда гарчи номи тилга олинмай, бажарган вазифаси, кимга кимнинг алоқадорлигини қайд қилинган бўлса-да, китобхон уларнинг асл кимлигини аниқ сезади. Оташқалб шоирни ўзлари даф қилиб, бугун унинг юбилейида энг яқин қадрдонлари эканлиги хусусида гапираётганлари бари ёлғон эканлигини жуда яхши билишади. Лекин бир-бирини қувватлашади. Чунки уларнинг фаолияти риё асосига қурилган. Риё барибир ҳақиқатга дош бера олмайди. Оқсоқол домланинг сирли ўлими шундан далолатдир. Узоқ йиллардан сўнг ҳам ҳақиқатга рўпара бўлганда юраги чидаш беролмади. Демак, инсон ўз ҳаётини риёга эмас, ҳақиқат асосига қурмоғи лозим. Стендал: “Адабиёт – катта йўлга қўйилган кўзгу”, – дейди. “Чапақлар ва чалпақлар мамлақати” қиссасини ўқиган киши бунга ёрқин ҳис қилади. Чунки унда кечаги тузумимиз қиёфаси гўё кўзгуда акс этгандек ўз ифодасини топган. “Бирор-бир жамятга тўғри тасвирламоқ

учун, аввало, унинг моҳиятини, хусусиятини тушунмоқ керак. Бунга эса жамиятни тутиб турган барча қоидаларни яхши билиб олиш ва уни фалсафий равишда мулоҳаза қилишдан бошқа йўл билан эришиш мумкин эмас”, – дейди Белинский (Танланган асарлар. – Т., 1959, 385-бет). Қисса қаҳрамонлари Эркин ва Бахтиёрлар бу тузумнинг бутун сир-асрорларидан хабардор. Уларнинг касби – журналист. Қаҳрамонларнинг бундай касбни танлаши бежиз эмас. Улар қузатувчан ва ҳар нарсанинг туб моҳиятига етишга қизиқувчан бўлишади. Бу ҳол адибнинг ўз мақсадини ёрқин ифодалашда қўл келган. Адиб ўз фикрини оғзаки баён қилмайди, балки тасвир орқали кўрсатади. Асар қаҳрамонлари ўн кун Бўриёти мамлакатада бўлишади. Бу ерда социалистик тузум ҳукмрон. Ҳамма нарса мазкур тузумнинг афзаллигини англатишга, уни киши онгига сингдиришга қаратилган. Барча нарса чекланган. Хоҳлаган жойга бориш, истаган нарсани сўраш, эркин гапириш мумкин эмас. Маҳаллий аҳоли мулоқотдан қочади. Агар бирор гап сўрасангиз, атрофга олазрак қараб, қалтирашиб жавоб беришади ва кўздан ғойиб бўлишади. Барча нарса батартиб, лекин худди кўргазмага қўйилгандек ҳиссиз. Шунинг учун уларда илиқлик йўқ. Умуман, мамлакат руҳиятида қандайдир бир совуқлик ҳукмрон. Мамлакат билан унинг раҳбарини ажратиб бўлмайди. Бутун бир мамлакат унинг даҳолигини кўрсатиш учун ишлайди.

Француз адиби Бернанос: “...Қаердаки одамларнинг қонуний ҳимояси йўқ экан, уларнинг хаёлига ёки ўлимига давлат ҳуқуқи ҳимоячилари томонидан берилган, аслида, уларни бўлган имкониятларидан маҳрум этилган ҳар қандай тузумни мен террор деб атайман. Мен террор ҳокимияти деб шубҳа остига қолганлар ҳокимиятини биламан. Шундай қилиб, шубҳа остига қолганлар тузumi бу айгоқчиликка аосланган тузумдир” (Ж. Бернанос. Сохранят достоинства. – М., 1988. С. 298). Эркин Аъзам тасвирлаган тузум шундай тузумдир. У кечагина яшаган тузумимиз ифодасидир. У тузумнинг моҳиятини очиб беришлик бугунги ҳаётнинг қадрига етишга ундайди. Қиссанинг аҳамияти – худди ана шунда.

Инсоният олами ҳамиша икки нарсага – маданият ва маънавият мукамаллигига талпинади. Негаки маданият фароғатли турмушни юзага келтирса, маънавият инсон комиллигини таъминлайди. Лекин бу нарса ўз-ўзидан юзага келмайди. У

инсон фаолиятига боғлиқ. Инсонни англаш ҳаётни англаш, унинг барча жабҳа ва пучмоқларининг қаърига кирмоқ демакдир. Негаки инсоннинг аъмолисиз ҳаёт — жамиятда (табиатда эмас) ҳеч нарса содир бўлмайди. Бугунги адабиётнинг замирида худди шу ҳақиқат ётади. Абдуқаюм Йўлдошнинг “Тимсоҳнинг кўз ёшлари” (“Янги аср авлоди” нашриёти, 2003) номли қиссаси бунга яққол мисолдир.

Абдуқаюм Йўлдошнинг қиссалари асосида одамлар қисмати — уларнинг кувонч-дардлари, алам ва фожиалари, ҳаётга қараши туради. Қаҳрамонлари ҳам олдинги асарлар қаҳрамонларидан фарқ қилади. Уларни ҳаётдагидек яхши ва ёмонга ажратиш қийин. Одамнинг сирли олам эканлиги ҳам шундан.

“Тимсоҳнинг кўз ёшлари” қиссаси қаҳрамонларининг барчаси зиёлилар. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, мазкур қатламнинг соғлом фикрлаши, адолат учун кураши жамиятнинг халқ манфаатига қаратилган тўғри йўналишини белгилайди. Агар уларнинг ҳаётга қараши, уни идрок этиши ҳақиқатдан йирик, шахсий манфаатга қаратилган бўлса, ҳаёт — жамият олга силжиш ўрнига, тобора таназзулга юз тутиб боради. Қисса қаҳрамонлари — мана шу иккинчи тоифага мансуб шахслар. Ёзувчи бу ҳақда гапирмайди, деталларда ва тутган ишида кўрсатади.

Белинский ўзининг машҳур “М. Ю. Лермонтов шеърлари” мақоласида қуйидаги фикрларни билдиргани: “Нимаки мазмунда бўлса, шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўртиб тўйиб олгандан ҳарсиллаб қолган, бақ-бақалоқ лаванг турқиға назар ташланг. Нақадар ҳайвоний қиёфа! Энди мана бунисига разм солинг. Бу озгин, рангпар кишининг кўзларидан ўт қандай чакнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалик эҳтирос бор! Биринчиси — ўлик, иккинчисида эса ҳаёт яшнайди, тўғри эмасми?!”. Бу фикр худди Абдуқаюм Йўлдошнинг қаҳрамонларига нисбатан айтилгандек. Унинг қаҳрамонларидан бири Саломат опа худди биринчи тоифадаги шахсга ўхшайди. Ўзини старши корректор деб атайдиган бу опанинг овқат ейишу тушларнинг таъбирини ўқишдан бошқа машқи йўқ. Шу кичик ишидан ҳам таъмагирлик қилади.

Саломат опа билан бир хонада Муниса исмли қиз ўтиради. Унинг жисмида ҳаёт яшнайди. У шеър ёзади. Баъзи бирлари

газета-журналларда чиққан. Ўзи – аллақайси тупканинг ту-
бидаги жойдан. Оиласи ночор. Оилада уч қиз. Иккита опаси
турмушга чиқиб кетган. Ота – пенсияда. Она инсулт бўлган.
Шундан топганини уйига жўнатади, гоҳ ўзи оборади. Ёши –
йигирма олтида. Опа шу қизга: “Тушида тимсоҳ кўриб чиққан
қиз шу куниёқ ўзининг шахзодасини учратади”, – деб миясига
қуяди. Бу синовлардан ўтавериб-ўтавериб, “қонунга айланиб
қолган” сўзини кўшиб кўйиб ишончини орттиради. Ўзим шун-
дай бўлганман, деб уни ҳақиқатга айлантиради. Маълумки,
ҳар бир қиз бу даврда оилавий орзуда юриши табиий ҳол. Му-
ниса ҳам бундан мустасно эмас. Опанинг ишонч билан айтган
сўзига ишона боради. Бора-бора эътиқодга айланади. Ҳаётий
заминга эга бўлмаган эътиқод эса фикрни сўндиради, чун-
ки фанатизмга айланади. Мунисада ҳам шу ҳол рўй беради.
Шундай бўлишга муҳит таъсир қилади. Ҳар кун туш кўришни
орзу қилади. Саломат опа бўлса қандай ҳолда ухласа, у нар-
са содир бўлишини ўргатади. Бу ҳодиса ахири рўй беради,
яъни Муниса тимсоҳни туш кўради. Уни эшикдан яшнаб ки-
риб келганидан, ҳафтафаҳмроқ Саломат опа ҳам англайди.
Шахзоданинг кириб келишини ҳаяжон билан кутишади. Бир
маҳал эшик тақиллайди. Улар сергак тортишади. Опанинг
жиддий “Марҳамат” деганидан сўнг, остонада бир йигит пай-
до бўлади. Маълумки, соғлом фикрдап холи, ҳаётий мантиққа
асосланмаган тасаввурнинг самараси ҳам рўё бўлади. Бу йигит
ҳам одам кўринишидаги махлуқ эди.

Унинг кимлигини бу хонада ўғирган, олий маълумотли
журналист (асарда номи айтилмаган, кисса воқеаси унинг ти-
лидан ҳикоя қилинади) билади, лекин айтмайди. Чунки тили
қисик. Жиянларининг олдида ўз дўстини танимайман, деб
ёлгон гапирган. Келган йигит қаллоб эди. У ўзининг участ-
кавой ёрдамчиси эканлигини айтиб, шартномасиз кварта-
да туриш масаласини текшираётганлигини, шу ерда ишлаёт-
ган қиз ҳам шунақа эканлигини айтиб, Муниса фамилиясини
тилга олади. Қиз болалар турган уйга бостириб боришни эп
кўрмаганлигини ҳам кўшиб кўяди. Саломат опа ва Муниса
унинг гапларига чиппа-чин ишонишади. Саломат опа Муни-
сани таништиргач, у битта тушунтириш хати ёзиб беришини
айтганда, опа ялтоқланиб, ундай қилмасликни, якшанба куни
Мунисахонларникига боришини, ўша ерда бафуржа гапла-
шишни айтади. Қаллобга шу керак эди. У мақсадга эришади.

“Посбон” ўша ўтиришдан кейин, кўп ўтмай, бир ўртоғим туғилган кунини дачада ўтказяпти, деб Мунисахонни тоққа етаклайди, ақлига куя тушган Саломат опа буни қўллаб-қувватлайди, виждони мудроқ журналист оқибати нима бўлишига ақли етган ҳолда индамайди. Бу таклиф нима билан тугаганини ёзувчи Муниса аҳволининг тасвирида англади.

Муниса кундан-кунга сўлиб боради. Аввалги тийрак, ҳаётга завқли қарайдиган кўзларидаги ёлқин сўнади. Инсон ўзининг қилган хатосидан қаттиқ ўкинса, изтиробга тушса, бошидан кечаётган азоблар, таҳқирлар ҳақида бировга айта олмаса, бирор мададкори бўлмаса, ҳамма нарсдан кўнгли қолади, безади. Оқибатда фикрлаш қобилиятини йўқотади, бўйсунувчан, мутеъ бир кимсага айланади. Муниса шу ҳолга тушади. “Посбонбой”нинг тазйиқи билан тўрт ойлик ҳомиласини олдиради. Бу нарса оғир кечади. Мазкур изтироблар изсиз кечмади. Натижада руҳий касалхонага тушади. Унинг ўрнига бошқа қиз – Мунира келади. Саломат опа яна туш ҳақида гапиради, журналист эса ичида эътироз билдиради. Аянчли хотима...

Хўш, нимага қисса “Тимсоҳнинг кўз ёшлари” деб аталади? Журналист Мунисанинг руҳий беморлар касалхонасига борганда, у шундай дейди: “ўшанда... ўшанда тимсоҳ... йиғлаётганди... Мени еб кўйиб йиғлаётганди”. Тимсоҳ – бу Саломат опа, “Посбонбой”, журналист. Лекин улар қилмишидан ўкинишмайди, яъни кўз ёш тўкишмайди. Демак, бундай кимсалар тимсоҳдан ҳам батгардир. Шундай одамларни кишиларнинг кўз олдига рўпара қилиш билан инсониятни огоҳлантиради, бундайларга нисбатан нафрат уйғотади. Бу ҳол, ўз навбатида, инсонларни ёмонликдан қайтаради. Қиссанинг аҳамияти шундадир.

Қуръони каримнинг “Оли имрон” сурасида: “Эй, мўминлар, ўзларингни кўйиб, мунофиқларни сирдош, дўст тутманглар! Улар сизларга зарар етказишда ўз кучларини аямайдилар ва ёмон ҳолга тушишингизни орзу қиладилар. Уларнинг сизларни ёмон кўришлари огизларидан ошкор бўлади. Дилларидаги адоватлари эса янада каттадир (118-оят)... Ҳой (мўминлар), сизлар уларни яхши кўрасизлар-у, улар сизларни суймайдилар... ўзлари холи қолишганда эса, сизларни қаттиқ ёмон кўрганлари сабабли бармоқларини тишлайдилар” (119-оят), – дейилади. “Отчопар ёхуд ўн учинчи уй” қиссасини ўқиган киши бунинг ҳақиқат эканига иймон келтиради. Адиб уни шунчаки баён

қилмайди, балки бугунги кун одамлари турмушида, уларнинг ахлоқий фаолиятида, зохирий ва ботиний оламининг теран ҳаётий тасвирида кўрсатади. Тўғрироғи, бугунги кунда барчага таниш манзара – кўп қаватли уйлардаги бекорчи аёллар оламининг инкишофида очиб беради.

Бош қаҳрамон Нозима дастлаб киши қалбига унча ўтиришмайди. Ҳатто унга бир қадар адоват билан қаралади. Чунки унинг юриш-туриши, ўзини тутиши анча эркин бўлиб, сал беиборок. Касби ҳам ўзига нисбатан ҳурмат уйғотмайди. У – тижоратчи. Отчопарда ўзининг растаси бор, ўн учинчи уйнинг тўққизинчи қаватида эри Самад билан ижарада туради. Хуллас, 13-уйнинг бекорчи хотинларига юмуш топилади. Уларнинг кунлари Нозимани кузатиш-ўрганиш билан ўта бошлайди. Ҳаётига соя ташлайдиган бирор нарса топишса, уларнинг зимистон кўнгли яйраб кетади. Айниқса, Осиё опа хурсандлигининг чеки бўлмайди. Ютугидан эса қора кўнгиллари янада қораяди. Адиб бу ҳолатни ҳам жуда асосли кўрсатади. Нозима уйга гилам олганда, шу баҳона қўшни хотинларни уйига чақиради. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: “... янги сотиб олинган бельгия гилами шарафига берилган кичкина зиёфат маҳали номига тишининг оқини кўрсатиб ўтирган Осиё опа кўй гўштига қилинган бир коса қайнатма шўрвага қўшиб бир ликопча пўсти арчилган помидорни гўёки бехосдан столдан ағдариб юбориб, янги гиламни расво қиларкан, ўхшатиб аламини ололгани боис, ҳатто оёғи куйиб қолганини ҳам сезмайдиган даражада роҳат-фароғат оғушига ғарқ бўлди”.

Бу аёлларнинг, айниқса, Осиё опанинг беҳаёлиги шундаки, Нозима яхшилик қилгани сари уларнинг алами ошиб боради. Нозиманинг уйига Флора исмли дугонаси келади. Нозима бор сармоясини Ҳиндистондан мол олиб келиши учун мана шу дугонасининг қўлига тутқзади. Лекин Чимкентдан учган самолётнинг Ҳиндистонга қўниш пайтида порглаб кетганлигини Москвадан кўрсатади.

Қиссани ўқиган сари китобхоннинг Нозимага нисбатан қараши ўзгариб боради. Унга нисбатан меҳри товланса, давра аёлларига нисбатан нафрати орта боради. Бунга сабаб Нозимадаги инсоний аъмоллардир. У беш минг долларнинг куйиб кетганидан кўра, Флоранинг фожиали ўлимига ачинади. Флорага берилган пулларнинг ҳаммаси ўзиники эмасди. Таниш тижоратчилардан фоиз ҳисобига қарз кўтарганди. Улар

сўраб кела бошлайди. Нозима ўзини қўлга олади. Негаки оҳвоҳ қилиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини шуури ила англаб этади. У ўзини анча олдириб қўйганди. Бир куни ўрнидан дадил турди-да: “Ишлаймиз, Самаджон ака, ишлаймиз. Қарзниям қайтарамиз... Бечора Флоранинг уйигаём ёрдам бериб тураммз”, – деди. Шундан кейин ишга киришиб кетди. Нозима фаолияти орқали тижоратчилар олами, бозор иқтисоди асрорлари билан танишиб борамиз. Улар фаолияти ҳақида кенгрок тасаввурга эга бўламиз. Ва уларнинг бошқалардан дуруст яшаши ўз-ўзидан бўлмаслиги, жисми, асабларининг ҳам ниҳоятда зўриқиши эвазига эканлигига иқрор бўламиз.

Нозима каттарок даромад қилиш учун бир ой ичида ўн фоиз қўшиб қайтариш шарти билан уч минг доллар қарз кўтариб, дугоналари қуршовида Алматыга йўл олди. Лекин арзонгаровга олинган сарёғ ва қуюлтирилган сут қадоқланган яшиқларда кўрсатилган ишлаб чиқариш муддатининг сохталиги божхонада аниқ бўлиб қолади. Шунингдек, “Лайли-Мажпун” деб аталган сигареталарининг акциз маркалари ҳам сохта экан. Божхона жами маҳсулотларни мусодара қилади. Оқибатда Нозима тўлиқ банкрот бўлади. Бунинг устига, қўшниллар ҳам олган қарзларини беришмайди.

Нозиманинг аҳволи танг бўлиб, бошқа иложи қолмагач, ўзи жини суймаган, кўпдан бери суқланиб кўзини узмайдиган мўндидай қора Қўзибойдан минг андиша билан қарз сўрашга мажбур бўлади. Бундан оғзи қулоғига етиб, тамоm бошқа халга бориб, Нозиманинг қарз устига қўйиладиган фоизни назарда тутиб, “Ойига қанча?” – деганига шундай жавоб беради: “Биз ҳар куни ўн марта десангиз ҳам, тайёرمىз, акаси жонидан, аммо ўзингизга қаранг. Ҳафтасига икки мартадан камига кўнадиган аҳмоқ йўқ. Кейин бу ерда эмас, алоҳида квартирамиз бор...”

Нозима аввалига гапнинг моҳиятини англамайди. Англагач, хўрлиги ва ғазаби келди. “Ифлос қўлинигни менга теккизишни эса хаёлингга ҳам келтира кўрма, ҳатто онамни тирилтириб келганингдаям!” – деди ғазаб билан. Қўзибой айтганимнинг устидан чиқаман, деб энг разил ишларга қўл урди. Нозиманинг моллари сақланадиган омборга ўт қўйдирди, эри Самадни ўласи қилиб урдирди.

Бу разилликлар натижа бермаган бир пайтда, Осиё опа уни мақсадига етказиш учун ўз хизматини таклиф этади. Отчо-

парга калиш харид қилгани борган Санобархон Нозима билан Қўзибой ўртасида бўлган можародан хабар берганди. Бировнинг бахтидан эмас, фожиасидан хурсанд бўладиган Осиё опа Қўзибойни мақсадига эриштирсам, бир нимали бўлиб қоламан, деб келганди. У ҳам ваъдани жуда катта берди, яъни битта енгил машинали бўласиз, деди. ўша кундан бошлаб, Нозимани ночор аҳволдан Қўзибой қутқариши мумкинлигини уқтиришга киришди, бу йўлда кўшни аёлларни ҳам ишга солди. Нозима зийрак аёл эди. Осиё опанинг ҳаракатини, интилишини, унга меҳрибончилигининг сабабини англаб етганди, лекин андишага бориб, ўзининг ёғига ўзи қоврилиб юрди. Ахири жонидан ўтиб кетганда, опага қарата шундай дейди: "...отамни, синглимни, жиянларимни ўртага қўйиб қасам ичаман, шу кунгача менинг баданимга Самаджон акамдан бошқа бирорта эркакнинг қўли тегмаган. Худо хоҳласа, бундан кейин ҳам тегмайди! ...бошқа мамлакатнинг қор кўмиб ташлаган бегона бир кўчасида бир тийинсиз қолиб кетганмиз, шунда ҳам хиёнат қилишни хаёлимга келтирмаганман. Эр-хотин идиш-товоқ ювганмиз, сассиқ омборхонада, каламушлар орасида уч кечакундуз чириган карам еб ётганмиз, лекин қайтиш пулини ҳалол ишлаб топганмиз, ўғрилиқ қилмаганмиз, ғарлик қилмаганмиз. Келиб-келиб, энди ёмон йўлга юраманми?!. Ахир... ахир, бу... бир одамнинг бўйнидан судраб, бошқанинг тўшагига олиб бориб ташлаш қўшмачилик эмасми... Уят эмасми... Шармандалик эмасми..." Нозима бу сўзларни йиғлаб айтади. Бу эътирофга инсон номига лойиқ кимсанинг кўнгли юмшаб, Нозимага нисбатан хайрихоҳлик билдиради, уни эъзозлайди. Лекин жисми руҳидан устун икки нафс бандаси бошқача режа тузишади. Флора тирик экан, Қўзибой ўз кўзи билан кўрибди, деган гап чиқаришади. Нозима ақлли эди, сўзсиз, у бу гапга ишонмайди. Лекин кундан-кунга янги далилларни қалаштира берган Осиё опага Нозима олдидан бир қадам силжимаслик ваъдасини олиб, боришга қарор қилади. Бироқ бу муноҳат одам олиб борган уйига Нозимани ёлғиз қолдириб, эшикни орқасидан кулфлайди. Қўзибой Нозиманинг устидан доллар сочса ҳам рози бўлмайди. Шунда Қўзибойга алам қилади ва қўлига илинган кетмон даста билан савалай бошлайди. Сўнг қолдан тойган Нозимани кроватга боғлаб, мақсадига эришади. Қўлини бўшатиб олган Нозима ўз қилмишидан мамнун ўтирган Қўзибойнинг орқасидан бориб, оғир чўян това билан унинг

миясига солади. Ўзининг хорланганлиги, хўрланганлигининг аламига ураверди. Уй ичи тинчиб қолганидан ички қониқиш, яъни Қўзибойдан бир нарса унмаса ҳам, Нозиманинг тилини қисиб олдим, соғиб юраман, деган хаёлда эшик очган эди, у ердаги манзарадан сочилиб ётган доллар ҳам кўзига кўринмай қочиб қолади. Бошида ўй — қандай қилиб қуруқ чиқиш эди. У уйга ҳовлиқиб келганда, Нозиманинг қаерга кетганини билолмай хавотирдан кўчада кутиб турган Самадга дуч келади. Унинг Нозимани кўрмадингизми, деган саволига Фалон жойдан ўтиб кетаётган эдим, қоп-қора бир одам билан уйга кириб кетаётганига кўзим тушгандай бўлди, деб жавоб беради.

Осиё опа кейинги кунларини милиция кириб келишидан кўрқиб яшади. Йўқ, ҳеч ким келмади. Ҳамма ишни эри бўйнига олиб, узоқ муддатга кесилиб кетибди, деган гапни эшитиб, сал ўзига келгач, шунча ишни қилиб, ҳеч нарсага эга бўлмагани, сочилиб кетган долларни олмаганлик алами миясини кемириб, руҳий касалхонага тушади. Даврабошилиқни Салима опа олади. У собиқ даврабошини касалхонага кузатиб борганда, Нозимани ҳам ўша ерда эканлигидан дарак топади. Қисса ана шундай қисмат ва фожиа билан якун топади. Хўш, қисса бизга нимаси ва қандай янгилиги билан ибрат мактабини ўтайди, адабиётда тутган ўрни нимада?

Биринчидан, инсонни билиш қийин, у мураккаб ҳилқат деган ҳақиқат очиб берилганлиги, у инсоний фаолият, хатти-ҳаракат орқали ниҳоятда ҳаётий тасвирланганлиги, иккинчидан, бекорчи аёллар оламини, улар табиатидаги аламзадалик руҳиятини бетакрор инкишоф қилинганлиги, учинчидан, тижоратчилар дунёси билан ошно қилганлиги ва айниқса, аёл тижоратчилар ҳақида салбий қарашларни ўзгартириб, ачишиш туйғусини уйғотганлиги, тўртинчидан, қаҳрамонлари қисмати ва фожиаси орқали инсон қалбининг покланиши билан ибратлидир. Чунки ўта кучли фожиавийлик кишининг дилидагини тилига чиқаради. Бир қадар кўнглини поклаб, ўзи ва яқинларининг қисматини, шаънини ўйлашга даъват этади. Аристотель буни катарсис деб атаган. Биз таъкидлаган фазилатлари билан истиқлол даври адабиётида алоҳида ўрин тутарди.

Киши онгида, дунёқарашида ўзгариш бўлмас экан, ҳаётида, турмуш тарзида, табиатида ҳам ўзгариш бўлмайди. Бундай шахслар нурли чўққилар сари кўтарилмайди, балки зулмат

ботқоқ қаърига бота боради. Қалбида инсонликни таъминлайдиган туйгулар сўниб, куфр уруги сепила бошлайди. Бу ҳол инсониятнинг ўзинигина эмас, жамиятни ҳам тараққиётдан қолдиради. Чунки барча ўзгариш инсоннинг саъй-ҳаракатига боғлиқ. Қатор ҳикоя ва қиссалари билан ўз ўқувчисини топган, эътиборини қозонган ёзувчи Шойим Бўтаевнинг “Қўчада қолган овоз” (Тошкент: Маънавият, 2005) номли тўпламига кирган “Бир кунлик меҳмон” қиссасида худди шу нарса ўзининг бадиий ифодасини топган. Ёзувчи буни воқеалар оламида кўрсатади ва асослайди. Қисса сюжетини бир кунлик воқеа ташкил қилади. Ана шу бир кунлик воқеа тасвирида умуман тараққиётдан орқада қолган кишлоқ ва унинг одамларининг қиёфасини гавдалантиради. Асар шаҳарда вазирликда кичик бир лавозимда ишлайдиган Саидмурод Олимовнинг кишлоқдаги курсдоши Холмўминни йўқлаб келиш воқеасидан бошланади. Сиртдан қараганда, одатдаги ҳол. Лекин у мақсад сари йўналтирилгани учун аҳамиятлидир. Ёзувчи бу мақсад ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди, балки ҳолатни аниқ кўрсатади. Бунда у деталларга катта эътибор беради.

Холмўминнинг ҳар бир хатти-ҳаракати ажодларимиз ахлоқи ва қадриятларига зиддир. У дастурхон ёзилмасдан икки шиша ароқ кўтариб киради, чой куйилмасдан, эрталабдан ароқ қуяди. Чунки меҳмончиликни шундай тушунади. Уни удумга айлантириб олган. Унинг ҳамқишлоқ-дўстларининг тушунчаси ҳам шундай.

Кишлоқ одамлари содда, ҳалол, диёнатли бўлади, деган қараш аввалги кишлоқларга тегишлидир. Ҳозир ундай эмас, чунки миллат табиатига анча-мунча номатлуб иллатлар кириб келган. Бу нарса “Сўпи” лақабини олган кишининг хатти-ҳаракатида ёрқин очиб берилган. У Оллоҳни ҳам алдайман деб ўйлайди. Одамларнинг ҳақиқа хиёнат қилади, яъни тегирмонга олиб келинган ғалладан ўмариб олади. Сўпи шу қадар пасткашки, келини ноҳўя қадам ташлашини билган ҳолда уни жазолаш ўрнига, мақсади йўлида фойдаланади.

Қисса охирида Сўпининг уйига ўт кетади, ароқдан безган, бутун вужуди қақшаган меҳмон – Саидмурод кишлоқни тарк этади. Бу ҳол ҳам катта фалсафага эга. Қуръони каримда шундай дейилади: “Дилларингиздаги нарсани хоҳ яширинг, хоҳ ошкор қилинг, Оллоҳ билур. Ва (шунингдек, У зот) осмонлар ва Ердаги бор нарсани билур. Оллоҳ ҳамма нарсага

қодирдир. Ҳар бир жон ўзи қилган амалларни ҳозир у нозир ҳолда кўрадиган, ёмон амалларининг эса олис-олисларида қолиб кетишини истайдиган кунни (эсланглар)! Оллоҳ сизларни ўзининг (азобидан) огоҳ қилур”. (“Оли Имрон” сураси, 29-, 30-, 31- оятлар). Ҳа, имонсизлар, албатта, жазосини топади. Сўпининг уйига ўт кетиши Оллоҳнинг жазосидир. Номатлуб ишларга кўл урганлар бошига ҳам шундай кунлар тушиши муқаррардир. Қиссада шу ҳақиқат ўзининг мукаммал бадий ифодасини топган.

Кейинги давр адабиётида воқеа-ҳодисалар, ижтимоий муаммолар тасвиридан кўра, инсоннинг руҳий олами, руҳий кечинмалари, дард ва изтиробларини тасвирлаш етакчилик қиляпти. Чунки барча ҳаётий масалалар, муаммолар инсон хатти-ҳаракатига бориб тақалади. Бу борада, айниқса, инсоннинг инсонийлигини белгилайдиган эътиқод, ҳалоллик, поклик, ахлоқий масалалар муҳимдир. Шойим Бўтаевнинг иккинчи қиссаси “Шоҳона совға”нинг лейтмотивини шу ташкил қилади. Сиртдан қараганда, бир шахснинг, яъни узоқ вақт юқори лавозимда давлатнинг тийинига хиёнат қилмай, бойликка ружу кўймай, ҳалол ишлаган, ўз эътиқоди, виждонига сира қарши бормаган одамнинг шаллақи бир аёлнинг кўлида ўлиб кетиши – фожиасига бағишлангандай. Қиссани ўқиган кўпчилик шундай англаши муқаррар. Тўғри, бу – фожа, лекин фақат диёнатли, чин вазир – инсоннинг фожиаси эмас, Балки, ундай одамнинг қадрига етмаган одамларнинг – вазирнинг ўғил-қизининг, қариндоши Қобилнинг, инсоний хислатлардан маҳрум Гавҳарнинг, қолаверса, жамиятнинг фожиасидир. Ёзувчи буни инсонлар табиати ва руҳий оламида жуда таъсирчан бадий акс эттира олган. Адиб бирорта қаҳрамоннинг тутган ишига, хатти-ҳаракатига аралашмайди, изоҳ бермайди, тасвирда кўрсатади.

Текшириш саволлари:

1. Э. Аъзамов қиссаларида ижтимоий ва инсоний иллатлар қандай ўз ифодасини топган?
2. Одамлар фаолияти моҳиятини англамай уларга ҳавас қилшнинг абсурдлиги нимада?
3. “Чапақлар ва чалпақлар мамлақати” қиссасида кечаги тузумимиз қандай ифодаланган?
4. “Тимсоҳнинг кўз ёшлари” қиссасида қандай ғоя илгари сурилган?

5. “Отчопар ёхуд ўн учинчи уй” қиссасида бозор иқтисоди туғдирган муаммолар қандай ёритилган?

6. Қишлоқдаги ночор манзаралар одамларнинг феълига ярашалиги нимада кўринади?

7. “Шоҳона совга” қиссасидаги фожиа нима учун жамият фожиаси дейилади?

Таянч тушунчалар

Бадиий тафаккур – ижодкорнинг ҳаёт, жамият, кунлик турмуш, инсон хусусидаги индивидуал ўй-фикрлари, мулоҳазаларини бадиий асар воқеалари қаҳрамони хатти-ҳаракати, фаолияти орқали ифодаланиши.

Эпизод – нисбий мустакилликка эга бўлган асар воқеаси; бадиий асарнинг бўлинмайдиган энг кичик қисми; асар сюжетининг узвий халқаси, асосий таркибий қисми; ёрдамчи сюжет чизигида учрайдиган характерларнинг айрим қирраларини ёритишга хизмат қиладиган қисм.

4. 2. Мутелик руҳиятининг туб асослари

Режа:

1. Истиклол ҳаётини жараёнига тўғри ёндашишнинг моҳияти.
2. Оилавий ахлоқ ва маънавиятнинг инсон табиатига таъсири.

3. Ёмонлик илдизининг бадиий ифодаси.

4. Инсонга нисбатан мутелик тубанлик эканлигининг бадиий талқини.

5. Одамнинг тубан кетиши муайян шарт-шароитга боғлиқлиги.

6. “Уйшун ота ғори” қиссасида халқ тарихи билан тоталитар тузум иллатлари тасвири уйғунлашиб кетганлиги.

7. Эзгулик йўлида шафқатсизлик билан қилинган хатти-ҳаракат самарасиз эканлиги.

Адабиёт:

Ҳ. Каримов. Ўзликни англатувчи қисса. “Ёзувчи” газетаси. 1999 йил, 15 сентябрь.

Ҳ. Каримов. Одам ва одам ҳақиқати. Моҳият. 2002 йил, 18 январь.

- Т. Жўраев. Онг оқими ва тасвирийлик. – Т.: Фан, 1994 йил.
Ф. Олимов. Миллий сўз. – Т.: Ёзувчи, 1999.
А. Улуғов. Қиссачилигимиз қирралари. – Т.: Ўқитувчи, 1991.
Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Юсуф. Имон. – Камалак. 1991.
Шоим Бўтаев. Шўродан қолган одамлар. Шарқ юлдузи, 1998 йил, 5-6-сонлар.
Илҳом Зойиров. Елпатак. Шарқ юлдузи. 1992 йил, 2-сон.
Фафур Йўлдошев. Уйшун ота ғори. Шарқ юлдузи. 1993 йил, 9-сон.

“Сиёсат эркинликка эга бўлмаган халқда адабиёт шундай бир ягона минбарки, унинг юксаклигидан туриб, халқ ўз норозилигини ва виждоннинг фарёдини эшиттириш мумкин”¹.

Афсуски, Шўро даври адабиёти бундай вазифани бажара олмади. Қайтага, тоталитар тузум, унинг асосчиси коммунистик партиянинг турмушни ҳам, инсонни ҳам бир қолипга солувчи сиёсатини изчиллик билан қўллаб-қувватлади ва уни ўзининг бош мақсади қилиб олди. Бу сиёсат таркибига тузум манфаатига мос келадиган шахсларни шакллантириш ҳам кирарди.

Истиклол ҳаётий жараёнига тўғри ёндашиш, инсонийлик, маънавий баркамолликнинг туб асосини инкишоф этиш, шўро давлатининг ҳақиқий қиёфасини ёритиш имконини берди. Шойим Бўтаевнинг “Шўродан қолган одамлар” қиссаси шундай асарлар сирасига киради.

Қисса шафқатсиз реалистик услубда ёзилган. Тўғри, бу терминни биз илгари ҳам ишлатардик. Энди ўйлаб кўрсак, бу терминни нотўғри қўллаган эканмиз. Чунки биз шафқатсиз реалистик асар деганларимиз, аслида, ярим реалистик асарлар эди. Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романини ва мазкур қиссани ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади.

Қисса икки қисм ва олти бобдан иборат. Биринчи қисм “Бахтсиз оила” деб аталади. Унда худди шу бахтсизликнинг сабаби ва туб моҳияти очиб берилади. Ёзувчи буни йигирма ёшида кулоғига азон билан айтилган Мусо исмини армиядаги хизмати пайтида Мэлс исмига алмаштириб, олқиш олган, ҳатто газетага чиққан қамоқхона назоратчиси оиласи мисолида инкишоф қилади. Лекин оиладаги мухит, шароит, унда рўй

¹ Герцен Л. И. Об искусстве. – М.: Искусство, 1953. 193 стр.

берадиган воқелик, аъзолари табиати битта бу оилага тегишли эмас, у умумлашма характерга эга. Унинг тимсолида бутун бир шўро даври ҳаёти кўз олдимизга гавдаланади.

Оиладаги ахлоқий, маънавий асосни белгилайдиган шахснинг табиати қуйидаги хусусиятга эга: “Кампир тушмагур шунақа кампир эдики, бунақасини етти иқлимда сахро кезиб, сув кечиб ҳам қидириб топиб бўлмасди. Ўзи кўриб-билиб турсаям, ўзининг кўриб-билганига эмас, бировнинг айтганига ишониб кетаверарди. Унинг кўзи, кўнгли билан тилининг орасида тузук муносабат ўрнатилмаган эди-ю, лекин қулоғи билан тили жуда топишган, апоқ-чапоқ бўлиб кетишган, гов бўла олгулик барча унсурларни ўртадан кўтариб ташлаган эди”. Ана шу кампирнинг икки ўғли бор. Каттаси – қамоқхона назоратчиси. Лекин икки ўғил бир-бири билан гаплашмайди. Юз кўрмас бўлишган. Кичиги қайнотасиникига кўчиб кетганидан буён борди-келди йўқ.

Биз аждодларимиз бўлган Нигоройим, Офтобойим, жиндек думбуллигига қарамай, диёнатли, ўктам Ўзбекойимларни эсласак, меҳр ва инсонийликнинг илдизи қаерда эканлигини англаб етамиз. Унинг фаолияти ва гап-сўзи, хатти-ҳаракати кўнглимизни равшан қилади. Ҳа, улар ўтмиш одамлари эди. Нима ҳам дердик, бу кампир тушмагур – шўро одами. Шундан у кўрганига эмас, эшитганига, айтилганга ишонади. Кампирнинг катта невараси, назоратчининг ўғли Тошмурод. У – мустақиллик шабадалари миллий қадриятлар устидаги губорларни учираётган давр фарзанди. Шундан қалбида инсоний қадр куртаги атроф-муҳит, ўқиган китоблари туфайли ниш урганидан, бутунлай ўзлигини йўқотган, темир одамга айланган отасига шундай дейди: “Умр бўйи полиз кўриқчисига ўхшаб битта таёқ ушлаб ўтасизми, ота?!” Бу гап эвазидан у шапалоқ зарбидан ерга кулаб, ҳушидан кетади. Сабаби бу гап қаттиқ тегди, чунки у ўз ишини, яъни вишка устида ҳар қандай фаслда ҳам қаққайиб туришни шунчалик юксак санарди-ки, унинг олдида экин-текин қилиш, турмуш ташвишлари арзимас нарса. Негаки унга бу ишни ҳукумат топширган, ҳукумат унга ишонади. У – ҳукумат одами. “Эғнида ҳамиша жигарранг мундир. Белидаги камарда ваҳимали тарзда осилиб турган тўппонча ғилофи” тарзида юришдан фахрланади. Чунки шундай юрса ҳукумат одами эканлиги билинади”.

Ука ҳам акадан қолишмайди. Бу борада ёзувчи ёзади: “Кечани билмасдилар, хотирлай олмасдилар, унинг қоронғи осмони кабатларида чақнаган миллионлаб шўълавор юлдузларидан, сутдай тошиб долғаланган ойларидан ғофил эдилар; дунёлар насимларидан кўнгиллари бебахра, наинки бебахра, кўнгилнинг ўзи ҳали таваллуд топмаганди...”

Шу одамнинг танаси ўғриланади. Уларнинг ичида жияни Тошмурод ҳам бор эди. Буни эшитганда амаки суюнади. Чунки акасидан ўч олишга имкон туғилганди.

Маълумки, ёмонликнинг илдизи адолатсизлик ва ҳаётда ўз ўрнини тополмай, унга ўзини эмас, ўзгани айбдор санаш. Бу ҳақиқатни адиб мол ўғрилаган йигитчалар ҳаёти орқали очиб беради. Улар фаолияти билан боғлиқ воқелик заминидан нафақат улар фожиасидан, балки давр иллатларидан ҳам воқиф бўламин.

Тошмуроднинг шерикларидан бировининг отаси маккажўхори орасига эккан бир туп гиёҳи ўсимлик билан қўлга тушиб, қамалиб кетган. Уни қамамоқчи бўлганлар унга бу уруғни ким берганлигини яхши билишади. У одамнинг номини хурмат билан тилга олишади, “қўлларига оз-моз қистириб юборса, олам гулистон” бўлишига такрор-такрор шама қилишади. Улар шу гиёҳ орқали айқириб юрганларни билишса-да, уларга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмай юришганига ота чидаёлмай, жазавага тушади. Аламига болаларини уради, сўнг милицияга ёпишади, ҳукуматга тил теккизади. Оқибатда узоқ муддатга кесилади. Худди шу ҳолат Тошмуродлар қисмати билан ҳам рўй беради. Авваламбор, суд раиси масалага ниҳоятда бефарқ, лоқайдлик билан ёндашади. Уни болаларнинг тақдири тарикча қизиқтирмайди. Уларнинг ҳужжатларида нима ёзилган бўлса, ҳеч бир мулоҳазасиз тасдиқлайберади. Ваҳоланки, ҳужжатларга улар содир қилмаган ишлар, яъни қишлоқда йўқолган молларнинг барчаси уларга тўнқалган эди.

Эчкисини йўқотган чолнинг “Мани эчкимни бу болалар ўғирлашмаган... Ман хабарни топдим, эчким Назар чўпоннинг сурувига қўшилиб кетган экан”, – деганини инobatга олмай, кесиб юборади. Сабаби улардан ҳеч нарса унмаган эди. Бу инсофсизлик фақат Тошмуродларга тегишли эмас, у ижтимоий адолатсизликнинг бир кўринишидир.

Имонсизлар дунёси, руҳий олами, уларнинг шу ҳолатга келиш сабаблари иккинчи қисмда ота ва бола тимсолида янада

ёркин очиб берилади. Назоратчи қамалиб чиққанлардан нафратланади. “Аблаҳликлари алайно-ошкор кўришиб турибди”, – дерди. “Бундай фикр жамият томонидан қўллаб-қувватланиши, ҳайбаракалла қилиниши назоратчини баттар ҳовлиқтирар”ди. Уларнинг ҳаммасини отиб ташлаш лозим. Шундагина “...уларсиз ер юзини беҳиштдек тасаввур қилиш мумкин бўларди”, – дейди. Ўзи билан эса иши йўқ. Аслида, жамиятнинг бузилишига улар эмас, балки инсон қалбидан жуда усталик билан имон, инсоний ҳамият, ғурурини олиб қўйиб, унинг мутелик туйғусини солиб қўйган, ўз тарихидан жудо қилиб, ўзлигини билдирмаган жамият эканлигини англашга ақли ноқисдир. Ваҳоланки, ҳар хил муддатда қамоқхона тупроғини ялаб чиққан Суннат унинг моҳиятини англайди.

Киш кунининг бирида назоратчи навбатчилигини топшириб, йўлда кетаётган эди, бир машина келиб, олдида тўхтади ва машинага чиқишни таклиф қилди. У Суннат ўғри эди. Йўлда Суннат томдан тараша тушгандай савол ташлади: “Айтмоқчи, сиз ўзингиз ишлаётган қамоқхонани ким қурганини биласизми?”

– Биладан, Чўянбой Қулманов қурган...

– Ҳа-а, Чўянбой Қулманов, – деди ва яна: – Қандай қилиб қурган? – деб сўради.

– Қурган-да!

– Материални қаердан олган?

– Қамоқхонанинг тўғрисидаги тепаликда бир мадраса бўлган экан... Ўша мадрасани буздириб, ғишtlарини ташиб келган.

– Шу устозингизнинг қандай ўлганини биласизми?

– Биладан, биладан... Хотинлари ўлгач, болаларию келинлари бирикиб уйдан ҳайдаб чиқаришган экан...

– Махсумнинг чойхонасида уни исқирт ҳолатда, кир-чир устбошда исириқ тутатиб, тиланчилик қилиб юрганини мен ҳам кўрганман, – деди Суннат ошкора нафрат билан”. Ваҳоланки, унга бошпана берган Махсумнинг отасини бир маҳаллар Чўян Қулманов қамоқхонада азоблаб ўлдириб юборган эди. Кейинчалик у ўзини осган. Суннат назоратчининг ўғлидан гап очганди, “Менинг унақа ўғлим йўқ!” – деди. Шунда Суннат “Ундай деманг. Чўянбой Қулмановнинг куни бошингизга тушиб қолмасин тагин, начайни... У, мадрасани бузиб, одамларга азоб бергани учун жазосини олди. Сиз-чи? Сиз оддий кўриқчисиз...”

Суннат ўғрининг гапи давомини эшитишга назоратчининг тоқати бўлмади. Ғарч-ғурч қор босиб кета бошлади”.

Назоратчининг уйида катта кўнгилисизлик кутаётганди. Хотини ўлим тўшагида ётган эди. Бу муштипар аёлни эрининг мутассил зуғуми, уйдаги етишмовчилик, устига-устак ўғлининг дарди йиқитган эди. Хотинининг устида ўтирган кампир: “Ўғлимни опке”, – деяпти”, – деди. Назоратчи бироз аграйиб турди-да, орқасига қайтди. Соат ўн бирларда у қамоқхонага ранги ўчган ҳолда кириб келди. Бошлиқ олдига кириб, “Назоратчи кўли билан камералар томонга ишора қилиб қўйди ва нима деярини билмаётгандек:

– Онаси ўляпти, - деди базўр. Бошлиқ тушунмади.

– Кимнинг онаси ўляпти?..

– Тўқсон олтинчининг...

– Аниқроқ айтинг.

– Нўмер тўқсон олтинчининг онаси ўляпти.

– Ким экан у?

– Тошмурод.

– Ўғлингизми?

Ўғли қамоқхонада ётгандан бери бирор марта, имконияти бўлишга қарамай, уни кириб кўрмаган эди. Хотини ҳар куни оғзини пойларди. Индамагач, ич-ичидан эзилар эди. Охири бу нарса ўз ишини қилди, у йиқилди. Айниқса, назоратчининг ўғлига конвой қилиб, бирга жўнатгандаги хатти-ҳаракати унинг кимлигини ёрқин кўрсатди:

– Бошлиқ эндигина жойига ўтирган ҳам эдики, назоратчи ҳовлиққанча қайтиб кириб келди:

– Начайлик...

– Нима гап?

– Тўппонча йўк-ку! – назоратчи белидаги бўш ғилофнинг устига уриб.

– Э, э, ким билиб ўтирибди ғилофда тўппонча йўклигини? Сиз бор денг. Ўзингизни шундай кўрсатинг...

– Қочиб кетмоқчи бўлса-чи?

– Ана, холос! – бошлиқ бармоғини пешонасига нуқиб, пармалади. – Қочмоқчи бўлса отармидингиз?”

Ўз фарзандига нисбатан шундай ўйга борган ва ижросига шай турган одам инсон эмас, манқуртдир. Бундайлар шўро дарахтининг меваси эканлиги шубҳасиздир. У хотинининг жанозасида ҳам маъракада эмас, постда тургандек

уст-бошда, камари кисиб боғланган ҳолда туради. Зимдан маҳбус – Тошмуродга қараб кўяди. Хотинининг кабрига тупрок тортилиб, мулланинг тиловатидан сўнг барча тарқалгач, назоратчи ўзини бошқача ҳис қилади. Унинг ичи бирдан бўшашиб, қандайдир огир юкдан халос бўлади. У ўглининг “Ота, юринг энди-и...” деганига қандайдир итоатгўйлик билан “Ҳозир, ўғлим”, – дейди. Ҳа, унинг қалбига шўролар томонидан кўргошиндек қуюлган бурч, вазифа, масъулият ўрнини бир зум имон эгаллаган эди. Чунки назоратчи биринчи марта охиратни ўйлаган эди.

Халқда “Киши ўз айбини билса, юраги ёрилиб ўлади”, – деган нақл бор. Мазкур қисса нафақат кишининг айбини, балки кечаги кунимиз иллатларини ва шу иллатларнинг инсон руҳиятига, табиатига таъсири моҳиятини ҳам англатади.

Аллоҳга эмас, тубан инсонга мутелик ўта тубанликдир. Бу борада Чингиз Айтматов шундай фикр юритади: “Ҳаёт ҳақиқати китобхонларни овутадиган эртак эмас, балки уларнинг кўзларини очиб кўядиган аччиқ, шафқатсиз сабоқдир... Жамият кишилар тақдири учун жавобгардир, одамнинг тубан кетишига муайян шарт-шароит таъсир кўрсатади. Ижодкор эса бунга бефарқ қараши мумкин эмас”¹. Илҳом Зоиров шундай қилган, яъни бефарқ қарамаган. У ўзининг “Елпатак” номли қиссасида (Шарқ юлдузи. 1992 йил, 2-сон) буюк ёзувчининг фикри ҳақиқат эканлигини асар қаҳрамони хатти-ҳаракатида бадиий талқин қилган.

Қиссанинг қаҳрамони – Мамат. Асарнинг номидан сезилиб тургандек, у ўта кетган лаганбардор, хўжайин нимага қизиқса, у ҳам шунга мойиллик билдиради, уйда жорий қилади. Адиб унинг шу тоифадаги шахс эканлигини ўзи таърифламайди, тасвирда кўрсатади, қиёфасини янада ёркинроқ очиш учун хотини Зарифани “ёрдамга” чакириб туради. Бу нарса асарни ўқишли қилган, қаҳрамонга индивидуаллик бағишлаган. Шундан бундай типдаги шахс қиёфасини Неъмат Аминов “Елвизак” асарида Зайнишев тимсолида қиёмига етказиб тасвирлаган бўлишига қарамай, ўз жозибасига эга. Буни реал, меъёрдан чиқмаган тасвир таъминлаган. Демак, мақсадга йўналтирилган тасвир асар бадиийлигини таъминлашда катта роль ўйнайди.

Қисса Маматнинг бир пой туфлисини тополмай, хотини Зарифани чақириндан бошланади. Улар ўртасидаги гапдан

¹Қаранг: Советский многонациональный роман. Сб.Статьей. –М.: 1985, ст.182.

хамма нарса ойдинлашади, яъни Маматни кеча маст ҳолда бир пой туфлида келганини, унинг қандай одамлиги тасвирларда аниқлик киритилади. “Мамат хотини олиб келган ўкчаси йиртиқ калишни оёғига илиб ҳовлига чиқди. Бир парча ҳаром гўшти талашиб, қақиллаб юрган иккита-учта олачипор хўрозларга қараб ижирганиб кетди. Бу хўрозларни у собиқ хўжайини Боқи Мардоновичга тақлид қилиб сотиб олган эди. Боқи Мардонович билан оралари бузилди-ю, булар ҳам кўзига балодай кўринадиган бўлиб қолди... Мамат хотинига қарата: “Паррандаларнинг ичида энг ифлоси – шу, қиладиган иши – фақат гўнг титиш. Боқи Мардоновичнинг ҳам феъли шунақа эди. Биласанми энди нима боқамиз? – Зарифа “нима” дегандек қараб қолди. Мамат гапини давом эттирди. – Қўй боқамиз. Хидирхон акамларнинг кўйга ишкибозлик жойлари бор экан”¹. Бундан Маматнинг қиёфасию табиати яққол намоён бўлади. Яна Зарифа тилидан ҳар фарзанди туғилганда, уларга хўжайинларининг исмини кўйганини ҳам англатади. Зарифанинг ой куни яқин эди. У ўғил туғса, янги хўжайиннинг исмини кўйишдан Маматнинг оғзи қулоғида. Лекин Зарифа тиш-тирноғи билан бунга қарши. Чунки у – ўз қиёфаси, ўзлигига эга аёл. Негаки ҳаётда ўз ўрнига, мавқега хўжайинга яқинлик, хушомадгўйлик, лаганбардорлик билан эмас, тўғрилиқ, ҳалол меҳнат ва аъмоллари билан эришиш чин инсонлик эканлигини идрок этади. Бундай тўғри фикр юритиши кўп ўқиганлиги ва китоб билан ошнолигининг самарасидир. Зарифа эрининг қилмишидан нафратланади.

“Ўйламасдан учратмас”, деганларидай Райсобес бошлиғи Хидир Хидирович айнан Маматнинг ўзи. У қайнотаси туфайли амал поғоналаридан кўтарилиб юрарди. Сўзни сўзга улаб дурустроқ фикр айтолмас, ёзолмаслигига қарамай, давлатнинг пулини ўмаришга устаси фаранг эди. Қайнотаси Соли Солиевич шундай одамни депутат қилиш ҳаракатларини бошлаб юборади. Унинг бу борада ўз фалсафаси бор. У шундай дейди: “Ҳозирги олағовур замонда тагингиздаги курсини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли шу – депутатликка сайланиш. Депутатни ҳеч ким ишдан ололмайди... Ҳозир пул билан мансабни сақлаб бўлмайди, олдинги тераклар кесилиб кетди. Ҳозир пулни кимга беришни ҳам билмайсан киши, хамма бир-

¹ Илҳом Зоиров. Елпатак. Шарқ юлдузи, 1992 йил, 2-сон. 36-бет. Бундан кейинги мисоллар шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

биридан кўрқади, шунинг учун депутатликка ҳаракат қилиш керак”. Бу сўз умумлашма характерга эга. Чунки унда ҳаёт ҳақиқати ўз ифодасини топган бўлиб, кечаги ва бугунги жамият илллати акс этган.

Маматнинг Тошкентдан келган циркка хотинининг илтижоларига иши зарурлигини баҳона қилиб, ўз болаларини эмас, Хидирхон акасининг набирасини олиб тушиши, у ерда Зарифага рўпара келиш ҳолатларини, Хидир Хидирович сайловчилар билан учрашувда айтадиган сўзларини Маматнинг хотинига ёздириши, ўша куни Мамат доклад ўрнига хотинининг китобхонлар конференцияси учун тузган режасини олиб келиш эпизодларини ўқиган китобхон мириқиб кулади ва ичдан яйрайди. Негаки китобхон кулги орқали нормал воқеага ўз муносабатини билдиради. Сабаби бу кулгу ижобий хусусиятга эга бўлиб, ёзувчи унда ўз эстетик идеалини ифодалаган. Шундан замиридаги эзгулик гоёси кишига ҳузур бағишлайди ва соғлом фикрлашга даъват этади.

Маматнинг сайловчиларга тарқатилган гўшт етмай қолганда, ўз уйидаги кўйини сўйиб тарқатиши, Хидир Хидировичнинг ишхона ҳисобидан дала ҳовлисига сарф қилган ҳаражатнинг сири очилиб қолганда, уни даф қилиш учун иккаласи қилган ҳаракатларида катта ижтимоий ҳақиқат ва иллат ётади, шунингдек, “Қингир иш қирқ йилдан кейин ҳам очилади”, деган фалсафий ҳақиқатнинг моҳияти ўз исботини топади.

Қиссанинг охирида Маматнинг кўзи очилади, ўзининг хатти-ҳаракати билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслиги, бундай йўл инсонни ҳар томонлама таназзулга олиб келиши муқаррар эканлиги шуурига ўрнашади. Бунга ёзувчи Соли Солиевич ва Хидир Хидирович қисматлари (Соли Солиевич ишдан олинади, Хидир Хидирович жавобгарликка тортилади) ва хотини Зарифа маънавиятининг асосли ҳамда таъсирчан тасвири орқали эришган. Шундан қисса воқеаларидан келиб чиқадиган тағ маъно бита Маматга тегишли эмас, барчага тааллуқлидир. Чунки у умумлашма характерга эгадир. Қисса шундай яқун топади. Зарифа яна ўғил кўради. Туғруқхона ойнасидан қараган Зарифага Мамат қуйидагича мурожаат қилади:

“Яхшимисан? Полвоннинг аҳволи қандай?

– Раҳмат! Ўзингиз яхши юрибсизми? Уйдагилар яхшими?

– Ҳаммаси яхши! Полвоннинг исмини нима қўямиз? – қичқирди Мамат.

– Билмасам, – Зарифа бироз ўйланиб турди-да, – Хидирвой кўймоқчи эдингиз-ку, – деди гина аралаш.

– Хидирвой ҳам исм бўлибдими? – Мамат пешонасини тириштириб, бирдан олтин топган гадойдек қувониб кетди. – Исмини Каримжон қўямиз, Зарифа, Каримжон!..” Каримжон – бу ҳалол, виждонли, диёнатли, қинғир иш қилмайдиган, истеъдодли муҳандис. Демак, Мамат яхшиларга эргашишга қарор қилади. Маълумки, яхшиларга эргашиш муродга етказди. Бу қисса воқеалари заминдаги устивор фикрдир.

Афсоналар ҳар қанча ғайритабиий бўлмасин, кишини эзгуликка чорлайди, ҳақиқатга туйнук очиб, ҳаётга ўзгача нигоҳ билан боқишга даъват этади. Чунки ҳар қандай афсона заминда ҳақиқат этади. Ёш ёзувчи Ғафур Йўлдошевнинг “Уйшун ота ғори” (Шарқ юлдузи, 1993 йил, 9-сон) қиссасини ўқиган киши бунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилади. Қиссада ўтмишдаги халқимиз тарихи билан тоталитар тузум иллатлари тасвири омухталашиб кетган.

Қисса Уйшун ота билан боғлиқ афсонадан бошланади. Сўнг Ёвбосар гўшкетнинг болалари фожиаси, Улжамол, Чўғол фаолияти билан боғлиқ воқеаларга ўтилади. Сиртдан қараганда, бу воқеалар ҳеч бир-бирига алоқаси йўқдек, ўзаро боғланмагандек туюлади. Аслида, ундай эмас. Балки икала воқелик ҳам ҳаёт ҳақиқати заминига қурилган бўлиб, бирининг юзага келишининг туб асосларини ва моҳиятини иккинчиси очиб беради.

Уйшун ота афсонасини адиб куйидагича ҳикоя қилади: “Қадим замонларда бу ерларда ўзига тўқ бир элат яшар экан. Йигитлари барно, қизлари сулув. Одамларнинг кўзида ҳаё, сўзида ибo, кексаларнинг тилида дуo экан”. Юзаки қараганда, бу бир эртақдек туюлади. Лекин мушоҳада қилинса, адиб ҳақиқатни сўзлаётганига, яъни тарихимиз хусусида фикр юритаётганлигига ишонч ҳосил қилади. Ҳақиқатан ҳам, ўтмишда ота-боболаримиз қиссада тасвирлангандек яшашган. Лекин ёзувчи ёзгандек, “Бир куни ёмон шамол келибди. Эл ора-лаб бир эсишдаёқ одамларнинг кўксиди кибру ҳаво пайдо қилибди. Эркаклар ўз аёллари қолиб, қўшни келинчақларга ола қарайдиган, қиз-жувонларнинг кўзлари сумбати келишган эркакларни кўрганда йилтирайдиган бўлибди”. Бу оддий шамол эмас. У рамзий маънога эга бўлиб, Чор Россияси ўлкамизни босиб олгандан кейин юз берган ҳолатга ишорадир.

Қиссадаги ҳар бир воқеа жумбоқли. Уни ечиш учун мушоҳада юргизиш керак. Чўғол уч марта уйланади-ю, фарзанд кўрмайди. Қишлоғидан Холнисога уйлангач, фарзандли бўлади. Ёзувчи бунинг моҳиятини икки оғиз жумлада англади: “Холнисо ниҳоятда покиза аёл эди. Андишали, уятчан. Мана, турмуш қурганларига сал кам йил бўляпти, ҳалигача баданини тузукроқ кўрган эмас. Олдингилари шир яланғоч тўрсайиб ётишаварарди”. Демак, аввалгилари собиқ социалистик тузум хотин-қизларни паранжидан озод қилиб, юзини очиб, эркаклар билан тенг ҳуқуқли қиламиз, деб арзон ишчи кучига айлантирган, аёллик тароватини йўқотишга олиб келган сиёсатнинг моҳиятини тушунмай, англамай ундан хурсанд бўлиб, бу сиёсатга бутунлай берилган аёллар. Оқибатда улар аёл бўлиб аёл эмас, эркак бўлиб эркак эмас, аросатда қолган кимсалар бўлган. Бундайлар ўзларини ниҳоятда маданиятли санайди, лекин ўзларининг фожиасидан беҳабар бўладилар. Холниса эса уларнинг акси. Унинг жисмини имон, эътиқод, андиша тарк этмаган. Сабаби у яшаётган гўшада ўтмиш қадриятларига ҳурмат бор, қадимги ақидалар бутунлай йўқолиб кетмаган.

Қиссада акс этган деярли барча воқеаларда даврнинг иллатлари ўз ифодасини топган. Ёвбосар гўшкетти – бой одам. Қасрга ўхшаган уйларга, “Газ – 24” машинага эга. Лекин ниҳоятда диёнатсиз, худбин, одамнинг фақат ўзимга бўлсин деган хилидан. Икки фарзандининг ўлимига ўзи сабабчи.

Ёвбосар жамиятга фойдаси тегмай яшайди. Қўлидан иш келиб, бўй етиб қолган фарзандларининг даҳшатли ўлимига сабабчи бўлади. Лекин бой яшайди. Чўғол бўлса колхоз бедазорини итдай кўриқлаб, жамоа чорвасининг кўпайишига ҳисса қўшишига, жуда болажонлигига, доимо ўзгалар манфаатини кўзлаб жабр тортиб юришига қарамай, бечораҳол. Сабаби киши меҳнатига яраша ҳақ олмайди, ҳалол одам қадрланмайди. Чўғолнинг қинғирликка қарши қонун йўли билан эмас, куч ишлатиб эришишга интилишда ҳам рамзийлик бор. Чунки собиқ жамиятда қонун йўли билан ҳеч нарсага эришиб бўлмасди. Жамиятнинг ўзи қонунсиз, зўравонлик асосига қурилгани учун унда қонунсизлик ҳукм сурарди.

Қиссадаги Улжамол образида болаликнинг беғубор туйғуси ажиб бир ҳаяжон билан инкишоф қилинган. Бу туйғуга ёвуз куч хавф солиб туради. Буни ёзувчи илон тимсолида беради.

Илон рамзий характерга эга. Аслида, Ёвбосарнинг ёвузлигига ишорадир. У ёвузлиги билан Улжамолнинг умрига ҳам завол бўлади. Адиб бу жараёни ҳам мантикий, ҳам психологик жиҳатдан асослайди. Улжамол Ёвбосарнинг ўгли Фатҳиддинга бутун вужуди билан меҳр қўйган. Лекин буни бошқача эътироф қилишга шарқона ахлоқ, қизлик ғурури йўл қўймайди. Улжамол туйғулари ҳаё пардасига ўралган. Чунки унинг онаси шундай иболи аёл. Лекин киши туйғусини ҳар қанча пинхона тутмасин, вазият туғилганда у ошкор бўлади. Улжамол фаолиятида ҳам шундай ҳолат рўй беради. Дугонаси Мавжуда: “Нима йўқ? Унда бечора йигит ўлиб кетаверар эканда? Ичингиз ачимайдими-а?” – деганига “Йўқ, ўлмасин,... унда мен ҳам ўзимни ўлдираман”, – деб ички туйғусини ошкор қилиб қўяди. У Фатҳиддиндан хавотирда, унинг ҳаёли билан юрган куни томорқада илон даф қилади. Рухий изтиробда бўлган қалбга бу ҳолат ўзгача таъсир қилади. Эрталаб бир аҳволда бўлган Улжамол Фатҳиддиннинг ўлимини эшитиб, хангу-манг бўлади. Бунга фақат ўзини айбдор деб билади. Шунда Фатҳиддиннинг уйига қандай бориб қолганини билмай қолади. Унинг аҳволини кўргач, юраги чидаш бермайди.

Чўғолнинг касалга тез етиб бориш ўрнига, бамайлихотир домино ўйнаб ўтирган шофёрни, касални кўришга бориш ўрнига, оқ халат билан иш пайтида фахш иш билан шуғулланган врачни қизи Улжамолнинг ўлимидан кейин чавоқлаб ташлаши, ёвузлик тимсоли бўлган Ёвбосарни даф қилиш учун қувиб, Уйшун ота ғорига кириши, лекин у ердан иккаласининг ҳам қайтиб чиқмаслиги ҳам рамзий маънога эга.

Чўғол инсонийликда муҳим иллат саналган шафқатсизлик ва лоқайдлик психологиясига қарши индивидуал курашди. Лекин бу йўлда қон тўқди. Бу билан гарчи хатти-ҳаракати эзгулик йўлида бўлса-да, катта гуноҳ қилди. Шунинг учун ҳам уни Ёвбосар билан бирга Уйшун ота ғори ютди.

Уйшун ота ғори – эзгулик рамзи. У ҳалол, пок одамлардан ўз марҳаматини аямайди. Ёвуз, нопокларга эса шафқатсиз. Шундан ундан чиқаётган шифобахш сув ҳаммага нафли эмас.

Хулоса қилиб айтсак, адиб афсона ва рамзлар замирида ҳақиқатни акс эттирган, шунингдек, азалий урф-одатларга, қадриятларга ҳурмат билан қарашга даъват қилган. Қиссанинг аҳамияти шундадир.

Тегириши саволлари:

1. Истиклол ҳаётини жараёнига тўғри ёндашишнинг моҳияти нимада?
2. Инсон табиатига оилавий ва маънавиятнинг таъсирини аниқ асар мисолида асосланг.
3. Ёмонлик илдизи Ш. Бўтаев қиссасида қандай бадиий ифода-ланган?
4. Тубанлик моҳияти Илҳом Зойиров қиссасида қандай очиб берилган?
5. “Уйшун ота ғори” қиссасида қандай гоё илгари сурилган ва унинг аҳамияти нимада кўринади?

Таянч тушунчалар

Плюрализм – оламнинг асосида кўп нарсалар ётиши ҳақидаги гоёларни илгари сурувчи таълимот; фикрлар хилма-хиллиги ва қарашларни ранг-баранглиги.

Гоё – инсон тафаккури маҳсули.

Миллий гоё – миллат мафқурасининг маҳсули; инсон ва жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи.

4. 3. Маънавий-ахлоқий ва фожийликнинг бадиий ифодаси

Режа:

1. Фосиқлик дунёси ва мунҳатликнинг илдизи.
2. “Зубайда” қиссасининг янги тамойили.
3. Қийин, мураккаб вазият тасвирида қисмат ифодаси.
4. Нормурод, Матлаб, Ҳикматуллоларнинг образи талқинида фосиқлик ва мунҳатликнинг фош қилиниши.
6. Зубайда ва Қурбонгуллар фожиасининг моҳияти.
7. Жўмардлик фалсафаси ва унинг асоси.
8. Эрназар полвон билан Сами чўлоқ ўртасидаги зиддият тасвирида давр ифодаси ва маънавият.

Адабиётлар:

- Аристотель. Поэтика. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1980.
И. Мирзаев. Насримиз бадиий олами. – Т., 1991.
Қ. Йўлдошев. Насримиз уфқлари. – Т.: Ёзувчи, 1999 й., 5 май.

Нормурод Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. – Т.: Шарқ, 2000.
Жамила Эргашева. Зубайда. – Т.: Шарқ юлдузи, 1996 йил,
5-сон.

Ҳ. Каримов. Истиқлол даври насри. – Т.: Зарқалам, 2007.

Жамила Эргашеванинг “Зубайда” номли қиссаси янги та-
мойил йўналишида ёзилган. Унда тоталитар тузум пайтида чоп
этилган кўпчилик асарларидаги каби қаҳрамонлари ўша дав-
рнинг етакчи мафкураси измида ҳаракат қилмайди, уларнинг
барча фаолиятлари: туйғулари, ҳиссиётлари, ўй-фикрлари,
орзу-умидлари, янгилишлари, хатти-ҳаракатлари ўта табиий,
жонли, ҳаётийдир. Шунингдек, унда воқелик эмас, инсоннинг
қисмати, фожеаси, дардлари, фосиқлик туфайли юзага келган
қалб оғриқлари – сувайдо етакчилик қилади. Бу ҳол, сўзсиз,
асарга маҳзунлик касб этган. Мазкур маҳзунлик қиссани ўқиш
давомида китобхон қалбига ҳам кўчади. Оғриқ пайдо қилади.
Қиссани ўқиб тугатгач, кишининг хотирасига Навоийнинг “Не
балодур, ким фалак ҳар кимга чекса тиғи кийи”, деб ҳаётдан
чекан фарёди келади. Китобхон ҳам дунё фосиқлигидан,
тўғрироғи, уни юзага келтирган мунҳат каслар қилмишидан
изтироб чекади. Демак, қалбига дард, оғриқ киради. Маълум-
ки, дард, оғриққа инсон чора кидиради, уни тuzатади. Китоб-
хон ҳам чора излайди. Яъни ўзини англаш орқали одам ва олам
дунёсини англай бошлайди.

Қисса воқеалари эзгулик ва фосиқлик дунёсининг инкишо-
фи асосига қурилган. Эзгулик оламини Зубайда, Қурбонгуллар
ташқил қилса, фосиқлик, мунҳатлик дунёси Нормурод,
Ҳикматулло, Матлаблар фаолиятида ўз ифодасини топади.

Қисса воқеаси бош қаҳрамон Зубайданинг ўзига оро бе-
риш ҳолатидан бошланади. Барча сюжет чизиғи унинг фа-
олияти билан боғланади. Маълумки, аёл киши икки ҳолатда
ўзига оро беради. Бири ўзини бозорга солиш учун, иккинчи-
си оламини қутқариш учун. Биринчисининг оро беришдаги
хатти-ҳаракатида, ородан сўнгги юзага келган кўринишида
нияти сезилиб турганидан кишининг ихлосини қайтаради,
кўнглида қандайдир нохушлик кайфиятини туғдиради, ик-
кинчисининг ҳаракатида назокат бўлгани учун жозибадор-
дир. Чунки назокатнинг асоси ўз турмушидан мамнулик, по-
кликдир. Қисса қаҳрамони Зубайда иккинчи тоифага мансуб
аёлдир: “... Айвон тоқчасидаги хорижий телефон эрмакнамо

хуштак чалиб, соҳибасини чорлаганда, Зубайда сочларининг қора рангига қоникмай, кизғиш жило орзусида бошини хинолаб ўтирган эди”. Бу кўнғироқ Зубайданинг ҳаётдаги бутун қувончининг сабабчиси, бутун орзуларининг аъмоли бўлган эри Ўташбекнинг касалхонага тушганини хабар қилади. У хиноли сочини чала-чулпа ювиб, касалхонага отланганда, йўлда таниш машинани учратади: “Зубайда енгил нафас олди. Орқа ўриндикда Ўташбекнинг йўқлигига ҳам, машина ортидан изма-из келаётган қизил белбоғли оқ машинага ҳам эътибор бермади. Негадир машина тўхтамай ўтган бўлса-да, Мўмин унинг кўнглини тинчитувчи бир хабар олиб келганлигига умид қилиб ортига қайтди.

Иккала машина ҳам дарвозалари олдида кетма-кет тўхтаб, қизил белбоғли машинадан Бектош ака бўкириб йиғлаб тушди. Бу машинада Ўташбекнинг жасадини олиб келишганди. Эрталаб “Термизда катта йиғин бор”, деб кетган Ўташбек юрак хуружидан фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилган эди.

Ўташбек ҳаётлигида олам Зубайда кўзига ғоят гўзал, одамларнинг барчаси маъсум кўринарди. Фосиклик дунёсига дуч келмаганидан бутун оламни эзгулик чулғаган деб биларди. Чунки унинг ўзи ва эри Ўташбек покдамон хилқатлар эди. Лекин ҳаёт Зубайда ўйлаганча эмас, айниқса, 70 йиллик замон ҳазрат Навоий айтганидек, “Ёмонга гул берди, яхшига деб хор... ёмонга бахт берди, яхшига бадбахт” эди. Қиссада худди шу ҳақиқат Зубайда ва Қурбонгул қисматида ўз ифодасини топади.

Зубайда эри вафотига уч ой бўлганда фосиклик дунёсига дуч келди. “Бир куни нафаси қайтиб уйғониб кетди, аммо елкаларидан босиб турган икки қўл ўрнидан туришга қўймасди:

- Янга, жим! Болалар уйғониб кетади...
- Нормурод! Сиз...
- Ҳа, мен. Менман, янга, қўркманг, – у ҳансираб, ўпмоққа

уринарди...

Зубайданинг нафаси қайтиб кетди. – Аҳмоқ, ифлос! – у катта-катта давраларда соврин олиб юрган полвонни елкасидан ошириб ташлашга зўр бериб уринар эди. – Виждонсиз! Ҳали акангнинг тупроғи совумасдан туриб...

Зубайда унинг бу ифлослигини ичига ютди. Эрига кўп яхшиликлар қилган қайноғаси Бектош акадан андиша қилди. Ҳозир яшаб турган уйнинг пулини ҳам у тўлаган эди. Қайниси

Нормуроднинг бу ифлослигидан озор топган қалб оғриғи босилмай, бу воқеа бўлганига кўп ўтмай, уйига овсини – Бектош аканинг хотини Фотима опа кириб келди. Гапни келинларидан очиб: “Биласиз, Нормурод укангизга уй қурапмиз. Шу уйи битгунча бир йилми, икки йилми сизникида туриб турса”, – деди. “Ярим тунда Зубайданинг кўкрагидан босган юк энди юз баробар бўлиб, елкасига ортилган эди. Нима десин? “Сизники”, деган ҳовли – уларники. Хўп деса, Нормурод!”

Адиба қахрамонларини мана шундай қийин, мураккаб вазиятдаги қисмати тасвирида уларнинг қандай шахс эканлигини очиб беради. Шунинг учун улар тақдири кишини бефарқ қолдирмайди, қалбида оғриқ, дард пайдо қилади. Демак, асарнинг иккинчи умри китобхон қалбида бошланади.

Ўз одоби билан тилга тушган Қурбонгулга бўй етганда совчилар дўлдек ёғилди. Лекин у ҳаммасини бирин-кетин рад этади. Ажабки, Ўташбекнинг шофёри Мўминжоннинг ўзи юзмаюз гаплашганда, онам билади, деб жавоб берди. Мўминжонни онаси Қулфин хола совчиликка келгач, шу гапни айтганда, Қурбонгулнинг онаси Омонгул хола ҳайрон бўлди. “Нон ушатилиб олингач”, Қурбонгул бирдан ўзгариб қолди. Бундай ҳолга тушишига сабаб, норасида пайтида мунҳатликнинг қурбони бўлганди. Уни ўз Банги отаси, яъни Матлаб Банги ўн тўрт ёшида “онаси кичкина укаси билан касалхонага тушганда” бадном қилганди.

Қурбонгул Мўминжонга розилик берганда бу шармандалиқдан қутилиш йўлини ўйлаганди, лекин виждони бунга йўл қўймади. Ўташбекнинг вафотидан уч ой ўтгач, Бектош аканинг олдидан ўтиб тўй бўлди. Ўз-ўзидан аниқки, тўйда Қурбонгул келинлик либосида эмас, ўзини гўё шармандалик либосида ўтиргандай ҳис қилди. Чимилдиқли уйда ёлғиз қолишганда ўзини бокира эмаслигини айтди. Мўмин Қурбонгулни инсонийлик қилиб эмас, тўй ҳаражатларини ўйлаб ҳайдамади. Унинг бу иши Қурбонгулга жуда қимматга тушишини ҳали билмасди. Икки ўртада жарликни “на юмшоқ тўшак, на қайноқ бағир кўмиб юбора олмади”. Мўминнинг қалбини шубҳа емиранди. Аламини эса Қурбонгулдан оларди. Унинг ҳар қадамини тергарди. Шўринг қурғур бегуноҳ Қурбонгул ўзининг гўзал хилқатлигига, мағрурлигига қарамай, шубҳаларни тарқатишга эринмай ҳисобот берарди. Одатда, бундай оғирлик фарзанд, айниқса, ўғил кўрилганда ўз

йўлига тушиб кетади. Бироқ Қурбонгулда ундай бўлмади. Дунёнинг кажрафторлигини қарангки, қайтага Мўминжоннинг шубҳалари тасдиқлангандай бўлди. Чунки “Боланинг сочлари сап-сарик, кўзлари мовий эди!” Қулфин холанинг: “Қайнотангнинг бобосини ҳам одамлар отини айтмай “кўккўз бобо” дейишар экан. Қайнотанг раҳматли “бизнинг томири-мизда ўриснинг қони бўлса керак”, деб юрарди доим”, – деган сўзи ҳам бу шубҳани тарқатолмасди. Иккинчи фарзанд киз туғилди. У Қурбонгулнинг ўзи эди. Мўмин эса касалхонага ҳам бормади, келгач, болани қўлига ҳам олмади.

Йиллар ўта бошлади, фосиқлик дунёси Қурбонгулнинг асабларини кемириб борарди. Бу охири ўз ишини қилди. Чунки ҳамма нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бўлгандек, хўрлик ва маломатга чидашнинг ҳам чегараси бор. Ички изтиробдан қалбнинг чакиллаб томган қон йиғилиб, бир кун юракдан отилиб чиқиши табиий холдир. Шундай кун келди. Бундай бўлишга, сўзсиз, Мўминнинг Қурбонгулга нисбатан ишончсизлиги ва тинимсиз дашномлари катта роль ўйнади. Бу эса, ўз навбатида, Қурбонгулнинг хатти-ҳаракатини асослайди: “Ўша куни Санжар мактабдан янги гап топиб келди: – Муаллимимиз, эртага ота-оналар йиғилиши эмас, оталар йиғилиши бўлади, деди...

Мўмин телевизиордан кўзини олмай буюрди:

– Онангга айт!

– Йў-ўқ? Оталаринг келсин, деди.

– Онангга айт, деяпман-ку сенга! Бор, нарироқ бор, бошимни оғритма.

Қурбонгулнинг ранги оқариб кетди. У эрининг гапини, “Онангга айт, отангни топиб беради”, деб тушунди.

Бола яна “Ота...” деб ғинший бошлаган эди, у ўрнидан сакраб туриб, бор аламини кафтига жойлаб, қулочкачлаб бир тарсаки туширди:

Эрининг уни қайтармасдан индамай ётгани, боланинг кўркув ва ҳайрат билан катта-катта бўлиб кетган кўм-кўк кўзлари буткул қутуртириб юборди.

– Сенга ота керакми? Мана!.. Мана сенга ота! Энди у гужанак бўлиб ўтириб қолган болани тепа бошлади. “Онажон, онажон!..” илтижо қилаётган бола ҳолдан тойиб, товуши чикмай қолгач, ичкарига кириб, девор юзига илинган қалин гилам четига осиглиқ турган қайнотасидан қолган пичоқни

олди”. Тўғри уйига келиб, “Онажон, Санжар ўлиб қолди, тез чопинг Мен дори топиб, изингиздан етиб оламан”, – деб онасини жўнатгач, отаси Банги Матлабни пичоқлаб, фосиқлик дунёси келтирган азобларига барҳам берди. Лекин фосиқлик дунёсининг қоронғи бурчаги кўпдир...

“Нафс итини забун қилолмаган” (Навоий) Нормурод Зубайдани забт этиш, уни ўз жазманига айлантиришга уйга кўчиб келган кундан бошлаб режа туза бошлади. Онасиникига ётиб қолиш учун изн сўраган хотини Бибинорга рухсат бергач, шундай кун келганидан хурсанд бўлди. Ишдан вақтлик келиб, Зубайдани пойлади. Ҳеч нарсадан беҳабар Зубайда ошхонада хамир қораётганда, эшикни беркитиб, унга ташланди. “Шаҳд билан олдинга ўтиб, ўқлов ўқталаётган нозиккина вужудни бағрига босди”. Худди шу он эса Бибинор келиб қолди.

Тасаввур қилинг. Эрининг йили ушатишган бўлса-да, устидан кўкини ташламаган, назарида, эри ҳар қадамда кузатиб тургандай ҳис қилган, унинг руҳига хиёнат қилмасликка аҳд қилган, бу саъй-ҳаракатига барча таҳсинлар ўқиган аёлнинг қай аҳволга тушишини. Зубайда шу аҳволга тушди. Эрининг руҳи олдида қилган бутун тоат-ибодатлари бита фосиқ деб бир пул бўлди. Айниқса, “Буни кўргандан нимага тумтайиб олади десам, мен анқовни чалғитиш учун артистлик қилиб юрган экансиз-да!.. Кўккинангни кийиб, мен ҳам укангга ўйнаш бўлай!” – деган гапи Зубайдани адойи тамом қилди. Энди бу уйда туриш ҳам, устидан кўкки билан юриш ҳам мумкин эмас эди. Бу ҳол пок инсонлар учун катта фожиадир. Маъсум Зубайда бошига аввалги фожиаси етмагандек, яна бу маломат! Қиссанинг шу ўринлари киши қалбини титратади, фосиқлар дунёсининг найрангларида оғох бўлиб, қалби ўртанади, инсонийлик сари бир қадам олға ташлайди.

Қиссада фосиқлар дунёси бу билан чекланмайди. Ҳаётда яшаш бир синов дегандай, Зубайда яна фосиқлик дунёсига дуч келади. Юқоридаги воқеадан сўнг, Зубайда ўзи ич-ичидан истаса ҳам, энди Уташбекка тутган азасини давом эттира олмасди. Шундан ҳам онасининг қистови билан эгнидаги кўкни алмаштирганда азиз одамини йўқотгани учун эмас, гўё одамлардан уялгани учун шундай йўл тутгандай туюлиб кетди. Чунки уни Нормурод орқали елкасига ортилган маломат тоши ҳамон эзиб турарди.

Тўрт йилдан бери мотамсаро ҳолда кўрган онасининг янги кийимда яшнаб кетганини биринчи ўғли Отабек сизди: “Она-

жон, бугун тўйга борасизми?.. Чиройли бўйсиз. Энди ҳар доим шундай бўп юринг, хўпми?” – деди. Зубайда “ўглининг кўзларидаги завқни ҳамкасбларининг қарашларида ҳам кўрди. Кўшни бўлимда ишлайдиган Ҳикматилло деган йигит, нимадир сўраб ёнига кирди-да, бир чуқур нафас олиб: “Маъкул иш қилибсиз. Одамзод ўзи учун ҳам яшаши, кийиниши керак”, – деди.”

Ҳикматилло Зубайдага ҳақиқий ошиқ, унинг шикаста кўнглига малҳам бўлишга ишонтиришга интилганда, катта мақсадни кўзда тутганди. Яъни Ўташбекдан қолган ҳовлини соттириб, машинага эга бўлиш ва таралабедод қилиб юришни. Зубайда эса унинг илтижо ва ваъдаларини кескин рад эта олмади. Нормурод билан бўлган воқеадан кейин рад ҳам эта олмасди. Чунки шундай қилишлик энди сунъийдек туюларди. Адиба қаҳрамонлари хатти-ҳаракатини ана шундай мантиқий асослайди. Шундан Зубайданинг Ҳикматуллога турмушга чиқиши кишида эътироз туғдирмайди.

Ҳикматулло никоҳдан ўтиб, Термизга кўчиб келишгандан кўп ўтмай, мақсадга кўчди. Олдин уйни суриштирди, сўнг кескин мақсадга ўтди. Сўзсиз, Зубайда бу гапдан гангиб қолди. “Зубайда юз бериши мумкин бўлган шармандачиликдан кўрқиб, омонат ёлғоннинг панасига беркинди”, – деб ёзади адиба. Зубайда Ҳикматуллонинг масалани кўндаланг қўйганига кўра, “Сотаман деб ваъда берганига қарамай, ҳар шанба “кўзқориндай бир-бирига ўхшаш баҳоналарни кўлтиқлаб келаверди”. У: “Қизингиз теккан жувормагининг катта хотини ўз оғзи билан айтибди. У жувормаг онасига: “Нози кўп экан, машина олиб олай, жавобини бериб юбораман”, деган ҳақиқатни Бектош аканинг қизи орқали эшитгач, тақдиридан фиғон чекди. Бу фиғон фақат Зубайданинг фиғони эмас, эзгулик оламининг фиғонидир.

Жамила Эргашева ёзади: “У (Зубайда) йўлакка кириши билан момақалдироқ гумбурлади. Осмоннинг қоп-қора булут қоплаган кўксига чақип ўтли ханжарини санчди. Оғриқданми, аламданми, осмон “дод” деб юборди. Сўнг узоқ йиғлади”.

Кўзларига кўнган бор гардлар, юрагига тошдек ботиб ётган дардлар, кенгликда киёси йўқ кўксини қоплаган гала-гала қора булутлар – ҳаммаси ёш бўлиб, ёмғир бўлиб окди, оқаверди. Эрта тонгда тип-тиниқ зангори осмонни кўриб, қуёшнинг кўзлари ёниб кетди. Янги, ёруғ бир кун дунёга келди. Ҳа, эз-

гулик галаба қилди. Зубайда жисмидаги ташқи губорни табиат ювиб туширди, фосиқлар оламининг турфа найрангла-рига ишончдан туғилган сувайдони эса пок қалбнинг тиниқ булоғидан сизиб чиққан ёшлар ювиб юборди. Эзгулик, яъни Курбонгулдаги жўмардлик, поклик Мўминни ҳам ўзига келтирди. Курбонгул камалгач, эрига ҳақиқатни айтди. Мўмин Зубайдани учратганда шундай дейди: “Эсим оғиб, тентак бўлиб қолай дедим... Болаларимни ўйлаяпман. Онаси бундай бўлгач, букилиб қолишди. Шулар хўрланмасидан, бирон жойларга кўчиб кетайлик”. Бу гапда рамзийлик бор, у бутунлай поклик оламига қадам қўймоқчи. Бундай йўл тутишга Зубайда, Курбонгулларнинг оппоқ қалб дафтарида фосиқлик дунёси қолдирган сувайдо ундади. Чунки ўта нафрат кишини ўша нарсадан форият бўлишига қатъий ундайди. Мазкур қисса воқеалари ҳам шундай кучга эга. У фосиқлик дунёси, фосиқ, мунҳатлар оламига нафрат уйғотиш, унинг турфа найрангла-ридан огоҳ қилиш орқали эзгулик оламига олиб кириш билан кишини комил инсон бўлиш сари даъват этади. Қиссанинг муҳим аҳамияти ва адабиёт оламида тутган ўрни шундадир.

Ички кечинмалар, туйғулар, ҳислар инъикоси орқали инсон қиёфасининг тўла намоён бўлиши бадийликнинг муҳим мезонидир. Бу ҳол, ўз навбатида, истиқлол адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Нормурод Норқобиловнинг “Қоялар ҳам йиғлайди”¹, “Тоғ одами”² қиссалари бунинг ёрқин мисолидир. Қисса қаҳрамонлари жўмард одамлар. Маълумки, жўмардликнинг мезони мардлик, адолатлилик, поклик, ватанпарварлик. Эрназар полвон ҳам (“Қоялар ҳам йиғлайди”), Жондош (“Тоғ одами”) ҳам оддий меҳнатқаш, катта амалга, юксак билимга ҳам эга эмас кишилар. Шундай бўлса-да, киши уларга меҳр қўяди, севиб қолади, хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди. Сабаби уларнинг қалблари поклик, ҳалоллик, диёнатлилик билан йўғрилган. Шундан уларнинг фаолияти кишиларни ўз қилмишларини тарози палласига бир солиб кўришга ундайди. Ҳаёт фалсафасидан маълумки, шундай қилганда, киши ўзини қандай шахс эканлигини англайди. Бу эса яхшиликка, эзгуликка ташланган қадамдир. Демак, ҳаёт, турмуш ва инсон нима учун яшаётганини фақат катта сиёсатдон олимлар эмас, ҳаётнинг ўзидек мусаффо қалб одамлар ҳам

¹ Нормурод Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча. – Т.: Шарқ, 2000. 297 – 383-бетлар.

² Нормурод Норқобилов. Овул оралаган бўри. – Т.: Шарқ, 2005. 66 – 161-бетлар.

англатиши мумкин. Англатганда ҳам жуда тушунарли, кишиларнинг қон томиридан қалбига уриладиган тарзда англатади. Бундай қилишликни бадий асар уддасидан чиқади. Қачонки истеъдодли ёзувчи томонидан ёзилса. Мазкур қиссалар ҳам шундай аҳамиятга эгадир.

Эрназар полвоннинг ҳар бир ҳаракати: қадам босиши, ўтириши, атрофга нигоҳ солиши, гапириш манераси мақсад сари йўналтирилган. Яъни бу нарсалар унинг қандай шахс эканлигидан далолат беради. У – ўз эътиқоди ва ақидасига эга шахс. Унингча, жўмардликнинг асоси – оила. Шундан унга қилча хиёнат аралаша керак эмас. Ўшандагина насл тоза бўлади. Насли тоза инсон ўз гўшасига меҳр қўяди, уни муқаддас деб билади, иродаси кучли, руҳан соғлом бўлиб етишади. Унинг етти пушти шу ақидага амал қилган. Бу ақидани бузиш унинг ажодлари руҳига хиёнатдир. Лекин инсоннинг барча ўйлагани ҳам бўлавермайди, ҳаёт ҳам бирдай қолмайди. Овдан келаётган Эрназар полвонга дуч келган Сами чўлоқнинг: “Сомсахонадаги жувонлардан бирини улингизга иккинчи хотин қип ижобламасангиз, деб кўрқаман. Ўсарвойнинг қадам олишлари чатоқроқ. Лекин шаҳарди қизларидан сал ҳазр бўнг, енгиздан кириб, ёқангиздан чиқади-я”, – деганидан унинг тинчи бузилади. Бунинг сабаби бири ўғли Ўсарнинг гулдай хотини бўлиб, ножўя қадам ташлаб, етти пуштининг ақидасини бузгани бўлса, иккинчиси, шу гапни Сами чўлоқнинг айтгани эди.

Қиссада бир воқеа иккинчи воқеанинг юзага келишига имкон яратади. Сами чўлоқ бекорга тилга олинмайди. У икки мақсадга хизмат қилади. Биринчиси, Сами чўлоқ хатти-ҳаракати орқали тоталитар тузум сиёсатининг мантиксизлиги, волонтаристик характерга эгаллиги, инсон ҳақ-ҳуқуқининг поймол қилиниши фош қилинса, иккинчиси, Эрназар полвоннинг тутган иши орқали унинг қандай инсон эканлигини намоён қилинади.

Сами раислик пайтида тоғ бағрига жойлашган қишлоқ аҳлини чўлга оммавий равишда кўчишга даъват қилади. Эрназар полвон биринчи бўлиб бу мажбуриятга қарши чиқади. Самининг дўқ-пўписасига қарши ҳатто уни дўппослайди. Оқибатда қамалади. Унга дўсти Ғайбулла ҳам эргашади. Раисни мен урганман, деб туриб олади. Чунки Эрназар полвон қишлоқ аҳлининг манфаатини кўзлаб шу ишни тутган бўлса-

да, уни олиб кетаётганда бирор одам ёнига тушмайди. Бу ҳол Эрназар каби жўмардларнинг одамлардан кўнглини қолдириб, ҳаётдан қўл силташга олиб келиши мумкин бўлган вазиятдир. Бундай шахсларнинг биттасининг ҳаётдан қўл силташи, минглаб фосиқлар дунёсининг тегирмонига сув қуйиши билан баробардир. Ғайбулла буни ҳис қилади. У ўзининг тутган бу иши билан одамлар кўз ўнгида улуғворлик касб этади. Ёзувчининг нияти ҳам шу.

Қамоқда ҳам икки дўст ғурурини оёқ ости қилишмайди. Эрназар полвон қамоқдан чиққач, тўғри қишлоғига келди. Ўзи яшаган уйни ташлаб, ўзига ўзга бошпана қурди. “Остонаси булганган бу уй энди менга ҳаром, деб ўйлади. Чунки унинг ақидаси бўйича, йигит ўз қўли билан солган кулба остонасидан “биринчи бўлиб келин хатламоғи лозим эди. Аммо, минг афсус, бўсағада тумшуги қирилган хром этик пайдо бўлди”.

Эрназар полвондан сўнг қишлоқнинг деярли ярим аҳолиси қайтиб, у яна вайрондан обод масканга айланди. Қишлоққа асос солгани ва жўмардлиги учун Эрназар полвон қишлоқ кайвонасига айланди. У ўғли Ўсар хусусидаги гапдан кейин ўзини кўярга жой тополмайди. Бошқалардан покликни талаб қилса-ку, ўз зурриёти эса... Лекин у бирор нарсага ўзи ишонч ҳосил қилмагунча, амалиётга киришмайди. У район ошхонасидаги аёлни ўз кўзи билан кўради, суҳбатлашади. Ёзувчи бу ўринда ҳам Эрназар полвон хатти-ҳаракатидан тўғри фикрни олға суради. Яъни қиссада, одат тусига кириб қолгандек, бу борада аёл айбланмайди. Эрназар полвон ўғлини, яъни эркакни айблайди. Бу билан ҳаёт ҳақиқатидан тўғри дарс беради.

Ҳақиқатни билгач, Эрназар полвон ўғлига шундай деди: “Ўша аёлда кўнглинг бор экан, буйтиб яшириб юрмай, Аҳад полвондай эл-юртга билдириб, ҳалоллаб олмайсанми? Агар келин томондан хавотиринг бўлса, мана мен бор. Гаплашман, тушунтираман. Хўш, нега индамайсан, ҳалоллаш ниятинг борми ўзи? Лекин Ўсар бош чайқади. Отанинг “... ҳалоллайсан энди”, деган қатъий талабига “Кимлардир искаб кетгани-я”, – деди. Бу гапдан ота англади-ки, ўғлининг қонига шайтоннинг ин курганига анча бўлган экан. Бу борада ёзувчи шундай ёзди: “У хаёлини чалғитиш учун ўғлининг елкаси оша қаршига, арчазорга, сўнг каттакон харсангтошга термулди, Жувоннинг гуноҳқорона сиймоси харсанг қатидан силқиб чиққандай туюлди. Кўзларини чирт юмиб, бошини ўннга бурди. Кўз очиб,

тик қояни кўрди. Қоя бети инсон чехрасига ўхшаб кетишини энди пайқагандек, унга диққат билан тикилди. Қоя юзида нам кўрди. Тунда қўнган қалин шудринг қуёш тифида эриб, қоя бети бўйлаб сизмоқда эди... Шу топда каршисида ўғли эмас, Ғайбулла чол ўтирганда, тўсатдан миясига келган фикрни яширмаган, қаранг, қоя йиғлаяпти, деган бўларди”.

Бу фикр катта рамзий маънога эга. Маълумки, инсоннинг тириклигини таъминлайдиган сув тоғу тош, қоялардан сирқиб чиқади. Улар ўз бағриларида кир-чир, ғуборларни олиб қолиб, инсонга мусаффо, барча иллатлардан ҳоли обизамзамни оқизади. Бундай бўлиши бежиз эмас, у Аллохнинг инсонга инояти ва, ўз навбатида, талаб-истагидир. Яъни ҳар емишнинг мусаффо обизамзамдан бунёд бўлар экан, тананг ҳам, рухинг ҳам шундай бўлмоғи даркордир. Маълумки, пок, тоза қонда шайтонга ўрин йўқдир. Лекин тоза қонни булғаб (Ўсарнинг ичимликка мойиллиги), шайтонга макон беришидан, қоялар ўз меҳнатини беҳуда кетганлигидан йиғлайди. Бу йиғи Аллохнинг бандасидан ўкинчидир.

Эрназар полвон дўсти Ғайбулла чолнинг маслаҳати билан Ўсарнинг жисмидан калтак орқали шайтонни ҳайдамоқчи эди. Лекин Ўсар отасига бўйин бермай, унга қўл кўтарди. Ота ғазабдан қочиб, тоғ ошиб, қишлоққа кетмоқчи эди, аммо қилмишидан қоялар ғазабга келиб, кўчкисини кўчирди, қалладай тошлардан бири уни йиқитди. Сўнг чоғроқ харсанг белидан босди. Салдан сўнг Ўсар тошлар оқими орасида бутунлай кўздан йўқолди.

Қиссада Ўсар билан Сами чўлоқнинг қисматида муҳим ҳаётий фалсафа ўз ифодасини топган. Яъни ёмонлик жазосиз қолмаслиги. Ўсарнинг жазосини қоялар берган бўлса, кейинги йилларда мосуво, адоий-тамом бўлиб, халқ назаридан қолган Сами чўлоқнинг жазосини қоялар яратган хилқат – Эрназар полвон беради. Бу ҳол, ўз навбатида, тақдири азалдир. Қисса мана шундай ҳаётий ҳақиқатнинг бадий талқини воситасида инсонийлик фалсафасидан сабоқ берар экан, кишини кўп нарсадан огоҳ қилади. Унинг маънавият оламида тутган ўрни ва ижтимоий аҳамияти худди мана шундадир.

Тегириши саволлари:

1. “Зубайда” қиссасида фосиқлик ва мунҳатликнинг илдизи қаерда?

2. Зубайда ва Курбонгуллар фожиасининг моҳияти нимада?
3. Жўмардликнинг асосида нима ётади?
4. Эрназар полвон ва Сами чўлоқ ўртасидаги зиддият тасвирида нима ётади?
5. Фожийликнинг моҳияти нима?

Таянч тушунчалар

Жўмард – мард, ботир, довюрак, олижаноб, олиҳиммат, хотам.

Пафос – ижодда фикр ва ҳиснинг бирлиги; бадий асарнинг асосий ғояси; ёзувчи ижодининг умумий йўналиши.

Фожийлик – алам, дард, бахтсиз, фалокат, ўлимнинг ижтимоий муҳит ва сабаблар билан уйғунлашиб кетиши.

4. 4. Детектив йўналишдаги қиссалар

Режа:

1. Детектив асарнинг хусусияти.
2. “Йўлбарс терисини ёпинган тулкилар” қиссасидаги сирли воқеалар ечими.
3. Терговчи Халиловнинг хатоси.
4. Ғарб детектив асарларидан миллий детективнинг фарқи.
5. Ғарб адабиётида детектив турдаги асарларнинг етакчилигининг сабаби.
6. “Латофат” дўконидаги қатл” қиссасининг моҳияти.
7. Индуктив ва дедуктив методларининг моҳияти.
8. Абдумўмин образида ёзувчи ғоясининг ифодаси.
9. Комила қисматининг аҳамияти.

Адабиётлар:

Ҳ. Каримов. Фош этишнинг калити – тафаккур. ЎзАС. 1999 йил, 13 ноябр.

М. Мансуров. Асадбек фожиаси. Т. Малик. Шайтанат. 3-китоб. 368 – 381-бетлар.

Т. Шермуродов. Ҳидоятнинг машаққатли йўли. ЎзАС. 1998 йил, 30 октябр.

А. Дилмурод. Дил яхшироқ ҳамхона. ЎзАС. 1999 йил, 23 июн.

А. Улуғов. Ман қилинган майдондагилар. ЎзАС. 1998 йил, 17 июнь.

И. Мирзаев. Чин сўз эҳтиёжи. ЎзАС. 1997 йил, 3 январь.
Ф. Қиличев. Бургут чангалида. – Т., 1998.
А. Ибодинов. “Латофат” дўконидаги қатл. – Т.: 2001.

Детектив асар воқеалари жуда катта мантиқ асосига қурилмоғи ва унинг моҳияти кучли фалсафий тафаккур орқали очилмоғи даркор. Ана ўшандагина асар жиноят хусусида ёзилган лавҳа, бадий ва хужжатли очерклардан фарқ қилиб, бадий асарга айланади. Таниқли ҳуқуқшунос ёзувчи Файзулла Қиличевнинг “Бургут чангалида” (“Адолат” нашриёти, 1998 йил) номли китобига кирган қиссалари ана шундай хусусиятга эгаллиги билан кишини мамнун қилади. Маълумки, детектив атамаси лотинча фош этиш, инглизча очилиш, жосус деган маъноларни англатади. Бундан кўринадики, мазкур жанрдаги асар воқеалари бирор жинойи ишни фош қилишдаги саъй-ҳаракат асосига қурилади. Лекин у шунинг ўзи билан чекланиб қолиш керак эмас, балки шу жиноятнинг келиб чиқиш сабабларини, моҳиятини, ижтимоий-социал асосларини ҳам очиб бермоғи даркор. Шундагина бундай асарлар жамиятни энг хавфли иллатларидан фориғ қилишга, инсон қалбини, руҳини пучмоқлардан тозаланишига, бир сўз билан айтганда, маънавиятга хизмат қилади. Мазкур китобдаги асарларни ўқиган киши муаллифнинг мазкур жанр талабини жуда яхши англашини ҳис қилади.

“Йўлбарс терисини ёпинган тулкилар” номли қиссаси бунга яққол мисолдир. Қисса республикамызда яқин йилларда бўлиб ўтган воқеалардан ҳикоя қилади. Воқеаларнинг кечиши, қаҳрамонларнинг номи шунчалик танишки, қиссани ўқишга киришган китобхон, унда ҳақиқий бўлган воқеалар ёзилганми ёки у ёзувчининг бадий тўқимасими эканлигини ажрата олмай қолади. Лекин бироз мушоҳада юритгач, масаланинг моҳиятини англаб етади. Яъни асардаги воқеалар ёзувчининг ҳаётий ҳодисалардан чиқарган катта бадий умумлашмаси эканлигини. Чунки китобхон бу воқеалар заминидан катта ҳақиқатни англаб етади. Яъни республикада рўй берган ва авж олган жиноятларнинг асл илдизи қаерда эканлигини. Бу масала қиссада полковник Пирсов, Лаптев каби амалдорлар образи орқали инкишоф қилинади. Милиция майори, лейтенанти мундирдаги тўда бегуноҳ одамларнинг ўз меҳнати эвазига топган бойликларини сариеғдан қил суғургандек, жуда

осонлик билан қўрқитув асосида шилиб келишади. Ва сувга тушган тошдек, изсиз ғойиб ҳам бўлишади. Ҳар бир нарса ибтидосининг интиҳоси ҳам бўлгандек, мазкур тўда ҳам ўз интиҳосини топади. Жабрланган Бекпўлатовнинг ўз қисмати хусусида милицияга мурожаат қилиши, оғир жиноятларни тергов қилиш бўйича махсус ихтисослашган Ортиқбой Қосимов раҳбарлигидаги “Чакмоқ” деб номланган тергов-қидирув ишининг тадбирли ва тафаккур кучига суянган ҳолда олиб борилиши оқибатида Бугаев раҳбарлигидаги тўда қўлга олинади. Бироқ Бугаев қамоқхонада ўз жонига қасд қилади. Ваҳоланки, Бугаевнинг келиб чиқишига, унинг ҳаёт фаолиятига мантиқ жиҳатдан ёндашилса, унинг бундай йўл тутиши ихтиёрий бўлиши шубҳалидир. Табиийки, тергов олиб борган Ортиқбой Қосимов ва шу иш билан танишган Шерматжон Холматов ҳам ўлими ихтиёрий бўлишига ишонмайдилар. Қиссанинг иккинчи қисмида энди воқеа-ҳодисалар эмас, мантиқий тафаккур етакчилиқ қилади. Агар иккинчи хил қилиб айтсак, воқеалар тизими, йўналиш детектив жанр талаби ўзанига тушади.

Шерматжон бу борадаги мулоҳазаларини ўз раҳбари капитан Мамаюсуф Мирзаевга айтгач, жиноят ишларининг ўқилдизи қаерда эканлиги сезила бошлайди. Лекин кўп ўтмай Мирзаев ўз уйи зинасида ўлдириб кетилади. Бу ҳодиса Шерматжонни огоҳлантиришига ва шу билан бирга, устозининг руҳи олдидаги инсоний бурчини бажаришга даъват бўлиб хизмат қилади.

Шерматжон ҳар бир воқеанинг кичкина деталигача тафаккур элагидан ўтказади. Ўз хулосаларига мантиқий далиллар, асослар топгач, бир тўхтамга келади ва амалий ишга ўтади. Мирзаев иши бўйича терговни Республика прокуратураси тергов юритиш бошқармасининг бошлиғи Лаптев Юрий Леопольдовга топширилади. Унинг бу ишга ўта лоқайдлиги Шерматжонда шубҳа уйғотади. Лекин бу ҳақда чурқ этмайди. Ўз одатига кўра, онгини мазкур шубҳани асослашга йўналтиради. Орадан кўп ўтмай Ш. Холматов Мирзаевнинг ўлдирилишига оид материалларни – сўроқ баённомалари, экспертиза хулосалари, турли маълумотларни олиб, Лаптев олдига кирганда, у бу материалларга қизиқмайди ҳам, телефонда ким биландир “боши ёрулгудек бўлаётганлигини, тезроқ ишхонадан “арқонни узиш кераклиги” ҳақида гапини давом эттиради. Телефондан сал бўшаганидан фойдаланиб, ахборотини да-

вом этгирмоқчи бўлганда, у: “...Бошқа ишлардан сал қўлим бўшасин, ўзим киришаман. Хотини эрининг қотили эканлигини бўйнига қўяман. Ҳозирча эса буларни қўя тур, бошқа гап чиқиб турибди”, – дейди. Ва Шерматжонга бугун бир жойга бориши, шунга совға тайёрлашни буюради. Қечкурун совғани кўтарган ҳолда Лаптев айтган жойга боришганда, хонадон эгаси полковник Савелий Пирсовни кўрганда, ўзининг детектив методи асосида ясаган хулосалари асосли эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Айниқса, у залга кираверишда, эшик олдидаги полга солинган кулранг айиқ терисига, унинг чап биқинидаги, ўқдан қолган из – тешикка кўзи тушганда, жиноятчиларнинг раҳнамоси ва Бугаевнинг сирли ўлими сабабчиси кимлигини аниқ ҳис қилади. Чунки тери Отахоновнинг уйидан Бугаевлар тўдаси томонидан олиб кетилган айиқ териси эди. Бундан ташқари, қимматбаҳо буюмларнинг кўнчилиги унга таниш эди. Лекин Пирсовни жиноятчи сифатида дарров қўлга олиш осон эмас. Агар у буни учини сезиб қолса, Ш. Холматовнинг бошига ҳам Мирзаевнинг куни тушиши ёки жиноятчи сифатида камалиб, йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди. Ф. Қиличев бу борада ҳақиқий ҳуқуқшунос, философ ёзувчи сифатида иш кўради. Яъни ҳар бир детал устида бош қотиради, қўл етмас жиноятчиларнинг жиноятларини фош қилиш йўлларининг мантиқий асосларини қонунлаштиради. Маълумки, жиноятнинг фош этилиши, адолатнинг тантана қилиши калити тафаккурдир. Тафаккурнинг асоси эса катта, чуқур билимдир. Ҳар бир касб эгаси, ўз касби бўйича профессионал билимга эга бўлмаса, ундан жамият наф кўрмай, кишилар қалби шикаст топади. Қалби шикаст топган киши одамларга ишонмайди, у ҳаётга лоқайд қарайди. Лоқайдлик эса барча иллатларнинг юзага келиш маконидир. “Занжир” қиссасида ана шу ҳаётий ҳақиқат воқеалар силсиласида, қаҳрамонлари фаолиятида асослаб берилади.

Қисса ўз жанрига кўра жиноят тасвиридан бошланади. Яъни икки киши бир кишининг бошига алланарса билан уриб, сувга ташлаб юборишади. Ўлдирилган Тўлаган Оқназаров деган шахс эди. Жиноятни очиш терговчи Халиловга топширилади. Лекин у ишни мутахассисликка хос синчковлик, чуқур тафаккур асосида эмас, нарса ва ҳодисаларнинг зоҳирий асосига суянган ҳолда иш кўради. Яъни жиноят содир бўлган жойга борган мотоцикл маркасига, ўлимдан олдин бўлган жанжал-

бўлгани учун тоғ манзаралари, йўл ҳодисалари анча жонли тасвирланган. Лекин шундай бўлишига қарамай, кишини ҳаяжонга солмайди, ўзига жалб қилмайди. Сабаб уларни кўркув ва ҳадиксирашга мажбур қиладиган асосдан мавҳум.

Латофатнинг фожиаси ҳам ишонарли кучга эга эмас. Чунки шармандали ҳолдан сўнг, ҳеч бир аёл ўзига кўнгил кўйган одамдан умидвор бўлолмайди. Зероки, шундай экан, унинг дўконига келиши атайинликдан бошқа нарса эмас. Аслида, унинг ўлдирилишига ҳам асос йўқ. Хулоса қилиб айтсак, мазкур асар юқоридаги асосларга кўра детективлик талабларига жавоб бера олмайди.

Поэтик ном билан аталган “Деразангни чертганда ёмгиру шамол” деб номланган иккинчи қиссаси хусусида бундай гапни айта олмаймиз. Чунки у детектив асар талабига риоя қилинган ҳолда ёзилган. Асар сирли тугун, яъни рўй берган жиноят изи — одам калласи топилишидан бошланади. Терговчи Ҳамиджоннинг индуктив ва дедектив методнинг уйғунлигида олиб борган қидирув ишлари тезда натижа беради. Калла Сарсонкўч қишлоғидаги меҳнатдан обрў топган, ували-жували Эсон аканинг укаси Абдумўминники бўлиб чиқади. Калла танасининг қидируви жараёнида иккинчи ўлик — Ҳабиба Эркинова жасадига дуч келинади. Оқибатда жиноят уфқи кенгайди. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, ҳар қандай жиноят асосида инсоннинг қисмати, тақдири, фожиаси ётади. Унинг моҳиятини очиб бериш, фожиага олиб келадиган ҳолатларни ўрганиш инсониятнинг ботиний ва зоҳирий дунёсига рўпара келиш демакдир. У эса одам руҳиятида катарсис ҳодисасини юзага келтиради, яъни қалбида покланиш жараёни юз беришга имкон тугдиради. Қиссада шундай ҳодиса рўй беради. Биз Абдумўмин фаолияти орқали турли тақдирларга дуч келаемиз. Оқибатда бир фалсафий ва ҳаётий ҳақиқатнинг моҳиятини, яъни инсон ҳаёти равон, нурли йўллардан кетиши ёки қоронғи жинкўчаларда тентираб, ёруғликни кўролмай, жарликка кулаши ўз кечирган турмуш тарзи ва қилмишига боғлиқлигини. Буни ёзувчи тергов жараёнида терговчи Ҳамиджон учрашган, суҳбатда бўлган ҳар бир персонажнинг фаолияти, қисмати тасвирида киши онгига сингдиради.

Абдумўмин образида киши боши ҳаётнинг тор кўчаларидан кенг, равон йўлига тушиб олмаса, умр бўйи ўша тор кўчада қолиб, кенг оламни кўра олмаслиги, тор кўча масофаси жуда

қисқа бўлганидек, бундай одамнинг умр йўли ҳам ғоятда қисқа бўлишини англатади.

Ҳабиба хатти-ҳаракатидан киши кўп сабоқ олади. Маълумки, кишида биринчи ҳиссиёт туйғуси шаклланади ва тез ривож топади. Уни тезда ақл билан жиловлаб, бошқа туйғуларни: уят, андиша, ирода, эътиқод қарор топишига йўналтирилмаса, кишини кўп алғов-далғовга дучор қилади. Чунки ҳиссиёт туйғусида, маънавий эҳтиёждан кўра, табиий эҳтиёжни қондириш устун туради. Ҳабиба ҳиссиётига эрк беради, уни ақлига бўйсундирмайди. Ота-она эса бундай қобилиятни юзага келтиришга кўмак бермади, бепарво бўлди. Натижаси ачинарли ва қонуний қисматга дучор бўлишдир.

Ҳар қандай қабих одам агар фикрлаш қобилиятига эга бўлса, вақти келиб, ўзининг қабих ишларини яхшилик билан ювишга интилади. Мўйдин Холматов образида шу ҳақиқат инкишоф қилинган. Қалбида яхшилик куртаклари уна бошлагани учун қизи Мунира Камоловани ортиқча ташвишлардан ҳоли қилиш йўлида жиноятга қўл уради ва ўзини мардларча ўлимга маҳкум этади.

Мунира Камолованинг хатти-ҳаракати, фаолияти уни бемалол бугуннинг қаҳрамони дейишга изн беради. Қисса биз санаб ўтган фазилатларига кўра аҳамиятга моликдир.

Алишер Ибодиновнинг қиссаларини ўқиганда киши бир нарсани, яъни қиссадан қиссага ўтган сари детектив асар талабларини ўзлаштириб борганини, ҳатто замон хусусиятидан келиб чиқиб, уни ўзида ифодаладиган йўналиш топганлигини сезади. Бундай хулосага келишга асарлари имкон беради. “Алберт бағоят аччиғи чиққанидан пишқириб юборди. Бу аблаҳ, ёллаган қотил, ифлос басурман Албертнинг кимлигини билиб қўйсин! Алберт кўмир ичида туриб чўғга айланган оташкуракни олди ва қип-қизил оташкурак учини Ренатнинг юзига яқинлаштирди. Ренат тутаб турган оташкуракка даҳшат билан термуларди. Алберт қўлини илкис силтади. Оташкурак учидаги қип-қизил нуқта Ренатнинг ўнг кўзига шиддат билан санчилди! У чап кўзи билан бурни устида пуфаклар сачраганини кўрди”. Мазкур фожиа “Бу қаро тун – дунё” қиссаси воқеаси тасвиридир. Ренат бир вақтлар бир-бирига кўнгил қўйган, ҳозирда ширинликлар қироли Алберт Вагановнинг хотини, гўзал Ирен билан тил бириктириб, эрини ўлдиришга келганда қўлга тушиб қолгандан кейинги бошига тушган савдодир.

Қиссадаги кўп воқеалар бир-биридан мана шундай даҳшатли ва шиддаткордир. Лекин улар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Буни ниҳоятда катта кудратга эга бўлган куч бошқаради, қонли ишларни содир қилишга даъват этади. Бу куч олдида қариндош-уруғ ришталари, иймон-эътиқод, диёнат туйғулари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу куч мол-мулкка бўлган хирс, нафсониятдир. Биз бу фикрни кўп эшитганмиз. Лекин унинг аъмолини инсонлар қисматида аниқ кўриб, унга ишонч ҳосил қилишга муяссар бўлмаганмиз. Қисса худди шу бўшлиқни тўлдиради. Шу бойлик йўлида хотин эрига ўқ узиб, ўлиги кўмир ловуллаб турган қозонхона ўчоғига итқитилган бўлса, гўзал дилдора – Ирен акаси томонидан унинг ва эрининг миллионларига эга бўлиш учун тириклайин ўчоққа итариб юборилади.

Маълумки, бугунги кунда энг авж олган нарса – мафия. Биз мафия деганда фирма ва хусусий мулк эгаларидан қўрқитув, зўравонлик йўли билан ҳақ ундириш, бунинг мунтазамлигини таъминлашни англаймиз. Ҳақиқатан ҳам, шундай эди. Қиссада эса ҳали кўпчиликка аён бўлмаган унинг янги шакли қаламга олиниб, ундан кўпчиликни огоҳ қилади. Бу янги шакл шундан иборатки, кўп сармоёга эга бўлган фирмалар маблағларига ниҳоятда усталик билан қонун асосида эга бўлиш. Бундай устаси фаранглар Артурни йўлдан уриб, унинг қўли билан синглиси ва куёви – ширинликлар қироли Алберт Вагановни ўлдиртириб, миллионларни бир одамнинг қўлига ўтказишган бўлса, энди унга эга бўлишга интилишади. Чунки унга тўғридан-тўғри эга бўлишнинг иложи йўқ. Шунинг учун улар бир вақтлар катта вазифаларда ишлаб, замоннинг алғовдалғови туфайли ишдан кетиб, амалдорлик пайтида қишлоғида курдириб қўйган уйда янги оиласи билан камтарона яшаётган ўзбекистонлик Акбар Ибрагимовичнинг топишиб, ўгли Артурга қарши даъво аризаси беришга кўндиришади. Акбар Ибрагимович бундай қилмасликка иложи ҳам йўқ эди. Улар ўзларини шундай таништиради: “Мен Москвада энг кучли адвокатлардан бириман. Агар Ирен мулкига мерос даъво қилиб судга ариза ёзсангиз, ютиб чиқишингиз учун барча ишни қиламан ва биз, албатта, ютиб чиқамиз”.

Олдин жўн таклифдан бошланган иш кейинчалик тўғридан-тўғри тазйиққа кўчади. Улар шундай дейишади: “Айтиб кўяй, агар тихирлик қилсангиз, ўлигингиз Москва ахлатхоналаридан бирида абадий қолиб кетади. Нафақат сиз, балки қишлоқдаги

хотин, ўғилларингиз ҳам нобуд бўлади. Ақлли одамсиз, ўйланг. Гап миллион-миллион доллар устида кетаётир”. Уларнинг судда ютиб чиқиши йўлида ишлатган найранглари, топган сохта далилларини ўқиган киши, “Ё, алхазар! Инсон мунча фитнага уста бўлмаса”, деб юборганини сезмай қолади. Лекин шунча уринишларнинг ҳаммаси беҳуда кетгани, яъни бу йўлда фаолият кўрсатганлар бир-бирининг кушандасига айланганликлари, Артур эса виждон азобига тушиб, ўзини-ўзи отганининг гувоҳи бўлган киши: “Инсон Аллоҳ берган ўз умрини тўлиқ кечириши учун иймон-эътиқодли бўлмоғи даркор. Шундагина у ҳаётда виждони қийналмай яшайди ва унинг бугуни ҳамда охирати ҳам бўлади”, деган хулосага келади. Бундай тўғри хулосага келиши, қиссадаги даҳшатли фожиалар қалбининг пок-линишидир. Қиссанинг аҳамияти худди ана шундадир.

Инсон қалби ҳамиша меҳрга ташна. Шундан у ташналикни қондиришга имкон берадиган булоқли гўшага талпинади. Унга муяссар бўлганда елкасидан босиб турган бутун олам ташвишидан – қайғудан фориг бўлиб, қушдек енгил тортиб, гўё фаришталардек қанот чиқариб, кўкка парвоз қилади, ойдин таралаётган покдик нурларига қоришиб кетади. Лекин бунга барча ҳам муяссар бўлмайди. Қачонки у қалбига поклик нурини жо қилиб кўкнинг зиёсидан баҳраманд бўлган ҳолда бу қасрга қадам ташласагина, унинг ҳаёти ташвишсиз, қайғусиз бўлади. Башарти у булоқдан, ўғринча сув ичиб, ташналигини қондирса, у қалб губоридан елкадаги қайғудан ҳоли бўлиш ўрнига, унга ўн баробар қўшилади, ҳатто умрининг заволи бўлади. Тўпلامдаги асар “Қайғусиз қаср”да шу ҳақиқат ўз инкишофини топган.

Ёзувчи буни покдамон қиз Комила қисматида очиб беради. Унинг олти акаси бўлиб, улар унинг атрофидаги олти қалъа эди. Шундан “Комиланинг дугоналари севиш-севилиш деб атал-миш ёшлик боғининг хилват тўқайзорларига бош суққанлари ҳам учрар, аммо бундай саргузаинглар Комила учун муҳаббат ҳақидаги китобдай ёки кинодай, ширин эртақдай бир нарса эди, холос. Кўнгил шу боққа талпинса-да, аммо киришга иложсиз – ўз ёшлигининг бундай кемтик қисматини мағрурлик пардаси ила ёпган эди”. Ҳаё пардасида вояга етган қиз ўзининг ҳаёли-қасри, ўзи ном қўйиб олган “Қайғусиз қаср” орзусида яшади. Надоматлар бўлсинки, у бунга муяссар бўлмади. Уни тақдир “Гуляга уйланаман, уни отам олиб бер-

маса, Надя (Нодира) бор, деб режа тузиб юрган мансабдор Карим Солиевичнинг эрка ўгли Ўктамга рўпара қилди. Комила уйда ўзгача тарбия кўргани учун бор-борлиги билан ўзини оилага фидо қилди. Лекин буни Ўктам қадрламади. У ҳамон ўша шалақ юришини ташламади. Бу ҳол Комиланинг кўнглини ўкситарди. Унинг қалби меҳр, қадрга ташна эди. У қалб ташналигини эрининг ўртоғи Мансурдан топгандай бўлди. Аввалига эрининг тутган ишига қасдма-қасдга ташланган қадам, кейинчалик эса ташналикни қондириш воситасига айланди. Лекин Комила бу қилмишини ҳар қанча оқламасин, бу хиёнат эди. Оила ва акаларининг шаънини ерга уриш, юзини ерга қаратиш, шунингдек, болаларига нисбатан қабоҳатликдир”. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, бу нарса жазосиз қолмайди.

Навбатдаги қалб ташналигини ўгринча қондириш учун Чимёндаги аммасиникига бориш баҳонасида шаҳардан ташқаридаги ўрикзорга боришганда, Комила азонда булоққа ювинишга кетган чоғи номаълум шахслар Мансурни ўлдириб кетишади. Қисса худди мана шу воқеадан бошланади. Китобхон қотилларнинг кимлигини билишга қанчалик қизиқса, Комила тақдири нима бўлишини ўйлаб, шунчалик ҳаяжонга тушади. Чунки Мансур машинасидан топилган аёл соч толаси билан ўрикзордаги тўшакдан топилган соч толаси айнан эканлиги аниқлагач, у ниҳоятда қалтис ва номусли вазиятга тушиб қолганди. Ёзувчи қиссанинг охиригача қотилларнинг кимлигини, Мансурнинг ўлими қандай рўй берганини сир тутлади. Комиланинг номус доғини қандай ювиш, яъни туйғуларга эрк беришнинг оқибатини қандай яшириш йўлида тортган изтиробларидан шунчалик ҳаяжонга тушади. Оқибатда китобхонни асар бошида бошлаган ҳаяжони, қисса ниҳоясида ечилган тугундан кейин босилади. Демак, ёзувчи детектив йўналиш сирларини яхши ўзлаштириб, маҳорат кўрсатган.

Мансур Олимов жуда катта жинойткор Николай Семёновнинг хилватдаги навбатдаги қотиллиги гувоҳи бўлганидан ўлим топади. Сиртдан қараганда, Мансурнинг ўлими тасодифдек туюлади. Аслида, ундай эмас. Ҳаётнинг дастлабки поғоналаридаёқ хиёнат йўлига кирганлигининг жазосидир. Комила эса виждон азобига, номусига дош беролмай, ўзини Шохимардон кўлига ташлаб ҳалок қилади. Демак, ҳар қандай нопоклик умрнинг заволидир.

Қиссалар мана шундай умуминсоний ахлоқий масалалар илгари сурилганлиги билан маънавият дунёсига қўшилган муҳим ҳисса ва катта аҳамиятга моликдир.

Тегириш саволлари:

1. Детектив асарлар қандай хусусиятга эга?
2. “Йўлбарс терисини ёпинган тулкилар” қиссасида сирли воқеалар қандай ечилади?
3. Нима учун жиноятни ечиш калити тафаккур деб аталади?
4. Терговчи Халиловнинг хатоси нимада?
5. Ғарб детектив асарлардан миллий детектив асарларининг фарқи нимада?
6. “Латофат” дўконидаги қатл” қиссасининг камчилиги нимада?
7. Индуктив билан детектив методларининг фарқи нимада?
8. Абдумўмин образида ёзувчи қандай ғояни илгари сурган?
9. Комила қисматининг аҳамияти нимада?

Таянч тушунчалар

Детектив – лотинча – фош этиш; инглизча – очилиш, жосус деган маънони англатади.

Дедуктив – умумий ҳолатдан хусусий ҳолатга ўтиб муҳокама юритиш.

Индуктив – жузъий ҳодисалардан умумий натижа чиқариш; айрим фактлардан умумий хулосага келиш.

V БОБ. БУГУНГИ ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ДАВР, ТАРИХ, ЗАМОН МАСАЛАСИ ВА ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР

Ҳар бир давр ўз муаммоси, концепцияси, поэзияси ва қиёфасига эга бўлади. Бу ҳол нафақат одам, балки жамият фаолиятига ҳам таъсир қилиб, унинг йўналишини ҳам белгилайди. Маълумки, ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш инсон фаолиятисиз кечмайди. Бу ўзгаришлар, яратишлар инсон саъй-ҳаракати, унинг дунёқараши, концепциясига боғлиқ. Академик Д. С. Лихачев қайд этгандек, “давр инсонни четлаб, ҳеч нарса ярата олмайди. Давр инсон ва унинг мақсади орқали тасвир омилига айланади. Бунда у ҳар кимга ҳар хил таъсир этади. Чунки турли даврда инсонларнинг жамиятда тутган ўрни турличадир”¹. Бу жараёндаги ютуқ ва камчиликларни, сиёсий маърифий ва маънавий қарашларни инсон қалб туғёнисиз, изтиробсиз, маънавий дунёсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон – бу умумий тушунча. Инсон деганда биз кўпроқ унда мужассамлашган умуминсоний, абадиятга дахлдор томонларни назарда тутамиз. Бундай томонлардан бири ва энг муҳими – тафаккур. Инсон тафаккурида ўзгариш бўлмас экан, ҳеч бир ижтимоий нарсада ўзгариш бўлиши душвордир. Инсон тафаккуридаги ўзгариш давр ва жамиятдаги ўзгариш таъсирида бўлиши табиий ҳол, ўз навбатида, жамиятнинг тўғри йўналишини белгилаш билан бирга, ўзининг ҳаётдаги ўрни ва мавқеини ҳам намоён ҳамда инсоният диққатини жалб қилади. Бу нарса ўзбек романларида ўз ифодасини топяпти. Демак, уларда воқеа-ҳодисалар эмас, инсоннинг ўзи, унинг ўй-фикрлари, аламлари, изтироблари, руҳияти, руҳий олами етакчилик қиляпти, тасвирланяпти, очиб бериляпти.

¹ Лихачев Д. С. Текстология: На материалах русской литературы X – XV веков. – Л., 1983. с.37.

5.1. Давр, муҳит ва инсон фожиасининг бадий ифодаси

Режа:

1. Туркий қавмдагиларни дўст-биродар бўлишининг туб асослари.
2. Шафқатсизлик ва унинг бадий ифодаси.
3. Фожийликнинг моҳияти.
4. Жамиятдаги адолатсизликнинг бадий талқини
5. Ботир фирқа коммунист раҳбарларнинг умумлашма тими-соли эканлиги.
6. Туйғулари поймол қилинганлар қисматининг бадий тасвири.
7. Эътиқод масаласи ва унинг бадий ифодаси.
8. Инсон ва давр муаммоси.

Адабиёт:

- Адабий турлар ва жанрлар. – Т.: Фан, 1991.
Ҳ. Каримов. Инсон ва давр. – Т.: Фан, 1992.
Ҳ. Каримов. Шукур Холмирзаев. – Т.: “Қатортол”, “Қамолот”, 1999.
Х. Каримов. Наср бахшиси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.
И. Мирзаев. Насримиз бадий олами. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1991.
У. Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000

Роман “замондан озикланади, замон эса ундан ўз қиёфасини кидиради, унинг воситасида ўзини янада яхшироқ англашга ҳаракат қилади”¹. Бу айти ҳақиқатдир. Чунки романда замон ва давр қиёфаси ўз ифодасини топади. Бу ерда замоннинг замирида инсонлар ётгани, тадқиқотчи шуни назарда тутгани аниқ. Тоғай Муроднинг романларини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади. Унинг “Отамдан қолган далалар” романида муҳим бир ҳаётий ва фалсафий ҳақиқат ёрқин бадий акс эттирилган.

Фарғонага руслар кириб келмасдан аввал романнинг бош қаҳрамони Дехқонқулнинг бобоси Жамолиддин бировга қуллуқ, хизмат қилишга ор қиладиган имонли, чапдаст, жўмард киши бўлган. Битта у эмас, бошқалар ҳам шун-

¹ Зондиев А. Тропы времени. – М., 1984. Стр. 3 – 4.

дай табиатга эга бўлишган. Ғайридинларни ҳеч қачон эл бўлмаслигини қадимдан билишган, шундан улардан ўзларини олиб қочишган. Имони бут бўлгани сабабли ҳаром-ҳаришдан ўзларини олиб қочишган. Жамолиддин кетмон даласида ғайриддин жуда шармандали алфозда ётганлиги учун у ерни ҳаром санаб, шунча меҳнати зое кетишига қарамай, уни тарк этади.

Жамолиддин кетмоннинг бу тутган ишида катта рамзийлик ва умумлашма фикр бор. Ер ва сувни пок тутишлик, инсон жисмини пок тутишлик демақдир. Пок тандаги руҳ ҳам пок бўлади. Шундан қадимда ер ва сувни қадрлашган, у катта қадрият ҳисобланган. Жамолиддин кетмоннинг тутган иши, яъни макруҳ қилинган ерни тарк этиши, сувни булғанишига эътирози соф мусулмон кишининг тутган ишидир. Чунки “Қуръон”нинг “Ол-и Имрон” сурасида: “Эй, мўминлар, ўзларингизни қўйиб, мунофиқларни сирдош дўст тутманглар! Улар сизларга зарар етказишда кучларини аямайдилар ва ёмон ҳолга тушишингизни орзу қиладилар. Уларнинг сизларни ёмон кўришлари оғизларидан ошкор бўлади. Дилларидаги адоватлари эса янада каттарокдир” (118-оят). “Қуфрга қарши курашда суғлашмангиз! Агар иймон эгалари бўлсангизлар, сизлар устун бўлгувчидирсизлар” (135-оят).

Бу фалсафий ва ҳаётий ҳақиқатга аждодларимиз ҳамда ота-боболаримиз амал қилишган. Шундан туркий қавмдагилар дўст-биродар бўлишган, бир-бирини қўллаб қувватлашган. Бу ҳол, айниқса, оддий меҳнаткаш халқ орасида кучли бўлган. Чунки улар Қуръон, ҳадислар рукнига амал қилишган. Жамолиддин кетмон ўз даласини ташлаб, бошқа экин битадиган ер қидирганда, тополмайди. Бари ер кетмон кўрмаган бўлади. “Шунда, Қурбон қорақирғиз ўз даласини беради. – Ана, ол, ўзбек”, – дейди. Қорақирғиз қирларда мол боқади. Ўзбек дашт-далада экин экади.

Бобомиз Қурбон қорақирғизни қуруқ қўймайин Дея, қўйини кавлайди.

Қурбон қорақирғиз бобомиз билагидан ушлайди.

– Тек ўтир, ўзбек, тек ўтир, – дейди. Ўзбек қўйнида бўлди нима, қирғиз қўйнида бўлди нима”¹. Бу ҳол бугунги кунда, вазиятда кишини ўйлашга, ундан маълум бир хулоса чиқаришга

¹ Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Т.: Шарқ, 1999. 20-бет (бушдан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган ва фақат бети кўрсатилади).

даъват этади. Инсоннинг жўмардлиги, Ватанга садоқати гап-сўзи билан эмас, бажарган аъмоли ва фаолияти билан белгиланади. Романда ҳаётий ҳақиқат ўзининг бадиий инъикосини топган. Биринчи бобда биз оқподшоларнинг юртимиз, халқимиз бошига солган кирдикорларини кўриб халқимизнинг фожиавий тарихининг бир саҳифасини varaқласак, иккинчи бобда эса кизилларнинг халқ устидан мутлақ ҳукмронлиги ва сиёсатнинг туб моҳиятини англаймиз. Бу ҳолни биз Ақраб аъмоли ва фаолиятдан огоҳ бўламиз.

Ақраб шўроларнинг кимлигини англагач, биринчи кундан бошлаб қўлига қуроли олиб, Ватанининг мустақиллиги учун курашади. Лекин виждонига куя тушган Нормурод фаолларнинг “хизмати” туфайли қўлга тушади. Йўлда қизилларнинг бошлиғи Чанишев билан шундай суҳбат бўлади: “Чанишев! – дейди. – Ўзи мени қаёққа олиб кетяпсан? – Юрчига. – Ундан кейинчи? – Тошкентга. – Тошкентдан кейин-чи? – Ўрусияга”.

Бу савол-жавобдан кейин Ақраб Чанишевдан ўзини шу ерда отишини илтимос қилади ва унга қарата шундай дейди: “... Чанишев! Сен мени Ўрусияга олиб борасан-да, пақиллатиб отиб ташлайсан. Қайси бир ўрага кафансиз кўмиб ташлайсан. Ватан гадоси – кафан гадоси бўлиб ўламан. Кафансиз ким эл-юртимга олиб келиб кўмади? Кафансиз ўлигим ит ўликдайин Ўрусияда қолиб кетади! Ана ундай кейин, бола-бақрам қаерларга бориб отамлаб йиғлайди? Бола-бақрам қайси мозорим бошига бориб йиғлайди? Бола-бақрам улуғ айём кунларда қайси мозоримга чироқ кўяди? Шундай экан, отарман бўлсанг, мана кўкрак – от! Лекин ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам, ўз юртимда шаҳид бўлайин! Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!” (45-бет). Ақрабнинг бу жўмардлиги ва Ватан тупроғини муқаддас билишига полковник Чанишев ҳам тан беради. У шундай дейди: “... Мен сени бир йўлтўсар деб эшитиб эдим. Бир каллакесар деб эшитиб эдим. Бир ваҳший деб эшитиб эдим. Сени энди билдим. Ақраб кўрбоши, сен асл жигит экансан, асл жигит!” (48-бет).

Инсоний фожа турли асосларда вужудга келади. Буларнинг ичида энг даҳшатлиси, имонсизлик, ўз манфаати йўлида қилинган саъй-ҳаракат, инсонга беписандлик билан қараш оқибатида қалбнинг, ўзгаларнинг озор топишидир. Мактаб директори образида мазкур ҳақиқат ўз ифодасини топган. Унга нсм ҳам берилмаган. Ёзувчи бунни атайлиб қилган. Бу билан

аксар директорлар шу тоифадаги шахслар деган ғояни илгари сурган. Бу ғоя ҳақиқатдир.

Тоталитар тузумда, одатда, бешинчи синфдан бошлаб пахта фронтига сафарбар этиларди. Ўнинчи синф болаларининг ўқиш нима бўлади, деб берган саволига “Пахтазор дафтаринг бўлади, ғўзалар хуснихатинг бўлади”, – деган жавоб олади. Давр мафкураси ва сиёсати ҳаётга қанчалик сингиб кетганлиги шу одамнинг гап-сўзи, хатти-ҳаракати орқали англатилади.

Болаларни пахтага машинада олиб кетаётганда, кабинадан машина пиллапоясига чиқиб: “Ўртоқлар, ўлан-лапарлар айтманглар! Партия-совет кўшиқларидан айтинглар”, – дейди. У қандай гап гапирса, ўз тилидан эмас, албатта, марказ-бюродан, район, партия комитети биринчи секретари Мавлонов тилидан гапиради.

Директор ҳеч бир ўқувчининг қисматини ўйламайди, улар учун қайғурмайди. Буни сезган пахтакорлар ёрдамчиларга ўлигини ташлаб олишади. Далада нима юмуш бўлса, бригадир директор олдига келади. “Пахта ортишга учта бола беринг. Пахта туширишга иккита бола беринг. Дори сепишга битта бола беринг”, – дейди. Директор бундай ишларга оз терувчиларни жўнатади. Самолётга йўл кўрсатувчиликка одам сўраганда, унга бешинчи синф ўқувчиси Дехқонбой Жамолидиновни беради. Директор билан ўқитувчилар ўртасида шундай гап кетади: “Ўртоқ директор, энди болани дори сепилувчи далага юбориб бўлмайди. Онасини биласиз – кимсан Болхин теримчи. – Болхин бўлса нима бўпти? – дейди директоримиз.

– Болхин теримчи обрў-эътиборли аёл. Болага бир нима бўлиб қолса, онасидан балога қоласиз” (66-бет).

Улар болаларга бир нима бўлишини, яъни оқибати фожиа эканлигини билишади. Билишган ҳолда норасидаларни шу юмушга раво кўришади. Айниқса, Дехқонқулнинг ўрнига қайси болани юборишни маслаҳат қилишган ўрнини ўқиб, киши титраб кетади. “– Чўлибоев Зиёд? – Бир қари онаси бор. Директоримиз шаҳодат бармоғини нишлади. – Ана шу бўлади! – деди” (66 – 67-бетлар). Бу ҳол қабохатликдан бошқа нарса эмас.

Зиёд дори сепилган пахтазорда ҳушидан кетиб, ётиб қолади ва бир кун ётиб, оламдан ўтади. Бунга унинг ўзини айбдорга, яъни дори сепилган майдонда ухлаб қолганга чиқаришади.

Зиёдниг онасини у ётиб қолган пахтазордан бирон-бир нима топаманми деган илинжда майдонга термулиши, тикилиши ва “Зиёд-у-у-у, Зиёд-у-у-у” деб чақиришида ҳам катта маъно бор. Бу чақириш адолатсизликдан зардобга тўлган қалбнинг нидосидир.

Инсон ўзи билган, тажрибадан ўтказган, ҳақлигига юз фоиз ишонган нарсасини асослаш ўрнига унинг тамом тескариси айтилса, ўшани бажариш, катта иқтисодий зарар келтиришни билган ҳолда ижро этишга қаришиш катта фожиадир. Чунки бунда инсон жисми эмас, руҳи, қалби ҳам лат ейди. Маълумки, одам жисмини даволаса бўлади, руҳ, қалбнинг иши қийиндир. Бу ҳол тоталитар жамиятнинг ёрқин кўринишидир.

Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, уни инсон деб тан олишига имкон берадиган туйғулардан бири ва асосийси ғурурдир. Бу фазилатнинг йўқлиги эса инсоний иллатларнинг урчишига шароит ва муҳит ролини ўтайди. Ғурури йўқ мисоли темир одамга ўхшайди. Ўзи қилиши лозим бўлган ишни, буюрилган юмушни қойилмақом қилиб бажаради. Эвазига ҳеч нарса сўрамайди. Темир одам учун заряд кифоя қилгандек, ғурури йўқ одам учун эса тирикчилиги ўтса бўлди. Учинчи авлод – Деҳқонқул – шундай одам. Ғурури йўқ одамда инсоний шаън ҳам бўлмайди. Колхоз раиси тўй келган кун Деҳқонқулни ўғлидан сўратади. У даладан келгач, раис уйига чиқади. Ўзаро шундай гап-сўз кечади: “Ҳа-а-а, чақирган экансиз, Раис бова?

– Чақирибман? Қачон? Э, ҳа-а, бугун Деҳқонобдаги қуда бўлмишлар иккита фотиҳа кўй ташлаб кетиб эди. Шу кўйнинг бировини сўйиб, район катталарини чақирайин дедим.

– Ўзимга айтинг эди, даладан вақтлороқ келиб, сўйиб берар эдим,

– Бўлди-бўлди, Клара Ходжаеванинг шопирига сўйдирдим. Ўзимиз сўйиб, ўзимиз еб ётибмиз... Бўпти, Деҳқонқул ака, – деди раисимиз” (118-бет).

Раис уни на ичкарига, на чойга таклиф қилади. Хонадондагиларга ош-нон қўйишни буюрмайди. Деҳқонқул бўлса буни кўнглига олмайди.

Бир куни раис яна Деҳқонқулнинг кўлига гўшт тутқзади ва уйидагилар меҳмонбоп овқат қилишини, ўзи кетиб қолмасдан қарабини айтади. Деҳқонқул ярим кечада туз тотмасдан оч ҳолда уйига келади. Шунда ҳам ўзини кадр-қимматини ўйламайди, инсоний шаъни топталганидан виждони қийналмайди.

Ўринсиз жойда эса ўзининг “гурурини” кўрсатади. Аёлининг гапи билан Дехқонкул шляпа олгани район марказидаги универмагга келади. Сотувчи қизлар унга ҳайрон бўлиб қарашади. Қизлардан шляпани кўрсатишни сўраганда, улар қайси размердан дейишади. Билмагач, бир нечтасини олди-га қўяди. Нархининг беш сўмлигини эшитиб, Дехқонкул бир чўчиб тушади. Олмай қайтмоқчи бўлади. Яна бир сўмлик пуллари қайта-қайта санаб сотувчи қизга тутади. Бахмалга кўзи тушгач, унинг нархини сўрайди. “Олмасангиз нима қиласиз... Беш сўмлик шляпани кўриб юрагингиз ёрилиб кетай деди-ю... Сўзана қиммат, эллик сўм”, деганига хотини ун олиб келишига берган пулига сўзанани олади ва магазиннинг бир бурчагига ўтириб, ўртасидан иккига бўлади-да, оёғига пайтава қилиб ўраб, этигини кияди. Қилган ишидан ғурурланади. Мазкур роман ҳақида тақриз ёзган адабиётшунослар Дехқонкулда инсоний ғурур сўнмаган. Бу мана шу ўринда яққол ўз исботини топган, деб унинг мазкур ишини оқлашади. Лекин бу тўғри эмас. Чунки оила иқтисодига, бюджетига, болалари ризқига зарар келтирадиган ҳар қандай фаолият ижобий саналмайди. Оилани қақшатиш эвазига, унинг рихси ҳисобига бойваччаллик қилиш, ўзининг иқтисодий қудратини кўрсатиб қўйишлик орқали ғурурланиш бу ғурурланиш эмас, юмшоқ қилиб айтганда, ахлоқлик, тўғрироғи, тентакликдир.

Кишининг касб-кори, лавозими, бажарган юмуши, у истайдими, йўқми, табиатида ўз тамғасини қолдиради. Маълумки, кечаги тузумда пахта инсондан ҳам устун қўйилган. Дехқонкулнинг вазифаси эса пахтакор. Вазифаси табиатига шу қадар синганки, у ўз оиласи, фарзандларидан ҳам пахтани устун қўяди. Болаларига кўрсатмаган меҳрни пахтага кўрсатади, болаларига қилмаган парваришни пахтага қилади. У ҳатто хотини ўзига ўт қўйиб, ўлим билан олишиб ётганда ҳам, пахтасини ўйлайди. Бош шифокорнинг “Куйганлар учун алоҳида касалхоналар бор, Москвада бор, яқин десанг, Душанбедаям бор. Касалингни олиб кет, биз бошқа сақлаб туrolмай-миз”, – деганига. “Эб-е, у нима деганингиз? Қаёққа олиб кетаман? Қандай олиб кетаман?.. Буёғи ура-ура пахта бўлса. Пахта нима бўлади?” – деб жавоб беради.

Тоғай Муроднинг маҳорати шундаки, инсоннинг инсонча яшамаган ҳолатларини, яъни катта инсоний фожиани шунчаки баён-ҳикоя қилмайди, тасвирда кўрсатади, деталларда асос-

лайди ва моҳият касб этади. Бир куни Дехқонқулнинг кўзи хотинининг ўнг қўлтиғи остига тушади. Кўйлаги қизил бўлса-да, қўлтигининг тағи олачалиқ ок эди. У қўлтигининг остига ок ямоқ солганмикан деб ўйлайди. Тикилиб қараса, чанг аралаш, кир аралаш тер экан. Чунки бошқа кийими йўғидан далада ҳам бир кўйлақда, уйда ҳам шу кўйлақда юради, тунда ҳам шу кўйлақда ётади. Яна бир куни бошини билагига олганда, аёлининг сочидан бутифос ҳиди келади. У ҳайрон. Ҳали далага бутифос сепилмаган бўлса, ҳид қаердан? Ўйлай-ўйлай топади: “Аёлим Жарарикдан молга ўт олиб келади. Ўтни бошида кўтариб келади. Бу ҳид ўтган йили сепилиб, ҳалиям ўтларда ётмиш бутифос ҳиди бўлди”. Кўйлақ, тер, бутифос деталлари ҳолат, вазиятни кучайтиради, фожиаликнинг асл сабабига аниқлик киритади. Ёзувчи бу билан чекланиб қолмайди. Бешиқдаги битиклар орқали янада ойдинлаштиради. Адиб бежизга “Бешиқдаги битиклар” демайди. Бешиқ рамзий маънога эга. У – ҳаёт рамзи, инсон умри рамзи, у яшаган, истиқомат қилган муҳитнинг рамзи. Мана битикларда нима дейилган. “Дунёга келиб нима кўрдим? – Бешиқ кўрдим... – Дунё кўриб нени кўрдим? – Ғўза кўрдим, пахта кўрдим. Кун кўрдим – ғўза кўрдим. Тун кўрдим – бешиқ кўрдим. Бешиқ мазорим бўлди, дала мазористоним бўлди”. Бу изтироб туфайли зардобга тўлган қалб нидоси – бутун ҳаётининг кундалигидир.

Ёлғончилик асосига қурилган жамиятнинг бутун фаолиятида – яхшилик йўлидагига ҳам, ёмонлик йўлидагига ҳам ёлғон аралашади. Адиб бу ҳақиқатни жуда усталик билан акс эттиради. Дехқонқулга машъал бригадир сифатида кинога олиш учун киночилар келиши хабарини беришади. Дехқонқул меҳмонларнинг иззатини жойига қўйиш учун бозорга тушади. Мева-чева олади. Уйга келганда, болалари анор беринг, помидор беринг (хурмони помидор дейишади), деб атрофини ўраб олишади. Дехқонқул барчасини урушиб, туртиб, олиб келган майда пистасидан бериб даф қилади-ю, олиб келган нарсаларини ошхонага қўйиб, кулфлаб қўяди. Лекин ўғли Нодир ойнадан тушиб, иккита хурмони олиб кочади. Дехқонқул кувиб сшиб олиб, хурмони тортиб олади ва уриб оғзи-бурнини қон қилади. Бу воқеани ўқиган кишининг бадани титраб кетади ва Дехқонқулнинг одамийлик шаънига лаънат ўқийди, бу билан тўғри қилади. Лекин ёзувчининг нияти фақат бу билан чекланмайди. Чунки бадий асар воқелиги ҳаётдаги шунчаки жўн

воқелик эмас. Маълум мақсадга бўйсундирилган, замирида маълум гоё ётган воқеадир. Буни турмуш оғирлигидан деб билиш нотўғридир.

Асарларда фақат одамларнинг турмушининг оғирлигини тасвирлаш орқали жамиятни қоралаш йўлидан бормасдан, шундай эканлигининг асл моҳиятини очиб бериш борасида тузумнинг асл қиёфаси инкишоф қилинса, ижтимоий салмоғи ошиб, бугунги кун учун ҳам аҳамиятга эга бўларди. Шулардан биттаси ёлғонга орқа қилиш орқали жамиятнинг афзаллигини кўрсатишдир. Юқорида айтганимиздек, ёлғон сохта фаровонликни кўрсатишда қанчалик унумли хизмат қилса, йўқ жиноятни юзага келтиришда шунчалик хизмат қилади.

Дехқонкулни кино қилишганда, “унинг ҳовлисига Норбой чавандоз отини олиб келиб боғлаб кетиб, Чори магазин мудири “Волга” машинасини қўйиб кетиб, бадавлат хонадонга айлантиришган бўлса, орадан кўп ўтмай худди шундай ёлғон туфайли, бригадирликни пора эвазига сотиб олган ва пахта сотиб бойиган жиноятчи сифатида саккиз йилга кесилади”. Бу борадаги кўп воқеалар, сўроқ қилиш муносабати билан айтилган ҳодисалар, инсон жисмига азоб бериш, хўрлаш, шаънини булгаш ўринлари ҳақиқий инсоний фожиадир.

Романда ҳамма эътибор бермайдиган, ҳамма англаб ололмайдиган жуда катта фалсафий ҳақиқат ифодаланган. Бу ҳам бўлса, замон, муҳит ўзгарган сайин, одамлардаги ғурур, жўмардлик хусусиятларини пасайиб, ҳамиятсизликни кучайиши, бўйсинувчанликнинг ортиши. Дехқонкулнинг бобоси Жамолиддин, отаси Ахраблар – тамом бошқа одамлар. Улар ёт одамларга бўйин эгмай, бўйсунмай фоний дунёни тарк этишди. Дехқонкул ҳамма нарсага бўйсунди, яъни ижтимоийлашди. Бу катта инсоний фожиадир. Ундан кўра, онаси Болхин теримчи ўз қиёфасини йўқотмаган. Чунки у – иккинчи давр одами. Дехқонкул селни кўкраги билан тўсиб қолмоқчи бўлиб, ўзи бир ўлимдан қолган-да, ўгли икки дунёда ҳам айта олмайдиган гапни айтади: “Ҳа, пахталарингга қиёмат келсин-а, пахталарингга қиёматгина келсин-а! Мен пахта деб нима бўлдим? Бир беланги бўлдим! Ўлапам ўттиз сўм пенсия!” (92-бет). Бу кечаги пахтакорнинг ботиний нидосидир.

“Бу дунёда ўлиб бўлмайти” романида мустақиллик арафасидаги парокандалик, эътиқодсизлик, сурбетлик ўз ифодасини топади. Ёзувчи мазкур романида ҳам ўз услубига содиқ қолиб,

воқеаларни ҳикоя қилмайди, уни бор кўриниши билан тасвирлайди. Ўзидан ҳеч нарса кўшмайди, унга муносабат билдирмайди. Барча қаҳрамонлари зиммасига юклайди. Уларнинг хатти-ҳаракати, ўйлаш тарзи, атроф-муҳит ва одамларга муносабати – ҳамма-ҳаммаси соф ўзбекона. Вазиятни кучайтириш, уни драматик ҳолга олиб келиш, қаҳрамонларининг ўзига хослигини кўрсатиш, шунингдек, қалб диалектикасини очиш, ирода кучини кўрсатиш учун қўлланилган деталлар ҳам соф, миллий. Шундан қаҳрамонлари киши кўз ўнгида нақшланиб қолади ва ҳаётнинг фожиавий моҳияти ойдинлашади.

Романнинг бош қаҳрамони – Ботир фирқа. Асар шу одамнинг фаолиятидан бошланади. У тумандан келиб, колхоз идораси томига чиқиб, қоравулга одамларни йиғишини айтади. Одамлар нарвон пойига йиғилишгач, томдан тушиб, виқор билан уларга: “Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботир фирқа бўлдим! Айни вақтда, қишлоқ шўросини раисиди бўлдим! – Кимда-ким мени Ботир фирқа демас экан, ўзидан кўрсин!”¹ – дейди. Кейинчалик у ҳатто фирқа демаганларни моддий жазолайди. Ботирнинг тутган иши битта ўзига хос бўлмаганлиги учун ўша давр манзараси яққол номаён қилади. Тўғрироғи, адиб Ботир фирқа фаолиятида, унинг нигоҳи орқали социализм деб аталмиш бутун жамиятнинг тадрижини чизиб беради.

30-йиллардаги очарчилик ҳақида кўп эшитганмиз ва ўқиганмиз. Лекин романдаги оч боласининг нобуд бўлмаслиги учун кимнингдир қўлга топшириш ниятида йўлга чиққан онанинг кўринган кимсага “Мана шу қизалоқни олиб кетинг”, – деб қилган илтижосига ҳеч ким кулоқ осмаслиги, боланинг “нон” деб қилган хархашасига иложини қилолмаган онанинг нима қилишини билмай, беихтиёр: “Ўчир, бозори касод! Сидирға ўтир, бозори касод, сидирға ўтир”, – деб койишларини ўқиб, киши “дод” деб юборгиси келади. Чунки бу ҳолатда нафақат очарчилик, балки жамиятдаги адолатсизлик ҳам ўз ифодасини топган. Бу зорқақшаган аёл Мирзахўжабойнинг беваси Зайнаб эди. Бу манзара совет ҳукумати пайтида ўз ақл идроки, тадбиркорлиги, ишчанлиги туфайли бойиган, ўзига тўқ бўлган одамлар бошига тушган савдонинг ҳосиласидир.

¹ Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди. – Т.: Шарк, 2001й. 6 – 7-бетлар.

Очарчилик туфайли оммавий ўлим бошланди. Ботир фирқа бу ҳолнинг чорасини топиш учун юқорига мурожаат қилди. Улар ёрдам беришга ваъда беришди. Ҳақиқатан ҳам, учта НКВД ходими полуторки миниб ёрдамга келди. Улар фаолларга қарата: “Сизлар қанчалик кўп ёрдам берсангиз, биз очарчиликни шунчалик тез тугатамиз. Биз бу борада етарли тажрибага эгамиз, биз жуда қисқа муддат ичида Украинада очарчиликка нуқта қўйиб келдик!” – дейди. Бу гапдан сўнг кишининг кўнгли сал ёришгандай бўлади. Лекин салдан кейин уларнинг тутган ишларини кўриб, ё, алҳазар, деб ёқа ушлайсиз. Бу ходимлар ўр-жар, сой-қирларни кезиб, қишлоқ чеккасидаги ҳовузни танлашди ва ўз полуторкасида кўчадаги, уйлардаги ўликларни, ҳатто очликдан сулайиб қолганларни олиб келиб ҳовузга ташлай бошлашди. Уларнинг шундай килаётганини Ботир фирқа навбатдаги “ўликни” таниб қолганлигидан кейин билди. У Мирзахўжабойнинг беваси Зайнаб эди. Ҳовузга тушиб қараса, у тирик, боласи ҳам ўлмаган эди. НКВД ходимлари билан шундай гап кечади: “Аммо-лекин... тирик-да, тирик! Ана бағридаги боласи-да тирик!... Шўро ҳукуматига ишчи кучи керак, ўртоқ командир, улар ҳали иш беради.

– Тушунаман, ўртоқ раис, тушунаман. Аммо улар барибир... ўлади-да, ўлади!” (19-бет).

Уларнинг Украинада тутган ишлари бундан-да баттар. Мазкур ходимларнинг назарида, бу ўлганлар – гуноҳкорлар. Чунки “Улар... совет ҳукуматига қарши очдан ўлганлар!” Бу гапни ўқиб кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсиз. Лекин ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз. Чунки ахлоқсизлар илгари сурган сиёсат шундай эди. Романда бу нарса ойдинлашади. Ботир фирқа “ўликлар”ни ҳовузга саржиндек тахлашига қарши. “Ахир, улар – одам”, – деб сал норозилик билдирган эди, командирнинг: “Ўртоқ раис, бу ҳақида буйруқ бор, буйруқ!.. Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз”, – деб овозини кўтарган эди, раис сесканиб кетади. Шоша-пиша “Ундай деманг, ундай деманг... – дея каловланди. – Ахир, мен... фирқаман, фирқа!

– Фирқа бўлсангиз, нега иккиланасиз? Ботир фирқа қаддини ростлаб, бошини тик тутиб... “Яшасин шўро ҳукумати! Шўро ҳукуматига шон-шарафлар бўлсин!” – деди тапталалик билан”. Бу ҳол раҳбар одамларимизнинг ҳақиқий қиёфаси кўзгуда акс

этганидир. Ҳа, у даврда шундай қилинмаса кун кўриш қийин эди. Романнинг шу ўринлари ўқилар экан, мустақилликнинг кадри намоён бўлади.

Инсонни ўзини тутолмайдиган ҳолатга олиб келадиган нарса унинг туйғуларининг топталиши ва адолатсизлик қилинишидир. Социализм дунёсида бу одатдаги ҳол эди. Романда бу ҳақиқат ниҳоятда ҳаётий ёритилган. Област газетаси ходими, истеъдодли журналист, шоир Мардиев редакция топшириғи билан командировкага бориб, об-ҳаво ёмонлашгани туфайли самолёт учмай, вақтида келолмайди. Редакциядагиларнинг барчаси пахтада эканлигидан, ўзининг ушланиб қолганлиги хусусида обком секретарини энг катта бошлиқ санаб, унга телеграмма жўнатади. Шу нарсани катта гуноҳ деб ҳисоблашиб, жамоат судида бу масала кўрилади-ю, у ҳар қанча кечирим сўраса ҳам, қулоқ солишмай “Ишдан ҳайдалсин!” – деб қарор қилишади. Бу борада ёзувчи ёзади: “Энди, Мардиев суд аҳлига қаради. Бежо-бежо қаради. Энди, чапарасталаб, чапарасталаб сўқди: – Унда, сен чиновниклар-ни!.. Чиновниклар тўнка! Чиновниклар баран! Чиновниклар чўчқа! Тфу, чиновниклар, тфу” (42-бет). Бу гапни жамоат суди обком секретари Ражабовга етказгани учун шахсан унинг буйруғи билан руҳий-асаб касалхонасига ётқазилади.

Маълумки, ҳаётда ҳар бир нарсанинг ҳисоб-китоби бор. “Қилмиш-қидирмиш”, – деб бекорга айтилмайди. Ражабов арзимас нарса билан, яъни бир оддий мухбир ўзига тенг кўриб мурожаат қилгани ҳамиятига тегиб, уни жиннига чиқарган бўлса, кейинчалик унинг ўзи росмана жинни бўлди ва Мардиев ётган жойга борди. Ёзувчи бу воқеа муносабати билан кўплаб туйғулари алданган инсонлар қисматини ёритиб берди.

Эътиқодли одамлар ўз қиёфасига эга бўлади. Ботир фирқа билан Ражабов ана шундай ўз қиёфасига эга одамлар. Улар коммунистик партияга жуда катта эътиқод қўйишган. Чунки истаимизми, йўқми, партия улар ҳаётида, шунингдек, одамлар турмушида ўзгаришлар ясаган. Тараққиётнинг ҳар жиҳатдан туб асоси саналган. Шундан эътиқодига садоқатини, инсонийлигини белгиловчи омил сифатида қўллаб-қувватлаш лозим. Бироқ коммунистик партиянинг юргизган асл сиёсатининг туб моҳиятини англаб етмасликлари уларнинг фожиасидир. Ёзувчи мазкур образлар орқали худди шу нарсани инкишоф

қилиши билан бугунги авлоднинг эътиқодсизлигига қарама-қарши қўяди. Бундай бўлишнинг туб асослари бор. Ёшлар коммунистик партия сиёсати, у қабул қилган қарорлар ҳақиқий ҳаёт билан уйғунлиги йўқлигини, аъмоли ҳаётий мантиққа зидлигини, амалда қўллаш тескари натижа беришини англаб етишган. Шундан уларнинг мазкур партия эътиқодлари суст ва заифдир.

Адиб романнинг номига ҳам ўзининг фалсафий ғоясини сингдирган. Асарнинг бир ўрнида Ботир фирқа шундай дейди: "...Ор-номуссизга эл-юрт тақдирини топшириб бўладими? Юз-ғурусиз одамга эл-юрт ихтиёрини бериб бўладими?" (129-бет).

Мустақиллик арафасида ҳаёт ўз меҳваридан чиқиб, барча нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Энг фожиали томони инсоний меҳр-оқибат, кадр-қиммат сусайди, инсон қадрсизланди. Социализм даврида инсоннинг ўзи эмас, меҳнати қадрланган бўлса, энди унинг даромадига қараб кимлиги белгиланди. Энг ачинарлиси, ҳалол меҳнат қилганлар, кечаги жамият таракқиётига муҳим ҳисса қўшганлар, ўз эътиқодига собит инсонлар ҳеч ким бўлмай қолди. Тириклигида шундай қадрсиз бўлган инсоннинг ўлигига бўладиган муносабатдан чўчиш туйғуси ҳам бу дунёда ўлмасликка даъватдир. Бу унинг иккинчи маъносидир. Унинг яна учинчи маъноси ҳам бор. Истиқлолдан сўнг юртнинг жамоли ўзгарди, кўп йиллардан бери маънавий ва руҳий эзилган халқнинг қадди тикланди. Унинг келажаги порлоқ. Демак, шундай дунёга муяссар бўлганда ўлиб бўладими?

Роман жуда катта фалсафий умумлашма ва рамзийлик билан нихоя топади. Бир куни ҳокимиятдан қўнғирок қилишди. Ҳокимият олдидан Буюк ипак йўли ўтишини, шундан унинг олдидаги чинорларни олиб ташлаш учун оқсоқолларнинг оқ фотиҳаси зарурлигини айтишади. Ботир фирқа орденларини тақиб боради. Бу борада ёзувчи ёзади: "Ботир фирқанинг жони ачиди. Ботир фирқанинг тани куйди. Ботир фирқанинг тани-жони... шодланди.

– Ўртоқ Рашидов... дея энтиқди. – Шароф Рашидович биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди. Буюк ипак йўли!... биз яратган боғлар... Буюк ипак йўли бўлди. Буюк ипак йўли!" Бу ўринда жуда катта ҳақиқат очиб берилляпти. Бу ҳам бўлса, ҳар қандай янгилик, ҳар қандай таракқиёт ўз-ўзидан пайдо

бўлмай, у эскининг заминида юзага келади. Шундан ўтмишга ҳадеб тош отабериш, у қадар мантиқли эмас. Шунингдек, бизда янгилик кўпинча ҳаётда ўз қадрини йўқотмаган, яшашга ҳақли бўлган нарсаларни бузиш эвазига бўладики, бу нарсани ҳам оқлаб бўлмайди. Чинорларнинг йиқитилиши шунга ишорадир. Шунингдек, ҳалоллик, тўғрилиқ, диёнатли йўл улуг йўлдир. Барча эзгу ишларга шу йўл олиб боради. Чунки бу йўлдан юрувчилар имонли шахслардир. Ботир фирқа шундай шахсдир. Лекин асарнинг сўнгги бобларида ўта интеллектуаллашиш ўзини оқламаган. Қаҳрамон мантиғига мос эмас. Маълумки, Ботир фирқа ўзи чаласавод. Бор-йўғи партия курсларини битирган. Шундай одамни “XVI аср бошларида Москвада буюк княз Василий III Псков оқсоқоли Филофейдан бир қатор мурожаатномалар олди” ҳақидаги маълумотлар, ундан кейинги фикрлар, Иван Грозний хусусидаги ҳақиқатлар, айниқса, унча-мунча тиббиёт олими билмайдиган “суицид” ҳақидаги мулоҳазалари кишини ишонтирмайди. Бу ўринларда қаҳрамон ёзувчи ғоясини, фикрини ташувчи, ифодаловчи рупорга – жарчига айланиб қолган.

Шукур Холмирзаевнинг “Олабўжи” романи эзгулик ва фосиқлик дунёсининг инкишофи асосига қурилган. Эзгулик оламини Ултон, Ашим (Қорабой), Хуррам, Турсунтош (Турсуной), Абдуқатом, Дунё, Қобиллар ташкил қилса, муноҳатлик дунёси Тўхлибой Қўчқаров, Баҳор, Бўтабой Сўпиев, Таракнов, Маҳфират Эгамқуловалар фаолиятида ўз ифодасини топади.

Роман полифония хусусиятига эга. Унда тоталитар жамият тузумидаги барча негатив ҳолат ва иллатлар инкишоф қилинган. Бу ҳолат асарнинг биринчи саҳифасидан бошлаб то ниҳоясигача давом қилади.

Роман асли архиолог, лекин табиатшунос журналист сифатида элга танилган, кейинги йилларда ўз қишлоғига келиб, мактабда табиатдан дарс бераётган, овчилик билан машхур, устунлар устига қурилган ғайритабиий хужрада якка яшаётган Ултонни райкомнинг биринчи секретари Тўқлибой Қўчқоров таклиф қилишидан бошланади. Шу тариқа китобхон романининг бош қаҳрамони билан танишади. Унинг қандай шахс эканлиги баъзи бир асарлардаги каби ёзувчининг берган таърифи билан англашилмайди, балки воқеалар оламида қадама-қадам бўй кўрсатади. Яъни унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳар бир воқеада бир инсоний фазилати ва ўзига хос-

лиги очилади. Воқеалар замирида эса ижтимоий-сиёсий масалалар ётади. Ултон ҳар хил хаёлга бориб, махсус юборилган совхоз директори Бўтабой Сўпиевнинг “Газиги”да райкомга келганда, ўзининг собиқ ўқитувчиси, ҳозирда райком секретари Тўқлибой кучоқ очиб кутиб олади. Ҳазил-мутойиба гаплардан сўнг, мактаб ҳақида гап очди. Мактаб директори Зокир Ҳуруновнинг мактабнинг авария ҳолати хусусида ёзмаган жойи колмаганига қарамай, бу борада бир одам унинг додига кулок осмасди. Бугун эса райкомнинг котиби мактаб билан қизиқиши уни ниҳоятда хурсанд қилди. Бунинг устига, котибнинг: “Гап шу, сени чақиришдан ҳам мурод шуки, хўш, сенга ишонаман”, – деди. – Шу мактабингни бизнинг номимиздан... райкомнинг вакили сифатида текшириб, бор кам-кўстини ёзиб келсанг... Хўш, қолган мана шу ўн-ўн беш кунда нималар қилиб улгуриш мумкин, ана шу томонлариниям ўйлаб ёзасан”. Бизга маълумки, мактаб масаласи ҳар доим долзарб масала бўлиб келган, бугунги кунда ҳам шундай. Унга юқори лавозимли раҳбарнинг эътибор бериши у одамнинг яхши инсонлигидан далолат беради. Демак, Тўқлибой ҳам бизга шундай инсон сифатида таассурот қолдиради. Ултон котибнинг мазкур тутган ишидан мамнун бўлиб, эшикка йўналган эди, бурчакдаги кимсани кўриб, ҳайрон қолди. “У оппоқ, итёка кўйлак ва йўл-йўл беқасам юбка кийган, бир қарич қолдириб кесилган тим-қора сочи елкасига тушган, чарос кўзлари қандайдир чақноқ қиз... Оқсувдаги амбулаториянинг бош дўхтири эди”. Ёзувчи романдаги иккинчи фаол қаҳрамон – Баҳор билан шу тариқа таништиради. Зоҳирий жихатдан ҳар қандай эркакни ўзига жалб қила оладиган бу хилқатни Ултон биларди, унга нисбатан ички бир интилиш ҳам бор эди. Бунга сабаб ўтган йили Ултон ов қилиб юрганда юзидан сочма ўқ еганди. Кимнидир овга отган ўқи унинг юзига текканди. У шошилинич амбулаторияга келганда, унга тез ёрдам кўрсатиб, юзидаги сочмаларни ситиб ташлаб, “Тез ёрдам” орқали район касалхонасига жўнатган эди. Ўшанда Ултонни унинг ўктамлиги, қандайдир кишини сеҳрлайдиган жозибаси лол қолдирган эди. Айниқса, главрачини сўтак дейиши, уни тамом таажжубга солган эди. Ўшандан бери Ултонда унга нисбатан қизиқиш пайдо бўлган. Лекин Баҳор у учун жуда баландда ўсган гул, узиб олишга ўзининг бўйи етмаслигига иқрор бўлиб юрарди. Бугун эса ўзига яқин бўлган Бўтабой Сўпиевнинг шофёри

Наби “Баҳор унга қизиқаётгани, уни ёқтириб колганлигини” айтди. Буларнинг бари кўшилиб райком хонасидаги учрашув, бунинг устига, Баҳорнинг унга нисбатан ўзини яқин олишидан, орзуларининг амалга ошишига йўл очилгандек ҳис қилди, ўзини. Бу учрашув котибнинг: “... Мана, Кенжабоева ҳам сен билан боради... Хўш, Баҳор, сиз мактабнинг гигиена-санитария талабларига қанчалик жавоб бериш-бермаслик масаласини аниқлайсиз. Вазифа – шу. Кейин заключениани битта қилиб опкеласиз. Тушунарлими”, – деган гапи билан ўз ниҳоясини топади.

Адиб ҳеч бир воқеани шунчаки тасвирламайди, барчасини мақсад сари йўналтиради. Мазкур воқеа ҳам уч мақсадга хизмат қилади. Яъни фаол қаҳрамонларнинг кимлигини очиб беришга, мактаб масаласида мутасадди шахсларнинг диққатини жалб қилишга ва Ултон билан Баҳорни яқинлаштиришга.

Тўқлибой Қўчқоровнинг хатти-ҳаракати дастлаб кишида ҳайрихоҳлик уйғотади: у ҳаракатчан, кувноқ, шеърятга мойил, ўзи ҳам ижод қилади. Ҳар гапида Машраб ғазалларидан мисол келтириб, ақлли фикрларни айтади. Муҳими одамлардан ўзини айри тутмайди, барчага бирдай муомала қилади. Сиртдан қараганда, ибратли раҳбар.

Ултоннинг: “Яхшимисиз, домла? – деганига, Қўчқоров: “Ким сенга мени “ёмон” дейди? Зокир Ўриновми?.. Биламан, – Тўқлибой Қўчқоров қиҳ-қиҳлаб кулиб, ёнидаги стулнинг қошига қокди.

– Ўтир... Райком секретарини ким яхши дейиши мумкин? Ким? – у ўз саволидан роҳатланиб, бурилиб кетди. – Ҳеч ким! Ҳеч ким... Ўқи айланадиган креслосига етгач, қоматини тек тутиб:

– Олим илмига мағрур, жоҳиллар исёнга ғарқ,

Кас не билсун рўзи маҳшар кимнинг тоши кам келур?” – Хўш, қалай? – деди”. Романда Т. Қўчқоровнинг кишига хуш келадиган томонларини кўрсатадиган жиҳатлар анчагина. Шундан асарнинг сўнгги саҳифаларигача Т. Қўчқоров яхши инсон, у жамиятдаги рўй бераётган адолатсизликларни англайди, унга қарши боришга эркинсизлик йўл бермаганидан ноилож, деб унинг “фожиаси”дан киши ўкинади.

Баҳор ҳақида ҳам киши ижобий фикрда бўлади. У ҳам ўзининг фосиклик дунёсини усталик билан ниқоблайди. У гўзал бўлиши билан бирга ўктам. Қайси даврада, у ерда ким-

лар бўлишига қарамай, ўша даврда кўпчилик журъат этолмайдиган ҳақиқатни гапиришдан чўчимайди. Мана шу томонлари Ултонни ўзига жалб қилади. Чунки унинг ўзи ҳам шунга мойил, жамиятда рўй бераётган ҳолатлардан кўнгли шикаста эди. Баҳор Ултон билан мактабга келганда, аҳволни кўриб, шундай хитоб қилади. “Воо, домла-а-а, – деди. – Қайси асрда яшаямиз?”

– Бизми? Инқилобдан бурунги асрда яшаётирмиз десам, Унда мадрасаларимиз бор эди, – табассум қилиб жавоб берди Зокир Ўрунов. – Ҳарҳолда. – Вой, уйига ўт тушсин бу системанинг!.. Шу ерда ўқишса... Ерга қаранг, зах”.

Адиб тоталитар жамият қиёфаси, унинг олиб борган сиёсати ва мафкураси таъсирида азалий кадриятларнинг топталишини, иймонли шахсларнинг кадрсизланиши воқеалар тасвирида ва ёрдамчи образлар фаолияти орқали кўрсатади.

Ултон Баҳорнинг таклифи билан кечаси унинг амбулаториясига борганининг эртасига тўй тараддуди бошланади. Ултон эртаси куни мактаб хусусидаги хулоса билан райком котиби Тўқлибой Кўчқоров олдига келганда, у ерда бир аҳволда Баҳор ўтирарди. Кўчқоров гапни дўқдан бошлайди, хатто қаергадир сим қоқадигандек телефон ускуналари турган столча ёнига келади. Шунда Баҳорнинг: “Айб ўзимдаям бор...” – дейиши билан бўшашиб: “Бу масаланинг ҳал бўлишининг йўли битта. Уям бўлса тўй”, – деди. Шу билан Ултон тақдири ҳал бўлади. Тўйга Кўчқоровнинг ўзи бош қўшади. Мазкур тўй фонида жамият иллатлари очила бошлади. Район идеология бўлимининг бошлиғи Маҳфират Эгамқулова: “Мени падавадиган қилманглар”, яъни “никоҳ ўқитманглар”, – дейди. Район газетасининг ходими “Мунди яна реакция авж олганини, келган “Секретний письмо”да газетада чопонли, дўппили кишилар расми берилмаслиги, берилса, миллий кийимнинг пропандаси бўлиб қолиши хусусида гапиради”.

Тўй кечасининг азонида Баҳор тоғда сайр қилишни истаётганини айтади. Ёзувчи мазкур воқеадан икки мақсадни кўзлаган, яъни кишини табиат гўзаллиги орқали қалбини иллатлардан холис қилиб, унга эзгулик уруғини қадаш ва гўзалликка нисбатан ёзувчиларча муносабатда бўлаётган юрт “эгалари”нинг қиёфасини кўрсатишни. Маълумки, гўзаллик бор жойда қабоҳат бўлмайди. Ёзувчи, табиийки, тоғнинг ҳар бир майсасини, ҳар бир дарахтини, дара ва камарларини, пар-

ранда ва даррандаларни, зилол сувларини табиатшунос рассом каби тасвирлайдики, ундан завқланмаслик, маҳоратига қойил қолмасликнинг иложи йўқ.

Ултонлар тоғнинг энг сўлим масканига кўтарилишганида, у ерда бир тўда ҳарбийларни кўришади. Уларнинг қўлида қурол, ҳаммаси маст, ёзда ов қилиш ман этилганига қарамай, ов қилишган, ўт ёқишган эди. Ултон уларга қарата нима қиялмаслар, деганига “Приехали отдохнуть”, – деб жавоб беришади. Ултон бу ердаги ҳолатни кўриб:

– Это называется “отдых?”, это называется охота! Это называется убийства”, – деганига, офицер ёнидан тўппончасини чиқариб, осмонга ўқ узади. Бир аскар Ултоннинг олдига келиб: “Марш отсюда, черна”, – дейди. Бундан қони қайнаган Ултон буталарга тираб қўйилган милтиқларнинг бирини олганда, ўт ёқаётган икки аскар келиб, милтиқнинг қўндоғи билан бошига солади. Ултон ўзига келганда, улар ҳарбий машиналарга ўтириб аллақачон жўнаб қолишган эди. Ҳа, улар юртимизнинг тўла эгасига айланишган эди.

Тўйнинг иккинчи куни мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилари икки кунга пичан ўримига жалб қилинади. Ултон виждонли бўлгани ва тили қисик бўлиб қолмаслиги учун у ҳам отланди. Ўша ерда ётиб қолишини айтди. Бу воқеа муносабати билан китобхон бугунги кун ёшларининг дунёқароши ва ички олами ила танишади. Уларни аввалги ёшлардан ҳукмрон миллатнинг маҳаллий халққа бўлган муносабатини тўғри англашлари, миллий қадрият моҳиятини тўғри тушунишлари, шундан ўзлигини билишга интилишлари билан устун эканлигини ҳис қилади. Бундай хулосага келишга ўқувчиларнинг хағти-ҳаракати ва ўй-фикрлари имкон беради.

Тиркашнинг кечаси машинада қайтиши ва эрталаб келишини билган Ултон хотинининг ёлғизлигини ўйлаб, у билан кетди. Лекин келганда: дивандан оёғини осилтириб бақрайганча қараб турган йўғон, семиз Тўқлибой Кўчқоровни, сўнг диван бошида қип-яланғоч қалтираб турган хотинини кўрди. Бу икки кунлик келин Баҳор эди. Ҳа, Тўқлибой Кўчқоров ўзича ҳар қанча Машраб шеърлари орқасига олмасин, ҳақиқий қиёфасини яшира олмайди. Баҳор ҳам зоҳирий кўринишга ҳар қанча зеб бермасин, сўзи орқали ҳақиқатгўй бўлишга интилмасин, ўзининг ҳақиқий қиёфасини пинҳон тутолмайди. Чунки улар фосиқлик дунёсига фарқ бўлишган. Чунки Ултоннинг

райкомга таклиф қилиниши, Баҳорнинг уйига чорланиши, тўй — ҳамма-ҳаммаси Тўқлибой Қўчқоров билан Баҳорнинг олдиндан тузган режаси эди.

Юқоридаги манзарадан Ултон ўзини йўқотиб қўйди. Ёзувчи бу ҳақида шундай ёзади: “Ултон юрмоқчи-интилмоқчи бўлди-ю, бир сирли куч ҳаво тўлкини каби кўкрагидан итарди. Ва оромкурсига ўтириб кулди-ю, кафтлари билан юз-кўзини ёпди. Шунда боши гир-гир айланаётганини сезди. Сўнг кўнгли айниб, суянчиққа ястанди. Ва...” у ўзига келганда жиннихонада ётарди. Унинг “жинни”лигини асословчи маълумотномани эса Баҳор ёзган эди. Ёзганда ҳам, жуда профессионал ёзилган. Жиннихонанинг врачлари Бердикул диёнатини ютмаган, бу ерда ётган “жинни”ларни тўғри тушунадиган, уларнинг қисматидан ич-ичидан эзилиб юрган одам эди. Шундан Ултон фожиасини ҳам тўғри англади, унга жинни деб қарамади. Шундан Бердикул Ултоннинг бу маскандан қочиш имконини яратиб беради. Ултон фосиқлик оламининг бош “дирижёри”ни йўқ қилишга ҳаракат қилди. Қирқма милтиқни қўйнига яшириб, райком биносига келди. У ердан чиқиб келган Тўқлибой Қўчқоровга икки марта ўқ узди. Лекин унга ҳеч нарса қилмади. Чунки милтиқнинг стволи кесилгани учун сочма сочилиб кетган эди. Ултон мақсадига эриша олмади. Чунки социалистик тузумда фосиқлик дунёсининг қўли узун, кучли эди. Роман шундай яқун топади: “Ултон мадрасага (жиннихона биноси олдин мадраса бўлгани учун одамлар уни шундай аташади) жўнатилгандан кейин, Ашим бир-икки марта хабар олди. Бир гал қалин кийимлар обориб берганида, Берди дўхтир: “Энди келиб юрманг”, — деган экан. Лекин бу нарса кишиларни ҳайрон қолдиради: Етимчўққида одамсимон айиқ пайдо бўлган. Юришиям айни айиқники: энгашиб, бўкириб-ғўлдираб юрармиш. Ва ўқтин-ўқтин шаҳарга яқин келиб бир ғор устида ўтирармиш... ёш болалар шўхлик қилса, оналар энди битта сўз билан қўрқитишади: “Олабўжи келяпти!”.

Бу тугалланма икки маънога эга. Яъни, биринчиси, фосиқлик дунёси жамият ҳалол, тўғрисуз, табиий бир инсонни “Олабўжи”га айлантирди. Иккинчиси, жамиятнинг ўзи фосиқлик асосига қурилгани учун ҳақиқатдан “Олабўжи”дан қўрққандай қўрқади. Чунки ҳақиқат кучли, барибир у елгади. Асар воқеалари замиридан келиб чиқадиган гоё шундан иборат.

“Динозавр” романи марказида инсон ва давр муаммоси ётади. Асар 1996 йил “Ёшлик” журнаlining 2 – 4-сонларида босилган. Тўғриси эътироф этганда, бозор иқтисодига ўтиш давридаги қийинчилик ва камчиликлар, муаммоалар кўпчилики гангитиб қўйди. Кимлардир унинг моҳиятини тўғри англаб, Ватан тақдири, юрт келажаги ҳақида куйиб-пишаётган бир вақтда, бошқалар фақат ўз манфаати, яъни “қорин дарди”га берилди. Шукур Холмирзаев бу масалада бефарқ бўлмади. У ўзининг ушбу романида мазкур масалага киши диққатини тортади.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, виждони уйғоқ, қалби пок, диёнатли шахсларнинг фоний дунёда яшаши қийин кечади. Чунки улар ҳар бир адолатсизликка, одамларнинг инсонийликка зид хатти-ҳаракатларига бефарқ қарай олмайди. Уларга писбатан ўз эътирозини билдиради. Бундай шахсларнинг аксарияти ижодкор бўлади. Шундай ҳақиқий ижодкор халқнинг виждони саналади. Мазкур романнинг бош қаҳрамони – ижодкор Маҳкам. Тоталитар тузумнинг абадийлиги-ю, мустақилликнинг бир рўё эканлигига ишонган минглаб одамлар сингари Маҳкам ҳам бу ҳақида ўйлаб кўрмаган эди. Энди у шундай бир ҳолатдаки, ақли-шуури идрок этади, фаҳмлайди, боши ва қўли ҳаракатда, аммо оёғи гўё бир ботқоққа ботиб қолган. У фикран ундан чиқиб олишга интилади. Ёзувчи мана шу тариқа Маҳкамнинг ботиний ўй-хаёллари, руҳий изтироблари орқали замон зиддиятларини ёритиб боради.

Маҳкам баъзан оғир тушкунликка тушиб кетар, гўё бу ҳолатдан чиқишни билмагани ҳолда, унинг чек-чегарисини ҳам билмайди. Шундай оғир вазиятда ўзини “кучсизлар” қаторига қўшади. Бу борада ёзувчи ёзади: “...Мустақиллик даври бошланди-ю, дунёқараш ҳам, фикрлар ҳам ўзгарди... Маҳкам у ҳаёт тарзига мослаша олмай ва бунинг туб сабабларини билмай, тушунишга ақли етмай изтироб чекарди.

Шу боис ўзини “кучсиз одамлар” тоифасига-да қўшар, бу ҳол унга тасалли берар эди”.

Лекин ҳаётга мослашиш ҳам ҳар хил бўлади, бир хиллар кўр-кўрона ёндашади. Иккинчи бир шахслар ақл-заковат, уддабуронлик билан замон қийинчиликларини енгишга интилади, ундан устун келади. Булар ғайратли, шижоатли шахслардир. Жамолиддин шундай инсонлар сирасига киради. У ортаги кунга умид кўзи билан қарайди. Бу ҳақида у шундай

дейди: "...Шундай кунлар келади. Менинг уч-тўрт операциям бор. Кейин келишиб битта иш қиламиз... Бизнинг буюк боболаримиз бор. Миллий бизнесменлар етишвотти. Ўзбекистонни 4 – 5 йилдан кейин кўрасиз. Ўрта Шарқда машъал бўлиб кетади. О, биздаги бойлик, халқимизнинг меҳнаткашлиги..." Ёзувчи Жамолиддинни ёш бизнесмен деб атайди. Аслида, у ижодкор-бизнесмен. Чунки у – шоир, шеърлар тўплами ҳам чиққан. Жамолиддин – ёзувчи идеали-даги образлардан бири. Унинг қандай инсонлиги келажакка умиди, орзуси Маҳкамга айтган гапларида ўз ифодасини топади: "...Ҳали бизнесменларнинг ҳам кўзи тўяди. Ҳа-ҳа, ҳозирча кўпининг кўзи оч... ҳали тўяди, тўйинади улар... Кейин биласизми... Кейин ўқишгаям, хўш, маънавиятга ҳам қизиқа бошлайдилар. Чунки бизнесмен – маданиятли одамлар. Ахир, улар жамиятнинг булбуллари, гуллари ҳисобланадиган ёзувчилар, ижодкорлар билан алоқа қилмаса, бирга турмаса... қанақасига маданиятли одам бўлади... Ўзимизнинг Тошкентда қанақа бойлар ўтмаган! Мактаблар очишган, ўзлари дарсликлар ёзишган. Масалан, Мунаввар қори, Убайдулла хўжа ... Э-ҳе!" Бу фикрда бугунги кун манзараси яққол ўз ифодасини топиш билан бирга, маънавиятга даъват ҳам борки, бу, ўз навбатида, ёзувчининг мақсадини ҳам ифодалайди. Жамолиддиннинг фикри тиниқ, маънавияти юксак бўлгани учун киши кайфиятини ҳам тез илғайди. У Маҳкамнинг кайфияти моҳиятини англаб етади. У ўзининг некбин фикр ва мулоҳазалари билан Маҳкамни ҳам ижод қилиш кайфиятига қайтаради, руҳини тетиклаштиради.

Ёзувчи давр зиддиятини янги авлод руҳиятига ўтказган таъсирини кўрсатиш борасида инсон камолотида муҳитнинг роли катталигига киши диққатини тортади. Бу ҳол Маҳкамнинг ўгли Собит образи орқали инкишоф қилинади. Оилада Собит кўпроқ онаси таъсирида бўлса-да, отасининг имонли, виждонли эканлигини ёш бўлишига қарамай қалбан ҳис қилади ва отасига эргашади. Оиладаги келишмовчилик, сотатлаб чўзиладиган даҳанаки жанг, онасининг ҳақоратомуз сўзлари, отасининг изтиробга тушишларининг сабаби унга ойдинлаша бошлайди. У шундай хулосага келади, яъни бунинг илдизи рўзгордаги етишмовчиликда. Чунки илгари ҳамма нарса етиб турганда, уйда ҳам осойишталик ҳукм сурарди. Ота-онаси ҳам бунчалик асабий эмас эди. Отаси-

нинг гапларидан, унинг Абзал ака, Тоиров, Жамолиддин, Куюнлар билан қилган суҳбатларидан ҳақиқатни англай бошлайди. Яъни отасининг руҳий изтироблари фақат оила ташвиши, моддий қийинчиликларда эмас, балки онасининг, шунингдек, атрофдаги одамларнинг маънавий қашшоқлашиб кетаётганида эканини. Собит образининг ибратли томони ҳам ана шунда.

Маънавий баркамол инсонгина турмушнинг икир-чирларидан устун келиши, турмуш қийинчиликларини енгиши мумкин. Агар унинг акси бўлса, замон уммони оқимига кўмилиб, ўзини ва яқинларини ҳам барбод қилиши муқарардир. Романда бу ҳаётий ҳақиқат Шахло, Абзал ака, Тоировлар образи орқали киши онгига синдирилади.

Шахлони жамият маънавий иқлимида қандай ўзгаришлар рўй бераётгани эмас, балки бозорда қандай ўзгаришлар бўлаётгани, нарх-навонинг қай даражада эканлиги кўпроқ қизиқтиради. Шахлонинг бунчалик тез ўзгаргани Маҳкамни ҳайрон қолдиради. У Шахлодан аввалги фазилатларни кидирар, ундан ниҳоятда оз қолганидан афсусланади. Лекин бир ҳақиқатни англаб етади. Бу ҳам бўлса, Шахлодаги аввалги инсоний фазилатнинг илдизи ботиний эмас, зоҳирий эканлигини.

Абзал ака – асли, шоир. Кўпроқ болаларга атаб шеърлар ёзган. Аммо бугунга келиб бутун ўтмишини қоралаб, тақвадор инсонга айланади. Мустақилликка эришиш туфайли етмиш йиллик тузумнинг емирилиши Абзал акани гангитиб қўйди. Чунки унинг маънавияти, эътиқоди ва дунёқараши заиф эди. Шундан Абзал ака шамол қай томонга эсса, у ўша ёққа оғади, ўзгалар фикри билан иш юритади. У на дунёвий илмни, на диний илмни чуқур ўзлаштирамагани учун аросатда қолган.

Даврга қараб ўз қиёфасини намоён қиладиган образдан яна бири Тоировдир. У – тоталитар тузумга, унинг партиясига анча-мунча хизмат қилган шахс. Компартия гуллаб-яшнаган йилларда раҳбарлик курсларида ўтирган бу шахс, партия инқирозига учрагач, ҳеч иккиланмай, уялмай янги ҳаётга мослашиб олади. Бир найт ўз йўли қолиб, ўзга қадамини санаб юрган халқнинг асл фарзандлари ноҳақ ўлдирилганда лоқайд томошабин бўлган бу шахс

Ўз кадрдон дўсти, яъни Маҳкамнинг отасини ҳам сотган. Бу ҳақида ёзувчи ёзади: "...Четдан кузатган одам шундай ўйлаши мумкин эди: "Бу қария комил мусулмон экан. Шундай оврўпача либосда бўла туриб, тилидан калимаи шаҳодат тушмас, улуғлиги шунда".

Қайсики жамият халқнинг маънавияти юксак, ўша жамиятнинг пойдевори ҳам мустаҳкам бўлади. Бундай фазилатга эга давлатни ҳеч қандай ташқи ва ички кучлар енга олмайди, маънавият инсионийликнинг ойдин йўли, жаҳолатга қарши тикланган Искандар деворидир. Роман қаҳрамонлари фаолиятида ана шундай гоя ётади. Романнинг аҳамияти сюжет замирида ётган ана шу фалсафий ҳақиқатдир.

Тегириши учун саволлар:

1. Туркий қавмдагиларни дўст-биродар бўлишларини сабаби нимада?
2. Шафқатсизлик асоси нимага бориб тақалади?
3. Фожийлик моҳияти қайси романда қандай ёритилган?
4. Жамиятдаги адолатсизлик қандай талқин қилинган?
5. Ботир фирқа қандай шахс?
6. Туйғулари паймол қилинганлар қандай қисматга дучор бўладилар?
7. Ўттикод масаласи қандай бадий талқин қилинган?
8. Инсон ва давр муаммоси қандай ёритилган?

Таянч тушунчалар

Рух – такомиллаштирувчи соф бир кудратдир. У парчаланмайди, аъзоларга бўлакланмайди, уни қисм қилиб ажратиш мумкин эмас (Шайх Азизиддин Насафий. Зубат ул-ҳақкойк. "Тафаккур" журнали, 1997 йил 5-сон)

Рухият – бировни саодатга етказиш учун ўзини фидо қилмоқлик.

Комиллик – бировни саодатда кўриб, ўзини саодатли этмоқлик.

Хатти-ҳаракат – назария билан амалиётнинг мужассами (Аристотель).

5. 2. Тарих ва тарихий шахсларнинг бадий ифодаси

Режа:

1. Тарих ва тарихий шахсларга нисбатан янгича қараш
2. Амир Темур образи ва миллий қадриятлар ўз ифодасининг топиши
3. Гавҳаршодбегим тимсолида зукколик моҳияти
4. Абдулатиф, Халил Султон, Алоуддавуллар тийнати ва табиати
5. Оналик ва фарзандлик меҳрининг бадий ифодаси.
6. Нафрат ва изтироблар талқини.
7. Амир Темурнинг инсонийлиги.
8. Жаҳонгир Мирзо муҳаббати ва фожеаси.
9. Умаршайх табиати ва шижоаткорлиги.
1. Ҳукмдор қисматининг бадий ифодаси.

Адабиёт:

- У. Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т., 2000
У. Норматов Тафаккур ёғдуси. – Т., 2005
У. Норматов, У. Ҳамдамов. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи “Жаҳон адабиёти”. 2000 йил, 10-сон
З. Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. – Т., 2003 йил.
А. Расулов. Тарих, фалсафа роман. “Жаҳон адабиёти” журнали. – Т., 2000.
Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Биринчи китоб. – Т., 2003
Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Иккинчи китоб – Т., 2006
П. Қодиров. Она лочин нидоси. – Т., 2001.
М. Қориев. Файнавийлар. – Т.: “Шарқ” нашриёти, 2006
Ҳ. Каримов. Истиқлол даври насри. – Т.: Зарқалам, 2007.

Истиқлол даври воқеаларини тўғри англаш ва тўғри ёритиш, тарихий шахсларни эса давр сиёсати, мафкураси нуқтаи назаридан эмас, ҳаётий ҳақиқат ҳамда тарихий жиҳатдан ҳаққоний инкишоф қилиш имконини беради. Маълумки, эзгулик, халқ манфаатлари йўлида қилинган ишнинг юзига ҳар қанча қора чизик тортилмасин, йўқ қилиш йўлида ҳар қанча уринишлар бўлмасин, у йўқолмайди. Ҳақиқат уммони юзига пўкак каби қалқиб чиқаберди. Бу фикрнинг тўғрилигига кейинги пайтда юзга келган тарихий романлар яққол мисол бўлади.

Қайсики, бадий асарда инсоний кечинмалар жараёни, изтироблари моҳияти, ўзининг фалсафий талқинини топса, ўша асар ҳар қандай жамият ўзгаришларида ҳам умрини тугатмай яшаб қолади. Пиримкул Қодировнинг “Она лочин видоси” (– Т.: Шарқ, 2001) номли романи ана шундай фазилатга эгаллиги билан китобхон қалбини забт этади ва маънавий олами-ни бойитиш орқали ўз ҳаёт йўлини тўғри белгилашга имкон туғдиради. Бу нарса эса, ўз навбатида, жамиятнинг инсонийлашувига демократиянинг янада кучайишига асос бўлади. Чунки халқи комил бўлган жамиятдагина адолат ва инсон манфаатларига йўналтирилган қонун ҳукм суради. Демак, роман камолотга хизмат қилади.

Маълумки, темурийзодаларнинг кўпи жўмард шахслар бўлиб етишган. Бунда Бибиҳонимнинг хизмати катталиги тарихдан маълум. Лекин бундай хизматни Сарой Мулк Хонимдан сўнг Гавҳаршод бегим зиммасига тушганлигини жамоатчилик билмасди. Қайтага бу борада нохуш фикрлар юрарди. Бадий асарлардаги талқинларни ўқиган китобхон, нахотки, Шохруҳ Мирзодек шахснинг завжаси, Улуғбекдек алломанинг онаси шундай бўлса, деб ҳайрон бўларди. Пиримкул Қодиров мазкур асари билан олдиндаги шубҳаларни тарқатиб юборади. Ёзувчи ёзади: “Раҳматлик Бибиҳоним “Она лочин” деб улуғлар эдилар. “Авлодларимни лочиндай парвоз этадиган қилиб тарбияланг!” – дердилар.

– Аммо сиз ҳам Бибиҳонимнинг салафларидансиз, бегим. Бугунги темурийлар хонадонида сиз кайвони она бўлиб қолдингиз. Полопон лочинларимизни энди сиз учирма қилмоғингиз керак. Уларни амалпараст беку аёнларнинг қутқуларидан омон сақлай олмасак, кейин пушаймон бўлурмиз!

– Сиз ҳақсиз, ҳазратим! – деб Гавҳаршод бегим ўрнидан туриб Шохруҳга таъзим қилди.

Шу кундан этиборан умидлик шахзодалар Гавҳаршод бегим тарбиясига берилди”.

Зукколикнинг белгиси билимдон, зеҳни ўткирлик билангина белгиланмайди, балки фикр нури билан инсон зийнати орқали унинг ниятини ўқиб олиш, юз бериши мумкин бўлган воқеани олдиндан англаб олиш ила намоён бўлади. Бу хусусият Бибиҳонимда борлиги маълум эди, мазкур асар орқали Гавҳаршод бегим ҳам шундай хусусиятга эга аёл бўлганлиги аён бўлади. Гавҳаршод бегим ўғиллари Улуғбек ва Бойсунқур

Мирзо фарзандлари: Абдулатиф ҳамда Алоуддаврани тарбиясига олади. Алоуддава кейинчалик момосининг тарбияси ва ҳаракати туфайли Шохруҳ Мирзо саройда девонбоши – вазир даражасига кўтарилди.

Бу ҳолат атрофдаги қора булутларни тарқата олмай, қалбида бахиллик, мансабпарастлик уруғининг унишига имкон туғдирган Абдулатифнинг ниятини ошқора намоён этишга олиб келди. Қиличбозлик машқини ўзини тия олмай росткам жангга айланганди. Оқибатда Алоуддавранинг бармогини қилич кесиб кетади. Бу қилмиши учун Гавҳаршод бегимнинг берган дашномидан аразлаган Абдулатиф Жунайд Бўта каби сирдош беги билан Самарқандга кетиб қолади. Бу воқеадан сўнг Гавҳаршод бегим Шохруҳ Мирзога шундай дейди: “Фарзанд меҳри ёшга қарамас экан, ҳазратим. Мен тўнғич ўғлимиз Улуғбекни жуда соғиниб юрибмен. Аммо неварамиз Абдулатифнинг феъли ёмон. Ҳалигдан тожу тахтга ихлосманд.

– Мен ҳам буни сезиб юрибмен. Баъзи Самарқанд беклари Улуғбекни мадрасада мударрислик қилиб, илми нужумга берилиб кетганидан норози. Улар Абдулатифни отасидан кўра подшоликка муносиброқ деб билар эмишлар. Махфий ахборотлардан шуни билганим учун Улуғбек Мирзонинг тинчини ўйлаб, Абдулатифни Ҳиротдан кетказмай юрган эдим.

– Рост, Абдулатиф Улуғбек учун ҳам хатарли. Рухсат беринг, мен бориб уни қайтариб келай! – деди Гавҳаршод бегим”.

Бундан кўринадики, Абдулатифнинг тийнатида тахтпарастлик балоси ёшлигидан ёпишган, буни Шохруҳ Мирзолар закий шахслар бўлгани учун илғашган, унинг олдини олишга интилишган. Бу романнинг “Абдулатифнинг илк исёни” бобида ғоят таъсирчан бир тарзда тасвирланган.

Қишнинг чилласида олтмишдан ошган Гавҳаршод бегим Абдулатифни Ҳиротга қайтариш учун отланади. Бундан мақсад, биринчи навбатда, ўғли Улуғбекнинг тинчини кўзлаш бўлса, иккинчидан, келажакда юз бериши мумкин бўлган катта хавфнинг олдини олиш эди. Бу бобда Улуғбек шох сифатида эмас, онага ўта меҳрли фарзанд, қувваи ҳофизаси кенг олим сифатида бўй кўрсатади. У онасининг келаётганини эшитиб, барча ишларини ташлаб, Самарқанддан Амударё бўйига шошилди. Дарёдан қишда отлиқ ўтиб бўлмас, сувнинг саёз жойлари музлаган, ахён музлар кўчиб, бир-бирига зарб билан ури-

ларди. Кемада ўтиш ҳам хатарли, катта музлар кемани ағдариб юбориши мумкин эди. Шундай бўлса-да, Улуғбек ўтиб келади. Онасини олиб ўн қирғоққа қайтганда, у ерда гилам паёндозлар ташланган эди.

Абдулатиф сўзсиз Ҳиротга қайтишни истамайди. Онаси Ҳусн Нигор бегим ҳам ёлғиз фарзандини ўзидан узоқлаштиришни хоҳламайди. Шунда Гавҳаршод бегим ўз фикрини очиқча изҳор этиш билан ўзининг қандай шахс эканлигини, яъни инсон қалбининг ботиний варақларини ўқиш қобилиятини намоён этади. У Улуғбекка шундай дейди: “Шоҳ ўғлим, Абдулатифни мен ёшлигидан биламен. Унинг табиатида ёмон барқарорлик бор. Кўзларида бурғитнинг кўзларини эслатадиган қаттиқлик сезамен. Сизда улуғ истеъдодларда бўладиган неқбинлик, майинлик устун эди. Аммо ўғлингиз бошқача...” Ўғлидаги бу хусусиятни Улуғбек ҳам сезарди. У онасининг гапига жавобан: “Мен ҳам ўғлимиз Абдулатифда ховлиқмалик, довдирликка ўхшаш хислат борлигини сезамен. Илоҳим Ҳалил Султон фожиасидан Худо бизни асрасин”, – деди. Надоматлар бўлсинки, Аллоҳ асрамади. Бунга сўзсиз инсоннинг ўзи айбдор.

Романни ўқир эканмиз, кишини изтиробга соладиган воқеаларнинг, яъни ота билан боланинг, бобо билан неваранинг бир-бирига душман айлаб, ўзаро уруш чиқишига сабабкор бўлган ҳолатларнинг моҳиятини, бундан халқнинг жабр тортишининг, унинг салбий оқибатларининг илдизини англаб етамиз ва ундан тегишли хулоса чиқарамиз. Бунинг туб сабаби тахтпараслик ва хушомадгўй, ўз манфаатининг кўзловчилар кутгусига ўтишлиқдир.

Амир Темур ўғил ва невараларига насиҳат қилганда “Курашда адоват эмас, адолат енгади”, – деб насиҳат қиларди. Улуғбек худди шу фикрга амал этарди. Шундан унга халқ, уламо-ю алломалар меҳр қўйган эди. Бу ҳол асарда амалда ишотланади.

Улуғбекдан кўп яхшилиқлар кўрган Бароқ ўғлон Шохрух Мирзо суиқасд туфайли ётиб қолганда Улуғбекка қарши бош кўтаради. Бу ҳодиса Наврўз кунларига тўғри келади. Ишонган беклари “Эртага байрам!” деб роса ичишиб, маст бўлишиб ухлаб қолишади. “Улуғбекнинг ўзи эса ўша кеча баҳорги тенг кунлик бошланганидан фойдаланиб, “Зижи Кўрағоний”га зарур аниқликлар киритиш билан банд бўлган эди, оқибатда

тўсатдан бўлган хужумдан икки минг одам ҳалок бўлади. Бундан аччиқланган Шохруҳ Мирзо Улуғбекни тахтдан четлаштиришга қарор қилади. Буни эшитган Қозизода Румий, Ғиёсиддин Коший, Али Кушчи каби алломалар Шохруҳ Мирзога мактуб ёзишиб, расадхонага таклиф этишади. У ердаги кашфийётни намойиш қилиб, Улуғбекнинг ўз ўрнида олиб қолишади.

Райда исён кўтарган невараси Муҳаммад Султонга қарши отланган Шохруҳ Мирзо исённи жангсиз бартараф қилди. Аммо қиш бўйи йўл юриб толиққан Шохруҳ Мирзо меъда касалидан вафот этди. Ўлим олдидан кўшинга Абдулатиф бош бўлсин деди. Бироқ кўшиндаги Хуросондан, Балхдан келган бегу навкарлар самарқандликларнинг итоатида бўлишни истамай ажраб кетишди. Бунинг устига, Абдулатиф ҳаддан ташқари қаттиқ қўллик қила бошлади. Оқибатда Абдулатифга қарши исён кўтарилиши хавфи туғилди. Бу исёнга момоси Гавҳаршодбегим ҳам аралашгандай гумон қилиб, уни хибсга олди. Ўзини боқиб катта қилган, бунинг устига, азадор бўлган момосига нисбатан бундай йўл тутишлик гумроҳликдир. Тасаввур қилиб кўрайлик, шох ўгил тирик бўлса-да, унинг ўгли тамонидан бобоси Шохруҳнинг тобути билан зах, сассиқ омборхонага қамаб қўйилса! Лекин бу ҳолат ўз ўрнига тушди. Алоуддавла момосини қутқариб, Абдулатифни Ихтиёриддин қалъасига қамади, ногўгри ташланган қадам қариндош-уруғ ўртасида адоват уруғини сочди, она билан болани руҳий истиробга солди. Улуғбек шохдан кўра, биринчи навбатда, ота эди. Унинг инсонийлиги ҳам ана шунда. У адоват оловини ўчириб, адолатни тиклашга интилди. Тинч йўл билан Абдулатифни хибсдан қутқаришга муаффақ бўлди, бироқ адоват олови ўчгани билан бутунлай сўнмаган эди, у тутаб турарди. Сал шамол турса, аланга олиши муқаррар эди.

Абдулатиф хибсдан озод бўлгач, ўзини овга қўйилган бургутдай ҳис қилди. Иккинчи томондан, Алоуддавлянинг хатти-ҳаракати ҳам инсонийликдан эмасди. Пировардида ота-инилар ўртасида ростмана уруш бошланди. Бу урушда Абдулатиф бутунлай тизгиндан чиқиб, отаси Улуғбекнинг буйруқларига бўйсунмай, ўлка олишни, одамларни қиришни бошлаб юборди. Мазкур ҳол салтанатнинг таназзулидан далолат эди. Чунки фарзанднинг ота-она юзига оёқ қўйиши унинг руҳидаги яхшилик фариштасининг устидан шайтоннинг ғалабасидир.

Шайтон ўз ишини қилади. Абдулатиф ниҳоятда махфий, яъни отасини қатл этиш хусусидаги буйруққа фатво беради. Мазкур ижро эса “Улуғбек ҳаж йўлида тўсатдан қазо қилди”, – деб элга эълон қилинди. Бу сирни билганлар йўқ қилинган бўлсада, ҳақиқат ошкор бўла бошлайди. Эл орасида “Падаркуш Худонинг қаҳрига учрасин”, деган сўзлар оралайди. Ҳатто бундай сўзни Ҳусн Нигор хоним Амир Темур мақбарасига зиёратга борганда, нуроний бир аёл оғзидан ҳам эшитади. У бу ҳақида Абдулатифга оғиз очганда, ҳақиқат ойдинлашади. Бу қабоҳатдан вокиф бўлган онанинг “Ё, алҳазар!..” – деб тортган изтироблари, Абдулатифнинг восвослик, жунийлик ҳаракатларини ўқиган китобхон қабиҳликка лаънат ўқиб, ёмонлик йўлига этак силтаб, имон келтириши шубҳасиздир. Айниқса, адолат тантана қилиб, Абдулатиф муносиб жазосини олиши, инсоният учун катта сабоқдир.

Абдулатиф ўлдирилгач, Абдулла Мирзо тахтга ўтиради. Ўғлининг таъзиясига ҳам келолмаган Гавҳаршод бегим Самарқандга келади. Бу ҳақида ёзувчи шундай ёзади: “Самарқандга, Амир Темур мақбарасига етиб борганларида, Гавҳаршод бегим Улуғбек қабрини худди бешик каби кучоқлаб, елкалари силкина-силкина узоқ йиғлади. Улуғбек гўдаклик пайтида бегим кечалари унинг бешигига бағрини бериб, бола эмизганлари ёдига тушди. Шундан кейинги эллик беш йиллик ҳаёт кўз олдидан яшин тезлигида ўтди. Лекин ҳаёли ўзига келганда гўдакнинг илиқ нафаси келадиган бешикни эмас, қирралари кўкрагига ботиб турган совуқ қабр тошини кучоқлаб йиғлаётганини кўрди”...

Бундай ҳолатга чидаш буёқда турсин, ҳатто тасаввур қилиш қийин. Чунки тахтпарастлик қуткуси натижасида икки қабрда калласи танасидан жудо қилинган жигаргўшаларнинг ётиши ғоят изтироблидир. Лекин Гавҳаршод бегим ҳаётнинг бу азобуқубат, хийла-найранглари уммонлари қарида кўмилиб кетмайди. Бу уммонлардан қирғоққа чиқишга куч-қудрат топади. Чунки Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбеклардан сўнг Амир Темурнинг “Куч – адолатда” деган шиорини ҳар бир темурийзодага англатиб туришни ўзининг бурчи деб билади. Буни амалга оширишнинг биринчи, асосий йўли илм-марифат эканлигини билган Гавҳаршод бегим шу нарсага катта эътибор қаратади. Мазкур йўлни қабул қилган Абулқосим Бобур Хуросон тахтига келгач, Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлик қилган даврдаги осой-

ишталик юзага келиб, илм-фан, маърифий-маданий ишлар авж ола бошлайди. Алишер ва Ҳусайн Бойқаро каби келажакнинг буюк кишилари буюк алломалардан эзгулик сабоғини олишга имкон яратилади. Буларнинг барчаси Гавҳаршод бегим раҳнамолигида рўй беради. Романда бундай йўл тутишнинг самарасини кўрсатиш борасида муҳим фалсафий ҳақиқат очиб берилади.

Маърифатсиз Абусайид ҳокимиятни қўлга киритгач, биринчи иши тахтга эгаллик ҳақи бор барча темурийзодаларни ўлдиришдан бошлади, иккинчи иши Улуғбек яқинлари ва у даврда нуфузга эга бўлган кишиларнинг бойлиги ҳамда уй-жойларини тортиб олиш бўлди. Булар сафига илм-маърифатли одамлар ҳам кирди. Осонлик билан топилган бойликка қўшин ёллашни кучайтирди. Оқибатда Хуросонни ҳам эгаллайди. Маълумки, Хуросон халқи маърифатли шоҳларнинг – Шохрух Мирзо, Абулқосим Бобур бошқарувига ўрганиб қолган эди. Бундан ташқари, бу илм-маърифат ҳомийси, қайнотаси Амир Темурнинг “Куч – адолатдадир”, “Ростини айтсанг, ножот топгайсен” деган эътиқодига бир умр амал қилган, уни темурийзодалар онгига ҳам сингдиришга интилган Гавҳаршод бегимнинг нуфузи катта эди. Айёр Абусайид Гавҳаршод бегимни ўзига нисбатан хайрихоҳ қилиш ва бу билан ундан халқнинг ихлосини қайтаришга интилади. Ва Ҳирот шайхулисломи Хўжа Тафтазаний билан Гавҳаршод бегим ҳузурига келади, ундан илму маърифат аҳлига тушунтиришни, улар Абусайидни қўллаб-қувватлишларини ва жума намозида номини хутбага қўшиб ўқитишга оқ фотиҳа беришини сўрайди. Зукко Гавҳаршод бегим унинг ниятини англайди. Ёзувчи унинг ботиний нидоси хусусида шундай ёзади: “Агар у ўғлига хиёнат қилган одамга хушомадлар қилиб обрў орттирмоқчи бўлса, бу билан эл-юртнинг назаридан қолмайдими? Бегим одамларнинг ихлоси қайтгандан кейин, Абусайид ҳам уни кераксиз бир нарсадай бир четга суриб ташламайдими”. Гавҳаршод бегим бўлиши муқаррар бўлган воқеа-ҳолатни ички таҳлилдан ўтказгач, шундай жавоб беради: “Тақсир, уят ўлимдан ёмон дейдилар! Мени эл-юрт олдида уятга қўйманг!” Бу билан кечагина темурийлардан, хусусан, Гавҳаршод бегимдан кўп яхшиликлар кўрган, бугунда Абусайидга хушомадгўйлик қилаётган эрақларнинг қадини букиб, аёл боши билан жўмардлик кўрсатади. Абусайид сўзини қайтариш ўзининг кафанини бичиш билан ба-

робар эди. Шу кундан бошлаб Абусайид Гавҳаршод бегимни йўқ қилиш йўлини қидиради ва топади. Ўзига қарши фитнага бошчилик қилган деб, ўйлаб топилган найранг асоси туфайли Гавҳаршод бегим гуноҳкор сифатида шоҳ саройига олиниб келинади. У эса тап тортмасдан ҳақиқатни юзига айтади. Бу ҳақиқатдан ўзини йўқотиб қўйган Абусайид фариштадек оқ кийинган, рўза оғизли Гавҳаршод бегимни жаллод қўлига топширади.

Маърифат ҳомийси, эзгулик тарғиботчиси, жаҳон маликасига қарши боришлик Абусайиднинг тубан кетиши ва инқирозидан далолатдир. Бу ҳақида муаррих Абдураззоқ Самарқандий “Матлаъин садаъин” китобида: “Шундай олийҳиммат, покиза, ифбатли, улуғ мақсадли, адолатли, художўй момони қатл эттирган Абусайиднинг қилмишига Парвардигор ўзи жазо берад”, – деб ёзган экан. Ҳақиқатан, шундай бўлди. У юртни, тахтни хийла-найранг, лафздан қайтиш билан қўлга киритган эди, ўзи ҳам Амир Ҳасанбекнинг худди шундай қопқонига тушди ва қатл қилинди.

Романдаги кўп тарихий воқеалар, тахтпараслик оқибатида одамлар бошига тушган сонсиз кулфат ва фожиалар шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Яъни руҳида шайтон ҳукмрон бўлган одам давлат тепасига келса адолат, эзгулик ўрнини разолат эгаллайди. Бундай давлат халқи изтиробга маҳкум бўлади. Халқи изтироб чеккан давлатнинг эса умри қисқадир. Асарнинг бадий қиммати, инсоният маънавий олами ва ҳаётда тутган ўрни худди ана шундадир.

Маълумки, бадий асарда, албатта, воқеаларни ҳаёлий яратиш, қўшиш, олиш ҳодисаси бўлади. Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” романи ҳам бундан мустасно эмас.

Улар ёзувчи ғоясини ифодалашдан ташқари, тарих руҳини бериш билан воқеаларни аниқ манзарасини нақшлаган, замон ва маконини белгилаган, шунингдек, қаҳрамонлари қиёфасини ёрқинлигини, жонлилигини юзага келтирган. Чунки романда воқеалар тасвирида тарихийликдан чекинилмаган. Бу хусусият барча, яъни етакчи образлар қаторида эпизодик персонажлар тасвирида ўз ифодасини топган.

Бу воқеалар тарихдан бир он ҳам узилмайди, доимо давр руҳи “қуршовида” берилади. Маълумки, инсонийликнинг муҳим белгиларидан бири дўстликка садоқат, ўрни келганда, улардан кўмагини аямасликдир. Бундай фазилатга эга

бўлган шахсга ишонади, унга садоқат кўрсатадилар. Бундай инсон, албатта, ўз мақсадига эришади, чунки у ўзига тарафдорлар ва кўмакчилар орттиради. Ҳаётда эса инсон ҳамини бир-бирига муҳтож. Бу борада Фаробий шундай дейди: “Кишилар қандайдир ҳамжамият бўлишга муҳтожки, ҳар бири алоҳида тарзда унга муҳтожлик сезади...”¹. Амир Темур бу фалсафий ҳақиқатга амал қилади. Ўзи бу борада шундай дейди: “яна тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимади, дўстининг душманини ўз ёни деб билади”². Амир Ҳусайн Темурбек йигитларига атай кўп миқдорда товон солади. Унинг яқин дўстлари – Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз, Аббос Баҳодир ва Давлатшоҳ бахшилар бод-будларини йиғиштириб берганда ҳам, товонни қоплай олмайди. Шунда Темурбек кўмак беради. Бу хусусида ёзувчи ёзади: “Дўстларини музтарликда қолдирмаслик учун кешлик амир олтин кумушдан иборат катта маблағ саришталади, ҳатто чорасиз қолиб, завжаси Улжой Туркон оғанинг қимматбаҳо билан узук ва сирғасини ҳам қўшиб юборишга мажбур бўлди. Амир Ҳусайн уларни таниди, чунки синглисига ўзи ҳадя қилганди. Аммо очкўзлик ва ҳирс кучлилигидан қайтариб беришга кўзи қиймади. Яна уч минг динар зарур эди.

Темурбек ўйлаб қўйган сўнги чорасини қўллади: сара арғумоқларидан ўттизтасини ажратиб, товонга элтишларини буюради”³. Бироқ Темурбек товондан буткул кутулдим деб, ўгли Жаҳонгир Мирзо билан хотиржам ўтирганда Амир Ҳусайндан чопар келади ва шундай дейди: “Мовароуннаҳр хукмдори сиз юборган тулпорларни ўз уюрингиздан эканлигини билиб, қабул этмай рад қилдилар... Олампаҳо шундай дедилар: “Менга нақтини лозим... Хорамшоҳ Ҳусайн софи қошига дурра якто қизи Хонзода хонимни сўраб совчи юбормакчимен. Катта арзигулик сармоя зарур” (7-бет). Хонзода исмини эшитган Жаҳонгир Мирзо бир хил бўлади. Ҳаяжондан юзлари қизаради. Бундан Жаҳонгир Мирзони маликада кўнгли борлигини сезамиз. Шу тариқа романга севги сюжети кириб келади. Бу ҳол, сўзсиз, романга жозиба бағишлаган. Чунки бу

¹ С. Н. Григорян. Срудневской философия народов Ближнего и среднего Востока, 156-бет.

² Темур тузиклари. – Т., 1996, йил, 113 бет.

³ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Биринчи китоб. – Т.: Шарқ нашриёти. 2002 йил, 7-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат беги кўрсатилади.

шу сюжет чизиғи орқали салтанатдаги аёллар дунёсига кириб борамиз. Уларнинг маънавиятидан, яъни киборлар жамиятининг одоб-ахлоқидан кўнглимиз кўтарилади, ўзбекнинг ўзлигининг илдизи қасрда эканлигидан огоҳ бўламиз. Бундан кўринадики, воқеадан воқеа туғилади, бир-бирига боғланади, оқибат воқеаларнинг изчиллик тизимини ташкил қилади. Бу ёзувчи маҳоратини белгилайдиган ва таъкидлашга арзийдиган ҳолатдир. Ушбу воқеалар замирида ҳар бир қаҳрамон кифоаси бўй кўрсатади, ўзига хослиги очила боради. Уларнинг ҳаётга, воқеликка ва одамларга бўлган муносабатларидан, хатти-ҳаракатларидан, гап-сўзидан инсон сабоқ олади, тарихимизни, яъни ҳар жиҳатдан қудратли давлатга эга бўлганимизни кўз олдига келтиради. Бундай давлатни Амир Темур юзага келтирганига имон келтиради.

Амир Темур ҳар ишни кенгашсиз қилмайди. Унинг кетмакет ғалаба қозониши шундан. Унинг одамни синаш йўли ҳам ўзига хос. У шубҳа қилган одамга кенг эркинлик, ҳатто амал ҳам беради. Лекин назоратдан қочирмайди. Синовдан ўтганларга аввалгидек самимий бўлиб қолади. Ўтмаганларни дарров жазоламайди, кечиради. Бу инсонийликдан далолатдир. Бу хусусиятлар романда ўз мужассамини топган.

Ўн тўрт яшар Жаҳонгир Мирзони жанг майдонида жонбозлиги, вазиятни синчковлик билан англаши, ақл билан иш тугиб, хавфни бартараф қилиши, дайди ўқ келиб оёғига санчилганда ҳам, ғинг демай чидашаи каби воқеалар ёш авлодга кўп нарса бериши шубҳасиздир.

Мазкур романгача яратилган бадиий асарларда Амир Темур образига кўпроқ зоҳирий, ижтимоий фаолиятига, яъни жангу жадалдаги қаҳрамонликлари, марказлашган йирик давлат қуришдаги саъй-ҳаракатига эътибор берилиб, унинг маиший-оилавий, шахсий ҳаёти, рухий дунёси айтарли ёритилмаганди. Муҳаммад Али шу камчиликни бартараф этиб, жуда тўғри иш қилган. Ахир, кишининг номи ҳар доим ҳам унинг табиати-ни белгиламайди-ку?! Амир Темур ҳам исми Темур бўлгани билан қалби темир эмас. У ўзи ва пирларидан яхшигина диний сабоқ олган. Диний таълим эса кишини шафқатсизликка эмас, раҳмдилликка ва кечиримлиликка ундайди.

Инсон ахлоқини белгилайдиган асосий туйғулардан бири андишадир. Бундай туйғуга эга бўлган одам ўзини кўп ноҳўя ҳаракатлардан тияди, чунки бу туйғу инсонийликни

белгилаш, ҳар бир нарсага адолат билан ёндаштириш хусусиятига эга, Амир Темур шундай хусусиятга эга. У ҳақида ёзилган тарихий ва ўз кўли билан ёзилган асарларда бу нарса қайд қилинган. Маҳаммад Али эса буни бадиий ҳақиқатга айлантирган. Мазкур хусусият Амир Ҳусайн ҳарамдаги аёллар назардан ўтказиш воқеасида жуда ёрқин ўз ифодасини топган. Ҳарамнинг мадҳи улёси чингизийлардан бўлган Тормишхоннинг қизи Севинч Кутлуғ оқа эди. Шундан у Темурбек ўзини танлашига ишонган эди. Бу борада ёзувчи ёзади: “Темурбекда чиройли аёлни кўрган эрқақда бўладиган ёқимли қизиқишдай бир туйғу уйғона бошлади... Севинч Кутлуғ оқа, ҳарамнинг мадҳи улёси, хон қизи мартабалари ҳаво бериб Темурбекка бир нигоҳ ташлади... Қулфи дили энди очилиб келаётган Темурбек сесканиб кетди, маликанинг кўзи қаттиқ эди. Шу ҳамма нарсани ҳал қилди. “Яхшиликнинг ибтидоси шармдур” – хаёлидан кечирди Темурбек” (113-бет). Сўнг, “Севинч Кутлуғ оқа соҳибқирон ҳарамига безак бўлади, деб шубҳа қилмаган амирларни” ҳайрон қолдириб, ўзига эмас, балки Ҳиндувон муҳорабасида жон олиб, жон берган, Тошкентдан етиб келган дўсти Баҳром Жалойирга муносиб кўради. Инсонни меҳнатига яраша қадрлашни мана шундай ноёб йўллари қўллаганидан амирлар Темурбекка жуда садоқат билан хизмат қилишади. Бунинг самараси эса ғалаба.

Қайсики давлат бошлиғи адолат билан иш юритса, ўз халқига жой бўлса, ўша юрт тараққий топади. Амир Темур шундай йўл тутган. Чунки ўз пирларининг ўғитларига кулоқ солган. Амир Ҳусайн устидан ғалаба қилгач, Моварауннаҳр ҳукмдорига айланди. Унинг тахтга минииш муносабати билан пири қуйидагича насиҳат қилади: “Фитна, фиску фасод тикопларининг ўсишига эрк бермагай. Қудратини ўз фуқароларини ҳимоя этишга қаратгай. Бандалар ичида мартабага эришгани бечораларга ғамхўрлик қилиш учун берилғонини тушунгай. Салтанат шавкатини ҳолдан кетиб йиқилғонларга қўл чўзишда, деб билгай... Жумла мўминларни, эл-улисни бахтли этмакнинг ягона йўли эканини англагай!.. Оллоҳ берғон куч-қудратни адолатни юзага чиқаришга сарф этгай, куч адолат эркони асло унутмагай...” (126-бет). Бу фикр ўз даврида Амир Темурга қаратилгани билан ниҳоятда пурҳикматлигидан бутун башарият ҳукмдорларига қарата айтилган деб англамоқ даркор. Бу фикрни ҳақиқат эканлиги орадан етти юз йилга яқин вақт ўтгани билан ҳамон долзарблиги ва аҳамиятлигидадир.

Амир Темур деярли барча фаолиятида Қуръон ўғитларига амал қилади. Қуръонда шундай дейилади: “Афв килмоғингиз, кўнгилни кенг тутмоғингиз ва кечирмоғингиз яхшидир. Албатта, Оллоҳ кечирувчи ва раҳмдилдир” (“Тағобун” сураси, 14-оят). Амир Темур Шибирғон ҳокими Зиндачашм, Хутталон ҳокими Амир Кайхусрав, Қарши вилояти ҳокими Амир Мусоларнинг хиёнатларини кетма-кет кечиради, лекин улар (Кайхусрав, Зиндачашм) бу илтифотдан тегишли хулоса чиқармагач, жазолайдики, бу энди адолатдир.

Амир Темурнинг ўз яқинларига, фарзандларига, айниқса, опаси Қутлуғ Туркон оқага бўлган муруввати, жиянлари, келинларига муносабатида ҳақиқий ўзбекнинг менталитетини белгилайди. Чунки бу ўзга миллатлар ҳавас қиладиган ўзига хосликдир.

Романда Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода бегим ҳаёти билан боғлиқ бўлган тасвирлар киши қалбини яшнатиб юборади. Бир-бирига мос, бир-бирига интиқ ёшларни қовушиши кишини канчалик хурсанд қилса, йигирма яшар шахзоданинг касалдан кундан-кунга сўлиб бориши ва фарзандини қўлга олишга мадори етмай, бурнидан қон отилиб, жон тислим қилиши ўринлари Хонзода бегим бағрини канчалик куйдирса, киши қалбини шунчалик вайрон қилади. Лекин Жаҳонгир Мирзонинг жангдаги жонбозлиги, мардлиги Хонзодабегим дугоналарининг нақлий билим юзасидан савол-жавоблари киши қалбида нақшланиб қолади. Бу уларнинг адолат, эзгулик йўлидаги аъмоллари, маънавияти гўзаллигидадир. Демак, эзгу аъмоллар, маънавият, гўзаллик ўлмайди, бу яхши аъмоллар каби уларнинг соҳиблари ҳам тирикдир. Уларнинг қисмати шундай фалсафий ҳақиқатни англатади.

Романнинг иккинчи китоби “Умаршайх Мирзо” деб аталади. Асар Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг машварати, унга сўз қайтарган Тўхтамишнинг отаси Тўйхўжанинг ясоққа ётқизилиши воқеалари билан бошланади. Шу воқеа муносабати билан чингизийлар авлоди, хусусан, Ўзбекхон, Ўрусхонлар ҳақида анча кенг тушунчага эга бўламиз. Ва кўп тарихий воқеаларни очиб бериш, у билан шахсларнинг, жумладан, Амир Темурнинг табиатини, шахсиятини инкишоф қилишга, шунингдек, сюжет қўламини кенгайтиришга имкон берадиган Тўхтамишхон характери кириб келади.

Инсоннинг инсонийлиги фақат у қилган яхши аъмолларидагина белгиланмайди, балки инсоний туйғулар билан ҳам белгиланади. Яъни одамлар фожиасидан, бахтсизлигидан чиндан куйиниши, изтиробга тушиши кишини эзгу қалблигидан нишонадир. Чунки ҳар ким бундай ҳолга тушмайди. Лекин Амир Темур тушади. Жаҳонгир Мирзонинг ўлими, ўн етти ёшида гўзал келини Хонзода бегимнинг бева қолиши унинг қалбини беҳад эзади. Бу ҳолатлар романда таъсирчан ва ҳаққоний берилгани учун Соҳибқирон шахсига нисбатан меҳр уйғотиш, унга нисбатан аввалги қарашларни тўзғитиб юбориш билан бирга, инсон қалбини бир қадар поклайди. Буни ёзувчи шундай ифодалайди: “Жудоликнинг аччиқ шарбатидан тотган, мотам либосига ўралган Амир Темурнинг фигони чексиз эди.

Оғир мусибат тап тортмас, унинг қудратли қаддини букишга орзуманд эканлигини яширмасди.

Соҳибқироннинг, менга энди ҳеч нарса керак эмас, дунёси ҳам, салтанати ҳам, бас, дунёдан илик уздум, дея Боғи Чинорга бориб, додхоҳга ёнига ҳеч кимни йўлатмасликларини қаттиқ тайинлади.

Учинчи куни кечаси бирдан Амир Темурнинг ўпкаси тўлиб кетди. Жаҳонгир Мирзо қайтиб келмайди! Бу аччиқ ҳақиқатни гўёки энди англаб етгандай, Соҳибқирон аламу оташ ичидан кўз ёшини тиёлмасди. Оёқ томонида тиз чўкканча мудраб ўлтирган Сарой Мулк хоним сезиб қолмаслиги учун юзини ёстиққа қаттиқ босиб олди. Бахмал ёстиқ унинг ичидан отилиб чиқаётган ингроқ сасларини ўз ичига ютар, кўз ёшларидан ёқасини хўл қилар эди”.

Бу ҳол аста-секин ижтимоий тус олади. Салтанатга кўз тикканлар кўп эди. Одилшоҳ Қамариддин ҳавф солиши етмагандай, Хоразмшоҳ ҳам салтанатга қўшин тортишга тайёргарлик кўраётган эди. Агар салтанат таянчининг мазкур аҳволи узоқ давом этса, бундан ҳам баттар қора кунларга дуч келиш мумкин. Шундан яқинлари ташвишга тушиб қолади: бу ўриндаги тасвирлар уч мақсадга хизмат қилади. Биринчи, яқинларининг фожиа моҳиятини чуқур ҳис қилиш ва англаш, уни уюшган ҳолда чорасини топишга интилишдир. Учинчиси, инсоннинг шахсий фожиасидан фойдаланиб қолишга уринган кимсаларнинг ҳақиқий қиёфасини очишга хизмат қилади. Бу воқеалар жамланганда инсон туйғулари тарбияланиши билан бирга, ҳаётни, одамларни англаш шуурига шуур ҳам қўшилади.

Бу борада, айниқса, аёллар – Сароймулкхоним ва Амир Темурнинг эгачиси Кутлуғ Туркон ўз саъй-ҳаракати билан ёрқин таассурот қолдиради. Улар Соҳибқироннинг пири Саййид Баракани унинг олдига киритиб, бу ғамгузорликдан, дунёдан этак силташдан халос этишади.

Романнинг саҳифаларидан саҳифаларига ўтган сари, Соҳибқирон ўзини тутган, бажарган ишлари билан бир қадар оддийлашиб, инсонийлашиб, киши қалбидан жой олади, меҳр қозонади.

Манғқишлоқ ҳоқими Тўйхўжанинг ўғли Тўхтамиш отаси қатл қилинган, Ўрусхондан ўч олиш йўлида қилинган уриниш барбод бўлган, паноҳ истаб Амир Темур қошига келганда яхши кутиб олади. Бундай бўлиши Жаҳонгир Мирзонинг йўқотиш жароҳати битмаганлиги ҳам сабаб бўлди. Негаки “Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникидек залворли эмас, ингичкароқ, бироз ёқимсизроқ овозини демаса, Тўхтамиш ўғлон куйиб кўйгандай... Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Бўйи ҳам, келбати ҳам... Мазкур кўринишдан таъсирланган Темур беихтиёр: “Хуш келибсиз, ўғлим! Хуш келибсиз”, – деб юборади (87-бет).

Катта зиёфат берилган, сонсиз совғалар тақдим этилади. Улар ичида Соҳибқироннинг энг севиқли учқур оти Хонўғли ҳам бор эди. Кейинчалик Хонўғлон бадиий образ даражасига кўтарилди. Чунки у ўзида фалсафий ва ижтимоий маъно ташвиш билан бирга, Тўхтамиш туфайли бошига тушган ва тортган азоб-уқубатлари одамий саъй-ҳаракатлар билан уйғунлашиб, инсонийлашади.

Амир Темур Хонўғлонга ҳеч қачон қамчи урмасди, чопишини тезлатиш учун узангини ниқтаб қўйишнинг ўзи етарли эди. Тўхтамиш минган, бўлар-бўлмасга сағрига қамчи тушадиган бўлди. Ҳар қамчи тушганда бадани сесканиб, устидаги одамни отиб юборишга чоғланади-ю, лекин омон сақлаш қонқонига сингиб кетганидан бундан тийларди. Соҳибқирон икки бора катта қўшин билан таъминлаб, мақсадга етишиш имконини берди. Лекин иккаласида ҳам бутун қўшинни барбод бериб, Амир Темур қошига қочиб келди. Албатта, жонининг омон қолиши Хонўғлон туфайли бўлди. Қозончи баҳодир таъқибидан қандай омон сақлагани хусусида ёзувчи шундай ёзади: “Қозончи баҳодир энди елдай учиб бораётган Тўхтамиш ўғлон изидан от қўйди. Унинг бу сафар алмаштириб олган

пойгачи тулпори чакки эмасди, жайдари отларнинг икки-уч қадамини бир қилиб босарди. Баҳодир дулдулга қамчи солди, кеча ёғиб ўтган ёмғирдан юмшаган ер чопишга халал берса ҳам, жонивор Хонўғлонни мўлжал қилиб ўқдай елиб кетди.

...Ортдаги душман нафасини сезган Хонўғлон кўркувни писанд қилмай, чақиндай шувиллаб Довдирсойга сакради!... Қозончи баҳодир қирғоққа етиб келганда, Хонўғлон лойқа сув гирдобида етмиш қадамлар нарида сузиб борарди” (139-бет).

Тўхтамиш тўртинчи марта кўшини пароканда бўлиб, валинеъматини олдига қочиб келади. Бу сафар тезда қабул қилмайди. Мушоҳада қилиб кўриб, ҳатто воз кечиш қарорига ҳам келади. Лекин бир хурсандчилик (Шоҳруҳ Мирзонинг туғилиши)дан Темурнинг ғурурга берилиб кетиши яна марҳаматига сазовор бўлишга имкон берди. Бундан кўриняптики, ёзувчи ҳар бир воқеанинг туғилишини, келиб чиқиши, Амир Темурнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини мантиқий асосланган.

Душман томондан қочиб келган Ўрунг Темурнинг “Салтанат ишлари ўлда-жўлда... Юрту эл ундан батамом умидини узиб қўйган. Жўжи улусида Тўхтамиш ўғлон ундан юз чандон яхшироқ, Тўхтамиш ўғлон келсун, дерлар, Тўхтамиш ўғлонни тиларлар...” деган гапидан сўнг, Соҳибқирон Темур Маликхондан толе юз ўгурганини ички бир туйғу билан идрок этди. Шундан “Хумоюн ўрдудан зудлик билан черик йиғилсин, Тўхтамиш ўғлон иззату икромларга сазовор этилсун, Амир Довуд, дуяглот бошлиқ Амир Ўрунг Темур, Муҳаммадбек ибн Мусо, Гиёсиддин тархон, Муҳаммад Мирақлар кўп лашкар билан Сигноққа юборилсун, Тўхтамиш ўғлонни тахтга ўтқазиб қайтсунлар” (170-бет) деган олий фармон беради.

Тўхтамиш Сигноқ тахтини эгаллагач, хон номини олди. Лекин шу кундан бошлаб феъли айниди, яъни валинеъматининг яхшилигини унутиб, бутун Мовароуннаҳр тахтига кўз тика бошлади. Ажаб, буни биринчи одамлар эмас, Хонўғлон сезади. Унинг кўрнамаклигига ўзига хос исён кўтаради. Аввалгидек Тўхтамишхоннинг ҳар ишорасига сўзсиз бўйсунмайди, қадам босиши ҳам ўзгаради, олдинги гўшаси Самарқандни, соҳибини соғина бошлайди. Бу туйғу кучая борган сари, ҳозирги эгасини асраш инстинкти сусая боради. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: “Жутак ташлаб ирғиб бораётган Хонўғлон сағрисиغا қамчи тушиб турса ҳам, негадир жон-жаҳди билан чопмас эди. У дунёни кезиб чикди. Ҳожи Тархон, Сарой Бер-

ка, Московия, Кафа ва Табриз кўчаларидан ғолибон ўтди. Лекин ҳеч бир жой, ҳаттоки Сарой Беркадаги узун баланд отхона ҳам Кўксарой ёнидаги сайисхонага ўхшамасди” (282-бет).

Хонўғлон ҳар сафар Самарқанд йўлига тушганда шиддат билан еларди. Бундай қилишга биринчи сабаб ўз гўшасини соғинч туйғуси бўлса, иккинчиси, устидаги соҳибини яхши ният билан кетмаётганлигини ҳис қилишидан эди. Донишмандлар: “Отда фақат забон йўқ, лекин ақл, фаҳм-фаросат, сезгирлик, зийраклик, орият кучли”, – деганларидек, Хонўғлон наздида, бу сафар “Тўхтамишхон Самарқанд томонга қочиб кетаётган йўқ... Чунки аввалгидек қочиб кетса, ортидан кимдир қувиши керак... Ҳеч ким қуваётгани йўқ... балки одатдагидек ката қўшин савашига отланган... Демак, жанг қилиш учун бостириб боришмоқда... (280-бет). Тўхтамиш кўрнамаклик қилиб, ҳақиқатан ҳам, шундай йўл тутган эди. Хонўғлоннинг шаҳди пастлиги шундан эди. Бундан жаҳли чиққан Тўхтамиш отни қамчилай бошлади. Зуғум жонидан ўтган Хонўғлон ўқдек елишга мажбур бўлди. Ҳар сафаргидек Довдирсойга келиб сакраш ўрнига, шартта чапга бурилиб кетди, хоннинг эгардан учиб кетишга оз қолди. У лашкарни ўзи бошлаб бериб, сойдан олиб ўтмоқчи эди” ...Қаҳрини жиловлай олмаган ҳоқон тулпорнинг бош-кўзи аралаш аччиқ қамчи солганини билмай қолди! Қамчининг учи чаён чаққандай Хонўғлоннинг чап кўзига тегди ва ўт чақнатиб юборди! Оғриқ жонидан ўтиб кетган жонивор қаттиқ кишнаганча юқорига сапчиди! Буни кутмаган, эгарда бамайлихотир ўлтирган Тўхтамишхон отдан кулаб тушди! Ҳамма ўша томонга югуриб, хокон ҳазратлари атрофида гирдикапалак бўлиб қолди. Тулпор билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Хонўғлон енгил тортгандай бир кишнаб осмонга сакради-да, сой бўйлаб Самарқанд томонга елдан ҳам тез учиб кетди ва бир пастда кўздан ғойиб бўлди” (287-бет).

Хонўғлон кўп вақтдан кейин ўзи яхшилик кўрган соҳибига садоқат кўрсатиб, абгор ҳолда, яъни қовургалари туртиб чиққан, чап биқинида аллақандай йиртқичнинг чуқур тиш излари, ўнг оёғи тиззасида катта яра, чап кўзи йўқ алфозда ўз гўшасига етиб келади. Амир Сайфиддин неқўз охиста ер тепинаётган Хонўғлоннинг омон қолган ўнг кўзидан ёш оқаётганини кўради, чунки у йиглаётганди. Бу Амир Темурнинг очик кўнгиллигидан кўп мунҳатлар фойдаланганлигидан, шунинг орқасидан ўзининг ҳам жафо тортганлигидан ўкинч

ёши эди. Икки кундан кейин Хонўғлон жон таслим қилади. Хонўғлон қисмати кишига кўп нарса беради. У табиат рамзидир. Табиат эса жамиятдан кўра ҳамиша соф ва иллатлардан ҳолидир.

Инсоният ҳамиша бир-бирига таъсир омилдир. У ҳатто оламдан кетган жараёнида ҳам ўз функциясини бажаради, яъни одамларни бир қадар кўзини очиб кетади, айниқса, яқинларини. Умаршайх Мирзо оғаси Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин энди кўп нарсага ўзи масъул, отасидан сўнг ўзи жавобгарлигини ҳис қилади. Шундан отасини Тўхтамишга қилган мурувватидан ранжийди. Бу романда, шундай ёзилади: “Юз бераётган воқеаларнинг нимасидир. Умаршайх Мирзога ёқмас, шундан кўнгли хира эди. Унга гўё душманни кўра-била туриб, дўстлардай қарши олингандай туюлар, бундан ичи кимдандир койинарди” (96-бет). У Тўхтамишнинг ниятини қалбан ҳис қилган эди. У ўзининг ниятини ички монолога шундай изҳор қилади: “Тўхтамиш ўғлон ҳеч қачон кимларнингдир кўлида кўғирчоқ бўлмайди, балки ҳаммасини кўғирчоқ ўйнатадур. Ҳали шиндай ўйнатсунки!.. Фақат кўлига тахт жилови тегсин!” (99-бет). У айтганини қилди. Амир Темур кўмагида тахтга ўтирган кундан бошлаб, кучларни бўлиш ниятида турли ҳийлалар ишлатди. Лекин ўйлаган ишининг бирортаси ҳам амалга ошмади. Амир Темурнинг мушкулини қандайдир кўринмайдиган куч осон қилди. Бу албатта, адолатли аъмолига Яратганнинг марҳамати эди.

Ҳийлагар, қабоҳатдан нафратланган киши у билан тўқнашганда, бир кучига ўн куч қўшилади. Умаршайх Мирзода шундай ҳол рўй беради. Тўхтамиш қочиб, ўз кишиси орқали Доронинг қўшинини қай ҳолга солган бўлса, шундай кўйга солиш ниятида қилинган саъй-ҳаракатдан кейин ва, ниҳоят, Соҳибқирон қўшинига рўпара бўлади. Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душман устига нафрат билан ташланади. Унинг жанг қилишини кўрганлар: “Рустам ҳам бундай ишларни қила олмайди!” – деб олқишлайди. У жанг қилар экан, “Энг катта оғирликни ўз зиммасига олганидан” мамнунлик ҳиссини туйиши билан бирга, галаба ишқида юраги жўшарди. Бу саъй-ҳаракат ўз самарасини берди. Тўхтамиш жанг майдонини ташлаб кочади. Лекин бу сафар ҳам айланма, эгри йўл Умаршайх Мирзога панд берди, у эса қочиб қутилди. Бу ерда эгри, айланма йўл рамзий маънога эга. У – Тўхтамишхоннинг қисмати

ишора. Чунки айланма, эгри йўлнинг охири берк бўлади. Бундай йўлнинг масофаси қисқадир.

Лекин романда реал тарихда бўлмаган, хаётий мантиқ инкор қиладиган ўринлар ҳам мавжудки, соф тарихий асарда бундай ҳолнинг бўлмаслиги дурустдир. Амир Темурни “тит-питиси чиқиб кетган кулох, эғнида уриниброқ қолган жанда кийиб” дарвеш ҳолда бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқиши шахсни бўрттиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, халқ эртақларида, ҳикояларида, достонлар, ҳатто ёзма адабиётда ҳам бундай ҳол учрайди. Бу энди халқнинг, ижодкорнинг идеалидир. Буни Темурдек реал шахсга кўчириш жоиз эмас. Айниқса, ўша кийимда ариқ бўйида ўтирган қизнинг исмини сўраши ўша давр, тарих нуқтаи назаридан қараганда, ҳаётий мантиққа зиддир. Буни ёзувчи ўзича шундай изоҳламоқчи бўлади: “Одатда, дарвишу қаландарлардан кўрқиб чўчимасдилар, уларга Худонинг беозор бандалари деб қараларди” (176-бет). Бу гап умуман ўша тоифадаги одамларга тегишли. Лекин аёллар рўпара келишга чўчишган. Айниқса, роман тасвиридаги кўринишга эга дарвешнинг: “Исмингиз нима экан, ойим қиз?” – деб сўрашини тасаввур қилиш қийин. Чунки уларнинг номаҳрамга гап отиши асло мумкин эмас. Сабаби шариат ва тариқат қоидалари буни инкор этади. Шунингдек, дарвеш ахлоқига ҳам зиддир.

Текириш учун саволлар:

1. Истиклолдан кейин тарих ва тарихий шахсларга қандай муносабатда бўлиняпти?
2. Гавҳаршод бегим тимсолида зукколик моҳияти қандай берилган?
3. “Она лочин видоси” романида оналик ва фарзандлик меҳри қандай акс этган?
4. “Улуғ салтанат” романида Амир Темурнинг инсонийлиги қай даражада ўз ифодасини топган?
5. Тарихий романларда нафрат ва изтироблар, муҳаббат ҳамда инсон фожиаси қандай акс этган?

Таянч тушунчалар

Бадиий тафаккур – ижодкорнинг ҳаёт, жамият, кундалик турмуш, инсон хусусидаги индивидуал ўй-фикрлари, мулоҳазаларини бадиий асар воқеалари, қаҳрамоннинг ҳаракати, фаолияти орқали ифодаланиши.

Эпизод – нисбий мустақилликка эга бўлган асар воқеаси, бадий асарнинг бўлинмайдиган энг кичик қисми; асар сюжетининг узвий ҳалқаси, асосий таркибий қисми; бадий асардаги ёрдамчи сюжет чизигида учрайдиган характерларнинг айрим қирраларини ёритишга хизмат қиладиган қисм.

5. 3. Янги йўналишдаги романлар ва образлар

Режа:

1. Янги йўналишдаги романларнинг ўзига хослиги.
2. Роман сюжетининг гайритабиийлиги
3. Сирож муаллимнинг сирли олами
4. Вали ва Бадалбек образлари замирида ёзувчи ғояси
5. Жамиятдаги ахлоқсизлик ва хамиятсизликнинг туб асо-
си.
6. Модерн адабиётининг хусусиятлари.
7. “Тепаликдаги хароба” романида рухий олам инкишофи.
8. Модерн йўналишидаги асар қаҳрамонининг хусусияти.

Адабиёт:

- Ҳ. Каримов. Истиқлол даври шеърляти. – Т.: Зарқалам на-
шриёти, 2005.
- З. Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. – Т.: Мерос, 2003.
- У. Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000.
- У. Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т., 2005.
- У. Ҳамдамов. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср ав-
лоди, 2002.
- Омон Мухтор. Минг бир киёфа. – Т.: Шарқ, 1994.
- Тўхтамурад Рустам. Капалаклар ўйини. – Т.: Шарқ, 2000.
- Ҳ. Каримов. Истиқлол даври насри. – Т.: Зарқалам, 2007.

Сиртдан қараганда, ҳозирги давр адабиёти экспериментал адабиётдек таассурот қолдиради. Ҳақиқатан ҳам, кейинги йиллар ичида шундай асарлар (“Кўзгу олдидаги одам”, “Тепаликдаги хароба”, “Ффу”, “Капалаклар ўйини” ва бошқалар) вужудга келдики, улар замирида ётган адиллар ниятини мах-
сус тайёргарликсиз англаш қийин. Чунки улар анъанавий услубда эмас, Ғарбнинг модернистик адабиёт деб аталмиш

йўналишида ёзилган. Маълумки, бу тарздаги адабиётда объектив олам, воқелик, инсон, унинг хатти-ҳаракати, у яшаган ёки яшаётган жамият муҳити, мафкураси ёзувчининг тасвир объекти бўлмай, балки инсоннинг уларга муносабати, тўғрироғи, унинг тафаккур йўналиши асосий объект саналади. Китобхон бевосита қаҳрамон билан эмас, унинг тафаккури билан муносабатга киришади, қаҳрамон эса ёзувчи томонидан яратилган инсон эмас, савқитабийий ҳаракати, шуури ила гўё ўзини-ўзи яратган (албатта, шартли равишда) ёзувчини ўз оғи оқими йўналишига соладиган интеллектуал шахсдир. Лекин адабиётшунослик илмидан маълумки, инсонни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга соладиган, эзгуликка ундайдиган, комил инсонга айлантирадиган нарса шакл, катта фалсафий тафаккур эмас, шу тафаккурнинг асос-замирида ётган моҳиятидир. Агар биз ҳозирги романларга шу моҳият нуқтаи назари билан ёндашсак, улар шаклан янги бўлгани билан, мазмунан асл ўзбек адабиёти аъналарини эслатади.

Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” романи шу типдаги асардир. Романнинг бош қаҳрамони Вали асар сюжетини ташкил қилган Сирож муаллим ва учувчи Бадалбек каби образлар ўлими сабабини аниқлашга қанчалик интилса, китобхон ҳам шунчалик билишга ҳаракат қилади. Оқибатда асар қаҳрамони билан китобхон ўртасида фарқ йўқолади. Бунинг сабаби роман сюжети чизигини воқелик эмас, қаҳрамон оғи йўналиши ташкил қилганлигидир. Бу оғи оқими, ўз навбатида, китобхон оғи оқими билан омукталашиб кетади. Оқибатда иккаласи, яъни қаҳрамон Вали билан китобхон масала моҳиятини билишга интилган якка шахсга айланади. Уларнинг тафаккурлари битта масала томон йўналади.

Романда Сирож муаллим ва учувчи Бадалбек шахси ҳақида бош қаҳрамон Вали нуқтаи назаридан шундай ахборот берилди: “Сирож муаллим одамларга кам қўшилиб, жанжаллашиб юрса ҳамки, гўзал олижаноб эди! Бадалбек ўз ишини тўғри бажаришга уринган, ўз касбининг устаси эканига қарамай, ёвуз киши эди! Мен худди шундай дердим” (16-бет). Бу фикрдан сўнг Сирож муаллимга нисбатан қандайдир меҳр, Бадалбекка нисбатан киши қалбида қаҳр юзага келади. Лекин улар нимагадир, “Осмон негадир ўз-ўзидан дарз кетиб, қоқ тўрт бўлакка ажралган” кун бир кунда ҳалок бўлишади. Орадан икки йил ўтгач, яна “Бир куни ёмғир ёғиб, бу гал куппа-кундузда пичок

билан кесилган сариёққа ўхшаб, осмон ўз-ўзидан тўрт бўлакка ажралган” куни Ширинкўлдан олисларга қулоч отган катта йўл бўйида жойлашган чойхонада Вали Сирож муаллимни кўриб қолади. Киши тафаккури воқеа юз берган ҳолат томон йўналади. Нима учун осмон тўртга бўлинганда иккала ҳодиса юз берди? Нега Ширинбулоқда аччиқ қисмат рўй берди?! Мияда тафаккур ўз вазифасига киришган сари, ёзувчи нияти аниқлаша боради-ю, тафаккур йўналиши бир тўхтамга келгач, мазкур нарсалар рамзий маънога эгалиги ва унинг заминидаги ҳақиқат аён бўлади.

Осмоннинг тўрт бўлиниши – бу тўрт қитъа. Унинг катта, ҳам Европа ҳам Осиё жойлашган қисмида бутун дунёга адолатли, энг инсоний мамлакат деб жар солинган собиқ СССР жойлашган. Ширинкўл эса шу худуддаги шаҳардир. Воқеа эса худди шу ерда содир бўлади. Демак, роман собиқ социалистик жамият воқелиги ва шу жамият одамлари фаолияти ҳамда қиёфасини акс эттириш асосига курилган.

Роман қаҳрамони Вали фаолиятини кузатар эканмиз, бир нарсани англаб етамиз. Яъни бугунги кунда ўз номи билан атаётган тоталитар тузумнинг олиб борган иш йўсини, сиёсати ва унинг оқибатида юзага келган, шаклланган шахсларнинг асл қиёфаси тасвирланганлигини. Асарнинг мураккаблиги шундаки, бу нарса очиқ айтилмайди. Бош қаҳрамони Вали кўзига кўринган ғайритабiiй воқелик заминида инкишоф қилинади. Бу ғайритабiiй воқелик ҳақиқат билан йўғрилгани учун унинг рамзийлиги кўпда сезилмайди. Қайтага реал ҳаётда ўз хатти-ҳаракатлари билан киши қалбига ўтиришмайдиган шахслар қилмишларининг туб асослари ойдинлашади.

Вали муаллим уйига унинг, ҳақиқатан, ўлган ёки ўлмаганлигини билиш учун борганда “оила аъзолари” алланечук бахтиёрлигидан таажжубга тушади. Бунинг устига, муаллимнинг қизи Мамлакатхон унга беҳаёларча кўз сузади. Кейинчалик эрига хиёнат ҳам қилади. Ҳар пайшанба эса бутун оила аъзолари аллақадарча овга кетишади. Ертўлада Сирож муаллимнинг айнан ўзи – қандайдир махлуқ яшайди. Сирож муаллим фаолияти билан яқиндан танишган сари, масала моҳияти аниқлаша боради.

Бир куни Мамлакатхоннинг эри Аҳмаджон Валини учратиб: “Мен ҳаммасини биламан. Боланиям. Бошқасиниям!” – дейди. Бундай ҳамиятсизликдан ҳайрон бўласиз. Лекин атрофга

қарасангиз, бундайлар сизнинг юртингизда кўплигига ишонч ҳосил қиласиз. Тарихингизга назар соласиз. Ўтмишда ўз аёлигагина эмас, балки юртининг аёлларига тик қараган эркакнинг ёқасидан олган жўмард йигитларни кўз олдингизга келтириб, қани улар деган ички нидо тилингизга келади. Сабабини билишга интиласиз. Мушоҳада қиласиз. Оқибатда онгингиз йўналиши бир нуктага келиб тўхтайтиди ва тилингизга бундай ахлоқсизлик ва ҳамиятсизликнинг сабаби инсон қалбидаги иймон ва эътиқоднинг сусайиб кетганида, деган фикр келади. Нега бундай бўлди деган савол яна сизни тинч қўймайди. Унинг илдизини топишга интиласиз. Бу интилиш Валисиз амалга ошмайди. Жумбоқнинг калити унинг хатти-ҳаракати орқали очилишини ҳис қилгач, у билан боғлиқ воқеаларни онг элагига таҳлилдан ўтказасиз.

Вали Бадалбек қизи Ҳанифага боғланиб қолади. Дастлаб, Ҳанифа Бадалбекнинг қизи бўлгани учун ўзини тортиб юради. Лекин кўнгил ҳам узолмайди. Сабаби Ҳанифанинг вужудида қандайдир бир нур бор эди. Бу нур Вали вужудига ҳам кириб, унда янги инсоний одатларни юзага келтиради.

У кўп йиллардан бери ота-онаси қабрини зиёрат қилмасди. Энди бориб руҳларига тиловат тушурадиган бўлди. Чунки бу Ҳанифа учун одатдаги ҳол эди. Ҳанифадаги босиқлик ва бардошлилик уни лол қолдирди. У билан тақдирини боғлади. Лекин у бир нарсага ҳайрон. Ўзи меҳр қўйган Сирож муаллимнинг фарзандларида Ҳанифадаги фазилатлар йўқ. Ёзувчи бу билан миллий қадриятларнинг асоси бўлган Қуръон ва ҳадисларда илгари сурилган фикрлар тўғрилигини асослайди. Яъни поклик билан бино бўлган ва шундай асосда тарбия топган фарзандлар қалби инсонийлик билан йўғрилган бўлади.

Ҳанифа отаси хусусида қуйидаги фикрни билдиради: "... лекин қарғиш текканидан омад юз ўгирди... Дадам тақдир айланиб, Ширинқўлда оддий аэропланда учаётганидан, қилаётган ишидан норозиланиб, баъзан эзиларди...

— Биласизми, дадам эркин, мағрур киши эди. Ҳаётда бировга бўйин эгмасди. Ҳар кимнинг гапига киравермасди... лекин унинг учун буйруқ муҳим, у аскар эди! Шундай тарбия олганди. Унга буюрилса, бас, ўтга, сувга ташланарди! Қулга айланарди... Мен дадамни оқламайман. Шу билан бирга, айб фақат дадамда эмас. Тушунинг!"

"Тушунинг!" сўзидаги хитоб фақат Валига қаратилган эмас. Кенг оммага, яъни китобхонларга қаратилганди. Де-

мак, Бадалбек, аслида, яхши одам бўлган. Лекин ўз эрки ўзидан кетгач, буюрилган нарсани тўғри, қонуний деб бажариб, инсоният ва табиат оламига кўп зарар етказган. Манқуртлик қилган. Инсонийликка ва виждонига зид йўл тутган. Бу нарса ўз мевасини берган. Тўнғич қизлари беўхшов, бўйинлари йўқ, калласи шундайгина елкасига кўндириб кўйилгандек туғилган. Лекин Бадалбек ёши ўтган сари ўз хатти-ҳаракатининг салбий оқибатларини англай бошлади. Ҳаётда ўзи ва унга ўхшаганларнинг тутган иши туфайли содир бўлаётган воқеадан виждони уйғона бошлайди. Бироқ ноиложликдан қийналади. Ҳанифа ана шу уйғонаётган виждоннинг маҳсулидир. Бадалбекдаги виждон уйғонишининг сабаби бор. Чунки у бажараётган вазифасини ўз ихтиёри билан эмас, балки мажбурият орқали амалга оширади.

Сирож муаллим ундай эмас. Ўзи яшаб турган жамиятнинг тутган ишига мамнуният билан хайрихоҳлик билдиради. Ҳатто хўжайинларига ёкиш учун баъзи нарсаларга ташаббускорлик ҳам қилиб туради. Шундан ўзи яшаб турган жамият каби икки – зоҳирий ва ботиний қиёфага эга. У зоҳирий кўринишда ўзини маданиятли, зиёли, хокисор, аёлларни кадрлайдига кимсадек тутати. Ботиний, яъни асли қиёфада эса ўта қабиҳ инсондир. У инсонларнигина эмас, узи яшаб турган юртини ҳам эркин, озод бўлишини истамайди. Мустақил йўл тутишига ишонмайди. Унинг назарида, ўз халқи, юрти бунга қодир эмас. Юқоридан айтилган буйруқларни бажариб турса бўлди. Бу фикр ўзи яшаб турган жамиятнинг юргизган сиёсатига жуда жуда мосдир.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, кишини ўзидан яхши биладиган одам йўқдир. Шундан Сирож муаллим кўзгуга ўзини солади. У кўзгуда ҳам ўз зоҳирий кўриниш ифодасини истайди. Лекин кўзгуни алдаб бўлмайди. У – маҳак тошдек гап. Кишининг асл борлигини кўрсатади. Сирож муаллим кўзгуда ҳар сафар ўзининг асл қиёфасини кўрганидан, алаmidан уни синдиради.

Сирож муаллимнинг фаолияти оиласида ҳам ўз ифодасини топган. Биринчи хотини Маҳлуқодан қандайдир маҳлуқ туғилган (қилмиш қидирмиш), кейинги оиласидагилар эса сиртдан йилтироқ, аслида, ахлоқсиз ва ҳамиятсиздир. Уларнинг оиласи билан ҳеч ким қўшничилик ҳам, алоқа ҳам қилмайди. Ёзувчи учун бу оила – бир тимсол. Унинг заминиди

ва Сирож муаллим образида муҳим ҳақиқатни очади. Яъни тоталитар жамиятнинг асл қиёфаси ва турли найранглари кўрсатади.

Романда қаҳрамон ҳаёлотли маҳсули бўлган воқелик билан реал ҳаётий тасвир омукталлашиб кетган. Бу эса рамзийликни янада кучайтирган. Романнинг охириги “Ҳақиқат” деб номланган саҳифасида Вали тиланчи билан қайиққа ўтириб, бир оролга боради. Орол чакалакзордан ва боғлар, гулзорлардан иборат. У ерда турли ҳайвонлар ва қушларни кўради. Лекин уларнинг биронтаси ўз кўринишига эга эмас. “Атрофда тўп-тўп пода судралиб юрибди. Қарасанг ростмана қўй, аммо ҳаммасининг боши, башараси чўчка... Бироқ бу ерда антиқа қушлар, антиқа ҳайвонлар: дуругайми?.. Насл-зотиға тушуниш мушкул...” Бу тасвир ўзимиз 70 йил яшаган мамлакатни ёдга солмайдими? Бизнингча, айнан ўзи. Чунки номимиз ўзбек бўлгани билан, кийинишимиз, турк-атворимиз ўзбекка ўхшамасди. Муслмон бўла туриб, хатти-ҳаракатимиз унга яқин ҳам келмасди. Демак, бу тасвирда биз собиқ жамият қиёфасини кўраимиз. Чунки унинг тутган иши асло социалистик жамият номига мос келмасди.

Вали мазкур оролда икки қаватли ёғочдан тикланган бинони кўради. Бу бинода “липиллаб ёнаётган шамдек манаман деган одамни ҳам диндан чиқарадиган эртақлардаги сингари гўзал, соҳир ва ҳаёлий бир санам рақсга тушмоқда эди”. Бу рақсга маҳлиё бўлган қаҳрамон бошига тушган зарбадан ҳушидан кетади. Ўзига келганда, ўзини “қандайдир занжир билан боғланган” ҳолда кўради. Ҳушини йиғиб атрофни кузатганда, қуйидаги манзарани кўради: “Хонада чироқ йўқ. Лекин деворларда ойна тортилган қатор туйнук-тоқчалар; уларнинг ҳар бирида биттадан чироқ ёнар эди”. Бу тасвир ўз мустақиллиги, инсоний қадр хусусида сўз юритганлар Сирож муаллим кабиларнинг чақуви остида олиб бориладиган идоранинг кўриниши, у ерда ишлайдиганларнинг яшаш тарзи ва кишига қилинадиган муомаланинг аниқ ифодасидир.

Омон Мухторнинг “Тепаликдаги хароба” романи ҳам композицияси, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, сюжетига асос бўлган воқеалар ўзи кўникма ҳосил қилган асарларга ўхшамайди. Негаки у билган, ўқиган романларда бир қатор қаҳрамонлар бўларди, улар ўзаро конфликтга киришади, диалогда бир-бирига давр ва унинг сиёсати хусусида доно гаплар

айтишиб, устунликка эришишга интиларди. Мазкур роман эса ундай эмас. Асосан, битта қаҳрамон фаолият кўрсатади, у бир ўринда, яъни роман бошида раҳбари Мардонкул ака билан диалогда бўлади. Хўш, гап нимада? Гап, юқорида айтганимиздек, асарнинг янги усулда, модерн адабиёти йўлида ёзилганида. Маълумки, модернистик адабиётда юқорида кўриб ўтганимиздек, жамиятда рўй берган, содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар, инсонларнинг хатти-ҳаракатлари, улар яшаган макон, муҳит реал ҳолда бадиий тўқималарга айлантирилмайди, балки улар инсон тасавурида инъикос этилади. Китобхон тўғридан-тўғри қаҳрамон билан мулоқотда бўлмайди, унинг тафақури билан тўқнашади. Иккинчи хил қилиб айтсак, аклидрокнинг фаолияти орқали кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмас дунё – инсоннинг ботиний олами билан бақамти бўлади. Маълумки, инсон тафаккурининг имкониятлари чексиз. Демак, роман воқеалари ҳудудининг чегараси йўқ. Бош қаҳрамон Мирзо Ғолиб тафаккури бир дарё бўлса, у уммонга қараб оқади. Уммон эса олам каби кенгдир. Лекин бу абстракт эмас, романда ўз аксини топган воқеликка диққат қилинган сари у реаллашиб боради. Чунки у кўнгил мулки бўлиб қолмай, тил – ички монолог орқали макондаги нарса юзага чиқади, мақсад аниқлашади. Фақат буни англаш учун китобхон онг фаолдиятининг барча нуқталари жунбушга келиши, фаоллаши лозим. Ташқи оламни идрок қилиш борасида ботиний оламни англаш иқтидорига эга бўлмоғи даркор. Маълумки, ҳар ким бундай иқтидорга эга эмас. Роман инсондан шундай оламга ва инсоният дунёсига онгли муносабатда бўлишни талаб этади. Шундай ёндашилганда, романда илгари сурилган ёзувчи концепцияси англашилади. Демак, асар китобхондан тафаккур фаолиятини, онг йўналишини талаб қилади. Бу инсоният учун заруриятдир.

Романда тафаккур йўналиши руҳий олам инкишофига қаратилган. Яъни руҳий поклик, руҳий мардонаворликнинг ташқи оламга ўтказган таъсир кучининг моҳиятини очишга. Бу кучнинг оламни поклашдаги роли, руҳий покларнинг савъ-ҳаракати, қисмати, фожиаси хусусидаги ҳақиқат руҳи ботир шахслар ботиний олами тасвирида очиб берилади. Бундай бўлиши бежиз эмас. Чунки қадимги диний-фалсафий асарларда “Ҳаётдаги энг катта жасорат руҳий ботирликдир”, дейилади. Адиб ана шундай руҳий ботирлар онг йўналиши инкишо-

фида одам ва оламнинг покланиш заминини кўрсатади. Албатта, янгича йўналишда.

Инсонда нафсга нисбатан мойиллик кучайса, унда ҳайвонлик хусусиятлари ортади. Рух илоҳий неъмат бўлиб, барча яхшилик у туфайли юзага келади. Романнинг туб асосида ҳам шу ғоя ётади.

Тўхтамурад Рустамнинг “Капалаклар ўйини” янги тамойил-даги асар сифатида тилга тушди. У ҳақда турли фикрлар билдирилди. Ҳатто абсурд адабиётининг яхши намунаси деб талқин қилишди. Роман поэтикасидан илмий иш ёзган З. Пардаева: “Т. Рустамнинг “Капалаклар ўйини” романини таҳлил қилар эканмиз, абсурд романининг талқин манбаи абсурд ҳаёт эканини англаймиз. Ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларни кўп овозлилиқ, психологик таҳлил меъёрига етказди. Романнинг ғоявий, бадиий мазмуни қаҳрамон мансуб абсурд ҳаёт инъикоси сифатида намоён бўлганини, бадал армон эса абсурд қаҳрамон сифатида шаклланганини, абсурд ҳар қандай даврда, ҳар қандай ҳолатда маънисизлик эканини очиб беришга хизмат қилади” (З. Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. – Т., 2003 йил, 40-бет).

Лекин романи ўқиган одам ҳеч ҳам бундай эмаслигини англайди. Биринчидан, абсурдлик асар воқеилигида эмас, ёзувчининг концепсиясида кўринади. Чунки ёзувчи ҳаётдаги, инсонлар табиатидаги иллатлар, улардаги номукамалликни Насим, Ибод, Шўший, Тош оға, Эшим иш, Ғойиб, Гулноз, Ҳулқар образларида акс эттиришга интилган. Бироқ уларнинг хатти-ҳаракати, фаолияти тасвирда эмас, шунчаки, системага солинмаган баёнда берилган. Шундан бирорта образ киши ёдида қолмайди. Асарнинг аннотациясида: “Теран руҳий таҳлил, юксак мажозийликка асосланган асар”, дейилади. Бироқ амалда бу нарса кўринмайди. Юқорида санаб ўтилган қаҳрамонларнинг бошидан ўтгани, уларнинг табиати қайтариқлар билан ҳикоя қилинади. Тўғри булар мисолида ҳам кишиларнинг онгига, руҳига таъсир қилса бўлади. Бунинг учун қаҳрамонларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган воқеилик замирида катта фалсафий ҳақиқатни, ижтимоий муаммони сингдирса, шунингдек, қаҳрамонлари ҳаётда кечаётган ноҳақликларни, адолатсизликларни англаб изтиробга тушса, ҳаётда инсонларнинг инсонча яшамаслиги, бунга жамиятда имконият йўқлигининг сирини англашга интилса, бу бо-

радаги фикрларни баён қилса, асарлар воқеалари мана шундай масалага йўналтирса янги тамойилдаги роман сифатида ўзини оқларди. Сўзсиз, ёзувчи ўз олдига шундай мақсадни қўйган. Афсуски, унга эриша олмаган. Модерн йўналишидаги асар абстракт расмларига ўхшаб, қандай тушунсанг – шундай англа деб, дуч келган воқеани боши-кети йўқ тарзида ҳикоя қилиш эмас, балки улар маълум бир конценсияга эга бўлиб, маълум мақсад сари йўналтирилади. Бу қаҳрамон орқали амалга оширилади. Модерн йўналишдаги асар қаҳрамонлари эса, ўз ўй-хаёллари, онг оқими мисол мияда йўналган фикрларида ўзи яшаётган ҳаётни теран бадиий талқин ва таҳлил қилиб, олам муаммосини англашимизга ёрдам беради. Шунингдек, ўзи яшаётган жамият иллатларини гўё микроскобда кўргандай кўра олади ҳамда уни шафқатсиз фош қилади, унинг илдиэларини топишга интилади ёки бу тузумда, бу жамиятда ўз мақсад ва ниятларини амалга оширишнинг иложи йўқлигини англагач, тушкунлик кайфиятига тушади, эртанги кунга ишончсизлик оқибатида қаҳрамон ёлғизланиб қолади, у гўё ўз қобигига ўралиб олади, муаммонинг ечимини топа олмаган, иложсиз қолган шахс қалбида ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган ва инсон инсонча яшаш имкониятига эга бўлмаган жамиятдан бегоналашиш туйғуси юзага келади. Буларнинг барчаси теран руҳий таҳлилда, изтироб ва фожийликнинг асосли инкишофида очиб берилмоғи даркор. Бизга модерн йўналишдаги асар деб тақдим қилинаётган роман қаҳрамонларининг бирортаси на фикрлайди, на атрофдаги юз бераётган воқеаларга муносабат билдиради, мулоҳаза юритади, на руҳий изтиробни бошдан кечиради. Унинг барча дўстлар орасида кечадиган, улар ўртасида бўладиган воқеалар ҳикоя қилинади. Ҳатто йигитлар ўзаро сир тутадиган (Эшим ишнинг оғили билан боғлиқ воқеалар) ишлар ҳақида ҳам тортинмайди. Тўғри бу воқеалар ичида жамият ва инсоний иллатлар фош қилинган ҳолатлар ҳам учрайди. Лекин эсда қоларли аниқ ҳолатда, тасвирда эмас, тумтарақай баёнда берилгани учун камдан-кам киши уни англаб олади.

Аннотацияда айтилган мажозийлик икки ўринда кўринади. Бу – роман воқеалари кечган Бақаҳовуз маконида ва асар номи, яъни “Капалаклар ўйинида”. Бақаҳовуз рамзида ташқи катта дунёдан ажратилган, фақат муҳит эмас, фикрлаш тарзи ҳам чекланган кечаги тоталитар тузумни англаш мумкин. Маъ-

лумки, мазкур тузум 70 йилдан ортиқ даврда битта ғояни, яъни социализм ғоясини, унинг бутун дунёда афзал тузум эканлиги тарғиб қилинди. Бутун маънавий олам – матбуот, санъат, театр, адабиёт унга хизмат қилди. Айтилган фикрлар яхши эди, лекин амалда эса унинг акси эди. Кишилар айтилган фикрларга монанд ҳаракат қилса, таъқиб қилинарди. Дунёда энг адолатли, барча бахтли яшайди деган тузумда эса инсон инсонларча ҳаёт кечиришмасди. Бу борада рус ёзувчиси Светлана Алексиевич шундай дейди: “Инсон ноинсоний шароитда уч кунда ҳайвонга айланади” (“Аргументы и факты”, 2006 йил, июль, 28-сон, 5-бет). Айтилганга, матбуот орқали ёзилганга, эълон қилинганга амал қилмаслик ғирт бемаънийлик – абсурддир. Ёзувчи асарида шуларни акс эттирмоқчи бўлгани аниқ. Лекин кўриб ўтганимиздек, бунга эриша олмаган.

Романнинг аталиши асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатига мос тушади. Маълумки, капалаклар жуда қисқа умр кўради. Шундан, бизнингча, ҳаётини ўйин-кулгида, гул ва чаманзорлар қўйнида ўтказди, гўё ҳаёт жаннатдай. Роман қаҳрамонлари ҳам фикрламайди, мулоҳаза юритмайди, фақат ҳаракат қилишади, жўн яшайди, умуман, ҳаётга нисбатан лоқайд. Балки ёзувчи тоталитар тузумда жамиятга нисбатан фикр билдирганлар тақиб қилингани учун одамлар фикрлашдан қўрқишади, шундан улар лоқайд демокчидир. Бу тўғри ва ижтимоий характерга эгадир. Афсуски, бу тўғрида фикр романда ёрқин ифодаланмаган.

Зўрлик асосида қурилган ҳар қандай жамиятнинг умри қисқадир. Унинг умрини қўрқув ва алдовлар асосида муттасил чўзиб бўлмайди. Романга шу ғоя сингдирилганда, у капалаксимон ҳаракатда бўлган қаҳрамонларининг хатти-ҳаракати, тутган ишининг бидий таҳлилида очиб берилганда, асар ўқишли ва таъсирли бўларди. Салмоқли фикр, мантиқ кучига эга роман қаҳрамонлари фаолиятга эга эмасликлари ёзувчининг модерн йўналишдаги асар моҳиятини тўла ўзлаштирамаганидандир. Романни ҳозирги ҳолида модерн йўналишдаги муваффақиятсиз бир уриниш деб баҳоламоқ керак.

Тегишириш учун саволлар:

1. Янги йўналишдаги романлар қандай хусусиятга эга?
2. Модерн йўналишдаги романлар сюжетининг ғайритабиийлиги нимада кўринади?
3. Сирож муаллим қандай сирли оламга эга?
4. Вали ва Бадалбек образларида ёзувчи қандай ғояни илгари суради?
5. Жамиятдаги ахлоқсизлик ва ҳамиятсизликнинг туб асоси нимада?
6. “Тепаликдаги хароба” романида руҳий олам қандай инкишоф қилинган?
7. Модерн йўналишдаги асарлар қаҳрамонлари қандай хусусиятга эга?

Таянч тушунчалар

Абсурд одам – ҳаётнинг бемаънилигини инсон билан дунёнинг туташган жойида деб биладиган шахс. Яъни инсон истаклари ва уни ўраб турган дунёни бир-бирига мос келмаслигини бемаънилик деб билишлик.

Мистицизм – ягона илоҳий кудрат – Ҳақнинг акси, оламнинг моҳияти ҳақда яшириндир деган фикрни илгари сурувчи таълимот.

Рухдаги ўлим – нафса қурбон вужудда руҳнинг чекиниши.

5. 4. Истиқлол даври муаммоларининг инсон табиати, маънавияти, руҳиятидаги бадиний ифодаси

Режа:

1. “Бозор” романининг образлар системаси ва ёзувчи ғояси ифодаси.
2. Бозор сўзининг рамзий маъноси.
3. “Мувозанат” романида мустақиллик арафасидаги реал воқеалик ифодаси.
4. Юсуф образининг моҳияти.
5. Амир образидан ёзувчининг тутган нияти.
6. Исён ва итоатнинг моҳияти.
7. Турсунбой жонталаш ва Лариса хола қисматида ёзувчи ғояси ифодаси.
8. “Жазирамадаги одамлар” романининг ўзига хослиги.
9. Романдаги ҳар бир қаҳрамон ўз дунёси, ўз қиёфасига эгалиги.

Адабиётлар:

- Бадиият жилолари. – Т., 2006.
З. Пардаева. Ўзбек романлари поетикаси. – Т., 2002.
У. Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т., 2000.
У. Норматов. Тафаккур ёғдуси. – Т., 2005.
У. Ҳамдамов. Бадиий тафаккур тадрижи. – Т., 2002.
Ҳозирги адабий жараён: таҳлил ва талқин. – Т., 2005.
Хуршид Дўстмуҳаммад. Бозор. – Т., 2000.
Улуғбек Ҳамдамов. Мувозанат. – Т., 2004.
Улуғбек Ҳамдамов. Исён ва Итоат. – Т., 2003.
Луқмон Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. – Т., 2005.

Истиқлол даври адабиётининг муҳим хусусиятларидан бири имон ва эътиқод, шунингдек, маънавиятга катта эътибор берилишидир. Бу давр адабиётининг қаҳрамонлари – ўта маънавиятли ва ўта мулоҳазакор шахслар. Олам ва одам ҳақида кенг фикр юритади, ҳаёт, жамият иллатларидан, янги том маънодаги маърифатсизликдан, адолатсизликдан, ноҳақликдан, ёлғончиликдан, энг муҳими, имон ва эътиқодсизликдан қайғуришади, изтиробга тушишади. Яна шуниси муҳимки, улар бу иллатларни жамият муҳитга боғлашмайди, бунга шулар айбдор деб билишмайди, балки барчасига инсоннинг ўзи сабабчи деб қарашади. Яъни имон ва эътиқоднинг сусайиши деб билади. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романининг асосида худди шу нарса ётади. Бозор сўзи – рамзий маънога эга. У икки маъно англатади. Биринчи маъно ҳаёт, жамият, бугунги кунни ифодалайди. Ҳаёт ва жамиятнинг таназзули одамларнинг унга муносабатида табиий, диалектик қонун асосида бўлмасдан, волюнтаристик сиёсат асосида бўлгани учун бўлса, бозорнинг ичидан емирилиши у ердаги қаллоблик, одамлар ҳақида хиёнат қилишлик, яъни тарозидан уришлик, алдамчилик, риёкорликдир. Бу бугунги кун ҳаётига, унинг манзараларига ишорадир. Бу эса инсоннинг қалбида инсоний туйғулардан кўра нафс туйғусининг етакчилик қилишидандир. Қуръони Каримнинг “Қасас” сурасининг 50-оятисида шундай дейилади: “Агар сенинг чақиригинингга жавоб бермасалар, билки, улар ҳавои нафсларига эргашмоқдалар. Аллоҳнинг ҳидоятини қўйиб, ҳавои нафсига эргашган кишидан ҳам адашганроқ одам борми”. Албатта, Аллоҳ золим кишиларни ҳидоятга бошламайди. Романда эса қуйидагича ёзилади:

“Бозор – ўз номи билан бозор, лекин у ютоққан, нафс билан топишса борми, одамларнинг шўри куриди деявер!.. Тўғри, нафс бўлмаса, бозорга ҳам ҳожат қолмас эди, бу дунёда, илло-билло, қандай жин урса-урсин, бозорни изга солиш учун, аввал нафсга битга кўриқчи кўйишни уддалаш керак!”¹

Иккинчи маъноси инсоннинг инсонийлигини, табиатини, маънавиятини, комиллигини белгилайдиган макон, маҳак тоши. Ҳақиқатан ҳам, бозордаги хатти-ҳаракат, одамларга бўлган муносабатда унинг кимлиги билинади. Бу борада ёзувчи шундай дейди: “Бозор – одамларнинг асл башарасини кундай равшан кўриш мумкин бўлган энг қулай жой” (10-бет).

Адиб бу ҳақиқатни образлар системаси орқали очиб беради. Биз уларнинг қисмати, айримларининг фожиасидан бу дунёдаги жоҳилликни, адолатсизликни сезиб, надомат чекамиз. Бу ҳол Найнов образида яққол намоён бўлади, яъни унинг фожиасида.

Романда Ходивой, Сабриддин каби образлар ҳам фаолият юритади. Иккиласи ҳам бозор ходимлари бўлишига қарамай, ўз саъй-ҳаракатлари билан кескин фарқ қилади. Ходивой – патгачи. У – ўта қаллоб, лаганбардор, ўз манфаатидан бошқа ташвиши йўқ, бу йўлда ҳар қандай пасткашлиқдан қайтмайдиган одам. У – найрангбозлиги туфайли ҳар қандай вазиятдан зиён-заҳматсиз “омон” чиқадиган киши. Романда бозор ҳақида шундай фикр бор: “Ҳа, бозор айниди... Айниши ҳам ҳолва, чўқаяпти!.. Ери чўкиб кетяпти... Бузиш-кўчириш билан буни эпақага келтириб бўлмайди. Бозор ўзича эмас, одамларнинг айниганини, одамларнинг чўкиб кетаётганини кўрсатиш учун айнияпти, чўқаяпти” (102-бет). Бу ўринда бозор – дунё маъносида. У ерда юз бераётган талотўмлар дунёни емириб боряпти. Бу нарса Ходивой сингари одам тақдири, келажак учун қайғурмайдиган кимсаларнинг саъй-ҳаракати туфайлидир.

Сабриддин ҳалоллиги, сабр-тоқатлилиги, нафсига эрк бермаслиги билан Ходивойдан кескин фарқ қилади. У – ширинпазлар растасининг бошлиғи. У ерда кўп йилдан бери ишлайди, бошқа амалга, гарчи бозор бошлиғига яқин бўлса-да, интилмайди. Ишида тартиб ўрнатган, ўзи доимо назорат

¹ Хуршид Дустимухаммад. Бозор. – Т.: Шарқ, 2000, 90-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди ва фақат бети кўрсатилади.

қилади. Бу ҳақида романда шундай дейилади: “...муомаласи, босиқлиги, сермулоҳазалиги билан бошқа растабошлар орасида Сабриддин ака ажралиб турар, бунинг боиси, эҳтимол отаси айтмоқчи, “Сабриддиннинг бозор одами эмаслигида”. Демак, у – диёнатли, маърифатли одам. Дунёнинг яшаб туриши шулар туфайлидир. Ёзувчи шунга урғу беради.

Қосимбек бозорбоши образи ҳам катта умумлашмага эга. У қирқ йилдан бери бозорга бошчилик қилади. Шу йиллар давомида бозорни яхшилашга, унинг “айнимаслиги”га ҳаракат қилди. Лекин унинг чорасини топа олмади. Бир томонини яхшиласа, иккинчи томони ўпирилди. Ва, ниҳоят, шундай хулосага келади: “Бозор кунпаякун бўлиб кетмаслиги учун ҳам ўзи инсофийларни топишга, кўпайтиришга... уларга қулоқ солишга мажбур бўлади. Бургадек урчиётган иллатларга қарши инсофийлар бозор посонгисини сақлайди” (156-бет). Бу фикрнинг катта ҳақиқатга эгаллиги шубҳасиздир.

Маълумки, ҳаётни моддий ёки техника эмас, маърифат, маънавият изга солади. Қосимбек бозорбоши тилидан ёзувчи тўғри фикрни илгари суради. Қосимбек яна шундай фикр билдиради. Бозорнинг таназзули қироатхона қаровсизлигининг касофатидир, ҳойнаҳой. Демак, Қосимбекнинг фикрича, инсонийликнинг асоси билим-маърифатдир. Бу тўғри фалсафий ҳақиқат. Умуман олганда, романнинг асосида шу фикр ётади.

Романда ёзилиши бўйича, бозор тимида шундай махлук, яъни “Бўйи бир қарич ҳам чиқмайдиган, на олмахонга, на да тулкига ўхшайдиган турқи совуқдан-совуқ бир махлук қопчиқдан тинмай нимадир олиб, тамшана-тамшана чайнар ва иркит оғзидан тошиб чиқаётган сўлагини қайрағоч остида тўпланишиб турган ажаб зотларнинг бошига оқизар...”

Бу еб тўймас юҳони ҳеч ким ҳеч нарса қила олмайди. У нафс бўлиб, уни фақат имон, яратганга чуқур эътиқод бартараф қилиш мумкин. Бу борада Қуръони Каримда шундай ёзилади: “Албатта, кўп одамлар илмсизлиги учун ҳавои нафсга берилиб, йўлдан адашадилар”. “Золимлар илмни қўйиб, ҳавои нафсга эргашадилар”. Чунки илмли одамгина Оллоҳ ва ҳаётнинг моҳиятини англайди.

Романнинг етакчи қаҳрамонлари: Фозилбек ва Қадрия. Фозилбек – Қосимбек бозорбошининг кенжа ўгли. У туғилганда, онаси ўлган. Шундан у ҳаётда эмин-эркинмас қисилиб-қимтиниб ўсган. Лекин Диёрбекдан ўз нафсини

жиловлай олиши, бозор ишлари билан кўпда қизиқмаслиги, мулоҳазакорлиги, кўпроқ эзгу ишларга мойиллиги билан ажраб туради. Ёши бир жойга бориб қолганига қарамай, уйланмаган. Чунки у ўзининг диди, табиатига мосини учратмаган. Уйлантириш ҳаракатлари орқали биз ҳаётнинг кўп пучмоқларига кириб чиқамиз, одамларни учратамиз. Буларнинг барчаси Фозил иштирокида кечади. Унинг ўз яқинларига ва дўстларига муносабатида, яхши аъмолларидан унинг ҳақиқий фозиллиги бўй кўрсатади. Ва, ниҳоят, ўз идеалидаги қизни учратади. Бу кутубхонада ишловчи Қадрия эди. Бу борада ёзувчи шундай дейди: "...Қадриядек чехрасидан оппоқ нур, сутга чайилгандек тозалик, сирли маҳзунлик уфуриб турган қизни учратмаган". Ҳа, у масъум, маҳзун қиз рамзий маънога эга. Яъни миллий қадриятларининг моҳиятини англовчи, кадрловчи, асровчи маъноси сингдирилган. Қосимбек бозор боши умрининг охирида уларнинг тўйига оқ фотиҳа беради. Демак, бозорни – ҳаётни ишончли одамлар қўлига топширади.

Улуғбек Ҳамдамнинг "Мувозанат" романи жуда вақтида ёзилган асардир. Ҳақиқатан ҳам, мустақилликнинг дастлабки арафасида одамлар ҳам зоҳирий, ҳам ботиний мувозанатини йўқотиб, анча афғор ҳолга тушиб қолишганди, роман худди шунинг моҳиятини очиб беради.

Романнинг бош образи – Юсуф. Асарнинг барча воқеалари унга боғлиқ равишда юзага келади. Тўғри, у ҳамма воқеаларда бевосита, иштирок этмайди, лекин уларнинг юзага келиши унинг саъй-ҳаракатсиз бўлмайди. Бундан кўринадики, Юсуф асарнинг ўқ илдизи ва гўё кўзгусини ташкил қилади. Чунки биз у орқали ҳаётнинг ҳамма пучмоқларидаги ҳолат ва вазиятларидан, шунингдек, одамларнинг изтироб ҳамда фожиаларидан хабардор бўламиз.

Юсуф образи орқали ҳам шаҳар, ҳам қишлоқдаги мустақиллик арафасидаги ўзгаришлар, у туфайли ўз қалб мувозанатини, яъни таянч нуқтасини бой берган кишилар қисматидан огоҳ бўламиз. Юсуф зиёли, университетда тарихдан дарс беради. У ўз халқи ва давлатчилиқ тарихини, маданиятини, ахлоқини яхши билади, ундан фахрланади. Шундан у ҳаётга ҳамиша некбинлик билан боқади, бу нарсалар ўткинчи эканлигини, келажакнинг яхши бўлишига ишончли йўқотмайди. Шундан ботиний туйғу, идрок зоҳирий ҳаётга уйғун бўлмаса-да, қалб мувозанатини сақлайди. Бу катта ахлоқийлик ва инсонийликдир.

Юсуф ўз оиласидаги ва қишлоқдаги хонадонидagi етишмовчиликка жамият айбдор деб билмайди, ундan нолимайди, унинг сабабини зоҳирий оламдан қидирмайди. Балки ботиний оламдан, яъни ўзидан топишга интилади. Бунинг бирдан бир чораси маънавий эҳтиёжни қондириш, деб билaди ва тўғри қилади. Маълумки, инсоннинг маънавий эҳтиёжи қонмас экан, у ҳеч қачон ўз ҳаётидан мамнунлик туйғусини туя олмайди, шунингдек, ўз нафсини ва ноинсоний ҳаракатлардан тийишга қудрати етмайди. Бу ҳақиқат Юсуф образида ҳаққоний ўз ифодасини топган. Юсуф маънавий бойликка эга бўлгани учун жуда қалтис вазиятда ҳам ўзини ноинсоний ҳаракатдан тўхтата олади.

Юсуф французлар Тошкентда очган кийим-кечак магазиннинг пойабзал бўлимида ишлайбошлагач, моддий жиҳатдан ўзини тиклайди. Ана ўша пайтда дўсти Миразимга ҳиёнат қилади, яъни хотини Заҳро билан яқинлик қила бошлайди. Бундан кўринадики, моддий бойлик кишини тўғри йўлдан оздиради. Бироқ қалбидаги нур ҳаёт тақозоси ила хира тортгани билан сўнмаган эди. Ўша нур маънавий эҳтиёж сари ундади. Оқибатда моддий таъминот ҳаётини яхшиланишига қанчалик имкон бермасин, ундan воз кечиб, ўқитувчилик касбига қайтади, яъни маънавий эҳтиёж сари қадам ташлайди. Шундан кейин виждон азобидан қутилишга интилиб, Заҳро билан алоқасини узишга қатъий қарор қилади, унинг уддасидан ҳам чиқади.

Инсон бошига тушган кулфат, фожиадан қутилиш учун ташқи оламдан эмас, ботинидан мадад тиласа, қалбидаги мувозанатни сақлаб қолади. Юсуф шундай қилолди. Физика-математика фанлари номзоди Эргаш эса бундай йўл тута олмади, шундай бўлганига куйинди. Унга малҳамни эса ботинидан эмас, ташқи оламдан, яъни ичимликдан қидирди. Оқибатда қалб мувозанатини йўқотиб, бутунлай таназзулга юз тутди. Бу ҳақиқат жуда катта тарбиявий кучга эгалиги исбот талаб қилмайди.

Миразиз ва Саидларнинг турмушида моддий фаровонлик бўлса-да, қалб мувозанати бузилган, посонгиси тўғри эмас, яъни нафс посонгисининг тоши оғир. Шундан бу оила таназзулга маҳкум. Заҳронинг босган қадами хонадон пойдеворининг емирилишидан далолатдир. Саид оиласида эса ўпирилиш юз бериб бўлди. Ўзини эса Эргаш холига тушиши муқаррардир.

Амир қисмати, фожиаси ниҳоятда таъсирли ва муҳим умумлашмага эга.

Унинг хатти-ҳаракати, тутган ишидан битта ўзи озор топмайди, балки уч боласи, касалванд хотини, кекса ота-онаси, умуман олганда, бутун қариндош-уруғи изтироб чекади. Амир учун бу дунё ёлғон дунё, ҳақиқий чин дунё нариги дунё. У ўзини нариги дунё саодатига муяссар бўлишга тайёрлайди. Лекин киши бу дунё саодатига эришса, нариги дунё саодат эшиги очилишини англашга ақли ноқислик қилади. Маълумки, бунга киши яхши аъмоллар орқали муяссар бўлади. Амирнинг миясига гоҳ-гоҳ шундай фикр келиб қолади. Унга амал қилишга интилади. Лекин унинг туб моҳиятини англамагани учун бу йўлда қилган иши гуноҳи азим бўлади. У ҳаром деб даладан йиғиб босиб қўйилган сомонни қайта далага олиб бориб тўқади. Уни эрталабгача битта қўймай одамлар ташиб кетади. Мухтожларга ёрдам бериш керак, деб уйнинг, болаларнинг эҳтиёжи учун сотилган сигирнинг пулини олиб, бозордаги девонага усти-бош олиб кийинтиради, яхши овқат олиб бериб, қолганини қўлига беради. Ваҳоланки, оила, болаларнинг ризқини қийиш гуноҳи азимдир. Куръон Каримда шундай дейилган: “Ота-онага, қариндошларга, етимларга, қариндош-қўшниларга, оддий қўшниларга, оила азоларингизга яхшилиқ қилинглр” (“Нисо” сураси, 36 – 37-оятлар). Амирнинг фожиаси ижтимоий мазмунга эга.

Романдаги ўлим тасвирини баъзи бир адабиётшунослар кўпайиб кетган деб эътироз билдиришди. Лекин сиртдан қараганда, шундай туюлади. Аслида эса, ҳар бири мақсадга қаратилган бўлиб, ўз функциясига эга. Масалан, Юсуфнинг ўғли Абдуллажон ўлимида Гиппократ қасамини ичган бугунги оқ халат кийган тиббиёт ходимларининг ҳақиқий қиёфаси очиб берилади. Гулшода ўлимида эса мустақиллик арафасидаги қийинчиликлар ўзининг реалистик ифодасини топиши билан бирга, менинг йўқ бўлишим болаларимга енгиллик олиб келади, деб тор ўйлашлик, шунингдек, сабр қилмай, Оллоҳнинг иродасига қарши боришликнинг оқибати кўрсатилади. Чунки Гулшода ўзини осий фикридан қайтган эди, аммо тасодифан ўлим топади. Чўпоннинг икки фарзандининг сел тагида қолиб кетиши, чолнинг қилмишига кўра Оллоҳнинг жазосидир.

Адибнинг “Исён ва итоат” романи ҳам муаммоли бўлиб, унда итоат ва исённинг моҳиятини бадиият орқали очиб беришга

уринади яъни қахрамонлари қисматида, уй-фикр, мулоҳазада, сазъ-ҳаракатида кўрсатишга интилади. Узининг қарашларини табиб орқали илгари суради. У шундай дейди: “Мен, ниҳоят, исён азобидан фориг бўлиб, озодликка чиққандим. Озодликнинг исми эса Итоат эди... Шунда қаршимда ҳаётнинг мазмуни, туғилиш ва ўлишнинг маъноси ярқ этиб намоён бўлгандай эди: у Итоатда, инсонлик қисматига кўникишда эди. Йўқ, бу шунчаки кўр-кўрона эмасди, балки англаш ва тушунишдан келадиган буюк Итоат – Яратганга тобелик эди. Чунки мендаги Исён Итоатнинг ичига, унинг бир бўлагига айланиб ўзга маъно касб этганди”¹.

Бу ўринда, итоатни тор маънода, яъни тобелик, барча нарсага сўзсиз бўйсиниш, унга қарши бормаслик деб тушуниш керак эмас. Итоат Оллоҳдан кўрқиб, ноинсоний хатти-ҳаракатдан ўзини тийиш, доимо эзгу аъмолларни бажариш, иродасини унга бўйсундириш демакдир. Бу ҳақида ислом дини билимдони Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф шундай дейди: “Олам ҳозирги кунда ахлоқсизлик, разолат ва жинойтнинг кенг тарқалганидан аянчли аҳволда қолди. Бунинг сабаби инсон Аллоҳни эсдан чиқариши, унинг улуғлигини унутишдир. Аллоҳдан кўрқишлик доимо инсонни яхшилик чўққиларига олиб чиққан.

...Кишининг ўз парвардигоридан кўрқилишининг чегараси бўлиб, у ноумидликка етиб бормаслиги керак. Фақат кўрқитиш асосида қилинган тарбия, ислом назарида, нотўғри тарбия ҳисобланади. Чунки бундай тарбия қалблардаги нурни сўндиради ва яхшилик аломатларини беркитади” (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Имон. – Т.: Камалак, 1991, 87-бет). Демак, киши яхши аъмолларни шунчаки кўркувдан эмас, балки унинг моҳиятини англаб, ўз хоҳиши, қалб даъвати билан бажариш лозим. Бу борада Куръони Каримда шундай дейилади: “Ва (Оллоҳнинг дини билан) ўнглаб қўйилганидан кейин, Ерда (куфр йўлини тутиб) бузғунчилик қилманг! У зотга (азобидан) кўрқиб, (раҳматидан) умидвор бўлган ҳолингизда ибодат қилингиз! Зеро, Оллоҳнинг раҳмати чиройли амал қилувчидарга яқиндир” (“Аъроф” сураси, 56-оят).

Албатта, Улуғбек Ҳамдам итоатнинг моҳиятини шундай англайди, бироқ бадиий талқинга келганда, унинг кўлами то-

¹ Улуғбек Ҳамдам. Исён ва итоат. – Т.: Янги аср авлоди, 2003 й. 98-бет. Буцдан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

райиб қолган, яъни Оллоҳга итоат этишнинг моҳияти, унинг самараси аниқ тасвирида эпик кўламида ўз ифодасини топмаган. Бу нарса табиб образидагина кўринади, лекин унинг эзгу ишлари фақат даволашгина, фалсафий қарашлари эса ҳаётий тартиб қоидаларга сўзсиз бўйсунуш тарғибидан иборат бўлиб қолган. Мазкур ҳол аниқ тасвирда бўлмай, баёнда бўлгани учун киши шуурига унча етиб бормади.

Исён масаласининг ҳам моҳияти кенг очилмаган. Маълумки, инсон комилликка эришиш учун бир умр табиий истакларни чеклаш, онгнинг руҳий эҳтиёжини қондириш йўлида ботинида кураш кетади. Табиий истак ҳавои нафсдир. Агар у устун келса, ҳаётий мувозанат бузилади. Куръонда ҳавои нафс “бузгунчи” деб сифатланади: “Агар Ҳақиқат – Куръон уларнинг ҳавои нафсларинга эргашса эди, албатта осмонлар, Ер ва улардаги бор жонзот бузилиб, ҳалок бўлар эди” (“Мўминлар” сура-си, 71-оят). Нафсни енгган инсон бу билан чекланиб қолмайди. У энди ташқи иллатларни бартараф қилиш, дунёнинг кажрафторлигининг моҳиятини англаш, ғофил гумроҳларнинг кўзини очиш йўлида ҳаракат қилади, шу йўлда курашади.

Демак, сулуқатли инсон – ҳамиша ҳам зоҳирий, ҳам ботиний курашда, исёндадир. Бу исёнга Оллоҳ қарши эмас, чунки у ҳақиқий ишқ, яъни ўзига етишиш йўлида қилинган ҳаракатдир. Устози романнинг бош қаҳрамони Акбарга шундай дейди: “Сенинг ичинг тўла ғалаён, исён... Йўлга чиқмоғинг керак!” – деди у. Бироқ қандай йўл? Саёҳатми, турмуш тарзини ўзгартиришми ва ёки машаққатли мушоҳада йўлими? – буни билмайди, Акбар” (8-бет).

Акбар билмагандай китобхон ҳам англамайди. Қачонки Акбар ўз ўқувчисини уриб, қамоққа тушгач, китобхон тахмин қила бошлайди. Демак, у ҳаётдаги саъй-ҳаракати, ўй-фикрлари орқали, шунингдек, бу йўлда қанчалик изтироб чекмасин, ноҳақликка дуч келмасин, ўзлигини йўқотмай эзгуликдан сабоқ беради, деб ўйлайди. Ва бу йўлда қилган исёнидан оламни ва инсонийлик моҳиятини англаб, шууримизга шуур кўшилади деб умид қилади. Афсус ундай бўлмайди. Тўғри, қамоқдаги ҳаётдан киши бир сабоқ олади. Бу ҳам бўлса, киши ҳар қандай қийинчиликка тайёр туриши керак, ўзини чиниқтириш лозим. Шундагина инсон сифатида махф бўлмайди деган. Бу яхши гоё, албатта. Бироқ кейинги воқеалар бундай кучга эга эмас.

Акбар камокдан қайтгач, бизнес билан шуғулланмоқчи бўлади. Россияга ортган қовунидан учдан бири ҳам етиб келмайди. Ўртада жанжал чиқади. Камокда муштлашишни ҳаддини олганидан шофёрни уради. Хайдовчи Челябинсклик бўлиб, у Акбарни шу ернинг мафиясига сотади. Улар хайдовчининг ҳаққини беришиб, қолган қовуннинг ҳаммасини тортиб олади. Акбарни уй қамоғига солиб қўйишиб, уйига қўнғироқ қилишини, яна шунча қовун жўнатишни талаб қилишади. Акаси Нурмат келишилган юкни йўлда сотиб, қайтиб кетади. Юк келмагач, Акбарни ўласи қилиб уришади, ҳатто ўлдирмоқчи бўлишади. Акбар тақдирини уларнинг қўлига топшириб, ўлимига тик боқади, оқибати шу бўлади-ки, “Босс”, “эркак битта сенми дунёда?” – деб устига бир даста кўкидан ташлаб, ғойиб бўлади. Албатта, киши бунга ишонмайди. Чунки уни ҳаётгий мантиқ инкор қилади. Сабаби мафия ҳеч қачон бундай қилмайди, уларнинг химмати – нари борса, тирик қолдириш. Унинг узок йўлга чиқишидан олган сабоғимиз шу билан ниҳоясига етади. Шунга қарамай, осон келган пулни эзгу ишларга сарф қилар деб умид қиламиз. Лекин ундай бўлмайди. У шаҳарга келади, кийинади. Уч хона уй сотиб олади ва подъездида яшайдиган Диана исмли фоҳиша қизни яхши кўриб қолади. Бу борада романда шундай ёзилади: “Кўпқаватли уйнинг Акбар бораётган бурчагида нотаниш йигит ва қиз бир-бирининг пинжига кириб шивирлашаётган эди. Якинроқ борганида, қиз Акбарнинг кўзига Диана бўлиб кўринди. Бағрида бир зумлик лоҳасликни ҳис қилди: тилидан беихтиёр “Диана!” деган хитоб чиқди... “Қайданам ёпишди менга бу дард?” – зинадан аста кўтарилиб бораркан, Акбар ўзига-ўзи шундай саволлар берарди” (74-бет). Бу ишк эмас, ҳиссиётнинг жунбушга келишидир. Чунки икки кокилдай фарзанд, гулдай ўқимишли, район газетасининг бош муҳарриридек хотини бўлган, таги ўқитувчи одам ҳаётда бундай қилмайди. У Дианага уйланади. Гавай оролларида, Австралия тоғларида дам олишади. Бунинг ҳаммаси мафия берган пул ҳисобига бўлади. Тўғри, унинг таҳририятга ишга киргани айтилади. Лекин ундан олган маоши боши билан бундай имкониятга эришиб бўлмаслиги барчага аён. Мафия берган пулни ҳеч тугамаслиги ҳам ажабнарли ҳол.

Хуллас, Акбар 20 йилдан кейин кишлоғига, ўз оиласи кучоғига қайтади. Сабаб у шунча йил исёнда юриб, энди ито-

ат сари юз бурибди. Унинг исёни ҳаётнинг тартиб-қоидалари, унинг ахлоқ нормаларига риоя қилмай ҳаёт кечиргани экан. Тўғри, Акбарнинг босиб ўтган йўлида шу ҳол кузатилади, бироқ у кўп ўринда баёнда кечгани учун катта таъсир кучига эмас. Лекин саъй-ҳаракати исён эмас, гуноҳга ботиш, инсонийликдан чекинишдан бошқа нарса эмас. Маълумки, гуноҳга қўл урган одам, агар кечикмай тавба қилмаса, Оллоҳ томонидан унга жазо ва ажрим бордир. Бу ҳақида Қуръони каримда шундай дейилади: “На гуноҳ ишларни мудом қилиб юриб, қачонки бировларга ўлим келганида “энди тавба қилдим”, дейдиган ва кофир ҳолда ўлиб кетадиган кимсаларнинг тавбалари қабул қилинмас. Улар учун аламли азобни тайёрлаб қўйганмиз” (“Нисо” сураси, 18-оят).

Исён ва итоатнинг бошқа образлар талқинида ҳам шундай кўлами тор ғоя илгари сурилган. Романда Турсунбой жонталаш образи бор. Унинг ҳаёти ва хонадони мисолида мустақиллик арафасидаги қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, у ердаги муҳит яхши очиб берилган. Лекин унинг қисматидан ёзувчининг келтириб чиқарган хулосасига қўшилиш қийин. У даладан келиб, уйда ишлайди, ярим тунда ётиб, азонда далага отланади. Ёйишининг тайини йўқ: “Юз-кўлини ювиб ичкарига кирганида, ҳамма ухлаган, уй тип-тинч эди. Ошхонага ўтиб, қозоннинг қопқоғини кўтарди. Суюқ овқат. Чўмични айлантириб кўрди – 3 – 4 та картошка ва тухум бўлаклари: демак, тухум шўрва. Бироқ иситишга эринганидан токчада усти сочиқ билан ёпилган – эрталаб ўзидан қолган қовунни тик турган куйи тилимлаб ея бошлади” (34-бет). Бу ҳол деярли ҳар куни такрорланади. У иш деб акасининг тўйига ҳам бормади. Хуллас, қизилўнгачидан саратон касалига чалиниб, оламдан ўтади. Бундай жазога маҳкум бўлиши Яратганга итоат қилмай, исён қилганидан, деб хулоса чиқаради адиб. Унинг исёни – эл-юрт, одамгарчиликдан чиқиб, акасининг тўйига бормагани. Бундай жазони ислом рад этади. Чунки Турсунбой жонталаш кеч бўлса ҳам, узр сўраб, акасининг тўйига боради. Акаси эса сендай укам йўқ, деб уйдан ҳайдайди. Бундан кўринадики, гуноҳкор ука эмас, акадир. Чунки кечикмаган узрни, афвни Оллоҳ қабул қилади. Мана бу ҳақида Қуръони Каримда нима ёзилади: “Афв қилмоғингиз, кўнгилни кенг тутмоғингиз ва кечирмоғингиз яхшидур. Албатта, Оллоҳ кечирувчи ва раҳмдилдир” (“Тағобун” сураси, 14-оят).

Лариса хола қисмати ва ундан чиқарилган хулосага ҳам қўшилиш қийин. У ёшлигида яхши яшайди, таралабедод қилиб юради. Оила, фарзанд ҳақида ўйламайди, қариндошлари бола кўриш ҳақида гапирганда, уларга қарата шундай дейди:” Фу, бола туғиш менга тўғри келмайди... Дунёда ҳамманинг ўз иши бор. Менга ўхшаб дунё кезишни, катта-катта ишларни эплай олмаганлар уйида ўтириб бола туғади. Энди менам шундай мавқеимнинг қадрига етмай, сизларга ўхшаб туғиб ётайми?.. (100-бет).

Лекин қариганда, ёлғизланиб қолганда бундай қилиб хато қилганини англайди ва пушаймон қилади. Бу – табиий ҳол. У ибрат ва тарбиявий кучга эга. Бироқ ёзувчи ундан бошқача хулоса чиқаради. Яъни қариндошлари гапига кирмагани – унинг исёни, ўқинишлари эса вақтида қилмай, кечикканидир.

Бир куни Лариса хола эски танишини учратади. У қирқ йил бирга ишлаган Дмитрий бўлиб, жуда афғор ҳолда эди. Бу ҳақида романда шундай ёзилади: “Дмитрий амаки кафтлари ниманидир тутганини ҳис қилгани ҳамон унга қараб энгашди. Лариса хола “ўпмоқчи” деб ўйлади, бир пасда кўзларига ёш қалқди. Бироқ бармоқларидан бирини Диманинг оғзида сезгани ҳамон сергак тортди. Чамаси, Дима амаки уни бирон егулик деб билди ва зўр бериб тишсиз милклари билан тишламоқчи бўларди... Хола қўлини тортиб олди-да чўчиб орқасига тисланди” (118-бет). Мазкур ҳолдан сўнг ўзини ҳам шу аҳволга тушиб қолиш эҳтимоли борлигини сезиб, деразадан ўзини ерга отиб, ҳалок бўлади. Маълумки, ўз жонига қасд қилишни барча дин қоралайди. Негаки берилган умрни ўз қўли билан қисқартириш – бу Оллоҳнинг иродасига қарши бориш, яъни шайтоннинг куткусига берилишдир. Бундан ва юқорида айтилган фикрлардан кўриняптики, адиб исён ва итоатнинг ҳақиқий моҳиятини очиб беролмаган, чалкашликка йўл қўйган. Демак, “Мувозанат” романидек олдига қўйган мақсадга эриша олмаган, маҳорат ҳам кўрсата олмаган.

Бугунги адабиёт кечаги адабиётдан бир қанча хусусияти билан кескин фарқ қилади. Яъни одамнинг қалб изтироблари, қувончларининг бетакрор тахлили ва руҳиятининг турфа кўринишлари инкишофи билан, шунингдек, воқеа-ҳодисалар тасвирининг батафсиллиги ҳамда уларнинг ҳар бири мақсад сари йўналтирилгани, қаҳрамонларнинг ўта миллий ва индивидуаллашгани ила. Бир сўз билан айтсак, воқеа-ҳодисадан

кўра, инсоннинг, унинг қалби таҳлили биринчи ўринга чиққан. Бу хусусият Лукмон Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар” романида тўла ўз ифодасини топган. Асарда овлок чўл қўйнидаги чулқуварларнинг ҳаётий кечинмалари, яшаш тарзи, ҳаётдаги ўрни ўз ифодасини топади. Романдаги кишлоқ ҳаётининг ва одамлари табиати тасвирининг куюклиги, теранлиги, батафсиллиги бир совхоз эмас, гўёки катта оламда яшаётган одамларнинг ҳаёти акс эттирилгандай таассурот уйғотади. Биз воқеа ва ҳодисалар тасвирининг батафсиллигида одамлар руҳияти теран очиб берилганлигини Л. Толстой, Достоевский асарларида кўрган эдик, ўзбек адабиётида ҳам шундай хусусият бошланганлиги кишини хурсанд қилади, албатта.

Романдаги ҳар бир қаҳрамон ўз қиёфаси, ўз дунёсига эга. Уларнинг фаолияти, албатта, эзгуликка даъват этади ёки ёмон ҳаракатлардан қайтаради. Бу нарса ақлли гаплар ёки фалсафий фикрга эга бўлган нутқ идрок этиш билан амалга оширилмайди, балки хатти-ҳаракатнинг жонли тасвири, гап-сўзларнинг ҳаётийлиги, индивидуаллиги билан мақсадга эришилади. Чунки уларда киши ўзини кўзгуда кўргандай кўради, оқибатда ундан хулоса чиқаради, бунга қобил бўлмаса, ийманеди. Бундай хусусиятга эришиш маҳорат туйғайлигина бўлади.

Роман қаҳрамонлари: ёзувчи қайд қилгандек, жазирадаги, яъни чўлдаги одамлар, бир мактабда ўқишган Сафармурод, Эргаш, Чинор, уларнинг хотинлари: Майсара, Тошбибилар; Улаш агроном, унинг хотини Зумрад; Файзулла бухгалтер, унинг хотини Ҳосият хола; Ўроқ, Ашур, Самад, Лолахон-лардир.

Ёзувчи ҳар бир ножўя хатти-ҳаракатнинг ўз ҳисоб-китоби борлигини Сафармурод, Улаш агроном қилмишларида жуда усталик билан кишига англатади. Умуман олганда, романинг барча воқеа-ҳодисалари асосида инсоний фазилатлар ва иллатлар моҳиятини очиш, уларнинг самараси ҳамда оқибатининг инкишофи ётади. Инсонийлик замирида маънавият ётиши, маънавиятнинг негизи илмга бориб тақалишини тўғри кўрсатади.

Совхоз директори – ана шундай илмли одам. Шундан у вазиятни олдиндан белгилай билади ва фалсафий мушоҳада қилади, келажакни ўйлайди. У дўсти Эргашга қарата шундай дейди: “Эргаш, – деди Чинор ака ҳам ўйдан, ҳам ички-

ликдан пешоналари тиришиб, – Шўрлаб кетяпмиз... чўл қаршилиқ кўрсатяпти... тагин, уч-тўрт йилдан сўнг ҳосил олиш нари турсин, уруғ ҳам унмай қолади...

– Кўявер... Келгуси планни бажармасанг, кўп бўлса директорликдан олишар... Очингдан ўлмасан...

– Йўқ... йўқ... – дея Чинор ака гапни бўлишга уринди. – Болалар-чи, болалар...” (19-бет). Бу ерда шўрлаш икки маънога эга. Биринчи маъноси, одамлар ичкиликка берилиб, лоқайдлашса, ер каби шўрлаб, ўзини ўзи тамом қилади. Иккинчи маънода, табиатнинг қудрати ўз ифодасини топган. Агар инсон ақл-заковати ва жисмони ила унга қарши бормаса, ҳамма нарсадан жудо бўлади, инсон номини оқлай олмайди. Чинор ака одамларга қарата шундай дейди: “Йў-ў-ўқ, жигитлар, ўзимиз айнидик, ёнбошлабгина еб ётамиз, деган хомхёлга бордик” (27-бет). Бу фикр ҳам сиёсий, ҳам ҳаётий мазмунга эга. Ётиб еганга тоғ чидамайди. Кечаги социализм жамиятида одамлар шу кайфиятга келиб қолган эди. Бунинг оқибати барчага маълум. Айниқса, истиқлол даврида унинг моҳияти янада ойдинлашди. Демак, Чинор Мейлиев – ҳам дунёвий, ҳам замонавий шахс. Унинг замири, асоси эса билим ва уни ҳаётга тўғри йўналтиришда. Бундай руҳдаги одамлар чинор каби гуркирайди ва одамлар улар бағрида яшайди. Романдаги Абдулла бадқовоқ ва Эргаш акалар образида ҳам шу фикр ётади. Чунки улар ҳар бир ишга ақл билан ёндашганлари учун турмушлари тинч ва фаровон.

Лолахон фожиасининг илдизи чуқур. У ҳам сиёсий, ҳам инсонийлик хусусиятига эга. Сиёсий томони социализм ғоясини зўрлик билан бошқа юртга сингдириш асосида юзага келган. Афғон урушига бориб тақалади. Зўравонликнинг ниҳояси ҳамиша фожадир. Инсонийлик жиҳати эса Дурбекнинг калта ўй ва пасткашлиги, Ашурдаги руҳий мувозанатнинг бузилишига бориб тақалади. Лекин кўпчилик Ашурнинг ор-номусни ҳимоя қилишда ўзбек миллатининг менталитетига боғлаб оқлаши мумкин. Бироқ асоссиз, исботсиз қилинган ҳар қандай ҳаракат тентакликдир. Чунки Куръони Каримда шундай дейилган: “Эй, мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингиз-

га афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосик кимса олиб келган хабарни) аниқлаб-текшириб кўринглар” (“Хужурот” сураси, 6 – оят).

Ёзувчи роман охирида Лолахон қисмати ҳақида эшитганларини, яъни “у касалхонага етмай жон таслим қилгани, яна бир муждага кўра уни қариндошлари шаҳарга олиб кетганлиги, зўр-зўр дўхтирлар қараётганлигини, ҳозир анча тузалиб қолганлигини” ёзади. Бундай мавхумликда катта фалсафа ётади. Бу билан адиб гўзаллик, эзгулик, садоқат ўлмайди. Инсоният бор экан, у яшайди демоқчи. Бу жуда тўғри хулосадир. Бу романнинг барча қахрамонларига тегишлидир, чунки ўзлик ҳеч қачон ўлмайди.

Романдаги ёшлар образида бугунги кунда бир қадар андишасизланиб, айёрлашиб, софлиги йўқолиб бораётганлигини жуда ишонарли очиб берилган. Айниқса, бу борада Шабнам образи, Майсара, Тошбибиларга қиёс қилинганда бугунги кун ёшлар ахлоқи яққол намоён бўлади.

Текшириш учун саволлар:

1. “Бозор” романида образлар системасида ёзувчи ғояси қандай ифодаланган?
2. Бозор сўзининг рамзий маъноси нимани англатади?
3. “Мувозанат” романида реал воқелик қандай ифодаланган?
4. Юсуф ва Амир образлари қандай аҳамиятга эга?
5. Исён ва итоатнинг моҳиятини ёзувчи қандай очган?
6. Гурсунбой жонталаш ва Лариса хола қисматида ёзувчи қандай ғояни илгари сурган?
7. “Жазирамадаги одамлар” романининг ўзига хослиги нимада кўринади?

Таянч тушуничалар

Метод – юнонча метходос – изма-из бориш; йўриқни изчил давом эттириш, тадқиқотнинг ўзгармас йўсини; муайян соҳани илмий ўзлаштириш, тадқиқ этиш жараёнида пайдо бўлган қонун-қоидалар, усуллар мажмуи.

Методология – методнинг назарий асослари; билишнинг илмий методлари ҳақидаги таълимот.

Полифония – кўпқирралик, кўптимсолли, кўповозилик; кўпмаънодошлик; инсонни бадийи кашф этиш; инсон муаммолари ва инсонпарварлик ғояларини улуғлаш.

VI БОБ. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ДРАМАТУРГИЯСИ

6.1. Истиқлол даври драмаларида тарихий воқелик ва бадий тўқима

Режа:

1. Тарихий драмада бадий тўқиманинг роли.
2. Амир Темур табиатининг деталларда ифодаси.
3. Амир Темур сиймоси тарихий манбаларда ва шеърий драмадаги талқини.
4. Тарихий ҳақиқатнинг шеърий драмада бадий ҳақиқатга айланиши.
5. “Авлодларга васият” тарихий драмасида Соҳибқирон сиймосининг бадий талқини.
6. “Авлодларга васият” драмасида воқеаларнинг сирли баён қилиниши.
7. “Авлодларга васият” драмасида тарихий воқеаларга муносабат ва уларнинг тасвирланиши.
8. Тарихий драмаларда аёллар образи ва уларнинг руҳияти ифодаси.
9. Драмаларда тарихий ва тўқима воқеаларга фалсафий тус берилиши.

Адабиётлар

А. Орипов. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 2001.

Одил Ёқубов. Қайдасан, Мариико. – Т.: Шарқ, 2002.

Ҳафиз Абдусаматов. Тарих ва бадий талқин. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1995.

Ҳафиз Абдусаматов. Драма назарияси. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 2000.

Тоҳир Исломов. Тарих ва сахна. –Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1998.

Мустақиллик даври адабиёти. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 2006.

Бадийят жилolari. – Т., 2006.

Анъана ва замонавийлик. А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Т., 2007.

Ҳар қандай тарихий асарда бадий тўқима бўлиши муқаррардир. Чунки усиз ёзувчи олдига қўйган мақсадни, ғоясини, концепциясини илгари суриши душвордир. Сабаби худди шу нарсаларни амалга оширишга бадий тўқима жуда қўл келади. Буни Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” номли шеърӣ драмасида кўришимиз мумкин. Драмада жуда кўп тарихий шахслар фаолият кўрсатади. Лекин уларнинг етакчиси, албатта, Амир Темурдир. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, тарихий шахслар билан боғлиқ бўлган воқеаларнинг барчаси ҳам унинг маънавиятини, ахлоқини, табиатини, руҳиятини, инсонийлигини ифодаламайди. Буни яхши англаган шоир бадий тўқимадан унумли фойдаланган. Драма Темурнинг соч олдириш эпизоди билан бошланади. Маълумки, биронта тарихий манбада драмадаги ҳолат айнан қайд қилинмаган. Лекин ҳаётда бундай жараён бир маротаба эмас, кўплаб содир бўлганлиги аниқ. Шоир шуларнинг биттасидан мақсад йўлида фойдаланади. Яъни Темурнинг оддий одамлардан ўзини айри тутмаслигини, уларга ишонишини, шунингдек, мард ва мағрурлигини кўрсатишга, садоқатли одамни ажрата олиш хусусиятига эгаллигини англаштишга. Сартарошнинг “Ҳатто ҳазил-хузулни ҳам илтифот айлаб, Кулингиздан аямайсиз”, – деганига “Кул кўп, сен – ёлғиз”, – деб жавоб беради. Демак, унинг садоқатини кўп синовдан ўтказган. Сартарошнинг:

Соҳибқирон, бошингизни сал қуйи эгинг,
Устарамнинг тиғи ўткир, дами кўп тезкор, –

деганига Темур:

Сартарошга бош эгар, ҳа, жаҳонгирлар ҳам,
Бошқаларга эгилишдан асрасин Худо! –

дейди.

Ҳақиқатан, Темур умр бўйи бировга бўйин эгмай, ўзининг уста саркардалигидан мағлуб бўлмай, йирик марказлашган давлат қурганлиги барчага аён. Бунинг устига, стратег ва тактикага эга эканлиги невараларининг заковатини синов-

дан ўтказиш воқеасида жуда яхши очиб берилган. Темурнинг ҳарбий тактикаси, шўро давлатининг ҳарбий академияларида ўрганилган. Бу ҳақида зобит Муҳаммад Қодир шундай ҳикоя қилади: “Бундан ўн бир йил муқаддам Россия билан Финляндия чегарасидаги Выборг шаҳрида офицерлар тайёрлаш курсида ўқирдик. Бир кун тактика ва стратегия ҳақида баҳс бошланди-ю, зобитларнинг унинг келиб чиқиши ҳақида гапиришни хушламаётганликлари сезилиб қолди. Биргина Ибрагимов деган янги келган зобитгина мийиғида кулиб қўйди. У қалмоқ бўлиб, “оға”лар билан кўпам “қони қўшилавермас” эди. Тактика ва стратегия ҳақидаги саволларимиз жавобсиз қолаёзди. Аммо ўша қалмоқ зобит пайт пойлаб туриб, ўзбек ва тожикдан иборат бўлганимиз – бор-йўғи уч туркистонликни холи қилди-да, деди:

– Биласизларми, тактика ва стратегияни ким яратган? Соҳибқирон Амир Темур яратган. Ҳарбий билим юртларида, академияларда бу махсус ўқитилади...

– Шунинг очик айтиб қўя қолишса бўлмасмиди? – сўрагандик ўша қалмоқ зобитдан. У ҳам шундан ҳайронлигини билдирди¹.

Шўролар даврида чоп этилган ҳам илмий, ҳам бадий асарларда Амир Темурнинг золим, баджаҳл, табассум, шодлик унга тамом бегона тарзда ёзишган. Ҳатто унинг бу хусусиятлари гўё унинг зоҳирий кўринишларида ҳам ўз ифодасини топганлигини исботлаш борасида бош чаноғи асосида антрополог Герасимов гўё ҳақиқий қиёфасини, яъни ички дунёси ташқи қиёфасида ўз ифодасини топгандек портретини қоп-қора, баджаҳл сифатида яратган. Ваҳоланки, уни ўз кўзи билан кўрган Ибн Арабшоҳ ёзиши бўйича тамом бошқача кўринишга эгадир. У ўзининг “Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Таймур” номли асарида шундай тасвирлайди: “Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди. Пешонаси очик, калласи катта, овози жарангдор бўлиб, куч-жасурлигидан қолишмас эди. Оқиш юзини, оч қизил ранг жилолантириб турарди. Елкалари кенг, бармоқлари, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди”.

Худди шундай фикрни замондоши Барбара Брей ҳам “Ибн Халдун” номли мақоласида ҳам билдирган².

Одам юзининг жилоланиши ботинидаги эзгуликдан, маънавиятдан далолатдир. Бундай фазилатга эга одамнинг

¹ Халқ сўзи, 1996 йил, 17 феврал.

² Қаранг: Тургун Файзиев. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995 йил. 37–38-бетлар.

чеҳраси равшан ва киши руҳиятини тез англовчи хусусиятга эга бўлади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича Темур шундай шахс бўлган. А. Орипов достонида унинг бу хусусиятини тўғри қайд қилади:

Гап юрармиш, гўё Темур табассум қилмас,
Гўё унга хурсандчилик, шодлик бегона
...Одамларнинг баднафс
...Одамзодни бир дақиқа бежилов кўйсанг
Ғажиб ташлар, еб битирар бир-бирларини.

Бу мисралар Темурнинг шўролар даврида билдирилган фикрларни инкор қилиши билан бирга, салтанатининг кўламини кенгайтириб ва марказлашган давлат қуришга муяссар бўлиш сабабларини, шунингдек, унинг осойишталигини сақлашга эришиш асосларини кўрсатади.

Саҳнадаги воқеалар, диалог ва монологлар шундай асосга қурилганки, уларнинг бирида Темурнинг инсонийлик фазилати очилса, иккинчисида саркардалик маҳорати, учинчисида ҳукмдорлик фазилати, тўртинчисида катта сиёсатдон, вазиятни олдиндан кўра билувчи билимдон аллома сифатида бўй кўрсатади. Шунингдек, тарихийлик ўз ифодасини топади.

Шу, яъни биринчи саҳнада Амир Ҳусайннинг кирдикорлари, сарбадорлар қисмати ва Темурнинг уларга бўлган муносабатидаги тарихий ҳақиқат очиб берилиб, шу воқеа билан нохуш фикрларга ойдинлик киритилади. Бу ҳақида Турғун Файзиев ёзади: “1366 йил баҳорда Амир Темур ва Амир Ҳусайн яна биргалашиб Самарқанд шахрининг Коничил мавзесига келиб тушадилар ва у ерда сарбадорларнинг қўлга киритган ғалабаларини табриклар, уларнинг раҳнамоларини ўз лашкаргоҳларига таклиф қиладилар. Сарбадорларнинг бошлиқлари амирларнинг “бегараз” таклифига ишониб, лашкаргоҳларга келадилар. Бироқ Амир Ҳусайн сарбадорларни тутдириб, қатлга буюради. Фақат Мавлонзодагина Амир Темурнинг қилган жонбозлиги натижасида қатлдан омон қолади. Шундан маълум бўладики, ҳарҳолда, сарбадорлар ҳақида Амир Темур билан Ҳусайннинг фикрлари бошқабошқа бўлган... лекин воқеадан сўнг Амир Темур билан Амир Ҳусайн ўртасида ўнганмас низо вужудга келади”¹.

¹ Турғун Файзиев. Темурийлар шаҳараси. – Т.: Ёзувчи, 1995 йил, 21-бет.

Драмада бу тарихий воқелик Темур тилидан бадий ҳақиқатга айлантирилар экан, ўз навбатида, Соҳибқироннинг жўмардлигини ҳам ифодалайди. Темур шундай дейди:

Сарбадор, ха, сарбадорлар!
Мардонавор кўриклади улар шаҳарни,
Улоқтириб ташладилар мўғул кўшинин.
Сен билан мен тайёр ошга баковул бўлиб
Салтанатни тортиб олдик сарбадорлардан.

Ҳақиқатни тан олишлик чўнг жўмардликдир. Темурнинг инсонийлиги эса Амир Хусайн тилидан берилади:

Мен билардим, мойил эдинг сарбадорларга,
Дордан олиб қолган эдинг улардан бирин,
Исми унинг Мавлонзода.

Темур билан Амир Хусайн ўртасида узоқ давом этган низо ва Хусайннинг субутсиз, ўз манфаати йўлида ҳар нарсадан кечиб юборадиган шахс эканлиги эса Улжой Туркон воситасида очилган:

Афсуски, мен хабардорман бунинг баридан,
Неча йилдир орангизда қора хусумат.
Ака, Сизнинг жонингизни Улуғ Амирдан
Қанча марта сўраб олдим йиғлаб, ёлвориб.

Лекин бу сафар у авф этилмайди, амир, бекларни, хусусан, хутталонлик Кайхусравга азалий қасосини олиши учун унинг кўлига топширилади.

Шарафуддин Али Яздийнинг ҳикоя қилишича, 1403 йили Амир Темур Боилкон шаҳрида олимлар кенгашини чақириб, ўзи нутқ сўзлаган. У ўз нутқида шундай деган: “Фан ва диннинг машхур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим – мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кенгайтириш, салтанатимизни ривожлантиришдир. Бу ишларни амалга оширишда

сизлар ўз маслаҳатларингиз билан менга кўмаклашмоғингиз лозим”. Бундан кўриняптики, Темур ҳар ишни бамаслаҳат билан қилган. Бу ҳукмдор учун катта фазилатдир. Қонун асосида бошқарилган давлатдагина адолат тантана қилади. Темур давлатни шундай қонун асосида бошқарган. Унинг қонунни “Тузук” деб атаган. Шеърин драмада бу тарихий ҳақиқат Темур образи орқали очилган. У шундай дейди:

Бирор мушкул муаммони ҳал этар бўлсак,
Кенгаш қилдик аҳли дину вазирлар билан.
Кенгаш қилдик баҳодирлар, амирлар билан.
... Бироқ фармон яғонадир,
Салтанат битта.
Ҳар қандай давлатни ҳам бошқармоқ учун,
Энг аввало, йўриқ керак,
Қоида даркор.
Чингиз бунини Ясо деган,
Биз Тузук дедик.

Маълумки, ҳар қандай қонун, йўриқнома ва қарорнинг асоси заковат ҳамда билимдир. Агар кишида шу нарса бўлмаса, ҳеч қандай қонун ҳам, йўриқнома ҳам юзага келмайди, қарор ҳам қабул қилинмайди. Темур сўзсиз заковатли ва билимдон, яъни кўп билимлардан бохабар шахс бўлган. Бу борада кўп тарихий манбаларга суяниб, Турғун Файзиев шундай ёзди: “... Амир Темур тиббиёт, математика, астрономия, тарих, адабиёт ва тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, илоҳиёт ва дин соҳасидаги машҳур кишилар билан шахсий суҳбатлар ўтказарди. Бу суҳбатларда ҳаётнинг муҳим масалалари тўғрисида, Мовароуннаҳр ва Хоразмдан ташқари, Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Туркия, шунингдек, бутун Мағрибни ўз ичига олган салтанатга оид ишлар ҳақида гап борарди”¹.

Бу тарихий воқелик ҳам дostonда ўз ифодасини топган, яъни Темур образида бадиий ҳақиқатга айлантирилган. Темур шундай дейди:

Давлат асло таваккалнинг меваси эмас,
У райият,

¹ Турғун Файзиев. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995. 38-бет.

Яъни халқнинг гуж иродаси.
Унинг асос таянчидир Ушбу уч жаҳон,
Ягона шох,
Мўл Хазина,
Енгилмас лашкар.

Бу пурхикмат сўзни Темур айта олишига киши ишонади, ўз навбатида, унинг дунёқараши ва концепциясидир. Бу концепция ўз даври концепциясини белгилаш билан биргаликда, бугунги кунга ҳам асқотади. Яъни давлат ва унинг таракқиёт моҳиятини англаш ҳамда англантишга қўл келади. Айниқса, мана бу гапда қайсидир маънода Президентимиз илгари сураётган фикрларга, қилаётган ишларига ҳам оҳанглик бор:

Пешволарга хурмат кўргазинг,
Дарахт экинг,
Гул ўтказинг,
Иморат курун!
... Ҳар қандайин салтанатнинг обрўси эса
тайин бўлғай илм билан,
маърифат бирлан.
... Она юртим Кеш шаҳрида бир Сарой курдим.
У – Оқсарой!
Ниятимиз каби покиза.
Агар кимки шубҳа қилса шавкатимизга,
Оқсаройни бориб кўрсин!

Шахснинг буюклиги фақат жангу жадалларда қўлга киритган ғалабалар ва мардонаворлик билан белгиланмайди, балки эзгу аъмоллар унинг улуглигини белгилайди. Амир Темур иккала фикрга тегишли шахсдир. Унинг жанглари босқинчилик йўлида урушлар эмас, балки яхшилик, яъни халқни ва келажакни ўйлаб қилинган ҳаракатдир. Мана бу борада академик Бўриной Аҳмедов ўзининг “Амир Темур” роман-хроникасида нима дейди: “... бутун дунёга, ҳеч бўлмаса, унинг ярмига ҳукмрон бўлиш эмас, балки жумла жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳ ва муфсидлардан (фасодчи, бузгунчи) ҳимоя қилиш, бозоргон ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг зулмидан қутқариш, феодал тарқоқлигига барҳам бериб, мар-

казлашган давлат барпо этиш орқали ўзаро низоларни йўқ қилишни ният қилган”.

Шеъррий драмада шу нарсага катта эътибор берилган ва бадиий ҳақиқат, яъни қаҳрамоннинг фаолиятида очилган. Темур амирларга қарата шундай дейди:

Урушларни даф этишнинг йўли эса бу:
Қонунларга ҳар ким сўзсиз риюя қилгай.
Ҳамма учун баб-баробар бўлсин адолат!
Менинг улуғ ва бепоеън мамлакатимда
Қароқчию йўлтўсарнинг даси қирқилган.
Гар ўғрилиқ содир бўлса бирор ўлкада,
Биз дедикки, жавоб берсин юртнинг ҳокими
Ё тўласин ўз ҳамёнидин.

Бу фикрнинг умумбашарлиги шундаки, у ҳар бир даврда ҳам долзарбдир. Чунки унга амал қилган ҳар жамият ҳақиқий демократик давлатга эга бўлади. Ўз навбатида, Темурнинг қандай инсон бўлганлигини кўрсатади.

Кишининг ички маданияти, юксак ахлоқчилиги аёлларга бўлган муносабатда яққол кўринади. Темур шундай шахс эди. Бу ҳақида Муҳаммад ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойиб улмақдур фи ахбори Таймур” китобида шундай дейди: “У ёлғончиликнинг душмани бўлиб, ҳазилни ёқтирмасди. Ўзининг олдида қотиллик, аёллар номусига тажовуз қилганлик, мазлум ва мазлумаларни зўрлаш, талон қилиш ҳақида гапиришга йўл қўймасди”. Драмада унинг бу хусусияти ҳам ўз ифодасини топган. Мироншоҳ хотини Хонзодабегимни сархушлигида урганлиги, у қайинотасига бундан шикоят қилганда, ўглини қирқ кун зиндонда ётишга маҳкум қилиши катта инсонийлигидан далолатдир. Темурнинг қуйидаги гаплари теран тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, аёлларга бўлган чуқур меҳрини ҳам ифодалайди, шунингдек, аёлларнинг ҳаётдаги ўрнини белгилайди:

Аёл кишига
Қўл кўтариш нималигини билурмисан?
Айт!
Сен-ку одам боласисан,

Қайси бир ҳайвон
Эмаётиб, узиб олар онасин кўксин,
Шохларни-ку қўя турай,
... Набилар ҳам туғилган-ку аёл зотидан.
... Аёл зоти хонадоннинг шамчироғидир,
Ўша чироқ ўчмасин, деб жанг қиламиз-ку?

Аслида, Мироншоҳга берилган жазо ҳам, Хонзодабегимнинг шикоятни ҳам ўзгача бўлган. Мироншоҳ Шимолий Эрон, Ироқ, Закавказиядек улкан мамлакатни идора қилган. Пойтахтини Озарбайжоннинг Султония шаҳрига ўрнатган. Кейинги йилларда майхўрликка, маишатга ружу қўйиб, давлат ишларига қарамай қўяди. Шаръий ва ношаръий хотинлар олишни кўпайтиради. Давлат хазинасини совуради. Ҳарамдаги хотинларига ҳам ҳар хил тухмат ва бўхтонлар қилиб, жабр-зулмни ҳаддан оширади. Хонзодабегим ақлли бўлгани учун бунинг оқибати аянчли бўлишини англаб, 1399 йилда эридан яширинча Самарқандга қайнотаси Темур хузурига келиб, Мироншоҳнинг кирдикорларидан шикоят қилади. Турғун Файзиевнинг ёзиши бўйича, севиқли келинидан бу аҳволни эшитиб, қаттиқ изтиробга тушади, бир ҳафта йиғлаб, ҳеч кимга кўриниш бермайди. Сўнг етти йиллик юришга бел боғлаб, йўл-йўлакай кўққисдан Озарбайжонга бостириб кирази. Султонияга киргач, дарҳол Мироншоҳ ва унинг ҳамтовоқлари – аркони давлатини тутдириб, зиндонга ташлатади. Сўнг Мироншоҳ ва унинг аркони давлатига ўлим жазосини эълон қилади. Темурнинг диний раҳнамоси, пири Барака ва айрим амалдорлар бу ҳукмга қарши турадилар. Уларнинг: “Ислом қиличига фарзандкушлик исноди доғ бўлиб тушмоғи муқаррардур”, дейишганига қарши Темур: “Мен аҳкоми шариатда эмас, ўз салтанатимда тартиб ўрнатмоғим лозим!” – дейди. Сайид Барака бошлиқ барча амир ва беклар ҳамда шахзодалар ўртага тушиб, Мироншоҳнинг гуноҳидан ўтишни Темурдан илтижо қилиб, ёлворишгач, шахзода ўлимдан ОМОН қолгани билан, жазосиз қолмайди. Мироншоҳ ҳокимиятдан четлатилиб, унинг ўрнига иккинчи ўғли Умар шайх Мирзо тайинланади. Катта ўғли Абу-бакр Мирзо отаси Мироншоҳнинг бундан буёқ ўзи билан бирга қолишини бобосидан илтимос қилади. Абу-бакр Мирзонинг илтимоси қондирилгач, у отасини ўз ҳукмида бўлган Бағдодга

олиб кетади¹. Агар драмада шу ҳолатлар бадиий акс эттирилганда асарнинг жозибаси ошиши билан бирга, Темур образининг улуглиги ортар ва буюк шахслиги янада ойдинлашарди.

Бибиҳонимнинг Темурнинг шахсий ва сиёсий ҳаётида ўйнаган роли ва давлатда маънавий ҳамда маърифий ишларга раҳнамолиги, шунингдек, шахзодаларнинг буюк шахслар бўлиб етишдаги ҳиссаси тарихдан маълум. Драмада мазкур ҳолат ҳам ўзининг бадиий ифодасини топган. Бу ҳол икки нарсага хизмат қилади. Биринчиси, аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли қадимдан катта бўлганлигини, уларнинг ақлзаковати эркаклардан ҳеч кам эмаслигини кўрсатса, иккинчиси, Амир Темурнинг ҳур фикрли шахс эканлигини кўрсатишга. Чунки ўз даврида мутаассиб диндорлар аёллар иқтидорини камситиб, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини чеклаганда, хукмдорнинг улар қарашларига қарши бориб, аёлларга ҳурмат билан қараши ва уларнинг заковатига ишонч билдириши шундан далолат беради.

“Темур тузуклари”нинг француз тилига таржимони (асар 1787 йилда таржима қилинган) Л. Лянглэ таржима муқаддимасида Темур томонидан Боязиднинг асир олиниши ва Соҳибқироннинг унга кўрсатган илтифоти хусусида шундай ёзади: “Темур кун бўйи бўлган жанглардан чарчаб, тўшакда ётганида, унинг чодирига қўл-оёқлари боғланган Боязидни олиб келишади. Кутилмаганда Боязидни кўриб ҳаяжонга тушган ғолиб Темур ўзини кўз ёшидан тутиб қололмайди: Боязиднинг олдига пешвоз чиқиб, уни кишандан бўшатишларини бу-юради ва қабулхонасига олиб киради.

Шунда, Темур ўз маҳбусини ёнига ўтиргизиб, унга дейди: “Боязид! Бахтсизлигингиз учун ўзингизни айбланг: бу ўзингиз эккан дарахтнинг тиконлари. Мен сизнинг олдингизга енгилгина шарт қўйган эдим. Сизнинг рад жавобингиз мени сизга қарши ўзим ҳеч ҳам ҳоҳламаган ҳаракатни қилишга мажбур этди. Мен сизга зарар келтиришни истамагандимгина эмас, балки сизнинг душманларингизга қарши урушинингизга ёрдам беришни ҳам ният қилган эдим. Ўжарлигингиз ҳамма ишни йўққа чиқарди. Аттанг! Агар ютуқ сиз томонда бўлганда эди, менга ва қўшиминга қандай муомала қилишингизни биламан. Шундай бўлса ҳам, хотиржам бўлиб, кўнглингиздаги даҳшатни чиқариб ташланг; мен ҳаётингизни сақлаб қолиш би-

¹ Қаранг: Темурийлар шажараси. 165 – 169-бетлар.

лан ўз ғалабам учун фалакка таҳсин-ташаккур айтмоқчиман”¹.

Бу Амир Темурунинг инсонийлигини кўрсатадиган ҳақиқатдир. Драмада мазкур воқелик бадиий ҳақиқатга айлан-тирилган. Темур шундай дейди:

Ўз бошингга ўзинг етдинг.

Иқрор бўл, Султон

Такаббурлик ва манманлик хунаринг бўлди

... Бильакс, сени муҳофаза килурман, Султон.

Турк элининг ноаҳиллик тарихига Сен

Тирик тимсол сифатида яшаб юргайсен.

Хурматинг ҳам шу қадрли бўлади, кўрқма,

Илтимосу тилагингни сен айтсанг – дуруст кун.

А. Ориповнинг ютуғи шундаки, тарихий воқеалар замирига бугунги кун масалаларини ҳам сингдириб юборади. Мазкур ҳол Темурунинг ушбу гапида яққол ўз ифодасини топган:

Туркийларнинг икки шоҳин гижгижлаб қўйиб

Уриштириш кимга зарур бўлганин ўйла.

Оврўпонинг найрангига лаққа учдинг-у,

Соҳибқирон Темурунгдан юзни ўгирдинг.

Ушбу фикр асрлар давомида қардошлик иплари боғланиб келган Марказий Осиё халқлари ўртасида ҳозирда қандайдир совуқликни ҳукм суришини туб асосларини англатади, бизнингча. Темурунинг ҳаёли Яссавий руҳи билан мулоқотида, уларнинг диалогларида дунёни барқарор қиладиган нарса жангу жадаллар, моддий қудрат эмас, эзгулик, маънавият эканлиги таъкидланадики, бу бутун башарият эътиборини қаратадиган ғоядир.

Умуман олганда, драма деярли тарихий воқеликка суяниб ёзилган. Кўриб ўтганимиздек, образлар бадиий ҳақиқатга айлантирилган. Лекин шунга қарамай, баъзи бир эътирозли ўринлар ҳам бор. Драмада кўпроқ монолог етакчилик қилади. Бу асар жозибасини, томошабинларнинг диққатини жалб қилишни сусайтирган. Маълумки, драма бу ҳаракат жанридир. Зеро, шундай бўлгач, қахрамонларни, хусусан, Темурунинг ха-

¹ Қаранг: И. Мўминов. Таъланган асарлар. Биринчи том. – Т.: Фан, 1969. 456–457-бетлар.

рактари, табиати диалогда, ташқии олам ва одамларга бўлган муносабатда, воқеалар оламида очиб берилганда, биринчидан, асарнинг жозибаси ортарди, иккинчидан, қаҳрамоннинг қандай шахс бўлганлиги янада ёрқинроқ бўй кўрсатарди. Шунингдек, ички туйғуларга эътибор қаратилмаганлиги ҳамда драматик даврда драматик ҳолатларнинг деярли кўзга ташланмаслиги ҳам кечирарли ҳол эмас.

Бундан ташқари, тарихий фактларни бузиш ҳолатлари кўзга ташланади. Масалан, драмада Амир Хусайннинг синглиси, Амир Темурнинг хотини Улжой Туркон бу сафар акасининг кечириб бўлмас гуноҳлари ўз исботини топгач, унинг жонини сўраб олишга кўзи етмагач, акасининг “Бу Темур учун” деб ёзилган камон ўқини Темурдан “У даҳшатли бир тарихдан хотира бўлмай”, деб сўраб олгач, ўз хонасига кириб, ўша ўқ билан ўзини ҳалок қилади (У ўзини ҳалок этмиш, манов ўқ билан). Ваҳоланки, тарихчиларнинг гувоҳ беришича, Улжой (асли исми Камолой) Туркон 1366 йилда касалликдан вафот этган. Амир Хусайн эса 1370 йилда асир олинади ва қатл этилади. Яна драмада Темур Амир Хусайнга қарата “Кайхисравнинг отасини ўлдиргани”, – дейди. Кайхисрав ҳам: “Урушларда қон тўкилмай, мен ҳам англамай, Падаримни ўлдирган-ку шу номард, аммо”, – дейди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзиши бўйича, 1360 йилда амир Хусайн хутталонлик Кайхусравнинг акаси Кайкубодни қатл қилдирган. Бу борада Турғун Файзиев шундай ёзади: “Амир Хусайн асирга олингач, Амир Темурнинг ижозати билан акаси Кайкубоднинг қасосини олишга муваффақ бўлади. Амир Хусайн Кайхусрав кўлида қатл этилади”¹. Тўғри, тарихий асарларда ҳам мақсадга йўлангириш, яъни адиб ниятини амалга ошириш йўлида тўқимага, фактларга қатъий амал қилмасликка йўл қўйилади. Лекин буни аниқ тарихий шахсларга нисбатан қўллаш жоиз эмас. Шунингдек, Муҳаммад Қовчиннинг аниқ далилларсиз,

Аълоҳазрат, қассобларда инсоф қолмаган,
Мижозларни алдайдилар, Худодан кўрқмас.
Менинг ўзим гувоҳдирман, кўрдим барчасин, –

деган фикрига Темурнинг:

¹ Турғун Файзиев. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи. 1995 йил, 22-бет.

Ҳар даҳада бир нафардан ноинсоф қассоб
Ўзи қурган канорага осиб қўйилсин! —

деган қарори, юқоридаги Темур ҳақида айтилган, яъни ҳар бир нарсага олим ва уламолар билан кенгашиб, бамаслаҳат, ҳар томонлама ўйлаб, фикрлаб қўл урарди деган фикрларга зиддир.

Одил Ёқубовнинг “Авлодларга васият” тарихий драмаси ҳам Соҳибқироннинг умрининг сўнгги кунлари билан боғлиқ воқеалар қаламга олинган. Лекин шунга карамай, киши Амир Темурнинг шахсияти, унинг табиати ва қандай қалбга эга бўлган инсонийлиги ҳақида кенг маълумотга эга бўлади. Чунки Соҳибқирон аввалги асарларда тасвирлангандек фақат моҳир саркарда, қаттиққўл тахт эгаси бўлиб эмас, гўзалликка мойил, адолатли, барча нарсанинг тош-гарозисини тўғри қўя биладиган, ҳаётни, вазиятни теран англайдиган ва тўғри хулоса чиқарадиган, ўз халқи ҳамда давлатининг келажаги учун қайғурадиган, шунингдек, тинчликни барқарор тутадиган, фарзандлари, беқлари, ўртасида бузувчи эмас, қурувчи инсон сифатида гавдаланади. Ёзувчи воқеалар олами тасвирида бунга эришган.

Драма икки парда, тўрт кўринишдан иборат. Ҳар кўринишда Соҳибқироннинг турли инсоний қирралари очила боради. Асар воқеаси киши диққатини тортадиган, яъни қалби изтиробга тўла, хаста Темурнинг ҳолати тасвиридан бошланади. Соҳибқирон ички монологда ўзига-ўзи хитоб қилади: “Бибим, биби жоним. Излай-излай кексайганда топган дуру гавҳарим. “Нечук мени кутмадинг? Мени кутмай азиз жонингга қасд қилдинг?” Бу ҳолат сабаби сир тутилади, у тобора фожий тус ола бошлайди. Соҳибқирон кўзига кўринган малак томон интилар экан, малак (Сулувкўз) унга хитоб қилади: “Йўқ-йўқ, мен кетган макон томон талпинманг. Ҳали бул маконда киладургон савоб ишларингиз кўп! Худойим сизни шул ни-ятларингизга етказгай. Мен томон шошилманг, сира шошилманг”. Бу маҳзун ҳол киши, яъни томошабин қалбига ҳам кўчиши шубҳасиздир. У, ўз навбатида, кишини босиб ўтган йўллари хусусида мушоҳада қилишга ундайди. Мушоҳада қилиш эса эзгулик сари ташланган қадамдир.

Биринчи парда, биринчи кўринишда Соҳибқирон важоҳатидан одам олдига борадиган шахс эмас, балки ҳамма қатори туйғуларга берилатурган инсон сифатида гавдаланади.

Бу уни эшик оғаси, кўриқчиси, канизакларга бўлган муносабатларида ва уларнинг ҳам ҳеч тортинмай ҳаракат қилишларида кўринади. Мазкур ҳол Амир Темур самимий инсонлигидан далолат беради. Шунингдек, бу эпизод, ҳар қандай музаффар юриш замирида фожеа ётишини, у кўпчиликнинг умр шамини ўчириши муқаррар эканлигига ишора қилади.

“Парда очилиши билан чап томондаги эшикдан қўлларида ноз-неъматлар тўла баркашлар, Сулувкўзнинг канизлари опасингил Сарагул ва Акчагул кирадилар. Шу заҳоти ташқарида ногоралар гумбури, карнайлар садоси янграйди, отлар кишнайди”. Бу Йилдирим Боязидга қарши музаффар юришнинг ифодасидир. Драматург манна шундай қисқа тасвирда бутун бир тарихни кўз олдингизда гавдалантиради. Биз бу пардада Сулувкўз билан яқиндан танишамиз ва Боязидга қарши юришнинг сабабларини англаймиз. Соҳибқирон туш кўради. Одил Ёкубов уни шундай ёзади: “Тушимда ғойибдан сас келмиш. Кулоқ солсам... Жаннатмакон пири муршидим Сайид Барака эрмиш. Ул зоти шариф айтадиларки, Эй, Соҳибқирон! Бирламчи, Оллохнинг Мағриб давлатинг хатар остида дермиш. Худудсиз юртингмиш. Ул Шер сарҳадингга ҳамла қилиб, кудратли давлатингни ер ила яксон қилмоқ режасини тузмиш, деди пирим”.

Тарихда, хақиқатан ҳам, Боязид Йилдирим туркман Қора Юсуф иғвоси билан Амир Темур устига лашкар тортишга қарор қилади. У Миср ва Шом аскарларини ҳам ёрдамга чақиради.

Бундан кўринадики, Боязид катта кучга эга эди. Шундан драма Соҳибқироннинг яратганга илтижо қилиши мантиқлидир. Драматург буни тўғри англаган ва тўғри қайд қилган. Бу ҳолни кўйидагича беради: “Эй, парвардигори олам! Қирқ йил бу осий бандангдин иноятингни дариғ тутмадинг, умид киламан, бундан кейин ҳам меҳру шафқатингни дариғ тутмассан. Шу элни деб, юртим сарҳади бехатар бўлсун деб, мана, бул мушкул сафарга отландим, аммо ундан тирик қайтаманму, киндик қоним тўкилган бул замин, не машаққатлар ила бунёд этгон бул дорулсалтанатни қайта кўрмоқ насиб этарму, йўкми – ўзим ҳам билмайман!” Мазкур эпизодда Соҳибқирон Яратганга ҳамиша тавалло қилувчи чин мусулмон ва ўз эли, юртининг типчилиги учун жон фидо қилувчи шахс бўлиб гавдаланади. Бу талотўмларга тўлиқ бугунги дунё учун катта аҳамиятга эга-

дир. Шунингдек, суюкли Сулувкўзнинг кўнглига ғулув, дилига шубҳа солган хатарли юришдан қайтаришга уриниши асосли эканлигига кишини ишонтиради.

Ҳар қандай аёл Оллоҳ қовуштирган жуфти ҳалолининг фақат ўзиники бўлишини истайди. Ақлли, доно аёл эса буни сиртдан билдирмайди, лекин ич-ичидан шуни хоҳлайди. Драмада бу ҳаётий ва руҳий ҳақиқат жуда нозик берилган. Музаффар юришдан олдин битмаган жомеъ масжидини тугатишни Соҳибқирон Сулувкўзга топширади. Буни эшитган Биби Сардор (Бибихоним) ниҳоятда куйинади. “Қариган чоғимда бул не ҳақорат, не қисматларни раво кўрдинг. Мен бахти қарога!” — деб нолийди. Бу ҳол икки ҳаётий мантиққа хизмат қилади. Яъни бири ҳиссий туйғу одамнинг заковатига соя ташлашини асосласа, иккинчиси, масъулиятли, катта юмушни ниҳоясига етказиш ҳар кимнинг қўлидан келмаслигини кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам, Темурни ҳис туйғулари тўрига ўраллашиб, Бибихонимдек аёлни ранжитиши ўзига қимматга тушдики, бу гоят ибратли ҳолдир.

Драманинг иккинчи кўриниши Сарагул чопар кийимида Сулувкўздан мужда олиб келиши, кўриқчи Босқонбекни Темурга отилган камон ўқига ўзини қалқон қилиши Боязид билан Соҳибқироннинг ўзаро суҳбати асосига қурилган. Бу қисқа эпизодлар катта мақсадларга йўналтирилгани учун фикрий кўламдорликка эга. Бу эса кишини воқеадан мантиқий хулоса чиқаришга ундайди. Сарагулнинг мактуби, Темурнинг йўқлиги саройда игво, фиску фужурнинг авж олиши унинг ҳарамидагина эмас, ҳаётда, салтанатда тутган ўрни қай даражада эканлигини белгиласа, Босқонбекнинг Темурга отилган ўққа ўзини қалқон қилиши Соҳибқирон доимо таҳликали ҳаётда яшашини кўрсатиш билан унга яқин одамларни садоқатини ҳам англатади. Маълумки, яхши одамга ўз бурчидан ўтказиб садоқат кўрсатилади.

Боязид билан Темур мулоқотида тарихий ҳақиқат тўғри ифодаланганлиги билан бирга, ҳукмдорнинг инсонлиги намоён бўлади. Кўп манбаларга суянган Тургун Файзиевнинг ёзиши бўйича, бу воқеа қуйидагича кечган: “Қўли боғлиқ Боязидни хуфтон вақтида Амир Темурнинг ҳузурига олиб келишади. Шу аснода Амир Темурда шоҳона мурувват жўш уриб, Боязиднинг қўллариини ечиб, унга меҳрибонлик билан иззат-икром кўрсатишларини буюради. Сўнгра Боязидни ўзининг ёнига ўтказиб, дўстона суҳбатлашади

...Бахтсизлигингиз учун ўзингизни айбланг: бу ўзингиз экан дарахтнинг тиконлари. Мен сизнинг олдингизга енгилгина шарт қўйган эдим. Сизнинг рад жавобингиз мени сизга қарши ўзим ҳеч ҳам ҳоҳламаган ҳаракатни қилишга мажбур этди. Мен сизга зарар келтиришни истамагандимгина эмас, балки сизнинг душманларингизга қарши урушингизга ёрдам беришни ҳам ният қилган эдим. Ўжарлигингиз ҳамма ишни йўққа чиқарди. Аттанг! Агар ютуқ сиз томонда бўлганда эди, менга ва қўшимига қандай муомала қилишингизни биламан. Шундай бўлса ҳам, хотиржам бўлиб, кўнглингиздаги даҳшатни чиқариб ташланг; мен ҳаётингизни сақлаб қолиш билан ўз ғалабам учун фалакка таҳсин-ташақкур айтмоқчиман”, – дейди ҳамда ўз қароргоҳи ёнида Боязидга махсус чодир қуриб беришларини ва унга шоҳона илтифот кўрсатишларига амр қилади”¹. Драмадаги суҳбат ҳам шунга ҳамоҳанг. Лекин унга фалсафий тус берилган. Бу тўғри йўналишдир. Соҳибқирон асосли, тарихий тўғри фикрдан сўнг шундай дейди: “Камина сени кўзи кўр бир фақир десам, дилинг ҳам кўр экан, Боязид!” Бу сўзга қарши Боязид шундай дейди: “Бирдан-бир насиҳатим: Мен басир бу дунёга устун бўлурман, деб ўйлагон эрдим – бўлолмадим. Сен чўлоқ ҳам устун бўлолмайсан”. Мазкур сўз замирида катта ҳақиқат ётади, яъни бутун дунёни эгаллайман деб одамларнинг тинчини бузиш, ҳаётда талотўмларни юзага келтириш инсонийликдан эмас, Аллоҳнинг иродасига қарши боришдир. Шундан бу фикрни фақат Амир Темурга айтилган деб тушуниш керак эмас. У умумлашма характерга эга бўлиб, бутун хукмдорларга айтилгандир.

Иккинчи парда, учинчи кўринишда Сулувкўз фожиаси ётади. Маълумки, Амир Темур Боязид устига юришдан олдин чала қолган масжиди жомеъни тугаллашни Сулувкўзга топширади. Шунда Биби Сардор ҳайратда: “Масжиди жомеъ қурилишини оғзидан она сути кетмаган шул норасо гўдакка юкладингиз? Олампадох!” – дейди. Биби Сардорнинг ҳайратга тушиши ва хавотир бўлганича бор эди. Чунки кенг фикрга ва ҳаётий тажрибага эга бўлмаган Сулувкўз катта хатога йўл қўяди. У фақат Амир Темурнинг буйруғини бажараман деб, салтанат, Соҳибқирон ва ўзининг шаънини унутади. Меъморнинг “... қурилишни тугатмай масжиди жомеъ пештоқидан ўзимни ташлайман”, деган сўзига ишониб, юзидаги парда устидан

¹ Турғун Файзиев. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи. 1995. 34 – 35-бетлар.

бўса беришга рози бўлади. Оқибатда ёноғида тамга қолади. Бу Аллоҳнинг жазосидир. Чунки ҳар қанақа эзгу йўлида бўлмасин, никоҳдаги аёлга бегона эркакнинг нафаси тегиши катта гуноҳдир. Куръони Каримда шундай дейилади: “Парвардигорингизнинг Ўзи бандаларининг гуноҳларидан етарли хабардор, огоҳдир” (“Ал-исро” сураси, 17-оят). Сулувкўз ёноғидаги доғ билан Соҳибқиронга рўпара келишдан чўчиб, дарчадан ўзини ташлаб ҳалок бўлади. Ўйламай қилинган иш салтанат аёллари ахлоқи ҳақида ёмон фикр тугдириши билан бирга, ўзини ёш умрига завол келтиради. Бу ҳолнинг замирида ҳам ҳаётий, ҳам фалсафий ҳақиқат ётадики, у ҳақида мушоҳада қилиш кишини ҳар ишда фикрлаб кадам ташлашга ва оила, инсоний шаън барча нарсадан устун туриши каби пурҳикмат фикр киши онгига сингдирилади. Бу ҳаётий ҳақиқатнинг, сўзсиз, тарбиявий аҳамияти каттадир.

Тарихий манбаларда Амир Темур хотинлари ичида Сулувкўз исмли аёл учрамайди. Баъзи бир халқ ҳикоятларида меъмор Бибихонимни севиб қолиши, у тухум воситасида жуда чиройли жавоб берганлиги ёзилади. Бу ҳодиса ақл кучига эга бўлганлиги учун уни бир поғона юқори кўтаради ва аёлларга катта ибрат мактаби бўлади.

Тургун Файзиевнинг ёзиши бўйича, Чўлпон Мулк Оғо деган хотини ниҳоят даражада гўзал бўлган. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, гўё Чўлпон Мулк Оғо Амир Темурга вафосизлик қилгани туфайли Соҳибқирон ўз кўли билан бўғиб ўлдирган”¹. Одил Ёқубов Сулувкўз образида Чўлпон Мулк Оғо образини кўзда тутгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Демак, бу воқеа тарихий илдизга эга.

Пьесанинг иккинчи парда, тўртинчи кўринишида Соҳибқироннинг ўлими ва асарнинг нима учун “Авлодларга васият” деб аталганига аниқлик киритилади. Адиб бу ўринда тарихий ҳақиқатга жуда яқинлашган, яъни тарихий ҳақиқатни бадий тўғри акс эттирган. Соҳибқироннинг фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилишини шунчалик таъсирчан, ҳаётий ва ёрқин тасвирлагани, гўё киши шу ҳолатни тепасида тургандай ҳис қилади. Ва Амир Темурнинг иродасига тан беради, унинг яқинларига айтган пурҳикмат сўзлари бутун келажак авлодга, бугунга қарата айтилганини қалбан туяди. Мана, у нима деди:

¹ Тургун Файзиев. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи. 1995. 81-бет.

“Биз қирқ йил бирга от сурдик. Оллоҳ берган туз-насибани бирга баҳам кўриб, Машриқдан Мағрибга чўзилган ҳудудсиз давлат қурдик. Аммо ёдларингда бўлмай. Давлат ҳар қанча қудратли бўлмасун, унинг томирига болта урадиган уч хатар бор: бирламчи ўзаро ноаҳиллик, иккиламчи жаҳолат, учинчи тарифкашлик. Шул уч хатардин эҳтиёт бўлсангизлар, фақир тиклаган бу давлат тоғдай абадул-абад турадур”. Надоматлар бўлсинки, Соҳибқирондан сўнг унинг неваралари ва чеваралари бу насихатга амал қилмади. Оқибати эса барчага аён. Драма мана шундай ҳаётий воқеалардан сабоқ бериши ва Соҳибқироннинг бошқа асарларда очилмаган инсоний фазилатлари инкишоф қилинганлиги билан адабиёт ва инсон маънавий оламида муҳим ўрин тутди.

Тегишириш учун саволлар:

1. Тарихий драмада бадий тўқима қандай роль ўйнайди?
2. Амир Темур табиати деталларда қандай ифодаланган?
3. Амир Темур сиймоси тарихий манбаларда ва шеърӣ драмада қандай ифодаланган?
4. Тарихий ҳақиқат шеърӣ драмада бадий ҳақиқатга қандай айлантирилган?
5. “Авлодларга васият” тарихий драмасида Соҳибқирон сиймоси қандай талқин қилинган?
6. “Авлодларга васият” драмасида воқеалар қандай мақсадда сирли баён қилинган?
7. “Авлодларга васият” драмасида тарихий воқеаларга қандай муносабатда бўлинган?
8. Тарихий драмаларда аёллар образи ва уларнинг руҳияти қандай берилган?
9. Драмаларда тарихий ва тўқима воқеаларга қандай фалсафӣ гус берилган?

Таянч тунунчалар

Вазият – 1) кишининг кайфиятини, руҳий ҳолатини ифодаловчи киёфа, кўриниш, авзо; 2) ташқи шароит, аҳвол, ҳолат.

Бадий тўқима – ҳаётӣ фактларни ўз мақсадига мувофиқ саралаш ва уни ижодӣ ҳаёл туфайли яхлит ҳолга келтириш.

Ёрдамчи образлар – бадий асар асосӣ образларини тўлдирувчи, уларнинг характеридаги бирор хусусиятини ёркинрок очиб бериш учун хизмат қиладиган иккинчи даражали образлар.

6. 2. Ижодкор тарихий шахслар тимсолида инсонийликнинг бадий ифодаси

Режа:

1. Тарихий шахсларнинг ҳаётий ва ижодий фаолиятини ёритишдаги қийинчилик.
2. “Огаҳий” мусиқали драмасида тарихий шахсларга муносабат.
3. “Огаҳий” драмасида ҳаётий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланиши.
4. Образларнинг фикр ва мулоҳазаларида уларни қандай шахслар эканлиги кўриниши.
5. Огаҳийга бўлган адоватнинг туб илдизи.
6. Санамжоннинг севги туйғуси ақлдан устун келиши.
7. Огаҳий маънавияти ва некбинлигининг бадий ифодаси.
8. “Огаҳий” драмасининг камчилиги.
9. “Аҳмад ал-Фарғоний” шеърӣ драмасида Фарғонийнинг олимлиги ва инсонийлиги ифодаси.
10. Сафина образида драматург ғояси ифодаси.
11. “Пири коинот” драмасида драматург концепцияси.
12. Фарғонийнинг воқеалар давомида ҳам олим, ҳам инсон сифатида юксалиб бориши.

Адабиётлар

- Комил Аваз. Хива дилбанди. – Т.: Ёзувчи. 1997.
- Жуманиёз Жабборов. Юлдузларда ҳаёлим. – Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
- Мустақиллик даври адабиёти. – Т.: “Ғафур Ғулом” нашриёти. 2006.
- Бадиият жилолари. – Т., 2006.
- Анъана ва замонавийлик. – Т., 2007.
- Қ. Йўлдошев. Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди. 2006.

Тарихий шахсларнинг ҳаётий ва ижодий фаолиятини ёритиш икки жиҳатдан қийинчилик туғдиради ва икки жиҳатдан ижтимоий ҳамда маънавий ҳаёт учун фойдалидир. Қийинчилик туғдириши шундаки, киши фақат шахснинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш билан мақсадга эриша олмайди. У давр тарихини ва замоннинг ижтимоий ҳаётини чуқур ўрганиши лозим. Шундагина шахснинг тўлақонли қиёфасини яратишга муяссар бўлади

ва оригиналликка эришади. Фойда келтириш эса шахс яшган давр ва мухит хусусида чуқурроқ маълумотга эга қилиши ҳамда шахс камолоти таъсирида инсоннинг маънавий бойиши билан бирга, у ҳақида ҳаққоний тасаввурга эга бўлишдир. Чунки киши чин воқеа ва қиёфадан чуқурроқ таъсирланади ва ибрат олади. Шоир ва драматург Комил Авазнинг “Огаҳий” номли мусикали тарихий драмаси худди шу йўлда ёзилган.

Маълумки, тоталитар тузумда юзага келган тадқиқот ишларида ва тарихий шахслар ҳақида ёзилган бадиий асарларда барча хон ва шоҳлар ёппасига қораланар, бирор фаолиятда йилтиллаган нарса кўринмасди. Биринчи навбатда, ўта золим, маърифат, ижод аҳлига қарши қилиб тасвирланарди. Барча ҳукмдорлар бундай бўлмаганлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Комил Аваз драмасида ҳаётини воқеликка тарихий нуқтаи назардан тўғри ёндашилган ва тўғри ёритилган. Яъни Оллоҳқулихон ва Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз образига тўғри муносабатда бўлинган. Бу икки ҳукмдор Хоразм маданий ҳаётида катта рол ўйнагани эндиликда маълум. Уларнинг яхши ишлари ҳақида шўро даврида ҳам қайд қилинган. Бу борада ўзбек қомусининг биринчи нашрида Оллоҳқулихон ҳақида шундай ёзилади: “Оллоқулихон ички ва ташқи савдо, айниқса, Россия билан савдо ва элчилик муносабатларини ривожлантирди (1840 – 1841). Унинг даврида Хивада карвонсарой, тим, тош ҳовли, мадраса, Окмачит, Саитбой мачити ва бошқа иншоотлар қурилди” (8-том, 211-бет). Муҳаммад Раҳимхон II ҳақида эса қуйидагича фикрлар айтилади: “Унинг ташаббуси билан Хивада босмахона ташкил этилиб, Хоразм шоирлари асарларидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” тазкираси, Навоий асарлари ва кўпгина хоразмлик шоирларнинг девонлари нашр қилинган” (7-том, 478-бет). Драмада уларнинг маънавий қашшоқ эмас, балки маърифатли инсонлар бўлганлиги, давлат манфаати ва келажагини ўйлаб анча яхши ишлар қилганлигини, тўғрисиўз одамлар фикрича, жумладан, Огаҳий, Комил қарашларига қулоқ солганлиги ишонарли ёритилган. Бу драманинг янги талқинига эгалигидан далолатдир. Ёни китобга сўзбоши ёзган санъатшунослик доктори, профессор Муҳсин Қодиров ва санъатшунослик номзоди Нафиса Зоҳидовалар қайд қилишади: “Ўтмишга истиқлол нуқтаи назаридан қараб, тарихни ҳаққоний тиклашга кенг имкониятлар яратилган экан, бу ишда ҳамма бурчлидир. Комил Авазнинг

“Огаҳий” драмаси ана шу ҳаққонийлик сари биринчи қадам, хайрли уринишдир. Драмада Огаҳий ҳаётининг эътибордан четда қолиб келаётган муҳим қирралари ҳам алоҳида урғу билан тасвирланган. Бу драма муаллиф ниятига жуда ҳам ҳамоҳангдир”¹.

Маълумки, ҳаётда барча бузғунчиликлар, ҳукмдорга қарши чиқишлик, маърифатли шахсга адоват уйғотиш, уни ерга уришлик фикри тор, жоҳил, мансабпараст, худбин кимсаларнинг уюшиб фитна қилишларидан юзага келади. Бу ҳолат ҳар бир даврда бўлган ва ҳозирда йўқлигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Драма худди шу ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий ифодасидан бошланади. Бу билан ўша даврни, яъни Огаҳий яшаган ижтимоий муҳит ҳақида ёрқин тасаввур уйғотиш билан бирга, кейинги кечадиган воқеаларнинг моҳиятини англатади ва шахслар хатти-ҳаракатининг ботиний йўналишини белгилайди. Биринчи кўриниши Сўвирбойнинг уйдаги йигинда биз Отамурод қушбеги, Ҳожиниёз муфти, Раҳмонберди маҳрамларнинг табиати ва ҳаётга қараши билан танишамиз. Драматург уларининг фикр мулоҳазаларида қандай шахслар эканлигини кўрсатади.

Маълумки, нозиктаъб, туйғулари жўшқин, маънавияти юксак шахслар шеър, куй ва кўшиқлардан чуқур таъсирланидилар ва уларнинг соҳибларини кўнглига яқин олади, уларга интилади. Чунки улар санъат асарларининг моҳиятини теран англагандан оламни бошқача тасаввур қилади, қалбида ўзи яшаётган оламдан ўзгача оламни яратади. Бу оламда уларнинг наздида санъат соҳиблари – шоир, бастакор ижрочи, хонандагина олиб киради. Улар яратган оламда яшашни орзу қилади. Бу орзу уларга интиптиради. Сўвирбойнинг қизи Санамжон ҳам шу туйғудаги қиз бўлганидан, Огаҳийнинг ғазаллари орқали унга мафтун бўлиб қолган. Бундай бўлишни умуман ҳаёлига ҳам сиғдира олмаган Сўвирбой, Ҳожиниёз, Отамуродлар ғазабда. Сўвирбой маънавий қашшоқликдан қизининг хатти-ҳаракатидан жаҳл отига минган бўлса, қолганлар эса Огаҳийдан ўч олиш мақсадида фитна оловига ўтин қалашади. Бу борада драмада шундай ёзилади: “Ҳожиниёз. Мен сизни танияпман, Сўвирбой! Қиз сизникими, ахир?! Келиб-келиб, кимсан Сўвирбойнинг қизи бепарда ишқий ғазалларнинг жилниси бўлса, уларсиз яшаб билмасан! Сўвирбойнинг қизи-я!

¹ Комил Аваз. Хива дилбанди. – Т.: Ёзувчи. 1997. 7-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

Кел Огаҳий оғушига урэн бўлиб, эй, гулбадан,
То кўйлак осо титрабон бошдин оёғингни ўпай.

Урэн бўлиб, ялонғоч бўлиб кўйнимга кир, дейди у беҳаё” (100-бет). Муфтининг гапидан кўриниб турибдики, у газалга тўғри изох, яъни Сўвирбойнинг қизининг назарда тутмаганлигини, балки ўз туйғуларини ифодалаш билан гўзал хилқатнинг кўкларга кўтарганлигини айтиш ўрнига кишининг қонини кўпиртириб, асабга тегадиган гап қилади. Бу, сўзсиз, адоват ўтини ёқмоқликдир. Ҳожиниёз маҳрам Раҳмонбердининг “... бари айб Огаҳийда эмасдур. Айтувчи аҳмоқ бўлса, эшитувчи доно бўлиши керак эмасму?” деган мантиқли сўзига эътибор бермай, бошқаларни ҳам ўз қарашларига оғдиришга интилади. У Отамурод кушбегига қарата шундай дейди: “Алам қиладида! Ишни сиз қиласиз, номи – уники! Азобини сиз тортасиз, роҳати – уники! Охир-оқибатда хоннинг олдида кимнинг мавқеи баланд? Уники – Огаҳийники!” (101-бет). Мазкур фикрлар, сиртдан қараганда, маълум мантиққа эга бўлгани учун назарда тутилган кишига таъсир қилади. Чунки қадр топиш, шуҳратга интилиш туйғуси инсоннинг энг таъсирчан туйғуси ҳисобланиб, бу масала ўртага кўйилганда ҳар қандай одам унинг ҳимоясига отланади. Ҳожиниёз буни яхши ҳис қилгани учун нуқтага уради. Оқибатда у мақсадга эришади. Отамурод ва Раҳмонберди ҳам унинг таъсирига берилади. Барчани ўзига ҳайрихоҳ қилиб олгач, асосий мақсадга ўтади: “Магарам, сиз лоқайдлик қилсангиз, биз дин аҳли уни йўқотиш чорасини кўрурмиз. Мани маъзур тутинг, биз сизни хон бўлурсиз деган умидда эдик, ҳозир ҳам шу умиддамыз” (102-бет). Фитначилар бир қарорга келишади. Томошабинларда эса кейинги воқеаларга нисбатан кизиқиш ортади. Бу эса драманинг ўзига хос хусусиятини белгилайди.

Биз Огаҳийни 29 йил, яъни 1829 йилдан 1857 йилгача мироблик қилганини биламиз, лекин унинг вазифаси, буни қандай бажаргани ҳақида тасаввурга эга эмас эдик. Драмада шу бўшлиқ тўлдирилган. Иккинчи кўринишда бу нарса акс эттирилган. Яъни Жайхун тошқини катта кулфат олиб келиши, унинг олдини олиш мироб зиммасида эканлигини, тадбиркорлик билан иш тутишгина вайронагарчиликнинг олдини олиб, асов дарёни халқ хизматига бўйсундириш, у орқали қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мумкинлигини қаҳрамонлар,

жумладан, Огаҳий образида очиб берилган. Огаҳий бу кўринишда ҳаёт ҳодисасининг билимдони ва бутун вужуди билан халқ манфаатининг ҳам амалий, ҳам маънан ҳимоячиси сифатида гавдаланади. Шунингдек, мироблик сирларидан огоҳ бўлинади. Жуманиёз одамларга тошқиннинг олдини олиш йўллари ҳақида топшириқ бериб турганда, Огаҳий келиб вазиятни суриштирар экан, сув ўлчагич Раззоққа “Дурваликдан олов кўринмайдими?” – деганига табиб Ҳозик “Оловни кузат”, дедингиз, тушунмадим, оловингиз нимаси?” – деб сўраганига “Мавлоно Ҳозик биздан аввал ҳам, буюк Беруний бобомиз мироблиғ замонида ҳам, кейин ҳам тошқинни олов ёқиш билан огоҳлантирганлар. Бизга бу – ота мерос!

Ҳозик. Қаранг-а, аждодлар тошқин огоҳини яхши топишган. Ҳеч бир дарё Жайхунчалик ўжар эмас.

Огаҳий. Шу боисдан йил 12 ой кечаю кундуз дарёнинг бевошлиги билан, ўжарлиги билан курашамиз. Гоҳ енгамиз, гоҳ у бизни енгади. Шу сабабдан тиңчимиз йўқ. Тошса қани, қачуларни қайтадан қилдик. Юмуртовдан тош келтириб, дарё канорини мустаҳкамлаяпмиз. Айтганингиздай юмуш кўп, қайси бирини санаб чиқасиз. Дехқоннинг меҳнати оғир” (105-бет).

Шу ўринда Огаҳийнинг сув радифли ғазали:

Неки бордур мақсадинг, бўлғуси ҳосил сув ила,
Неки этдинг ҳам ҳавас бўлғуси васил сув ила.
Ким юварлар то улуг тутганча еринг шўришин,
Ҳамул боғ ичра етилмуш самар хил-хил сув ила...
Гул этар, сунбул этар ерини мақдами,
Меҳнати ҳам кўп оғир наҳри фоил сув ила.

илова қилинадики, у узукка кўз қўйгандай муносиб тушган. Чунки ғазал мотивида сувнинг моҳияти теран берилганки, у бугунда сувни тежаш масаласи бутун жаҳонда кўриляётган бир пайтда катта аҳамиятга эгадир.

Учинчи кўринишда Санамжоннинг Огаҳий ғазаллари орқали унга нисбатан туғилган севгининг аланга олиши, шу туйғу туфайли онасидан дашном, отасидан ҳақорат, ўлим билан кўрқитув, дугоналарининг тўйга бориш ҳолатлари саҳнага файз бериш билан воқеа кўламини кенгайтирган, тўртинчи кўринишда эса шоир ўз эҳтиросини жиловлай олган комил

инсон сифатида гавдаланади. Санамжоннинг севги туйғуси ақлидан устун тургани туфайли учрашмоқ ниятида Огаҳийга хат ёзади. Огаҳий Яратганга: “Унинг эхтирос домига тушмасликка қувват бер, имкон бер”, – деб айтилган жойга келади. Бу борада драмада шундай ёзилади:

“Санамжон. Худога минг қатла шукурким, сиз борсиз. Васлингизни кўришга мушарраф бўлдим. Биласизми, азизим, менинг ғамли кунларим фарахбахш қиладиган бирдан-бир илинж – бу сиз!

Огаҳий. Санамжон... Мен сизга нима десам экан... биласизми, севмоқ сизнинг бахтингиз. Мен сизни бу бахтдан мосуво, бенасиб этгум йўқ. Ва лекин, аввал ҳам айтганман, ҳозир ҳам айтаман...

Санамжон. Йўқ, йўқ! Бу ҳақда оғиз оча кўрманг!

Огаҳий. Йўқ, айтмасам бўлмайди. Тушунинг, азизим, ахир сиз очилмаган гулсиз, дуркун нав-ниҳолсиз, биллурдай тоза шалоласиз. Мени деб ўзингизни ўтга ташламанг. (Оғир жимлик). Ахир, мен соҳиби хонадонмен. Вафо расмини бузмоққа ҳаққим йўқ. Вал охир абад сизнинг менга бўлган сидқи вафоингизни, ашъоримга бўлган меҳру муҳаббатингизни умрим адоғича кўксум маснадида сақлайман. Мен сизни бахтли кўриб бахтиёр ўлурман. Ёшлик гулшанига путур етказманг. Барча ҳавою ҳавасингиз ўткинчидур. Сиз ҳали кўп бахтли онларнинг шоҳиди бўласиз” (118-бет).

Бундай ҳаётий кузатишлар ва ҳаёт воқеа-ҳодисалари моҳиятидан келиб чиққан фалсафий пурҳикмат сўзлар бугунги кунда ҳам катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Бу ўринда Сўвирбойнинг келиб қолиши, унинг жанжал кўтариши вазиятни кескинлаштиради, драма конфликтини кучайтиради. Сўвирбойнинг хатти-ҳаракатига Огаҳийнинг куйидаги газалининг берилиши ниҳоятда мос тушган ва унинг сабабини асослаган.

Кимники жаҳолат домига тортар,
Зехни сўқир бўлур, қалби ҳам аъмо.
Беўй кадамидан андуҳи ортар...
Барига шоҳидсан, тўзим бер, Худо!..

Драматургнинг ҳаётга ва тарихга янгича қараши, уни тўғри ёритилганлиги, шунингдек, ҳукмдорлар – Оллоқулихон ҳамда

Ферузнинг қандай шахслар бўлганлиги бешинчи, олтинчи кўринишда ўз ифодасини топган. Бу кўринишлар ижтимоий ва умумлаштириш характерига эга. Яъни мустақил хонлик ва Руссиянинг васаллига айлангач, давлатдаги ҳолат ва фитначиларнинг қисмати акс эттирилган. Драматург бунини воқеалар оламида ва унга муносабатида очиб беради. Кўриниш “Дишон қалъа” деворининг тарихи муҳокамасидан бошланади. Бу ҳолат аста-секин ижтимоий муаммога айланади, яъни девор қурилиши муносабати билан одамларнинг уйлари бузилгани ила норозилик ҳолати содир бўлганлиги тилга олинади. Қора кучлар худди шу ўринда фойдаланиб қолишга интилиб, бунга Огаҳийни айбдор қилишга уринишади. Хусусан, Ҳожиниёз: “Хон ҳазрат, бадхулқ, гаразли ғазаллари авом орасини бузмокда, фуқарони салтанатга қарши қайрамоқда!” – деб Огаҳийга ишора қилади. Огаҳийнинг: “Олий ҳазрат... Тўғри, мен бадхулқ амалдорлар ҳақида шеър битганман. Аларни баъзи биров ўзларига олган эканлар, на илож”, – деган сўзига Оллоқулихон хайрихоҳлик билдиргандай бўлганда, улар авж олишади, ўтмишга тўхтаб, шоирга турли айблар қўя бошлаганда, Оллоқулихоннинг инсоний қиёфасини белгилайдиган ва халқнинг норозилигини асослайдиган воқеа берилади. Яъни эшик оғаси: “Бир қари кампир хонга арзим бор, деб ҳеч гапга қулок солмаяпти”, – деганига хон кирсин дейди. Кампир хондан тап тортмай ўз иддаосини айтади. Кампир гапининг замирида фақат ўзининг бошига тушган фожиани ифодаламайди, у умумлашма кучга эга. Чунки кампирнинг қисмати кўпчиликнинг бошига тушган қисматдир. Бу ҳол драмада қуйидагича берилади:

Кампир. Сенми хон?

Оллоқулихон. Ҳа, мен.

Кампир. Сен хон бўладиган бўлсанг, нега фуқарони хўрлайсан, оёқ ости қиласан?

Оллоқулихон. Очик гапирилинг, эна, кимни хўрладим, кимни оёқ ости қилдим?

Кампир. Мени, мени хўрладинг, мени оёғости қилдинг (Жимлик). Ахир, сени деб, юртни деб, тахтинг учун, бахтинг учун якаю ягона ўғлим шаҳид бўлди. Сени урушингда ҳалок бўлди, сени деб! Нега мени ҳолимдан ҳабар олиш ўрнига, мана бу (Раҳмонбердини кўрсатиб) махраминг, хоннинг буйруғи, деб уйимни бузмокчи, қандайдир девор қураман дейди! (Хонга) Келиб-келиб кучинг мендек ғарибу нотавонга, бенаво-

га етдими? (121-бет). Оллоқулихон бу кескин даъвога жуда босиқлик билан муносабатда бўлади, кампирга яхши гапириб, кузатгач, аркони давлатга мурожаат қилади: “... Хўш, бу ҳолга аркони давлат не деюр! Тоқим одамлар бизнинг ишимиздан ризо бўлмаса, у ишдан хайр чиқмағай”. Мазкур вазиятда турли мулоҳазалардан сўнг, Оғаҳийнинг “... бунёд этилмоқчи бу муқаддас девор тархи яна бир мукамалроқ ишланса” деган фикри ҳал қилувчи рол ўйнайди. Хоннинг бу масалада ўзининг эмас, халқнинг манфаатини (Дуруст, ва лекин фуқаронинг ҳам дили оғримасин) ўйлаши, унинг адолатли шахс эканлигини кўрсатади. Унинг бу хусусияти инглизлар элчисининг фикрини давлат аркони муҳокамасига қўйиши ва Сўвирбой қизини ўлдириб, бунга айбдор деб Оғаҳийни билиши, уни жазога тортишини талаб қилиб арконга келганда, бойнинг даъвосини изчиллик билан Ҳожиниёз, Отамурод, Раҳмонбердилар қувватлашларига қарамай, масалага ақл кўзи билан қараши, оқибатда улар ўзларини ўзлари фош қилганда, фитначиларни тегишли жазога тортишида кўринади.

Эзгулик ҳамиша голибдур. Бу фалсафий ҳақиқат ҳаётда ўз исботини топган. Драмада Оғаҳий ўтмишида бу нарса ўз тасдиғини топади. Жуманиёз унга қарата шундай дейди: “Сизга қасд қилганларнинг қайси бири обод бўлди? Ашъорини йўққа чиқармоқчи бўлганларми, ёмонлиғ қилганларми, отдан йиққанларми, қайси бири? (Жимлик) Қушбегини зиндонда бўғиб ўлдиришди, муфти зиндонда чириди, Сўвирбойни қатл қилишди, Назар маҳрам ит ўлимида ўлиб кетди. Азалдан авлиёга кесак отганнинг қосаси оқармаган, устоз!” (128-бет).

“Тақдири азал”, – деган фикрга моддиюнчилар қарши чиқишади. Лекин Аҳмад Яссавий бундан 600 йиллар муқаддам айтган фикрларини, яъни:

Минг икки юз саксон бир мунга эзур далил,
 Пайдо бўлғай эл, ислом қўлдан кетаро.
 Кофир келиб қишлағай, кўп мўминлар оч ўлғай,
 Осон қилғай бу ишни яратгучи саттаро.

Буни ўқиган киши мазкур фикрнинг нақадар ҳақиқат эканлигига имон келтирмасликка илож йўқ. Драмада бунинг амалиёти ихчам лавҳада берилган, айниқса одамларнинг кайфияти орқали вазиятни англатишда ниҳоятда ўзини оқлаган. Маълум-

ки, Хоразмнинг руслар қўлига узил-кесил ўтиши Феруз даврида бўлди. Ферузнинг тушкунлик кайфиятини кўрган Огаҳий унга қарата ғоят пурҳикмат фикр айтиб, руҳини кўтаради: “Қаддингизни ростланг! Пароканда бўлган юртнинг хони қаддини букса, бошини эгса, юрт қаддини ростлай олмайду. Хонликда бундан ҳам баттар даврлар бўлган, лекин куёш ўз йўлида, замин ўз меҳварида муқимду... Отангиз Саййид Маматхон юрт равнақи учун бор кучини сарф этди. Сиз шу улуг сулоланинг муътабар вориси, юртнинг хонисиз! Бугунги куннинг алғов-далғовлари сизнинг ёш бошингизга тушмуш, буям Оллоҳнинг бир синовидур. Ўқинманг!” (133-бет).

Драманинг сўнггида уч ижодкорнинг – Феруз, Комил, Хоразмий, Огаҳийнинг бирлашишида катта фалсафий маъно ётади. Чунки маънавий ҳамжиҳат мамлакат, албатта, тараққиёт топади. Бу драманинг асосий леймотивини ташкил қилади.

Лекин драмада миллат руҳиятига мос келмаган, ҳаётий мантиққа зид келадиган ўринлар ҳам мавжудки, унга кишини эътироз билдириши табиий ҳолдир. Бу Санамжоннинг хатти-ҳаракатида кўринади. Қиз бола бўла туриб, учрашув ҳақида хат ёзиши, ўз туйғуларини очиқ Огаҳийга изҳор этиши ўзбек қизларига хос хусусият эмас. Бунинг устига, XIX асрни ёдга олсак, тасаввур қилиб бўлмайдиган ҳолатдир. Шунингдек, Санамжонга туйғулар ўткинчи нарса эканлигини тўғри қайд қилган, унга эрк бермасликка чақирган. Огаҳийнинг кейинчалик Санамжоннинг ишқида куйиб ёниши (Мана, неча йиллардурким Санамжоннинг фироқида куйиб-ёнасиз. Яккабош ўтяпсиз. Аёлингиз вафотига ҳам йигирма йилдан ошиб кетди) ҳам образ мантиқига зиддир. Бироқ бу сакталиқка қарамай, воқеаларнинг тарихий ҳақиқатга яқинлиги ва асослилиги, образларнинг фалсафий кучга эга монолог ва диалоглари, масала моҳиятини очиб беришга мос ғазаллар, мусиқалар кишини маданий ва маърифий бойитишга хизмат қилади. Драманинг инсон маънавиятида тутган ўрни шундадир.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, ҳар қандай эл, шаҳар, давлатнинг шуҳрати, тарихда сақланиб қолиши ўша халқнинг буюк одамларининг ижодий эзгу фаолияти, яъни яратган дурдоналари, ёзган асарлари туфайлидир. Аҳмад ал-Фарғоний, тўлиқ исми Абдул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Кассир ал-Фарғоний (797 – 865) ҳам шу каби шахсдир. Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборовнинг “Аҳмад Ал-Фарғоний” ном-

ли шеърӣй драмасида шу алломанинг ҳаётий фаолияти, ўй-фикри, туйғулари ёритилган. Асар бутунлай ҳаёлот маҳсули бўлишига қарамай, Фарғонийнинг шахсияти, яшаб ўтган даври, олимлари, ҳукмдорлари ҳақида яхшигина таассурот уйғотади. Чунки тасвирлаган воқеалари тарихий илдизга эга. Шоир бир оғиз тарихий фактдан ҳаёлотни орқали катта тарихий воқелик ярата олган. Бу учун киши кўп тарихий манбалардан хабардор бўлмоғи керак. Драма сюжети йўналиши шоирнинг хабардорлигидан далолат беради.

Драма Аҳмад ал-Фарғонийнинг юртини соғиниб, олдиға қўйган мақсадлари ҳам амалға ошмаганидан надомат чекиб, ўз Фарғонасига қайтишға аҳд қилган ондан бошланади. У ўйланиб, бир қарорға келгач, шундай дейди:

Бу ишда қўл келмас омаду барор,
Юртға кетажакман, шу қатъий қарор!

Бу сўзини эшитган донишмандлар унинг қарорини тўғри деб топишади ва тезда амалға оширишға ундашади. Бир донишманд:

Рости, йўлингдан қолмагил, йигит,
Ақлинг борида диёрингға ет, —

деса, бошқаси эса бўлажак олимнинг умидини бутунлай сўндиради:

Улоқтир дилдан илм эртагин.
Бошқа хунарнинг тутгил этагин, —

дейди. Бу сўзлардан сўнг Фарғонийнинг бутунлай умид учкунлари сўниб:

Қатъийдир қарор, йўқ бардош ортиқ,
Тавқи лаънати елкамға ортиб,
Хайрлашурман мен Бағдод билан,
Шармисор бўлиб, минг фарёд билан, —

деб турган пайт кекса нуроний бир зот кўринади. У Ал-Фарғоний кайфиятини зимдан қузатиб, унинг ҳолатини ўзига

изхор этиб, ҳол-аҳвол сўрагач, бўлажак олим ўз дардини баён айлайди. Ўртага шундай гап кечади:

Устоз:

Кўй, беҳуда ўртанма ортиқ,
Ўз-ўзидан, бўлмагай тортиқ,
Билимларнинг ҳикмати сенга,
Бўйи сўнмас фармон-ҳукмингга.

Фаргоний:

Устод, нега чекмайин заҳмат,
Менда йўқдир бул жабҳада ҳад.

Устоз:

Сен ўзингни англама ожиз,
Билим йўли сўнгсиз ва олис.

Фаргоний:

...Йўл йўқотдим, устози олий,
Менга кулиб боқмади толе.

...Кетмоқ эрур фикрим эрта-кеч.

Устоз:

Йўқ, ўғлоним, бу хаёлдан кеч!

Енгиб ўтгил ўзинг, ўзингни,

Заҳматларга бургил юзингни!¹ –

дейди. Бу Муҳаммад ал-Хоразмий эди. Энди ҳақли савол туғилади. Нега бир қатор донишмандлар – олимлар Фаргонийни тушкун кайфиятдан қайтариб, тўғри йўлдан қайтариш ўрнига, унинг ниятига кўшилишди? Чунки улар фақат олим, комил инсон эмас. Комилликка эришмаган одамда ҳасад туйғуси жисмини тарк этмаган бўлади. Бундайлар ўз сафларига ўзидан устунроқ одамнинг кўшилишни исташмайди. Фаргонийни тезроқ даф бўлишга ундашлари шундан.

Иккинчи кўринишда буюк аллома Муҳаммад ал-Хоразмий кўмагида олимлар даврасига ва улуғ ҳалифа Ал-Маъмун эътиборига тушгани тасвирланади. Ийди Рамазон сайлида ҳалифани кутиб олиш пайтида Фаргоний устози Бағдоддаги машҳур олимлар билан таништиради. Бу шунчаки кўриниш бўлмасдан, катта аҳамиятга молик лавҳадир. Бунда Хоразмий инсон табиатини уқиб олувчи руҳшунос олим ва истеъдодни

¹ Жуманиёз Жабборов. Юлдузларда ҳаёлим. – Т.: 2006. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва бетни кўрсатилади.

қадрловчи жўмард шахс сифатида гавдаланади. Шунингдек, унда IX асрда Шарқда шуҳрат топган заминдош Марвазий, Абу Наср Жавҳарий, Аббос ибн Сайдлардан бохабар бўлиб, қўнглимиз кўтарилади. Буларнинг фандаги ўрнини ғоят мамнунлик билан таъкидлар экан, Сурён бин Юсуф ҳақида шундай дейди:

Анов чапроқдаги чакмонли жаноб —
Суфён бин Юсуф, илми ҳам мубҳам.
Ўзин ҳар илмга бир уриб кўрди,
Мутаассиб эрур, ғаламисроқ ҳам (349-бет).

Мазкур кўринишдаги савол-жавоблар инсон тафаккурини бойитиш билан бирга, Фарғонийнинг бой билимга эгаллигини ҳам кўрсатди. У мураккаб саволларга мантиқли жавоб беради:

Савол:

Недур ул нарсаким, ичда турар жой,
Ичдан сиртга чиқиб, касб этур чирой
Фарғоний:

Айтганингиз сўздир, ичда турар жой
Ичдан сиртга чиқиб, касб этар чирой

Савол:

... Ҳар фанда мужассам, энг буюк маъно?

Фарғоний:

Бу ўз-ўзини енгиб ўтмоқлик фани

Савол:

... Ҳақиқий илмнинг недур маъноси?

Фарғоний:

Билмаганини билиш — бош таманноси

ва ҳоказо. Бу саволлардан халифа Маъмун мамнун бўлиб, ёш истеъдодга эътибор беришини тайинлайдики, унинг “Байт ул-ҳикма”да аъзо бўлишини асослайди. Мазкур кўринишдаги воқеалар давомида Фарғоний раққоса тарсо қизи Сафинага кўзи тушгани, унга кўнгил қўйгани, унда ҳам шундай ҳол рўй бергани тасвирланади. Бу лавҳалар тарихий илдизга эга. Тарих фанлари доктори А. Аҳмедов “Аҳмад ал-Фарғоний” номли мақоласида: “Яна бир маълумотга кўра, ал-Фарғоний Миср-

да насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у қатл қилинганлиги қайд этилади”, – деб ёзди¹. Бундан кўринадики, олимнинг қайси жиҳатдандир тарсога яқинлиги бўлган. Шоир буни Сафина тимсолида бериши мантиқли. Шунингдек, бу образ орқали Фарғонийнинг муҳим хусусияти, яъни шахси жисмоний эҳтиёждан кўра, ижтимоий-маънавий эҳтиёжни афзал кўринишда ўз ифодасини топади.

Бу Сафина тилидан берилади. У шундай дейди:

Раҳмат санъатинга, буюк илминга,
Менимча, сен энг тўғри йўлни танладинг.
Оддий бир севгини солмай дилинга,
Фанга шайдоликни тақдир айладинг (369-бет).

Учинчи кўринишда биз Фарғонийни осмон билан сирлашган ҳолатда кўрамиз. У кўкка қарата

Сирларинг очгил, аё, осмон менга,
Айла олам ҳолатин эҳсон менга, –

дейди. Юлдузлар бирин-кетин ўз сирларини оча бошлайди. Буни улар эмас, Фарғонийнинг тафаккур кучи очади. Бу билан шоир ҳамма нарсанинг калити тафаккур деган ғояни илгари суради ва тўғри қилади.

А. Аҳмедов юқорида тилга олган мақоласида яна шундай фикрни айтади: “Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили (861 йили) Қоҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи ускунани ясаган ёки таъмирлаган. Бироқ ал-Фарғоний қандай қилиб ва қандай шароитда Мисрга бориб қолгани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ”².

Тўртинчи кўринишда эса қуйидаги воқеанинг гувоҳи бўламиз. Яъни Мисрдан келган элчи султондан хат олиб келади. Маъмун шу муносабат билан машварат чақириб, “Миср султонидан келган мактубнинг мазмунин биз сўнграқ этурмиз изҳор”, – деб “Дарёлар феълини теран билгувчи” Фарғонийга сўз беради. У Нил дарёси ҳақида ахборот беради. Унинг бу борадаги билимидан бошқа олимлар қаторида, ҳалифа ҳам мамнун бўлади ва баҳор чоғида Нил тошқинида Миср халқи азият чекиши ҳақида гапирар экан шундай дейди:

¹ Маънавият юлдузлари. – Т.: 1999, 46-бет.

² Ўша асар 46-бет.

Бизда қувват ҳам кўп, Олимлар ҳам бор.
Худога шукрим, биродарларни
Ҳалокат домига қўймасмиз ночор.
Тўғон қурмоқ керак. Бир неча тўғон.
Токи сув йўлини тўсмоқ лозимдир.
Миср дарди эрур бизнинг дардимиз
Бу ишни амалга оширмоқ учун
Нил дарёсин сатҳин ўлчамоқ керак.
Унинг феъл-атворин қувватин, кучин,
Фарғоний ўрганиб, уддалар, бешак.
Устоз Фарғонийни шу муддаода
Мисрга – қардошлар томон йўллаймиз,
Қандоқ режа тузса, барин қўллаймиз (376-бет).

Бу Фарғонийнинг Мисрга қандай қилиб келиб қолганига аниқлик киритиш билан бирга, ҳалифа Маъмуннинг ўз даври илм-фанининг халқ ҳаётида тутган ўрни, шунингдек, унда бизнинг замондошларимизнинг ҳиссаси катталиги ифодаланадики, бунинг маърифий аҳамияти каттадир. Драмада Аҳмад Фарғоний ҳар доим ўз она юртига интилади, Бир он бўлса-да унутмайди, онаси соғинчидан ўртаниши, Жайхун, Сайхундан мадад тилаши ҳам аҳамиятга эга. Чунки ўз халқи, ўз замин фарзандига ҳамиша мададкордир. Шоир шунга ишора қилиб, тўғри ва фалсафий йўл тутган.

Ҳайитмат Расулнинг “Пири коинот” драмаси ҳам Фарғоний фаолиятига бағишланган. Мазкур драма фалсафий характерга эгаллиги, воқеалар ва образлар кўлами кенглиги, улар бир-бири билан мантиқий боғланиб драматург ғоясини яхлитлаштирганни ҳамда олимнинг жаҳонда машхурлиги “Байт ул-ҳикма”да ката мавқеи ўз ифодасини топганлиги билан устунликка эга. Драмада Фарғонийнинг фаолияти хусусида деярли тўла тасаввурга эга қилади. Чунки драматург усталик билан уларни деталларда кўрсата олган.

Драмада олдиндан айтилган ой тутилиш ҳодисаси рўй берадими ё йўқлигини билишга йиғилганларнинг ҳолатини кўрсатишдан бошланади. Олим ва шоғирдлари ҳаяжонда. Сабаби бундан кейин “Байт ул-ҳикма”да тадқиқот ишларини давом эттиришлари, умуман, олимлар ўртасидаги мавқеи айтганининг рўй беришига боғлиқ. Бунга ишонмаганларнинг эса

сони кўп, жумладан, олимларнинг. Уларнинг кўринишилари мағрур ва истехзоли. Вақт яқинлашган сари айtilган ҳодиса рўй бермаётганидан бу ҳолатларига хурсандчилик кайфияти ҳам кўшилади. Бундан Фарғоний эзилади, маънос тортиб қолади. Унинг ҳаяжони, кайфияти томошабинга ҳам кўчиб, олимга нисбатан хайрихоҳлик туйғуси уйғонади. Бу туйғу, ўз навбатида, ватандошлик, замондошлик туйғуси ҳамдир. Айtilган вақтдан бир дақиқа ўтганда олимни кўра олмайдиганлар майдонни тарк эта бошлайдилар. Бу мағлубиятдан Фарғоний бир аҳволга тушиб, боши эгик ҳолда ўтириб қоладики, бу ҳол томошабинларни бефарқ қолдирмайди. Шу пайт севимли шогирди Дилмурод: “Устоз, қаранг тугилипти”, – дейди. Олим бирдан тетикланиб, руҳланиб тугилиш ҳолатларини асбоби ёрдамида қараб, уни шогирдига жараён қай тарзда рўй бераётганини қайд қилишни айтиб туради. Бундан томошабинлар ҳам енгил тортади. Бу нарса драманинг жозоба кучидандир, ўз навбатида, драматургнинг маҳоратини ҳам намоён этади.

Фарғоний воқеалар давомида ҳам олим, ҳам инсон сифатида юксалиб боради. У ҳалифа Ал-Маъмунга Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи ускунасини намоён қилгач, ҳалифа томонидан муносиб тақдирланиб, олтин тож кийдирилади. Мазкур ҳол ҳалифа Ал-Маъмуннинг маърифий-маънавий қиёфасини кўрсатиш билан бирга, “Байт ул-ҳикма”даги илм-фан ривожига тараққиётининг асосини ҳам белгилайди. Бу ҳолнинг буғунги кунда ҳам аҳамияти каттадир.

Аҳмад Фарғонийнинг муваффақиятидан уни кўролмайдиган илми заиф олимлар унга қарши фитнани авж олдирадидлар. Уни кўчирмачиликда айблашади, яъни ёзган китоблари Афлотун, Аристотель, Мусо ал-Хоразмийдан кўчирилган дейишади. Бу вазиятда ҳам у тушқунликка тушмай, янги китоб, янги кашфиёт устида иш олиб бориши, эзгуликни кўра билмайдиганларга қарата айтган мантиқли фикрлари олимнинг улуг, мардонавор қиёфасини гавдалантириш билан бирга, киши қалбида некбинлик туйғусини уйғотадики, унинг тарбиявий аҳамияти каттадир.

Аҳмад Фарғонийни мисрлик шоира Фирдавсга бўлган қалб интилиши, иккала маънавий етук, лекин дини бошқа шахсларнинг бир-бирига кўнгил қўйиб, тақдирларни боғлашлари тасвири катта фалсафий маънога эга. Бу ҳол ўша давр учун ғайритабiiий ҳодиса эди. Шундан бу ҳақида мутаассиб шайх

ул-исломга олимни жазолашини сўраб мурожаат қилади. Унга ўлим жазосини тайинлаганлик фармонини олиб келганда бошқа бир дахшатли воқеа устидан чиқади, яъни Аҳмад Фарғонийга қаратилган тигга унинг севимли шогирди Дилмурод рўпара бўлганди. Бу лавҳада ҳам катта маъно ётади. Дилмурод устозининг душманлари уни кўчирмачиликда айблаганда, бу тухматни рост билиб, устозга оғир гап қилганди, бир муддат ундан узоқлашганди. Дилмуроднинг фожиасини қилган қилмишига Оллоҳ томонидан юборилган қисмат деб тушунмоқ керак.

Ҳалифа Ал-Маъмун бу ҳодисадан ғоят ташвишга тушиб, буни ким қилганлигини суриштириб турганда, мутаассиб келиб фармон ҳақида айтади. Ўлим сўзини эшитган олимнинг севиклиси жон ҳолатда мендан воз кечинг деганда, у рад этади. Ҳалифа шоира Фирдавсга: “Сиз динингиздан кечиб, мусулмон бўлинг”, – деганда “У ўзи диндан кечган, одам ўз эътиқодидан кечган, ўз қиёфасини йўқотган, халқига хиёнат қилган шахсга айланади. Мен ундай бўлмоқчи эмасмен”, – деб жавоб беради. Халифа бундан ғоят руҳланиб, ўлим жазосини юртдан бадарга қилиш билан алмаштиришни, буни шайх ул-исломга етказишини айтади. Шунда Аҳмад ал-Фарғоний охириги кашфиётини ҳалифага кўрсатади. У замин кўриниши, яъни Ер шари эди. Бу билан драматург “Ер юзида яшайдиган барча халқларнинг яшайдиган макони битта – қурраи замин. Шундан бир-бирига душман бўлиб эмас, дўст бўлиб яшамоқ керак. Яшаш макони шуни тақозо қилади”, деган муҳим ғояни илгари суради. Шунингдек, драмада Фарғоний саъй-ҳаракати, гап-сўзи орқали киши онгига “Жоҳиллик мағлуб, эзгулик ҳамиша ғолиб”, деган фикрни сингдириши ҳам муҳимдир. Драма шу хусусияти билан санъат ва инсоният маънавий оламида ката ўрин тутаяди.

Текириши учун саволлар:

1. Тарихий шахсларнинг ҳаётини ва ижодий фаолиятини бадиий жиҳатдан ёритиш қандай қийинчиликларга эга?
2. “Оғаҳий” мусиқали драмасида тарихий шахсларга қандай муносабатда бўлинган?
3. Образларнинг қандай шахс эканлиги нималарда кўринади?
4. Оғаҳийга бўлган адоватнинг туб илдизи нимада?
5. Санамжоннинг севги туйғуси ақлдан устун келиши қандай оқибатга олиб келди?

6. Огаҳийнинг маънавияти ва некбинлиги драмада қандай ифодаланган?

“Огаҳий” драмасининг камчилиги нимада?

7. “Аҳмад ал-Фарғоний” шеърӣ драмасида Фарғонийнинг олимлиги ва инсонийлиги қандай ифодаланган?

8. Сафина образида драматург қандай гоҳни ифодалаган?

9. “Пири коинот” драмасида драматург қандай концепцияни илгари сурган?

10. Фарғоний воқеалар давомида олим ва инсон сифатида қандай юксалиб боради?

Таянч тушунчалар

Абстракционизм – ҳаётӣ воқеликдан узоклашиш; реал воқелик ва аниқ нарсаларни рад этиш; санъат борлиқни акс эттирмайди, балки санъаткорнинг ҳис-туйғусини ифодалайди деган фикрни илгари суриш.

Акт – драматик асарларининг мустақил ва тугал қисмлари.

Ички диалог – қаҳрамоннинг ҳаёлан бошқа бир қаҳрамон билан сўзлашуви.

Ички монолог – қаҳрамоннинг воқеликка ёки кишиларга нисбатан муносабатининг яширин шакли. Унда қаҳрамон ўзига ўзи нимаидир айтади, мурожаат қилади, ҳаёл суради.

6. 3. Комедияда ҳаётӣ ва инсонӣ иллатларнинг бадий ифодаси

Режа:

1. Билим инсонни тўғри йўлга соладиган восита эканлиги.
2. “Ўғилтой” комедиясидаги образлар системасида драматург гоҳсининг бадий ифодаси.
3. “Жон қўшнилари” (“Нексия”) комедиясининг лейтмотиви.
4. “Ўжар” комедияси замиридаги масаланинг қўламдорлиги.
5. “Зиёфат” комедиясида ҳаётӣ ва қаҳрамон мантиқига зидлик.
6. Драматик асарларда ижтимоӣ детерминизм масаласи.
7. “Тўйдан олдин томоша” комедиясидаги сакталиқ.
8. Мустақилликдан кейин юзага келган комедияларнинг умумӣ ҳолати.

Адабиётлар:

- Ҳафиз Абдусаматов. Драма назарияси. – Т., 2000.
Феруза Асқар. Муסיқа ва инсон маънавияти. – Т., 2000.
Комил Аваз. Хива дилбанди. – Т., 1997.
Жуманиёз Жабборов. Юлдузларда хаёлим. – Т., 2006..
Мустақиллик даври адабиёти. – Т., 2006.
Анъана ва замонавийлик. – Т., 2007.
Санъат таълими. Йилнома. I жилд. – Т., 2006.

Рухшуносларнинг гувоҳлик беришларича, “хар бир инсоннинг биомайдонида унинг бу заминга нега келганлигини билдирувчи маълумот яшириндир. Бу гўё инсон ердаги ҳаёти мобайнида амалга ошириши керак бўлган бир дастурдир. Аксариятимиз бу моддий дунёнинг талотўпида ана шу дастуримизни унутиб кўямиз”¹. Унутмаслик учун эса киши катта маънодаги маънавиятга эга бўлмоғи керак. Маънавиятнинг замини эса билим. Чунки инсон шахсиятини илмдан бошқа нарса тўғри йўлга сола ва тараққиётга эриштира олмайди. Буни киши онгига сингдириш санъат ва адабиётнинг азалий муҳим вазифаси ҳисобланиб келинган, ҳозирги кунда эса долзарб муаммога айланди. Сабаби ёшлар илмга юзаки муносабатда бўла бошлашди. Баъзи бир ота-оналар эса болалари билим эгаси эмас, диплом эгаси бўлишни афзал деб билишди. Бунинг оқибати эса аянчлидир. Чунки бу, биринчидан, жамиятни тараққиётдан қолдирса, иккинчидан, инсониятга ката фожиа келтириши мумкин. Комил Авазнинг Ҳайитмат Расул билан биргаликда ёзган “Ўғилтой” муסיқали гротеск комедиясида худди шу масала бадий акс эттирилган. У бир оила мисолида умумлаштирилган. Сиртдан қараганда, комедия воқеаларида ҳаётийлик ва ишонтириш кучи камдай туюлади. Умуман олганда эса, бу фикрда жон бор. Лекин асарга чуқурроқ ёндашилса, ўзини оқлаш томонлари борлигини англаб олиш мумкин. Биринчиси, бу муаллифларнинг асарларини гротеск комедия деб атаганлари бирмунча ўзини оқлаган. Маълумки, муболағанинг замирида маълум ҳақиқат ва мазмун ётади. Буни халқ эртақларида, дostonларида кузатиш мумкин. “Ал-номиш” дostonида қахрамон шундай тасвирланади: “...Алпомишнинг кадди-қомати ҳазрат Алига ўхшар, симбати Юсуф пайгамбарга ўхшар, келбати ўттиз газ, сипоҳкорлик, найза-

¹ Зиррина Некрасова. Нега индиго? Жаҳон адабиёти, 2005 йил, 5-сон. 158 – 159-бетлар.

дастлик, қалқонбозликни машқ қилиб, баҳодирликда бир ўзи бекаму кўст баҳодир бўлди. Пир устозлардан таълим-тарбия олиб, баҳодирликда ҳеч ками бўлмади”. Кўриб турибмизки, бу ерда анча муболага бор. Бироқ у кишининг ҳавасини келтиради, ҳавас кишини руҳлантиради, руҳлантириш эса, интилтиради. Интилган одамда мақсад юзага келади. Достоннинг Яна бир ибратли томони – шунча куч-қудратга эга баҳодир ҳам пир устозлардан таълим-тарбия олгани. Қадимда устозлар ҳалол, пок, билимдон бўлишган. Улар манманлик қилишмаган. Комедияда ҳам узтозлар образи бор. Лекин уларнинг савияси, хатти-ҳаракатини воқеаларда кўриб, ҳавас эмас, нафратингиз келади. Асарга мурожаат қилайлик.

Катта корхона раҳбари Корризо Хешбоевичнинг ўғли Ўғилтой ўрта мактабни олтин медалга битиради. Бундан эрхотин, яъни Корризо билан Заринахон ғоят шод. Корризо:

Ўғлим бўлар зўр одам,
Менман ундан хотиржам, –

деса, Зарринахон:

Келажакда бахтиёр
Қилар бизни шўх эркам, –

деб куйлайди. Бундай бўлиши табиий ҳол. Чунки ўғли олтин медалга битирган ҳар қандай ота-она суюнади, келажакда зўр одам бўлишни орзу қилади. Ота ўқитамиз, катта одам бўласиз, – деганига ўғил “Кейин-чи?” – деб савол беради, унга жавобан онаси Зарринахон “Кейин дадангизга ўхшаган амалдор бўласиз”, – дейди. Ўғил бўлса амалдордан қассобни афзал кўради. Ота ўғлининг гапига қарши “Амалдор – бу амалдор, қассоб, бу –қассоб. Амалдор буюради, қассоблар бажаради. Қассоб югурдак бўлади”, – деганига Ўғилтой қотиб-қотиб кулиб, “Югурдакмиш! Мана, қассоб Али ака, икки қаватли дангиллама уйи бор, ўзиям 150 кило атрофида, ҳеч югурмай-диям, “Мерседес”да юради, айтгани-айтган, дегани-деган”, – деб ҳаётий гапини айтади. Шу тарика комедиядаги оддий оилавий масала аста-секин ижтимоийлик тусини ола бошлайди. Чунки Ўғилтойнинг гапида жон бор.

Кейинги воқеаларда қаҳрамонларнинг тутган ишлари ўзларининг наздида жиддий туюлгани билан томошабинлар

унга сарказм билан қарайди. Негаки отанинг ва унинг атрофидаги одамларнинг тутган ишлари жамиятнинг ахлоқий меъёрларига зиддир.

Корризо Хешбоевич медицина институтида ишлайдиган Холисбоевни чақирди. Бу ўта кетган лаганбардор одам Хешбоевичнинг исмини ёдида сақлай олмай Корризо, Қорризо деб атайди. Бу ҳолат шунчаки кулги туғдириш учун қўлланмаган, у икки мақсадга хизмат қилади. Яъни Хешбоевичнинг шу атамаларга монанд шахс эканлигини ва Холисбоевнинг ғирт илимсиз, ўз манфаатидан бошқа нарсани билмайдиган кимсаллигини кўрсатишга. Комедияда уларнинг бу хусусиятлари кейинги воқеларда ўз ифодасини ёрқин топа боради.

Холисбоев келгач, Корризо Хешбоевич ўглининг ўқиши хусусида гап очди. Улар ўртасида шундай гап кечади:

“К. Хешбоевич. Ҳа, шундай денг. Энди бир гап бор сизга.

Холисбоев. Кулоғим ўзларида.

К. Хешбоевич. Ўғилча ўқиш...

Холисбоев. Ўзларининг ўғиллари-я? О, браво! Акахонимизнинг ўғиллари. Яъни қарчигаингиз ўқишга бел боғлади-ю... Биз тайёрмиз! Сиз... сиз... ўғиллари учун хоҳлаган институт эшиклари очик!

К. Хешбоевич. Ҳалиги имти...

Холисбоев. Аввал қайси институтга киришларини билайлик, агар мед... бўлса.

К. Хешбоевич. Худди шундай... мед!

Холисбоев. Бажарамиз акахон, бажарамиз!”

Бу лавҳада ҳаётий ҳақиқат ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам, юқори лавозимдаги айрим одамларнинг тутган иши шу тариқа эканлиги ҳеч сир эмас. Бундан кўринадики, комедияда ҳаётий ва инсоний иллатлар очиб ташланган. Маълумки, драматик асарда воқеликдан кўра, сўз ва ҳаракат, мимика устунлик қилади, асосий урғу уларга берилади. Чунки мазкур компонентларда драматурф мақсади ва қаҳрамонлар табиати ўз ифодасини топади. Тўғрироғи, бу компонентларда улар ўзларининг қандай шахс эканликларини намоён этади. Мана бу кўриниш фикримизнинг ҳақиқат эканлигини исботлайди:

“Ўғилтой. (тўсатдан Холисбоевга) Сўйяпсизми?

Холисбоев. Лаббай?

Ўғилтой. Ҳалиям сўйяпсизми ўша ҳўкизларни, қассоб?

Холисбоев. Мен... мен... қассоб эмасмен, докторман!

Ўғилттой. Мен сизни ҳар кўрганда турқингизга қараб, қассоб деб ўйлардим.

Холисбоев. Сиз сал адашиб денг...

Ўғилттой. Йўқ, барибир қассобга ўхшаб кетасиз-ов!

Холисбоев. Нималар деяпсиз? Мен табобат олами соҳиблариданман! Ибн Сино, ҳалиги... Яна ким бор эди? Эсим курсин...

К. Хешбоевич. Шолохов!

Холисбоев. Йўқ, у боксчи-ку!”.

Бу ўринда изохга ҳожат йўқ. Сабаби уларнинг қандай шахс эканликлари шундай ҳам аён. Кейинги воқеаларда Ўғилттой ўзи истамаса ҳам, отасининг амали кучи ва шу орқали унга фидойилик кўрсатаётган шахслар туфайли институтга киради. У ерда “Ўхшатмасдан учратмас” деганлардай, Холисбоевнинг қизи Саъвани учратади, икки текинтомоқ бир-бирига кўнгил кўйиб турмуш қуришади. Комедиянинг иккинчи пардасида ўзлари яратган олий маълумотли врачдан ўзлари жабр кўради. Яъни Корризо Хешбоевич ўғли билан келинининг дипломли бўлганидан ғоят қувонганидан ҳушидан кета бошлайди. Зарринахон: “Ҳушидан кетяпти! Отангизга укол қилсангизчи ўғлим! – деганига Ўғилттой шприцга бир неча дорини сўрдириб укол қилади. Ота “кўксини чангаллаганча эгилиб қолади, сўнгра атрофга лоқайд боққанча қикир-қикир кула бошлайди. Бу ҳолни кўриб, Зарринахон – она ҳушидан кетади. Келини Саъва укол қилишни эплай олмайди, кўрқади. Ўғилнинг уколдан у ҳам ота ҳолига тушади. Бу ишнинг тепасида бўлган Холисбоев ёрдамга профессорни чақиради. Профессор уларнинг атрофида анча парвона бўлади-да, “Иш чаток. Ҳеч иложи йўқ, энди улар кетадилар!” – дейди. Холисбоевнинг “Кетади? Қаёққа?” – деганига “Бувиларининг олдига!” – деб жавоб беради. Мададкоридан ажраб қолишидан кўрққан врач Холисбоев бирор нарса қилишга ақли етмаганидан талвасага тушади. Шунда ўз қиёфасини ўзгартирган доцент келиб, ҳамма нарсага нуқта қўяди. У масаланинг тагига етгач, тузатишнинг чораси бор деб, чўнтагидан дори чиқаради ва Ўғилттой билан Саъва дипломларидан воз кечса, беражagini айтади. Улар рози бўлишади. Битта-биттадан таблетка ичган Корризо билан Зарринахон асли ҳолига қайтади. Доцентнинг Холисбоевга қарата айнан айтган гапи комедияда кўйилган масалага аниқлик киритиш билан бирга, замон иллатини ҳам очади.

“Сиз қизингиз билан куёвингиз атрофида 6 йил парвона бўлдингиз. Табобат сирларини уларга ўргатиш ўрнига, ҳеч нарса ўргатмадингиз! Оқибатда улар шифокор эмас, дилзор, одамларнинг кушандасига айланди! Қани, айтинг-чи, медицина санъатидек чинакам, ҳақиқий санъат дунёсида туғма қобилиятсиз одамларнинг яшаши мумкинми? Ҳақиқий медицина ходими бўлиш учун истеъдод зарурлигини биласизми?” Бу фикр умумлашма характерга эга, чунки шундай йўл тутган шахсларга ва ўз мутахассислигини мукамал эгаллай олмаган кимсаларга тегишлидир. Асардаги қўшиқ ва ўйинлар ҳамда қахрамонларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари кишида кулги уйғотади. Лекин, афсуски, уларнинг тоши енгил. Улар ижтимоий муаммо ва ҳаётий мантиқ билан тўйинтирилганда комедиянинг тарбиявий аҳамияти янада ортарди.

Куръони каримда шундай дейилади: “Дарҳақиқат (кофир) инсон ўзини бой-баҳожат кўргач, албатта, тугёнга тушар – хаддидан ошар” (“Алақ” сураси 6 – 7-оят). Бундай ҳолат имони суст, яъни кофир одамларда бўлади. Чунки уларда бойлик туфайли ақл ва адолат чегараси унутилади. Умуман олганда, бойлик – бу синаш воситаси. Негаки у ёмонликка ҳам, яхшиликка ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳақиқат Жуманиёз Жабборовнинг “Жон кўшнилари” (“Нексия” номи билан ҳам саҳнага қўйилган) икки пардали комедиясининг лейтмотивини ташкил қилади. Бироқ асар бу билан чекланиб қолмаган. Унда аёллар руҳияти, табиати, кўп қаватли уйлардаги ҳолат, эркакларнинг ҳаётга муносабати, ёшлар туйғулари, муҳаббати каби масалалар ҳам комедиянинг умумий ғоясига сингдириб юборилганки, булар унинг фалсафий фикрлаш қўламдорлигини оширган.

Комедиянинг биринчи пардасида шундай манзарага дуч келамиз: “Кўп қаватли уй олдидаги каттагина саҳн. Гуллар, дарахтлар, скамейкалар кўринади. Бир томонда кўрпачалар солинган қароват. Дам олиш куни. Турли сабаб, қатиқ-сут харид қилиш ёки бошқа юмушлар билан пастга тушган қўшни аёллар кеча бўлиб ўтган тўйнинг таассуротларини ўртоқлашмоқда”¹. Бу манзара мақсад сари йўналтирилган. Чунки бу манзара кўп қаватли уйлар учун ибрат намунаси бўлиб, бунини бошқа кўп қаватли уйлар олди ҳам шундай бўлишига даъват деб тушуномқ керак. Сабаби, кўп уйларнинг кўриниши бунинг тескарисидир.

¹ Жуманиёз Жабборов. Юлдузларда ҳаёлим. – Т.: 2006. 174-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашр олинади ва фақат бети кўрсатилади.

Саҳнага бирин-кетин кўшнилар: Хадича, Норбуви, Моҳира, Ойдин, Нилуфар чикиб келар экан, уларнинг бир-бирига муносабатида ғоят иноқликлари намоён бўлиш билан бирга, гап-сўзларида бугунги ҳаёт манзараларининг ифодаси билан биргаликда, комедия қаҳрамонлари ва унинг умумий ҳолати аён бўлади. Аёлларнинг гаплари, бир-бирига қилган қочиримларида уларнинг руҳий дунёси ва табиати билан ошно бўламиз. Бу, ўз навбатида, аёллар дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитади, шунингдек, эркакларга хос бўлган баъзи иллатлар ҳам очилади.

Аёлларнинг суҳбати бир кун олдин бўлган тўй устида кетади. Моҳира шундай дейди: “Ё, тавба, аёл киши бўлсам ҳам, нукул аёлларни томоша қилиб ўтирдим. Ана либос, мана либос.

Норбуви: Дунёда тўй бўлсин, азизларим. Қандай яхши нарса. Одам Янги туғилгандай бўлади.

Нилуфар: Кўшнижонлар, кеча ўша тўйда ўтириб, сизларга караб, шундай фахрланиб кетдимки... Ҳар бирингиз бир моҳлиқо. Ҳар бирингиз бир лочиндай. Назаримда, ҳамма ўтирганларнинг кўзи сизларда бўлди. Хўш, мўйлов ашулачи йигит ҳам нукул сизларга қарагани-қараган. Алҳазар.

Моҳира: Ана хусну ана малоҳат. Хадичахонимга қарасам, Норбухоним қолиб кетадилар. Уларга қарасам, Ойдин билан Нилуфар қолиб кетади. Бамисоли бир гулдаста. Хурсанд бўлганимдан: “Бор экансизлар-ку!” – деб юборибман ичимда.

Нилуфар: Кўз тегмасин, бизлар кўни-кўшнилар эмас, туғишган опа-сингиллармиз. Қиёматлик опа-сингиллармиз. Оллоҳим шунга яратган бизларни”.

Бу лавҳа уч мақсадга хизмат қилади. Яъни аёл қаҳрамон ҳақида тўла тасаввур беришга, уларнинг иноқлиги орқали миллатнинг менталитетини кўрсатишга, шунингдек, аҳолининг турмуш тарзини намоён қилишга. Чунки халқнинг кийиниши жамият қиёфасини ҳам белгилайди. Ҳақиқатан ҳам, мустақилликдан сўнг одамлар оммавий равишда тоза ва асл кийимлар кия бошлади. Комедияда шунга ишора бор. Демак, асар фақат маиший эмас, ижтимоий характерга ҳам эга.

Кейинги кўринишдаги турли касбга, дунёқарашга эга бўлган эркаклар ҳаёти ва табиати тасвирида инсон ахлоқи меъёрларига зид ҳолатлар беғараз кулгу воситасида кишининг ўзини ўзига рўпара қилдиради. Оқибатда киши ўзгандан эмас,

Ўзидан ўзи хулоса чиқаради. Бунинг тарбиявий аҳамияти каттадир.

Университет домласи Ашур ака “Жиндаккина бош оғриб турибди-да, бир йўлини топмасак бўлмас”, – деб туман доктори. Авазжонга мурожаат қилади. Аваз унга қарата “Топамиз, Ашур ака. Кеча бир-икки қадаҳни ортиқчароқ олдингиз-ов, чамамда. Икки кўзингиз раққосларда бўлди. “Бундан кейинги мулоқот шундай кечади: “Ашур: кечагини эсга солманг. Хотинга ҳисоб беравериб, бўларим бўлган. Ҳай майли, саломатлик бўлсин.

Аваз: Ўхшатмаса-учратмас, Ашур ака. Ўйлаб-ўйлаб айтаман: тақдир бизларни шу манзил-маконга тасодифан олиб кўндирмаган.

Ашур: Тўғри. Ҳар бир ходиса замирида қандайдир қонуният бор.

Аваз: Файласуфлигингизга борасиз-да, ака.

Ашур: (Давом этиб) Турли маҳалла, турли шаҳарлардан йиғрилиб келиб, бир тану бир жон бўлиб яшашнинг ўзи бўладими? Худога шукур” (177-бет).

Бу ўринда барча эркакка хос бўлган, унча оқлаб бўлмайдиган табиий туйғулар ва Ғарб халқларига кўз-кўз қилишга арзийдиган биродарлик муносабатлари ўз ифодасини топган.

Журналист Тўхтасин, автокорхона бошлиғи Сафар, нафақахўр Бозорлар бир-бирига муомаласида, ҳазил-мутоибалар замирида ётган кунлик турмуш ва инсон ҳаётида учрайдиган иллатларни (ноиноқлик, пасткашлик, кўп қаватли уйлардаги ноқулайликлар) очиб ташлашдан куласиз-у, лекин бирдан жиддий тортасиз. Негаки ундаги фикрларнинг кўпи ўзингизга тегишли бўлиб чиқади. Чунки бу билдирилган фикрлар, шунчаки, одамларнинг эмас, балки жамиятнинг илғор қатлами саналган маълум бир фалсафий қарашга эга бўлган зиёлиларникидир. Лекин чин маънодаги зиёлиларми? Бу – бошқа гап. Драматург комедиясида шу муҳим инсоний масалани гап-сўзда эмас, хатти-ҳаракатда очиб беради. Ўз гап-сўзлари, муносабатлари билан барчани ўзларига жалб қилиб турган бу кимсалар бир дақиқада бутунлай бошқа одамга айланадилар. Санъат хусусида тўғри фикрлар билдириб туришганда, маҳалла оқсоқоли келиб қолади. У шундай дейди:

“Сизлар яшаётган ушбу уйдаги барча хонадонлар – ибратли оилалар эканлигини бутун шаҳар билади, десам, хато эмас. Озо-

далик, орасталик бобида бутун туманга ўрناق бўлгансизлар. Шуларнинг барчасини инобатга олиб, шаҳар ҳокимияти томонидан сизларга, яъни намунали уй соҳибларига битта “Нексия” бериладиган бўлди... Қарор бўйича, Ушбу машина фақат бир кишига насиб этиши керак”, – деган гапидан сўнг бу кимсаларнинг қиёфаси бутунлай ўзгаради. Ҳар биттаси машинага эга бўламан деб бирининг устига бири мағзава тўка бошлайди, айбларини фош қилади. Ҳатто фарзандлари (Дилшод, Ойжамол) бир-бирига кўнгил кўйганлари учун куда бўлишга ахдлашган Ашур билан Сафар бундан воз кечишади:

“Ашур: (Ўйланиб) Нокас одам билан (Сафарни кўрсатиб) куда бўлишни орзу қилиб, нечоғли ўйламай иш қилаётганимни сезиб, пушаймон бўлиб турибман

Сафар: Ким касу нокаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди, мулла Ашур. Сизга берадиган, кўчада қолган қизимиз йўқ” (187-бет).

Нега бундай бўлди? Чунки улар чин маънодаги зиёлилар эмас. Ҳақиқий зиёлилик эса олий маълумотли диплом ёки маданиятли кийиниш, ҳатто олимпик билан ҳам белгиланмайди. У ички зиё билан белгиланади. Ички зиё бу ҳақиқат нурига эга бўлган маънавият – руҳиятдир. Уни доимо бойитиб, руҳлантириб туриш даркор. Бу нарса заифлашса фақат моддий рағбат кучаяди. Моддий рағбат “эса қалбларга ёмонлик солади ва кишилар ўртасида дўстлик алоқаларини бузади”¹. Мазкур қўштирноқ ичидаги зиёлилар шу қабилардир, яъни руҳий рағбати заифлашганлардир. Уларнинг аёллари ҳам шу тарикадир. Буларнинг устидан маза қилиб куламыз. Чунки зоҳирий зиёлиларнинг хатти-ҳаракати ҳақиқий комедиядир.

Абдулла Қодирий “Ёзишғувчиларимизга” номли мақоласида кулги туғдирувчи ҳодисалар устидан тўхтаб ёзади: “... сизни нафратлангирган, истехзолангирган масала ёки шахс ўз ҳаётидан, ўз хусусиятидан олиб, кулги ҳолига кўйишингиз керак. Яъни сиз бу кулгуликни ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи ўқувчингизгина эмас, ҳатто кулгида қолган рақибингизни ўзи ҳам мижаросиз сиз билан биргалашиб кулишга мажбур бўлсин”².

¹ Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Имон. – Т.: Камалак. 1991 йил, 121-бет.

² Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Т.: Ф. Ғулом помидидаги нашриёт, 1969. 186 – 187-бетлар

Жуманиёз Жабборовнинг “Зиёфат” комедиясига назар солганимизда бу ҳолни кўрмаймиз. Бошланишидан кўп нарса кутилган, ҳаётий воқелик асосига қурилган асар иккинчи пардада воқеалар ўз мантиқ кучига эга эмаслиги, у ясалгани аниқ бўлиб қолади. Комедия сюжетига мурожаат қилайлик.

Озиқ-овқат таъминоти мудури Хонназар ва рафиқаси Ойпарча меҳмон кутишга тайёргарлик кўра бошлайди. Уларнинг гап-сўзидан севишиб турмуш қуришганини, ҳатто Хонназар Ойпарчанинг институтни битиришини кутиб, беш йил зорунтизор юрганини биламиз. Бундан кўринадики, улар – ҳаётга енгил қарайдиганлар эмас, балки сабр-тоқатли, ҳаётда ўз ўрнини биладиган шахслар. Уларнинг тутган ишлари шундай фикрга келишга изн беради. Бундай кишилар инсонга мос бўлмаган ишларга қўл урмайди. Чунки улар ўз иродасига эга шахслар саналади. Надоматлар бўлсинки, драматург ҳеч бир сабабсиз уларни залолат ишига қўл ургизади. Бу билан у қаҳрамон мантиқиға зид боради. Бу ҳолат бошқа қаҳрамонлар хатти-ҳаракатида ҳам кузатилади.

Комедиядан шу нарса аниқ бўладики, улар меҳмонни шунчаки эмас, балки Хонназар юқори мансабга кўтарилиши учун амалдорларни чиқаришган экан. Хотини Ойпарча эса уларнинг хотинларига Юлдуз Усмонова ҳам келади, деб ваъда беради. Бунинг иложи йўқлигини нимагадир олий маълумотли бўла туриб ўйлаб кўрмайди. Тўғри, фақат учта йўл билан олиб келиш иложи бор. Биринчиси, ката пул эвазига, иккинчиси, ката лавозимдаги амалдорлик билан, учинчиси, таниқли мафия гуруҳларига яқинлиги бўлса. Ваҳоланки, мазкур оила учаласига ҳам эга эмас.

Улар меҳмонларга тортиладиган овқатлар маслаҳатини қилиб туришганда эшик тақиллаб қолади. Ойпарча чиқиб қараса, Хонназарнинг қишлоқдан келган жияни Шодивой экан. Бу ҳақида эрига айтганда, бир амаллаб кетказвор, дейди. Лекин Ойпарча “Айтишга осон. Ўзингиз жавобини беринг”, – дейди, Хонназар жиянининг қўлидаги тугунни кўриб, суюниб кетади. У тандир кабоб эди. Уйига таклиф қилар экан, хотинига “Дастурхонимизга энг олий неъмат-тандир кабоб ўз оёғи билан кириб келди. Энди дастурхондан уяладиган жойимиз йўқ”, – дейди. Жиянига илтифот кўрсатар экан, у ҳақида одамларга қарата шундай дейди: “Бўйинини қаранг. Кирига бармоқ ботади. Турқиям анча совуқлашибди. Ёқаларидан чиқиб тур-

ган саргиш узун туклар ўрмалаб кетаётган чувалчанларга ўхшайди” (205-бет). Бу беўхшов ўхшатиш жиянидан жирканишдир. Лекин бироздан сўнг унинг: “Юлдуз Усмоновани олиб келиш-осмондаги ойни узиб олиш ё Американи очишдек мураккаб иш эмаски, йўли топилмаса”, – деган гапидан кейин унга нисбатан муомала ўзгаради. Ўзи ҳам найновдан ақлли, уддабурон шахсга айланади. Вазиятдан чиқиш, яъни янгасини ҳижолатдан чиқариш йўллари ҳақида бош қотиради ва, ниҳоят, тоғасига қарата шундай дейди:

“... Тўхтанг, тўхтанг. Шундай бир найранг ишлатсак, қандай бўларкин... Мени муътабар меҳмонларга – давра аҳлига фалон-фалон киши, деб пилигимни кўтариб, соқийлик вазифасини менга топширасиз. Ана уёғини ўзим олиб кетаман... кўнглингиздагидай” (209-бет). Шодивойнинг ювиниб чиққандан кейинги кўринишини Хонназар тилидан шундай таърифланади: “Ё пирай! Қойил! Мана бу – бошқа гап. Тамомила бошқа гап. Тамомила бошқа гап! Бошқача одам бўлиб кетибсан, жиян! Балли. Қани, янгаси, олиб чиқ атаганингни. Тоза костюмларимдан энг яхшисини жияннинг эгнига сол” (209-бет). Юқоридаги таъриф билан бу кўринишнинг уйғун эмаслигини драматург ўйлаб ўтирмайди. Бўйиннинг кирига бармоқ ботадиган, гап-сўзидан дўлворлиги билиниб турган одам барчанинг диққатини тортадиган гапдон шоир, кўп хорижий ўлкаларда бўлган хурматли шахсга айланади.

Зиёфатга келган туман ҳокими ўринбосари Искандар, ресторанлар трести раҳбари Ҳамдам, ўқитувчи, маҳалла оқсоқоли Собитхон, санъаткор Ғуломлар тўй-маърака, урф-одатлар ҳақида суҳбатлашар экан, энг тўғри фикрларни Шодивой айтади. Искандар ҳам анча мантикли фикр юритади. Лекин шу даврага, ҳеч қанақа нуфузга эга бўлмаган одамнинг кичкина зиёфатига сабабсиз Юлдуз Усмоновани келмаслиги шундай аниқ бўлиб турганига қарамай, анча бамаъни фикрлар айтган Искандар тез-тез Юлдуз Усмонова қачон келади деб сўраб туради-ки, бу қаҳрамон мантиқига зид ҳолатдир.

Шодивой аввал даврани умумий тарзда олиб борар экан, ўзининг тарихини гапиргач, гўё ўзининг қийналганларига, оғир меҳнат қилишига мажбур бўлганига меҳмонлар айбдордек уларга хужум бошлайди, яъни ноҳақликда, кўша-кўша уйларга, машинага, хотинлари қимматбаҳо тақинчоқларга эгаллиги, уларнинг ҳаммаси текинга келганликда айблайди.

Искандарнинг Хонназарга қарата: “Ким ўйлаб топди бу тутуриқсиз томоша-спектаклни? Ким уюштирди бу масхара-бозликни?” – деганига Хонназар титраб: “Ўлай, хабарим йўқ”, – дейди. Шодивой эса нутқ ирод этади: “Уюштирилган спектакл ҳам эмас, масхарабозлик ҳам эмас. Бу – қачондир айтилиши муқаррар бўлган ҳақиқат! Неча йиллар мобайнида мардикорлардан бири бўлиб ишладим ўшал қурилишингизда. Барча қурилишларингизда. Барча қошоналар кўз ўнгимда қад кўтарди. Кимларнинг маблағлари ҳисобига, текин тунукаси-ю гишту тахталари ҳисобига, қанча одамлар кучи ҳисобига барпо бўлди, бу бунёдлар менга маълум, (Искандарга) сиз, (Ҳамдамга) сиз ҳар ўн кунда салобат билан бир келиб хабар олиб кетардингиз ялтиллаган “Нексия”лар-да! Мен мана шу кўзларим билан кўрдим, мана шу ақлу қалбим билан ҳис этдим бу “улуғворлик”ни!.. Энди аёндир сизга кимнинг Ким эканлиги?! Бу учрашувга эса мен тамомила тасодифан келиб қолдим. Тоғамизни бир зиёрат қилай деб, зиёратнинг ўртасига тушиб қолдим. Узр” (229-бет).

Бу гапдан сўнг Хонназар: “Жўна, Шодивой! Қорангни кўрсатма”, – деб турганда, эшик қўнғироғи жинглайди, очилганда икки милиция кириб келиб, Шодивойни кўрсатиб: “Бизга фақат бу киши керак. Маълумотлар бизни шу манзилга – сизларнинг даврангизга бошлаб келди... Бир ишга оид саволларимиз бор”. Шодивойни олиб чиқиб кетади. Бундан кўринадики, гўё Шодивой уларнинг кирдикорларини фош қилишга анча олдин киришган. Лекин бу нарса на ишонтириш кучига, на асосга эга. Чунки буни комедия воқеаси ҳам, ҳаётий мантиқ ҳам инкор қилади. Комедияда ёзилиши бўйича Хонназар Шодивойни бир йилдан бери кўрмаган (Бир йил кўрмаганимга бўйинг ҳам роса чўзилибди). Ўз-ўзидан маълумки, у зиёфат қачон бўлишини, у ерга кимлар келишини билиши мумкин эмас. Буни, яъни зиёратга тасодифман келиб қолганлигини Шодивойнинг ўзи жуда кўп таъкидлайди. Ундан кейин қурилишга турли қурилиш материали келиб туриши – табиий ҳол. Мардикор одам уни ўз пулигами ёки кимларнинг маблағларига келганлигини қаердан билади?! Милицияларнинг кириб келиши ҳам ҳеч қандай асосга эга эмас.

Драматургнинг нияти бўйича зиёфат фош қилиш воситасини ўтаб, зиёфатдагиларнинг шармандаси чиқиб, кулгили ҳолига ҳамма кулиши, ундан хулоса чиқариш керак. Ният

яхши, лекин ҳозирги ҳолида ўзини оқламаган. Бизнингча, зиёфатдагилар бирор масала юзасидан талашиб қолиб, ўзларини ўзлари фош қилишганда, бунга аёллар ҳам қўшилганда, Абдулла Қодирий айтгандек бўларди. Яъни кулгига қолган рақиблар ҳам мажорасиз биз билан кулишга мажбур бўларди. Маълумки, ҳамма нарса мантиқ ва ҳаётий асослашга боғлиқ. Шу икки нарса бўлмаган жойда ижодкор ҳеч қачон мақсадга эриша олмайди. Мазкур комедияда шундай бўлган.

“Ўжарлар” комедиясида қўйилган масаланинг кўламдорлиги, қахрамонлари хатти-ҳаракати, гап-сўзи ёши ва савиясига, воқеа тизими замонга мослиги билан диққатга сазовордир. Комедия қахрамонларининг деярли барчаси янги иморат қурилишида ишлаётган ёшлар, яъни Озода, Қаландар, Тоживой, Фахриддин, Қувондиқ, Келдиёрлар. Уларнинг барчаси соғлом, билагида куч ёгилиб турган, ўз мақсадларига эга, энг муҳими, ўзи яшаётган жамиятнинг тараққиётига, яъни “Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб, шу улуг бинога бир гишт қўйсак, бас” (Ғ. Ғулом), — деб юрган келажак мевалари.

Улар дастлаб қурилишга келишганда ката ғайрат, шижоат билан ишга киришган. Лекин қурилиш раҳбарларининг лоқайдлиги, керакли материал билан таъминламасликдан бекор туриб қолишлар кўп бўлгани, талаб қилиб югиришлар натижасиз кечгани учун ғайрат ва ниятлари сўнган. Биз буни уларнинг гап-сўзидан англаб етамиз. Бу ҳол, ўз навбатида, уларнинг сажияси ва табиати билан ошно қилади. Уларнинг ҳазил-мутойибаларидан, бир-бирига муносабатидан ниҳоятда самимий, ҳалол, иқтидорли йигитлар эканлиги кўринади. Драматург буни ғоят ҳаётий, ашулалар руҳиятига мос берганидан киши уларга меҳр қўйиб қолади. Чунки уларнинг ўй-орзуларида, фосиқлик эмас, эзгулик ётади. Бунинг тарбиявий аҳамияти ката. Чунки уларнинг саъй-ҳаракатидан ёшлар тўғри хулоса ясайди.

Буларнинг сафига Озода кейин қўшилади. У, аслида, бригадир бўлиб келади. Лекин у буни сир тутаяди. Йигитларнинг самимийлигини, ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқишларини ҳис қилиб хурсанд бўлади. Бироқ уларнинг ишга хафсаласизликларидан, яъни кеч туришлари, ишга кеч отланишлари, иш пайтида кўп ўтиришлари, шоҳмот ўйнашларидан ранжийди. Чунки унинг сабабини билмайди. Билгач, унга қарши ўт очади. Қурилиш бошқармаси бошлиғига прораб Самандаров усти-

дан арз киламиз деганда, йигитлар фойдаси йўқлигини айтиб, боришдан бош тортишади. Озоданинг қатъий туриб олганидан, аччиқ гапларидан сўнг боришади. Йигитлар айтганидек, борганлари натижасиз бўлади. Яъни бошқарма бошлигининг биринчи муовини Қодиржонов уларга: “Бу иш билан Самандаров шуғулланади. Биз Самандаров орқали сизлар билан гаплашамиз. Тартиб бузилмаслиги керак. Ўзбошимчалик иш бермайди. Самандаровга учрашинглар”, – дейди. Уларнинг тарвузлари кўлтигидан тушиб, бошқарма биноси олдидаги скамейкада ўтиришганда, Самандаровнинг машинаси келаётганига кўзлари тушади. Озода ўша томонга қараганда, йигитлар билинтирмай бекиниб олишади. Тўхтаган машина олдида Озода келиб: “Салом, ўртоқ Самандаров... биз... сизни учратмоқчи бўлиб келувдик. Кўриб қолганимиз жуда яхши бўлди-да. Ҳеч ўйламовдик-а”, – дейди. Озода ҳам сир бой бермасдан хушомадларига монанд ҳаракат қилади, жавоб беради. Бунга лаққа учган Самандаров кучкурун кафега таклиф қилади.

Кейинги кўринишда Самандаров тузалган стол атрофида мамнун қиёфада соатига қараб хиргойи қилиб турган ҳолда кўринади. Шу маҳал кўлида гул билан Қувондиқ кириб келади-ю, у бекинаётган Самандаровни илғаб қолади. Ундан кейин қувноқ кайфиятда Фахриддин, сал ўтмай Тоживой, Келдиёр кириб келишади. Ҳаммасининг кўлида гул. Йигитлар бир-бирини кўргач, гап нимада эканлигини англашади. Озода уларнинг ҳаммасини бир пайтга учрашувга таклиф қилган бўлади. Бизни лақиллатибди деб ундан ранжишади. Улар ўзларини устун панасига олмоқчи бўлиб, гўё тўсатдан Самандаровга тўқнаш келадилар. У: “Менми... менми чиқиб кетаётувдим... Йўлим тушиб қолувди...” – дейди чайналиб. У вазиятдан курук чиқиш учун йигитларга қарата: “Оббо, бола-си тушмагурлар-ей, тумшуғингдан илинибсан-да ҳамманг. Пулингни чўнтагингга ур. Зиёфат мендан”, – деб шиша ва овқатлар тўла стол устидан пардани олади. “Қани, ичайлик”, – деб ичади. Мен кетишим керак деб отланганда кириб келаётган Озодани кўриб тошдай қолади ва унга қарата: “Бу учрашувнинг сабаби нимада ўзи? Нега бир оғиз менга айтилмади?” – деган саволга Озода: “Раббим Рамазонович, шундай тасодиф бўладики... Мени кечирасиз... Жуда хижолат бўляпман. Бир оз ўтирилмаса бўлмас дейман деганига Самандаров ўтиради ва даврани ўз кўлига олиб гапдонлик қила бошлайди. Мана бу комедияда қандай берилган:

“Самандаров. Ҳа-да. Қуруқ сўз қулоққа ёқмас, дейдилар. “Сендан угина, мендан бугина” – бу дунёнинг ишлари! Бита оғайним бор. Менга ола қараброқ юрарди. Ҳамма дарди тўрт кубометр ёғочда экан. Ол захринга, деб жўнатиб юбордим, пинҳона қилиб... Энди ким яхши? Самандаров яхши. Соямга кўрпача солишдан ҳам қайтмайди” (293-бет). У Озодага тухмат қилади: “Бу беъмани қизча менга турмушга чиқмоқчи бўлди, хийла-найранг билан мендай бир оилали одамни тўғри йўлдан чалғитмоқчи бўлди. Мен буни синаш учунгина келган эдим бу ерга” (285-бет). Йигитлар ҳам ўзлари алдангани учун бу гапларга ишониб, дашном қилишади. Фахриддиннинг “Хўш, ойимча, бу бузуқликни ким ўргатди, сизга?” – деганига “Сизлардай латта феъллилар ўргатди. Мен бу учрашувни атайлаб уюштираман-у, бирортанг буни тушунмасанг... Мана, Самандаров ўтирибдилар. Бу кишининг кимлигини ўзларига ойнадай кўрсатиш эди... Сиз, ланжлар, анқовлар бўлсангизлар”, – деб йиғлаб юборади.

Самандаров тўла маънода фош бўлади. Комедияда қўлланган усул мантиқ кучига эга ва тўла ўзини оқлаган. Қаҳрамонларнинг кимлигини ўзлари намоён қилиши характер кулгусини зузага келтирган. Бу комедия жанрининг талабидир.

Агар асар замирида инсон диққатини жалб қилишига ва ундан тўғри хулоса чиқариш оқибатида ҳам жамият, ҳам инсоният олами маълум иллатлардан холис бўлишга имкон берадиган масала, муаммо ётмаса, воқеалар ҳаётий, манзаралар тиник, қаҳрамонлар жонли ва кулгили вазиятга эга бўлишига қарамай, бундай асарни ўзини оқлаган деб бўлмайди. Бизнингча, “Тўйдан олдин томоша” комедиясида шу ҳол кўринади. Комедия кунлик ҳаётий воқеадан бошланади, яъни қиз кўришдан. Йигирма етти ёшга кирган, олим бўлишига бир қадам қолган илмий ходим Илҳом олтига қиз кўриб, ёқтирмаган. Келинойиси Райҳоннинг гапига қараганда, ҳаммаси – бинойидек қизлар. Бунинг сабаби еттинчи қизни кўришга борганда аён бўлади.

Асли исми Ойша бўлган, лекин Лаълихон бўлиб келган қиз билан учрашганда улар тамом ўзларини бошқача тутлади. Яъни бир-бирини ёқтириш учун эмас, балки кўнглини қолдиришга монанд ҳаракат қилишади. Буни икки томондан келган аёллар кузатишар экан, уларнинг саъй-ҳаракатларида, гап-сўзларида, бир-бирига муносабатида ўзбек аёлларига хос сажия ва табиати очилади. Бу беғараз ҳолатлардан, ҳаракатлардан маза қилиб

куласиз, ўз навбатида, уларни яхши кўриб қоласиз. Чунки уларнинг нияти яхшиликка, яъни бир-бирига муносиб оила юзага келишига қаратилган. Бу нарса асарга комиклик бағишлаб, анча томошабоп қилган. Лекин икки ёшларнинг тутган ишларидан кўнгили тўлмайди. Сабаби Илҳомнинг ўз севгани бўлгани ҳолда олти қизни кўргани келишига сабаб – онасининг юраги чатоқлиги. Шундан айтганини бажарган. Ваҳоланки, комедида тасвирланишига кўра, Иқбол ая, яъни Илҳомнинг онаси соғлом ҳолда кўринади. Шунингдек, жуда ҳам қолоқ, уйда ўтириб қолган аёл ҳам эмас. Жамоат ишида ишлаган, ҳатто артелга раислик қилган. Шуниси ажабки, аммаси Норжон буви: “...Айланторма, аммаси тасаддуқ, ё бирорта кўз тагига олиб кўйганинг борми, уялма, айтавер”, – деганига севгани борлиги ҳақида лом-лим демайди. У: “Не учун ёнимда йўқсан, эй, гўзал”, – деб куйлаганда, онаси: “Қани ўша гўзалинг! Бўлса, айт, бўлмаса айтганимизга кўн”, – деганида ҳам жим туради. Бундан кўринадики, севганини олиб бермасликка айтарли асос йўқ. Бунинг устига, келинойиси билан акаси севишиб турмуш қуришган, иккаласи ҳам олий маълумотли.

Ойшанинг тутган иши мантиққа эга эмас. Унинг ўз севгани бор. Унинг исми – Эргаш. Ирригация институтини битирган. Севгилари, аҳду-паймонлари қатъий. Уларнинг севгисига Ойшанинг онаси ҳам қарши эмас. Отаси узоққа узатмайман, дегани учун учрашувга чиқади. Шу ўринда ўринли савол туғилади. Башарти, бошқага тегмаслиги аниқ бўлса, учрашувга чиқиш шартми?! Совчиларни силлиқлик билан қайтарса бўлади-ку? Ҳа, бўлади. Лекин драматургга мантиқ эмас, тўқима воқелик керак. Бўлмаса, мақсадга эриша олмайди. Учрашувга чиққан иккала ёшлар гўё бир-бирини ёқтиради. Бундан мамнун бўлган иккала томон аёллари тўй кунини белгилашади, бир-бирига сарпо-суруқлар жўнатишади. Ойшанинг отаси Субҳонқул эса куёвни кўргани қизи билан келишган ҳолда уйига чақиртиради. Илҳом билан Эргаш бирга келишади. Эргаш ўзини сипо тутди. Илҳом эса анча сурбетлик қилади. Оқибатда Эргаш ёқиб, Илҳом қувилади. Уйда эса тўй тараддуди кетаётган бўлади. Шу пайт уйга гўзал бир қиз кириб келади. У Илҳомнинг севгилиси, учувчи қиз Малика бўлади. Малика ўзини Илҳом билан бирга ишлаймиз деб таништириб, уй юмушига уриниб кетади. Илҳом келиб қолганда, улар ўртасида шундай гап кечади:

“Илҳом. Маликахон, кечирасиз, жиндай англашилмовчилик бўлиб турибди. Кампир қисталангига олиб қолди.

Малика. Хайрли иш. Омад тилайман. Хатингизни олган эдим.

Илҳом. Нималар деяпсиз, Маликахон, қанақа тўй?

Малика. Мана бу гаплар... Қўшақаринглар...

Илҳом. Маликахон, мен сизни деганман. Тушунинг, сизни! Сиз-чи?

Малика. Мен ҳам.

Илҳом. Маликам! (333-бет)”. Шу пайт куда томондан аёллар келиб: “Ол, юборган латта-путтангни”, – деб тугунларни иргитади. Иқбол ая: “Нима гап, айланайлар?” – деганига “Айланмай ўлиб кет, ўғлингни эплай олмасанг, нима қиласан ўйлангириб”, – деб дағдага қилади иккинчи аёл. Бир-бирининг оиласини ноҳаётий воқеалар мисолида ҳақорат қилишади. Бу пайт Ойша билан Эргаш кирадилар. Ойшани кўрган Тожи хола “Иқбол! Келинингга қарасанг-чи?” – деганда Ойша мен эмас, манна келинлар деб Маликани кўрсатади. Илҳом эса: “Танишинг, ая. Мен сизга айтган Малика”, – дейди. Малика эса “Наҳотки, мен сизга ёқмаётган бўлсам. Ҳозиргина яхши жойлардан ато этсин дедингиз-ку, ойижон”, – деганига Иқбол ая: “Вой, ойижон деган тилларингдан ўргилай, келингинам”, – дейди. Сўнг шўх мусиқа янграйди, кўшиқ ва ракс бир-бирига уланади. Комедиянинг қисқача сюжети шундан иборат.

Энди юқорида билдирилган фикримизни асослашга киришайлик.

Маълумки, жўнатилган бўхча, шунчаки, жўн сабаб билан қайтарилмайди. У жуда катта асос туфайли шундай қилинади. Бу бўхчаси қайтган оила учун улкан иснод, ор-номус саналиб, бундай пайтда юраги касал одамнигина эмас, соғ юракнинг ҳам оғир аҳволга тушиб қолиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Онасини авайлаган Илҳомнинг шундай вазият туғдириши мантиқдан эмас. Шунингдек, қариндошларига шунчалик оворагарчиликларни юзага келтириш, акаси Икромнинг тўй бўлмаслигини билган ҳолда кўчқор олиб келиши кабилар ҳам тушунарсиз ҳолдир. Яна тўй арафасида куёвни зиёфатга чақириш ҳам бизнинг урф-одатга ётдир. Маликанинг Илҳом уйига кириб келиши “Маҳаллада дув-дув гап” кино комедиясидаги, Ойша билан Илҳомнинг тутган ишлари эса ҳинд киноларидаги воқеаларни ёдга солади. Хўш! Бу комедия

орқали драматург нима демоқчи? Агар комедияда рўй берган воқеалар содир қилинмасин, демоқчи бўлган бўлса, қиз кўришдан бошқа воқеалар ҳаётда содир бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Бундан кўринадики, ҳаётда юз бериши душвор воқеликни қайтармасликка даъват этиш унча жоиз эмас. Бизнингча, Илҳомга олтига қиз ёқмаганлигини асосласа, яъни уларнинг кийинишлари, ўзининг тутишлари, гап-сўзда Ғарб маданиятига эргашишлари, ҳижобда юришни ниҳоятда ошириб юбориш ҳолатлари куёв кўргани келган қизлар мисолида кўрсатилиб, ва ниҳоят, ҳар жиҳатдан ибратли қиз рўпара келганда, у билан тақдирини боғлаш комедиянинг асосий сюжетини ташкил қилганда, у ҳар жиҳатдан ютилган ҳамда тарбиявий аҳамиятга, шунингдек, ҳаётини мантиққа эга бўларди.

Умуман олганда, мустақилликдан сўнг кўплаб комедиялар ёзилди. Лекин уларнинг кўпи, кўриб чиққанимиздек, қўйилган масаланинг тоши енгиллигидан ўзини оқламайди. Шунингдек, ёш драматург, хусусан, Эркин Хушвақтов ўз комедияларини миллий урф-одатларни ниҳоятда бўрттириб кўрсатиш, улар устидан кулиш эвазига қурган. Бу ҳолни унинг “Чимилдик”, “Қаллик ўйини” комедияларида кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, урф-одатлар ўз-ўзидан юзага келмайди. Унинг замирида ҳаётини фалсафа ва миллий қадриятлар ётади. Бу борада В. Белинский шундай дейди: “Урф-одатлар халқнинг кифасидир... Энг расво, бўғзигача гуноҳга ботган, ҳамма муқаддас нарсаларни ҳақоратлайдиган одам ҳам урф-одатлар устидан ичида кулса-да, уларга бўйсунди”¹. Э. Хушвақтов эса тўқима воқеалар асосида сиртдан кулади-ки, унга қўшилиб бўлмайди.

Кўп йиллардан бери драматургия назарияси ва амалиёти юзасидан қалам тебратиб, ўнлаб китоб ёзган кекса, таниқли адабиётшунос, филология фаулари доктори, профессор Х. Абдусаматов Э. Хушвақтовнинг асарларини таҳлил қилар экан, ёзади: “Минг афсуски, Э. Хушвақтовнинг айрим асарларини кўриб, ҳайрон бўлиб, ранжийди киши. Нима учун? Энг аввало, шуни айтиш керакки, муаллиф фольклор-этнография ниқоби остида ҳаёт ҳақиқатидан, жамиятнинг долзарб муаммоларидан чекинган, шундай қилиб, мантиқий бузган, бадиийликка шикаст етказган. Гўё бадиий фантазиясини ишга солгандай бўлиб, ўзи хоҳлаган дидига мос тушган нарсаларни асарларига

¹ В. Белинский. Адабий орзулар. – Т.: 1977 йил, 7-бет.

олиб кирган. “Чимилдик” ва “Қаллиқ ўйини” драмаларида акс этган воқеа ва ҳодисаларнинг деярли ҳаммаси тўқималардан иборат”¹. Биз бунга ва “Андишалик келинчак” ҳақидаги ушбу, яъни “Келинчак ўлгудай, ётиб қолгунча хизмат қилади. У – ақлли, эс-хушли, чевар аёл. У ҳамма юмушларни аъло даражада бажаради. Аммо қайнонаси унга ҳеч тинчлик бермайди. Қилдан қийиқ ахтаргани-ахтарган. Қайнона келинга шундай зулм ўтказадик, унга бардош бериш учун темирдан асаб керак. У келиннинг юқларини олиб чиқиб, уйдан ҳайдаган кезларида ҳам, чурқ этмайди, нолимайди. Келин жонли инсон, у ўз қадрини билиш, адолатсиз, ўринсиз таъна-дашномларга чидамай ёрилиши мумкин-ку? Ҳаёт мантиғи шундай бўлишга даъват этади. Шу билан бирга, спектаклнинг ечими ҳам бизда шубҳа туғдиради. Асар охирида қайнона келиннинг ҳомиладор бўлганини эшитиб, бутунлай бошқача бўлиб қолади. Темирдай характерга эга бўлган қайнона бирдан ипакдай майин ҳолга ўтади-қўяди. Демак, ечим воқеалар оқимидан, сюжет ривожидан, ҳаёт мантиғидан келиб чиқиб, ишонарли ҳал қилинмаган. Маълумки, драмада энг қийини ҳам, энг зарури ҳам ечимдир”², – деганига ҳам тўлиқ қўшилаемиз. Чунки билдирилган фикр асослидир.

Текишириш учун саволлар:

1. Нима учун билим инсонни тўғри йўлга солиш воситаси дейлади?
2. “Ўғилтой” комедиясида драматург образлар системасида қандай ғоясини ифодалаган?
3. “Жон қўшнилар” (“Нексия”) комедияси қандай лейтмотивга эга?
4. “Ўжар” комедияси замиридаги масаланинг кўламдорлиги нималарда кўринади?
5. “Зиёфат” комедиясида ҳаётий ва қаҳрамон мантиқиға зидлик қайси ўринлада кўринади?
6. Ижтимоий детермизм нима?
7. “Тўйдан олдин томоша” комедияси қандай сакталикка эга?
8. Истиклолдан кейин юзага келган комедияларнинг умумий ҳолати қандай?

¹ Ҳафиз Абдусаматов. Истиклол ва драматургия. Қаранг: Мустақиллик даври адабиёти. – Т.: 2006 йил, 118-бет.

² Ўша китоб. 120-бет.

Таянч тушунчалар

Детерминизм – барча ҳодисаларнинг умумий қонуниятларга алоқадорлиги, сабабли ўзаро боғлиқлиги, сабабиятнинг объектив характери тасдиқланиши.

Комедия – юнон тилида – *comos* – хушчақчақ оломон, оиде – қўшиқ. Драматик турга мансуб жанрлардан бири бўлиб, бунда воқеалар, характер, коллизия кулги фонида тасвирланади. У юнонистонда эр. ав. V – IV асрларда юзага келган.

6. 4. Ҳаётдаги талотўмлар, инсоний таназзул, давр фожиаси ва ахлоқий-психологик ҳолатларнинг бадий ифодаси

Режа:

1. Ҳаётдаги талотўмлар ва инсоний таназзулнинг асоси.
2. Дилдора табиати ва қисмати
3. Гулноза ва Дарвешалининг муҳаббати ҳамда инсонийлиги, фожиаси.
4. Сарвар таназзулининг асоси.
5. Инсонийликни маънавий ва ижтимоий ҳаётда тутган ўрни.
6. Бўрсик образининг икки мақсадга хизмат қилиши.
7. “Бир кошона сирлари” драмасининг номланиши полифоник хусусиятга эгаллиги.
8. Шахслар қисматида давр фожиасининг ифодаси.
9. Шахслар маънавияти деталларда ифодаланиши ва деталларнинг рамзий маънога эгаллиги.
10. Ойбек матонати ва Зарифа ҳолати.
11. “Янги одамлар” драмасининг концепцияси.
12. “Ойдин кеча асирлиги” драмаси катта фалсафий ва тегран руҳият асосига қурилгани.

Адабиётлар

Одил Ёқубов. Қайдасан, Морико. – Т.: Шарқ, 2002.

Усмон Азим. Адибнинг умри. “Шарқ юлдузи” журнали, 2006 йил, 1-сон.

Иззат Султон. Янги одамлар. “Ёшлик” журнали, 2003 йил, 2-сон.

Иззат Султон. Ойдин кеча асирлиги. “Гулистон” журнали. 2000. 2 – 3-бетлар.

Қ. Йўлдошев. Ёниқ сўз. – Т.: Янги авлод асри, 2006.

Мустақиллик даври адабиёти. – Т.: Ғ. Ғулом, 2006.

Х. Абдусаматов. Драма назарияси. – Т.: Ғ. Ғулом, 2000.

Ҳаётдаги талотўмларни ва инсоний таназзулларнинг асосий чуқур англаган Робиндранат Тагор ўз шогирдларига қарата шундай деган эди: “Илмий, ижтимоий ва иқтисодий ислохотлар табиатдаги нарсаларни яхшилаши, сайқалиши мумкин, лекин инсонни ҳеч нарса қила олмайди. У нарса кишига руҳий камолатга эришиш учун йўл кўрсатиб бера олмайди. Чунки, менимча, руҳий камолот моддий тараққиётга боглик нарса бўлмай, бизнинг қалбларимиздан жой олган нарсадир. У моддий жиҳатдан қолоқ халқларда ҳам, тараққиётга эришган халқларда ҳам бир хил бўлади. Шундай экан, кўлимиздан келганча руҳий нарсаларни изламоғимиз керак. Биздан аввал ҳам кўпчилик кишилар бу ҳақиқатга эришганлар, руҳий камолотда тимсол бўла олганлар. Агар уларда биздагичалик илм ва моддий тараққиёт бўлмаса ҳам, улар тарбия ва мулоҳаза йўли билан улкан руҳий тараққиётга эришдиларки, бу тараққиёт кейинчалик ўзининг буюк самараларини берди. Улар эришган нарса нима эди? Бу нарсалар яхшилик, муҳаббат, бировни ўзидан юқори қўймаслик, фидойилик каби фазилатлар эди.

Шу нарсаларга эришганимизда қалбимиз тинч бўлиши, кишилар ўртасида дўстлик, биродарлик ҳукм суриши мумкин ва ҳеч қандай қонун ёки тузумга муҳтож бўлмас эдик. Энг ажаблинарилиси шуки, ҳозирги кунда маданиятимиз тараққиётига эришиш учун қонун ва тузумларни ислоҳ қилишга уринади, лекин руҳий кувватга суянишга ҳаракат қилмайди. Менимча, болаларимизга электр токининг фойдаларига қўшиб, очик кўнгиллик ва раҳмдилликнинг манфаатларини ўқитмоқ даркор. Бошқача қилиб айтганда, улар ўқиётган илмларга абадий қоладиган руҳий сифатларни ҳам қўшиб юбормоқ даркор. Акс ҳолда, қўзланган мақсадга эриша олмаймиз”¹¹.

Бу пурҳикмат сўзга амал қилишга ҳар қачонгидан ҳам буғунги кунда эҳтиёж сезилади. Чунки мустақилликда барча нарсага эркинлик берилиши, шунингдек, ўтиш давридаги бўҳрон туфайли аксари одам маънавиятдан узоқлашиб, моддий бойликка рағбат билдиришди. Оқибатда имон ва эътиқодда сусайиш бошланди. Буни вақтида сезган ҳукуратимиз маънавиятга

¹¹ Қаранг: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Имон. –Т.: Камалак, 1991 йил, 76-бет.

эътиборни кучайтирди. Сўзсиз, бу нарса адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. Одил Ёкубовнинг “Бир кошона сирлари” драмаси шу жумладандир. Драма икки парда, тўрт кўринишга эга. У муқаддимадан бошланади. Унда шундай манзаранинг гувоҳи бўламиз, яъни табиат кўйнида – гўзал ўтлоқда тўрт-бешта йигит даврасида драма иштирокчиси Дилора кайф ҳолда турли нағмалар қилиб ўйнаётгани, йигитлардан бири бизга ҳам қаранг деганига қарата: “Диляхоннинг бир ишваси минг доллар туради. Кучингиз етадимми, йигитча!” – деб ўйинни давом эттиришига жавобан йигит чўнтагидан бир даста пул олиб сочганига Дилорани енгил ўпишга муяссар бўлгани ва унинг ўз эри Сарварга: “Йиғиштириб олинг, ҳаммаси юзталлик экан долларлари” – деган хитобига эри томонидан юзига шапалоқ урилиш воқеасининг гувоҳи бўламиз. Бу ҳолат асарнинг умумий йўналишини, конфликтини, воқеалар тизими ва кўламини белгилаган.

Биринчи парданинг биринчи кўринишида ҳамма нарсанинг асоси бойлик, у барча нарсани белгилайди, нимани истаса, шунга имкон беради, деган фикрда бўлган, шундан кўнгилик кўчасига кенг эрк берган Сарвар, унинг онаси Меҳринисо, Гулноза, Бўрсиқ каби образлар билан танишамиз. Уларнинг табиати тийнати ҳақида драматург тафсилот бермайди, уларни қандай инсон эканлигини хатти-ҳаракатида кўрсатади.

Ниҳоятда ҳалим, серҳаракат Меҳринисо ая аҳволини билгани чиққан кўшнисини врач Гулноза унинг аҳволини сўраганда, у шундай жавоб беради: “Э-э... яхши уйку қаёқда дейсан, дўхтир қизим. Ўғлим билан келиним ўртасидан ола мушук ўтибдики, ҳаловат йўқ уйимизда. Болажоним фарзандларини жонидан яхши кўради, соғинади, келиним тушмагур уларни опқочгани-опқочган. Ўғлим ўз ёғида ўзи қовурилади. Онаизор, буни кўриб мен қовуриламан. Келин енгилтак бўлса, қийин экан”. Бу фикрдан ва муқаддимадаги хатти-ҳаракатдан келини Дилорадан кишини кўнгли қолади ва Сарварнинг тутган ишини ичдан оқлайди. Айниқса, аянинг: “Болажоним ичмас эди, ичадиган бўлди”, – деган сўздан кейин. Бу фикрни кеч турган Сарварга йигитларидан бири “Нонушта тайёр, кўнгиллари нима истайди, хўжайин?” деганига “Жигаркабоб. Шампан”, – дейини тасдиқлайди, ҳатто кишида ачиниш уйғотади. Сарварнинг Бўрсиққа қарата: “Ишга олмасимдан туриб, йўлдан урдинг мени. Мен унақа пора-мора билан иш қиладиган ипиринди-

сипиринди тадбиркор эмасман”, – дейиши унга нисбатан бир қадар ҳурмат уйғотади. Лекин унинг қандай қилиб шундай қошона уйга, даромадга эга бўлганига қизиқиш ортади. Бу сирни очиш эса Бўрсиқ зиммасига юклатилади. У тобора фаоллашиб боради. Бўрсиқ шундай дейди: “Нима қиласиз шу хотин билан ажрашиб? Ахир, инсоф билан айтганда, сизниям, мениям одам қилган шу хотин-ку? Ким эдик бизлар? Мен ўзингиз айтган бир ипиринди паттачи эдим, бозорком қилди. Сиз тачка ҳайдаб юрган бир йигитча эдингиз. Рост жуда келишган, кетворган йигит эдингиз. Шу хотин сабаб миллионер бўлдингиз. Лекин уям қанақа жувон эди? Бутун шаҳар унинг супермаркет дўконига мол олгани эмас, хусни-жамолини тамоша қилгани келарди. Ҳозир ҳам кўчада юрса, не-не эркаклар қайрилиб қарайди”.

Мана бундан кўриняптики, драмада жумбоқ устига жумбоқ тугилади. Бу драматик асар учун қонуний ҳолат. Сабаби бундай ҳолатда томошабиннинг диққати тортилади, фикрлашга уринади, бутун эътибор саҳнага қаратилади. Бунга ҳамма ҳам эришмайди. Лекин Одил Ёкубов эришган. Дилоранинг муқаддимадаги ҳолати, Бўрсиқнинг айтганларига, кўра у барча нарсага хусни орқали эришгандай таассурот қолдиради. Бироқ воқеалар давомида бундай қараш ўзгаради. Воқеалар йўналишидан маълум бўладикки, Сарвар уни йигитлар даврасига ғаразли мақсадда, яъни ундан қутилиш учун олиб борган. Бу ҳақида ўзи шундай дейди: “Йўқ. Мен сени синамоқ учун эмас, рақибларимнинг кўзини ўйнатмоқ ниятида борган эдим”. Мантиқни қаранг?! Ўзининг қонуний аёлини, болаларининг онасини, ўзини оёққа турғизган умр-йўлдошини ўзгаларга кўз-кўз қилишга олиб борган одамни қандай шахс деб аташ мумкин?! Юмшоқ қилиб айтганда, ўта пасткашлиқдир. Энди у ҳақидаги олдинги тасаввур ўзгара боради. Айниқса, Дилоранинг қуйидаги илтижоси фикрга хулоса ясайди: “Ўша кеча эркалик қилсам – қилгандирман. Лекин, тепамда Худо, бирор ит теккани йўқ жисмимга, жисмим ҳам пок, виждоним ҳам, Сарвар ака. Жоним, жонгинам. Кўзимни очиб кўрган жуфти ҳалолим. Агар гуноҳ қилган бўлсам, кечиринг мен бахтиқарони. Кечиринг. Ҳохласангиз, тиз чўкиб оёқларингизни ўпаман”. Бундай илтижони ва ўз айбини юракдан тан олишини чин мусулмон, диёнатли одам кечиради. Аёлнинг битта айбини кечирмаслик мумкин, яъни хиёнат-

ни. Куръони каримда шундай дейилади: “Афв қилмоғингиз, кўнгилни кенг тутмоғингиз ва кечирмоғингиз яхшидур. Албатта Аллоҳ кечирувчи ва раҳмдилдур” (“Тағобун” сураси, 14-оят). Яна “Ёмонликни яхшилик билан қайтарадилар” (“Раъд” сураси, 22-оят).

Сарвар эса кечириш ўрнига, сокчига “опангни опчиқиб, машинада олиб бориб қўй”, – деб буюради. Дилоранинг “Мабодо, фарзандларимизни мендан тортиб оладиган бўлсанг... учовимизнинг ҳам кулимизни оласан. Жисмимизни эмас, кулимизни дафт этасан” (200-бет) деганига “Буни даф қил, дедим сенга”, – деб қичқиради. Хотини Дилорани кетказгач, қўшниси жарроҳ Дарвешалининг жуфти ҳалоли Гулнозага муҳаббат изҳор қилади: “Эрингиз улуғ жарроҳ. Аммо менинг юрагимни ҳеч бир жарроҳ даволай олмайди. Юрагимни битта-ю, битта дўхтир даволай олади, у ҳам бўлса... Дилимдаги розимни айтиб қолай...” (201-бет). Бу гапдан сўнг кишини қалби теракнинг баргидай титраб, наҳотки, Гулноза ўзи шундоқ ҳам куйган аёлни яна ҳаёт оташига итарса, деган сўроқ киши қалбидан кечади. Лекин Гулнозанинг “Қўйинг, биламан, ҳаммасини биламан. Фақат сиз ҳам шуни билиб қўйингки, сиз ўйлаган режа ҳеч қачон, ҳеч қачон рўёбга чиқмайди” (201-бет) – деган сўзидан сўнг кишининг кўнгли жойига тушади. Сарвар ва унинг хатти-ҳаракати хусусида фикрлайди ҳамда бунчалик диёнатсизлик, фосиқликнинг замини қаердалигига жавоб топишга уринади. Онг оқимини мақсад сари йўналтиргач, мияда ечим кўндаланг бўлади. Бу ҳам бўлса осон, меҳнатсиз, топилган бойлик ақлни хиралаштирганидан. Хиралашган ақлда эса киши ҳаддидан ошади. Бу ҳақида Куръони каримда шундай дейилади: “Дарҳақиқат, (кофир) инсон ўзини бой-бехожат кўргач, албатта, тугёнга тушар, ҳаддидан ошар” (“Алақ” сураси, 6-7-оятлар).

Иккинчи парда инсоний фожиа, бурч, инсонийлик масаласига бағишланган. Бу нарса Дарвешали ва Гулноза образи орқали ёритилган. Сиртдан қараганда, ҳеч қандай фожиа аломати сезилмайди. Чунки иккаласи ҳам соғлом, иқтисодий жиҳатдан ҳам ҳеч камчилиги йўқ, баобрў, севишган оила. Сиртдан шундай кўрингани билан, аслида, ундай эмас. Буни драматург Дарвешалининг кўнгли безовталигидан, Гулнозанинг кўнгли синиқлигидан англатади. Дарвешали Гулнозани мунтазам рашк қилади, унинг кетиб қолишидан ҳавотирда.

Бундай бўлишга катта асос бор. Биринчидан, уларнинг ёшлари орасида фарқ жуда катта, иккинчидан, ўртада фарзанд йўқ. Гулноза бўлса, ўзининг айтиши бўйича, Дарвешалига севиб турмушга чиққан. Лекин мушоҳада қилинса, Гулноза Дарвешалининг ўзини эмас, унинг шуҳратини, обрўини яхши кўргани аён бўлади. Шу обрў, шу шуҳрат қанотида ўзи ҳам унга муяссар бўладигандай ҳис қилган. Бунга муяссар бўлиб ҳамманинг ҳавасини келтиришни истаган (руҳшуносларнинг гувоҳлик беришича, аёллар руҳияти шундайки, ўз баҳосидан кўра ўзгаларнинг баҳосини, қарашларини афзал кўради. Ҳатто кийинишда ҳам ўз дидидан кўра, бошқаларнинг баҳоси ҳал қилувчи роль ўйнайди). Бундай истак унинг ҳиссий туйғуларини жунбушга келтирган. Бу ҳол ҳаёлидаги эҳтиёжини амалга ошириш истагини кучайтирган. Оқибати жисмоний бирликка олиб келган. Мана энди ҳиссиётлар туғени, қоннинг кўпириши ўз жойига тушгандан сўнг хато қилганлигини англади. Гулнозанинг оилавий ҳаёти, завқи, яъни Дарвешалига бўлган интилиши аллақачон совуб бўлган. У фақат маънавий бой бўлгани учун инсоний меъёрларга амал қилиб, жамоатчилик нигоҳини ўйлаб яшаяпти. Бу эса қалб эркини бўғиш, табиий эҳтиёжларни амалга оширишнинг ихтиёрий йўлини тўсишдир. Бунда инсоннинг фақат қалби эмас, бутун вужуди изтироб чекади. Дарвешали илм одами бўлганидан буни ақлан сезади, бунга дош беришнинг чегараси борлигини ҳис қилади. Шундан кўнгли доим хавотирда. Мазкур ҳолатлар ката инсоний фожиадир.

Драмада инсонийликнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётда тутган ўрни жуда яхши очиб берилган. Сарвар Дарвешалининг ўзига кўрсатилган инсонийлигидан қаттиқ таъсирланади ва тамом бошқа одамга айланади. Яъни қалбида инсонийликнинг биринчи мезони бўлган имон куртаги кўкариб гуллайди. Булар одамийлик мевасини – диёнат, инсоф, саҳийлик, ахлоқийлик тугади. Оқибатда хайрли ишларга қўл уради: маҳалла масчитига бир миллион сўм пул ажратади. Дарвешалининг ўзига миллион, клиникасига беш миллион сўм ҳада қилади. Дилорадан кечирим сўраб уйига қайтаради. Ўзи ҳажга отланади. Дарвешалидан Гулнозанинг ҳам ўзи билан боришини илтимос қилганда, у тутақиб кетади. Сарварни ва Гулнозани ҳақорат қилади. Пировардида Сарварнинг хаста юраги хуруж қилади ва йиқилади. Гулноза эса уйдан кетади, яъни Дарвешали бир

умр кўрқиб юрган нарса рўй беради. Дарवेशали билан Гулноза оиласининг қисматида катта фалсафий ҳақиқат ётади. Яъни ёш ўртасида ката фарқи бўлган оила ҳамиша кемтик бўлиши асосланади.

Драматург Бўрсик тимсолида имон-этикодсиз, диёнтсиз, ҳамиятсиз, ўз манфаатидан бошқа нарсани ўйламайдиган, шу йўлда ҳар қандай пасткашликдан қайтмайдиган шахс қиёфасини жуда ёрқин очиб берган. Бўрсик шундай сурбетки, турли мақомда Сарварга ўзининг садоқатини кўрсатиб юрган одам, унинг юраги операция бўлганда ич-ичидан севилади. Буни яшириб ўтирмайди. Унинг бойликларини эгаллаш йўлини кидиради. Бу учун Дилорани йўлдан уришга уринади. Энг яхши йўли уни кўлга олиш дейди-да, унга муҳаббат изҳор қилади. Бу драмада шундай берилади:

“Бўрсик. Ахир, қанақа дўконларингиз бор эди. Бутун шаҳар сизга келарди. Ҳусни-жамолингизни томоша қилгани келарди кўплар. Биз садоқатли зоҳир қулингиз ҳам қараб тўймас Эдик шахло кўзларингизга. Битта шу найнов гўрсўхтани деб ҳаммасидан воз кечдингиз.

Дилора. (масхаромуз) Шунақами ҳали, Бўрсиквой ҳам ошику беқарор эканлар-да опоқисига. Эримдан чиқиб, сенга тексаммикан, Бўрсикқинам.

Бўрсик. Майли, нима қиламан десангиз қилаверинг. Аммо бир нарсани билиб қўйинг. Мен сизни шундай севардимки, тўй қилган кечаларинг ҳовлидаги ёнғоққа ўзимни осиб қўйишимга сал қолган” (220 – 221-бетлар).

Бўрсик образи икки мақсадга хизмат қилади. Биринчиси, одамлар орасида шундай тоифали типлар бўлишидан огоҳ қилиб, уларга нисбатан кишида нафрат туйғусини уйғотса, иккинчидан, инсон ҳаётда энг мураккаб хилқат эканлигини аңлатади.

Драманинг номланиши ҳам полифоник хусусиятга эга. Яъни “Бир кошона сирлари” бу фақат Сарвар кошонаси ичида рўй берган воқеаларни аңлатмайди, кошона дунё маъносида бўлиб, у ерда фақат хурсандчилик, кўнгилхушлик ҳукм сурмайди, балки инсоний дард-алам, изтироблар, алдамчилигу хиёнат, топишдан кўра йўқотишлар кўп, шунингдек, Дарवेशали, Гулноза, Дилорага ўхшаган ҳаёти фожиага тўла, Сарварга ўхшаган адашганлар билан бирга, Бўрсик каби мунҳат ва фосиқлар ҳам истиқомат қилади. Демак, дунё мураккаб. Драма

мана шу нарсалардан инсонни огоҳ қилиши ва мустақиллик туғдирган масалалар кўтарилган ҳамда бадий акс эттирилгани билан аҳамиятлидир.

Ҳар қандай изтиробли воқеа, фожиа агар у инсон қисмати, фаолияти орқали ифодаланмаса, уни ёрқин тасаввур қилиш душвор ва онгга таъсири ҳам суст бўлади. Бу борада буюк немис шоири Хейни шундай дейди:

Ҳамма эснаб турди, кулоқ солмади,
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени алкамаган одам қолмади,
Қайғумни назмга терган вақтимда.

Ҳа, бу бани ҳақиқатдир. Биз 30- ва 50-йиллардаги қатагонликнинг зиёлилар бошига солган фожиасидан хабардормиз, тасаввурга эгамиз. Бу ҳақида кўп ёзилган, бадий асарларда ёритилган. Лекин шунга қарамай, аниқ шахслар уни қандай кўтарганлигини, қандай муносабатда бўлганлиги, қалблари қандай изтироб чекканлиги, туйғулари топилганлигини, қандай шахслар бўлганлиги, табиатлари ҳамда яқинларининг бошига тушган кўргуликларни хира тасаввур ва ҳис қилардик. Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азимнинг “Адибнинг умри” драмаси бу бўшлиқни тўлдиради. Драма ҳолатдан бошланади. Унда биз нафақат драма қатнашчилари, балки уларнинг табиати билан ҳам танишамиз, шунингдек, уларнинг улуглиги нимада эканлигини ҳам ҳис қиламиз. Ҳолат шундай тасвирланади:

“Ойбекнинг боғи. Чўлпон, Саидносир Миржалилов супада ўлтирибдилар. Улар қопдан китоб олиб бир-бир варақлаб кўряптилар. Ойбек самоварнинг атрофида – чой қайнатиш билан овора. Абдулла Қодирий гулзорнинг четидаги бир гул тепасида, унга тикилганча турибди. Китобдан бош кўтарган Чўлпоннинг “Саидносир ака, уйингизга китоб сиғмай қолдим, Ойбекнинг уйига қоплаб кўтариб келибсиз”, – деганига у “Бозордан харид қилдим. Ойбекнинг уйи тинч. Мен эса кеча қамоқдан келган одамман. Бир гап бўлса, китоблар ОМОН қолсин дейман”¹¹ – дейди. Бу суҳбатда кўп нарса ўз ифодасини топган. Яъни Саидносир (Зарифа опанинг отаси)

¹¹ Усмон Азим. Адибнинг умри. “Шарқ юлдузи” журнали, 2006 йил, 1-сон, 24-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу наҳрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

нинг ҳолатидан ўша талотўмлар кўз олдимишга келса, ўзларини эмас, китобларнинг ОМОН қолиши ҳақида қайғуришлари уларни нақадар зиёли шахс эканлигини кўрсатади. Китобларни асрашга интилишларида ҳам катта маъно ётади. Чунки китоб маънавият манбаи ва асосидир. Маънавиятсиз ҳаётнинг ҳеч бир жабҳасида олға кадам ташлаш душвор ва ҳеч бир жабҳа тараққий этмайди, инсон ҳам камолатга эришмайди. Уларнинг миллат ва унинг келажаги учун қайғуришлари юксак маънавиятга эгаликларидандир. Мазкур шахсларнинг барчаси – гул шайдоси. Демак, гўзаллик шайдоси. Гўзалликнинг замирида эса эзгулик ётади. Улар шундай эзгу ниятли шахслар эди. Қодирий гуллардан кўз узмай, Ойбекка қарата: “Бу гулнинг ниҳолини мендан олмаганмисан, Муса?” – деганига қарата “Ҳа! Сизнинг боғингиздан! Икки йил бўлди! Абдулла ака, ажойиб гул-да! Биринчи бўлиб очилади. Мен ҳам сизга ўхшаб унга қараб тўймайман! Қарайвераман, қарайвераман!” Бу қарайвериш, фақат гулнинг чиройидан баҳра олиш эмас, юртнинг келажагини кўз олдига келтириб, армон чекишларидир. Чунки гулнинг умри қисқадир.

Драматург мана шу тариқа уларнинг маънавий дунёсини очиб берар экан, аста ижтимоий лавҳаларга ўтади. Усмон Азим ёзади:

“Қодирий, (Кўзини гулдан узмасдан) Абдулҳамид Мусо ўзбекнинг кичиги бўлмай кими бўлсин?

Чўлпон: (Кўз китобда) Каттаси бўлсин...

Қодирий: Ўзбекнинг каттаси қолмаган. Абдулҳамид!

Миржалилов: (Китобдан бош кўтариб). Абдулла, нималар деяпсан?

Қодирий: Мағлуб халқнинг, бўйнини қисиб яшайдиган халқнинг каттаси бўлмайди.

Чўлпон: Катталар қаерга кетаркин?..

Қодирий: Қаерга кетаётганини билмайсанми?

Чўлпон: (Узоқ сукунатдан сўнг) Биламан” (27-бет).

Бу лавҳа даврнинг қиёфасини белгилаш билан бирга, буюк шахсларнинг қисматига ишорадир. Лекин улар – некбин шахслар. Уларнинг табиатдаги некбинлик Ойбекнинг “Наъматак” шеъри орқали берилади. Драматург усталик билан вазиятни шунга, яъни шеъриятга буриб юборади. Қодирий Ойбекка қарата: “Ҳалиги бир шеъринг бор-ку!... Тоғ қоя?..” Чўлпон эса: “Домланг наъматакка қараб, “Наъматак” деган шеъ-

рингни эсладилар”. Ойбек бу гапга жавобан раҳмат дер экан, Қодирий шеърни ўқишни илтимос қилади. Бу энди драматург маҳоратидир.

Иккинчи кўринишда Ойбек ва унинг оиласи бошига тушган савдо акс этади. Ойбек ҳам, Зарифа опа ҳам ишдан ҳайдалган. Оилада иктисодий тақчиллик. Бироқ некбин табиатли шахслар тушкунликка тушмайди. Ўзлари тан аҳволда бўлишларига қарамай, ота-онасини ўйлашади. Зарифа опани ишдан ҳайдашгандан кейин, ҳисоб-китоб пулини икки рўзгорга бўлишади. Бундай килишлари бани ҳақиқатдир. Шундан бу ҳолат катта инсонийликдан дарсдир.

Маълумки, кўп одамларнинг бошига тушган фалокатда, Чўлпон тили билан айтганда, ўзимиздан чиққан олапарларнинг хизмати катта бўлган. Драмада бу ҳолат жуда ёрқин ёритилган.

Ойбекнинг боғида узоқдан шарпа кўзга ташланади. Яқинлашгач, унинг Отарўзи эканлиги билинади. Ёнида яна биров бор эди. Отарўзи Ойбекка қарата: “Боғингни аранг топиб келдик-э. жуда хилватда экан. Аммо лекин шийпонни бошлабсан! Ҳа, таниш бу йигитча – Мирзафар... Олдинга бир иш билан келган эдик!.. Энди, ўзинг кўриб турибсан, халқ душманлари фош бўлди! Абдулла Қодирий Чўлпонларнинг кунни қисқа! Мулойимхунук Фитрат ҳам онасини Учқўрғондан кўради! Усмон Носир деган уларнинг бир аблах думи бор. У ҳам, билишимча, яқинда олинади! Ҳа, ишон, хабарим бор! Аниқ биламан” (31-бет), – дейди. Ва уларни қоралаб ёзилган хатга қўл қўйишини айтади. Ойбек уни рад этгач, Отарўзи “туркистон мухторияти вазирининг қизига уйланганлигининг ўзи сени йўқ қилиб юборишга этади”, деб дўқ уради. Шунда Ойбек чўчиш ўрнига “Кет!.. Кет!.. Аблах. ...Бу ердан чикиб кет! ...Аблах!.. Иблис!..” – деб ҳайдайди. Бу кўринишда икки типдаги, яъни ўзининг жонидан ўзганинг қисматини афзал биладиган шахсларнинг ҳамда даврнинг қиёфаси гавдаланади. Бу воқеаларнинг барчаси ҳаётий ҳақиқатга эга бўлгани учун Драма қатнашчиларининг хатти-ҳаракатлари инсонийлик билан йўғрилганидан киши қалбига нур олиб киради. Мазкур нур инсон жисми пучмоқларини иллатлардан фориғ қилиб, инсонийлик йўлига йўллайди, шахсларнинг ўзлари эса киши қалбига нақшланади. Чунки бу хатти-ҳаракат инсоний туйғулар билан омукта ҳолда берилган.

Отарўзи ўз мақсадига эриша олмаганидан кейин, ички ишлар халқ комиссариати капитани Иванов келиб: “Сизни Республика халқ вазири қабулига олиб бориш менга топширилди”, – дейди. Ойбек бу пайтда ҳам ўзини матонатли тутати. Бу борада драмада шундай ёзилади: “Ойбек ташқарига шиддат билан йўналади. Аммо эшикда тўхтади. Яна ўша шиддатда ортига қайтади.

Ойбек. Эсингдан чиқмасин, қўлёмалар олачанинг тагида (у энгашиб, Зарифанинг пешонасидан ўпади). Нега титрайсан?... Қўрқма!” у шиддат билан чиқиб кетади. Зарифа қотиб қолган. Машина кабинасининг эшиклари ёпилади. Мотор гуруллайди. Машина қўзғолиб жўнайди. Мотор овози тобора олислаб бормоқда. Зарифа хануз қотиб турибди.

Зарифа. (Бирдан тўкилиб, йиғлаб юборади). Ойбек!.. Ойбек!.. Мен кўрқаяпман! ...Ойбек! ...Ойбек! Қўрқаяпман!.. Қайтиб келинг?.. Эшитяпсизми? Қайтиб келинг! ...Ойбек... Қайтиб келдик!.. У елкалари титраб, хўрланиб, алам билан йиғлайди” (33-бет).

Бу ҳолат, бу туйғу, бу фожий инсон руҳига таъсир қилмаслиги мумкин эмас. Бунга муяссар бўлиш драматургининг тасвирлаш маҳоратига боғлиқ. Мазкур драмада шу нарса ўз ифодасини топган.

Ҳаёт ҳақиқатидан, руҳшуносларнинг тадқиқотидан маълумки, руҳи тушган, иродаси синдирилган одамда келажакка умиди ҳам сўнади. Умиди сўнган одам барча нарсага рози бўлади. Буни ички ишлар ташкилотидан ишлаганлар жуда яхши билишган. Шунга эришиш учун турли усуллар қўллашган. Шулардан энг асоси йўллари инсоннинг шаънини хўрлаш, талвасада тутиш ва одамларнинг тақдирини ўзларига, яратганга эмас, уларга боғлигига ишонч ҳосил қилдиришдир. Драманинг учинчи кўринишида ички ишлар вазири Абдулов Ойбекка нисбатан худди шу усулни қўллайди. Уни қабулхонада уч соату ўн икки дақиқа кутишга мажбур қилади. Қабулга киргандан кейин дўқ-пўписа қилади, ўзининг қудратини кўрсатиб қўйишга интилади. У Иванов билан қилган суҳбатида шундай дейди: “Ҳибсга олсакми ё овора бўлмай, шу жойнинг ўзида отиб ташласакмикан? Нима қилсак экан? Қийин аҳволга қолдик-ку...” (34-бет). Мана шу сўзда қатагон машинасининг винтлари учун буюк инсонлар қисмати сариқ чақачилик эмаслигини ифодалаганлиги билан бирга, давр фожиасининг даҳшатлиги очиб

берилган. Бу ўринда яна бир ҳақиқат ойдинлашади, яъни Ойбекнинг вазир биносининг подвалига жўнатилмаганлиги – Фадаев туфайли эканлиги.

Адабиёт ва санъат аҳли Ойбекнинг жисмоний мажруҳ, яъни гапиролмай қолганлигидан хабардор. Лекин унинг моҳиятини ҳамма ҳам билади, деб бўлмайди. Драмада Минъчаков (аслида, Мильчаков) кабиларнинг йўлдан уришлари туфайли “Навоий” романининг қораланиши оқибатида адибга мутасил ўтказилган тазйиқлар сабабли шу аҳволга тушганлиги ҳам ёрқин очиб берилган. Бу Зоҳир образи орқали берилади. У – ёш тадқиқотчи. Ойбекнинг “Навоий” романи юзасидан илмий ишга қўл урган. Минъчаков ва Отарўзи кабиларнинг алдови ва кўрқитуви билан романнинг миллатчилик руҳидаги асар деб қоралаб чиқади. Кейинчалик виждони қийналади, виждон унга тинчлик бермайди. Ойбекнинг мажруҳ бўлишига ўзининг хиссаси борлигини билгани ҳолда адиб олдига бош уриб келади. Чунки Ойбекнинг жўмардлигини, юксак онг эгаси бўлганидан унинг фожиасини тўғри англашини қалбан ҳис қилади. Бу ҳаётий ҳақиқат ҳам жуда таъсирчан берилгани учун катта ибрат мактабига эгадир.

“Зоҳир. Кечирим сўрагани келдим (Бирдан тиз чўқади) Ойбек ака!.. Кечиринг!.. Сизга қилган тухматим ўзимга урди! Итдан биттар хор бўлдим. Ҳамма мендан юз ўгирган!.. Ҳамма! Дунёда яшагим келмай қолди! Мени тепиб тепкиланг-да, лекин кечиринг! (У тиззалаб Ойбек томонга юради).

Зарифа. Вой, бу нима қилганингиз!..

Зоҳир. Зарифа опа! Ойбек ака!... Самимият тик туради! Садоқат тик туради! Мендай ёлғон, мендай хиёнаткор қандай тик турсин?! Мен адо бўлдим! На дўстим қолди, на сирдошим!..

Ойбек ҳамон “турсин” дегандай ишора қияпти. У Зоҳирнинг бу аҳволидан ҳижолатга тушгандай, уялгандай...

Ойбек. Бу Одам! ... Одам!...

Зарифа. Демак. Ҳали одам экансиз!..” (42 – 43-бетлар).

Драмада ҳаёт ҳақиқати деярли тўлиқ бадиий ҳақиқатга айланган. Ойбек фожиаси орқали давр фожиаси ёрқин ифода-ланган. Драманинг истиқлол даври адабиётида ва инсоният маънавиятида тутган ўрни шундадир.

Иззат Султоннинг “Янги одамлар” (“Ёшлик”, 2003 йил, 2-сон) драмасида янги одамлар деганда мустақилликнинг

маҳсули бўлган тадбиркорлар образини, яъни Азамат ва Саиджонларни назарда тутмаган. Балки ҳаётга, турмуш икир-чирларига янгича қараш, қадимдан ҳукм суриб келган анъаналарга ёпишиб олмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилашга мойиллик, янги тафаккур концепциясига эгаликни ҳам назарда тутган.

Драма қахрамонларининг деярли барчаси янги тафаккурга эга. Шундан уларнинг тутган ишлари аввалгиларникига ўхшамайди. Одамларга берган баҳоси ҳам ўзгача ва тўғри. Драманинг ҳар воқеасида давр ва замоннинг нафаси уфуриб туради. Азамат отасининг касби – ўқитувчи. Лекин устачиликдан ҳам хабари бор. Тирикчилик тақазоси билан ёзги таътилда шаҳарга ишлагани келади. Академик Йўлдош Комилов боғи каршисидаги хонадонда иморат курганда, ниҳоятда гўзал ва одобли, тийрак қизни икки ой давомида кузатиб, ўғлига муносиб кўради. Сурхондарёга қайтгач, бу ҳақида ўғли Азаматга айтади. Унинг таърифини эшитиб Азаматда ҳам қизиқиш ортади, қалбида ўзи ҳам изоҳлашга ожиз қандайдир туйғу юзага келади. У академик Йўлдош Комиловнинг невараси Дилбар эди. Унинг совчиси ниҳоятда кўп эди. Онаси Озода эса қариндош-уруғчиликдан андиша қилиб, жияни Акбар оғиз очганда унга мойиллик билдиради, лекин дил-дилдан эмас. Шундан қизини кўпда мажбур қилмайди. Бироқ қариндош-уруғчилик ҳам арқони бутунлай узиб ташлашга изн бермайди. Шу туфайли оиланинг жуда яқин кадрдони собиқ вазир Музаффар отадан Дилбарни кўндиришни илтимос қилади. У эса: “Бу сафар сенга кўмак беролмайман. Дилбарни ўзига кўйиб Бер. Ўз тақдирини ўзи ҳал қилсин”, – деб доно фикр айтади. Чунки Музаффар ота Акбарнинг отасини яхши биларди. У ўта кетган лаганбардор, таъмагир, порахўр шахс эди. Акбарга эса отасининг бу хусусиятлари устига эътиқодсизлик ва пасткашлик ҳам қўшилган. Шундан Музаффар ота Озода опанинг илтимосини икки асосга суялган ҳолда рад этади. Биринчиси, Дилбардай гўзал хилқатни Акбардай мунҳат шахсга раво кўришни истамаганидан, иккинчиси, кўнгилга буйруқ бериб бўлмаслигини яхши анлаганидан.

Қалбадаги туйғу Азаматга тинчлик бермасди. У Сурхондарёдан отаси айтган маконга Дилбарни қидириб келади. Аввало, уни қандай учратиш хусусида бош котиради, ҳар хил хаёлга боради. Ҳатто қайтиб кетмоқчи ҳам бўлади. Бироқ қалбадаги

билкувва куч табиатидаги қатъийликни ишга туширади. На-тижада ўзига-ўзи совчи бўлиб, Дилбар хонадонига киради. Озода опа Азаматнинг гапини тинглагач, ҳайрон бўлади. Уни довдир бир кимса деб билади. Узоқ ўлка – Сурхондарёдан келганлигини билгач, ўзи рад жавобини бермайди-да, қизига ҳавола қилади. У Дилбарнинг ўхшатиб жавобини беришга ишончли комил бўлишига қарамай, ундаги қатъийлик, ўзига бўлган ишонч уни ўзига ром қилиб қўяди. “Киройи куёвинг бўлса, шундай бўлса”, – деган орзу қалбининг бир чеккасида нидо беради. Дилбар билан учрашгач, иккаласининг қалбида ўзгариш содир бўлади, яъни гўё бир-бири учун яратилган-дек ҳис қилишади. Дилбар туғилган кунига таклиф этади. У Азамат билан суҳбат қургач, Акбарнинг ниҳоятда майда одам эканлигини ҳис қилади. Музаффар ота Озода опадан Азаматнинг тутган ишини эшитгач, миясига бир фикр келади. У кўпдан бери Дилбар ойисининг гапига кириб қўймаслигини, унинг тенги Саиджон деб ўйлаб юрарди. Саиджон уддабурон, тадбиркорлик ишини ўрнига қўйган, ғайратли, ҳалол йигит эди. Музаффар отанинг қистови билан Саиджон ҳам Азаматнинг тутган йўлини тутиб келганда, Дилбарга эмас, унинг қариндоши Муаттарга дуч келади. Ўз тенгини топмаган икала қалбларнинг руҳлари бир-бирларига мос тушиб, кўнгиллар топишади. Туғилган кунда Азаматнинг олиб келган гулдастаси кичик бўлса-да, энг чиройли, мантиқли тостни у айтади. Бу ҳол даврадагиларнинг диққатини ўзига жалб қилади. У шу ерда Акбар билан кўришади. Улар бир-бирини талабалик пайтидан билишар экан. Бу даврда курседошлар Азаматни чайқовчи деб ерга уришарди. Улар ёлғиз қолишганда, Акбар уни менсимай, ўша гапни ёдига солади. Дилбарнинг унга мойиллигини билгач, бу гапни Азаматни ерга уриб, унга ҳам айтади. Дилбар бу гапдан куйинса-да, Акбарнинг табиатини билгани учун ишонмайди. Дилбар ҳақиқатни Азаматнинг ўзидан билишга интилади. Азамат: “Талабалик йилларимда тинч юрмасдим, тирикчилик қилардим. Шундан улар мени шундай аташарди”, – дегач, ундан юз ўгиради. Эртаси куни Музаффар ота хурсанд ҳолда келиб, Озода опага: “Кеча телевизор кўрдингми, тадбиркор ҳақидаги лавҳани?” – деб сўрайди. Йўқ жавобини олгач, “Бизда шундай қобилятли одамлар борлигидан киши хурсанд бўлади. Сурхондарёлик фермер ҳақида кўрсатув берди. У шундай ишлар қилибдики, кўриб ақлинг шошиб қолади. Кам

таъминланган одамларга моддий ёрдам кўрсатишдан ташқари, қишлоғига янги типовой мактаб куриб берибди. Германия билан ҳамкорликда янги корхонанинг ишга туширишга шартнома тузибди. У ишга тушса, юзга яқин одам иш билан таъминланар экан. Биласанми, у ким? У сен довдир санаган Азамат”, – дейди. Озода опа у талабалик йилларида чайковчи бўлган экан деганда, бу гапга Музаффар ота кулиб: “Бу гуноҳ эмас. Мен ҳам чайқовчилик қилганман талабалик йилларимда. Шундай қилиб, ўзимни ўзим таъминлаганман ва уйга ҳам ёрдам берганман”, – дейди. Бу гапни Дилбар ҳам эшитади. У шошиб иш тутганидан афсусда эди, мазкур сўзларни эшитгач, қаттиқ надомат чекади. Азамат зукко зехни орқали Дилбар ўзига нисбатан бефарқ эмаслигини, ўзини унинг қалбидан жой олганини ҳис қилганди. Шундан ва табиатидаги қатъийлик хусусиятига кўра ундан умидини узмаганди. Дилбарнинг “Уйингизга кетинг”, – дейишига карамай, кетмаганди. Ўтган маълум муддат уларни синовдан ўтказди. Натижада бир-бирига интиқлигига ишонч ҳосил қилади. Азаматга рўпара келган Дилбар унинг Сурхондарёга бирга кетиш таклифига рози бўлади. Демак, ўз тақдирини ўзи яратиш керак деган фалсафий ҳақиқатга амал қилади. Кўриб ўтганимиздек, бу фикр бутун драма воқеалари бўйлаб қизил ипдек ўтади. Қаҳрамонларнинг барчаси янгича қараш, янгича тафаккурга эга. Айниқса, фермерлик, тадбиркорлик моҳияти очиб берилгани драманинг “Янги одамлар” номини оқлайди. Маълумки, Иззат Султон катта адабиётшунос олим бўлганлиги учун унинг асарларида илмий тафаккур бадиийлиги билан омухталашиб кетган. Афсуски, мазкур драмада ундай бўлмаган. Яъни илмий тафаккур ўзининг бадиий асосини етарли топмаган. “Ойдин кеча асирлиги” (Гулистон, 2000 йил, 2 – 3-сонлар) ҳақида бундай дея олмаймиз. Чунки бунда олимлик билан ижодкорлик уйғунликка эга. Асар катта фалсафа ва теран руҳият асосига қурилган. Воқеалар мантиғи қаҳрамонлар мантиғини белгилаган.

Драма руҳий ҳолатдан бошланади. Саодат ойдин кечада ойга қараб: “Сенинг исқанжангдан қугилганим чин бўлсин, худога шукур. Мени энди ўзингга ром қилма”, – деб шошиб уйга киради. Бунинг сабаби сир тугилади. Бу нарса кишини ўйлантиради, тафаккур килишга ундайди. Маълумки, ойдин кеча севишганларнинг висол онларига имкон берадиган муҳит ҳисобланади. Бундан ташқари, “Тимсоллар тилсими” китоби-

да шундай дейилади: “Ривожланган асотирларда ой, одатда, аёл маъбуда қиёфасида шаклантирилади. Масалан, юнонлар Артемидаси, римликлар Дианаси содда овчилик маданиятларида ой эркак деб ҳисобланади ва аёллик шахвоний ҳаётини белгилаб беради”¹. Бундан кўринадики, Саодатнинг ойга муурожаат қилиши мантиққа эга. Чунки у ҳиссиётлар олаmidан ўзини халос қилишга куч топа олади. Бу виждоннинг жунбушга келиши ва унинг даъватидир. Воқеалар давомида бунинг сирига етамиз.

Саодат уйдан чиқиб кетаётганини қайниси Обиджон кўриб қолади. У келиб ойиси Баҳринисога: “Келинингиз кетди, Яна севишганининг олдига”, – дейди. Баҳринисо бунга ишонмайди. У билан алоқасини узган. Бир марта қилган хатосига виждон азобиди юрибди. Яна бориши мумкин эмас, деб ўғлининг гапини инкор қилади. Обиджон дарвозани ичидан илмоғини солиб кўяди. Тезда қайтиб келган Саодат уйга киролмай, мактаб шогирди Ҳабибанинг уйига бориб тунашга мажбур бўлади. У ўшанда энди ўзини безовта қилмаслигини Собирга айтиб, алоқага бутунлай чек қўйишга отланган эди. Йўлда яна ҳиссиётлар туйғусига тутқун бўлиб қолишидан чўчиб ортга қайтган эди.

Воқеалар замон иллатларига, яъни 30 – 50-йиллардаги қатагонликка тенглашиб қолган 80-йиллар охиридаги “пахта ишига” уланиб кетади. Маълум бўлишича, Саодатнинг эри пахта заводининг инженери Ҳошимжон тухмат билан қамалиб кетган. Севишиб турмуш қурган Ҳошимжон кейинги йилларда иш билан бўлиб, Саодатга эътиборсизлик қилган. Бошига ташвиш тушган пайтларида бу нарса янада авж олди. Ўз ёғига ўзи қовурилиб, суянчиққа зор, меҳрга ташна пайтида Собир пайдо бўлади. Саодатга севги изҳор қилганда, унга мойиллик билдиради. Ҳошимжон эса қамоқдалиқ пайтида ўз хато ва қилмишларини бир-бир кўз олдига келтиради. Ва Саодатга нисбатан ноҳақлик қилганини англаб олади. Оташин эҳтиросга тўла хатлар ёза бошлайди. Биринчи хати келгандаёқ, Саодат катта хатога йўл қўйганини англаб етиб, Собир билан алоқасини узади. Бироқ маҳалла-кўйдаги гап-сўзнинг оловини ўчира олмайди.

Мустақиллик шарофати билан Ҳошимжон қамоқдан озод қилинади. Бу хабарни эшитиб бутун маҳалла хурсанд бўлади.

¹ Дилрабо Мингбоева. Тимсоллар тилсими. –Т.: Янги аср авлоди. 2007. 29-бет.

Лекин бир масала уларнинг табиатини хира қилиб туради. Саодатнинг хиёнатини Ҳошимжон эшитиб қолса, ноҳақликдан вайрон бўлган кўнглини яна вайрон бўлишидан ва оила бузилиб, икки гўдакни отасиз қолишидан хавотирга тушишади. Шу ўринда маҳалла оқсоқоли ҳақиқий оқсоқоллик ролини ўтади. У барчага бу ҳақида оғиз очмасликни тайинлайди. Қитмир тенгқури Ўринбой ота билан ўзи гаплашади. Оилада Баҳринисо ўгли Обиджоннинг келинойисини кечира олмаётганини билгани учун унга ўз оналик сўзини айтади. Бироқ Ўринбой чол барибир ҳам қитмирлигини қилади. У Обиджоннинг Саодатга нисбатан муносабатини билгани учун уни уйдан ҳайдаса, ҳақиқий йигитлик, укалик ишини қилган бўлади, деб гиз-гизлайди. Оқибатда у Саодатни уйдан ҳайдайди. У ўзининг қилган ишидан виждонан қийналиб юрганда, бу нарса унга ортиқчалик қилади. Бу шармандалиқдан ўлимни афзал билиб, бунга қарор қилиб турганда, қизининг келиб қолиши жонининг омон қолиш имконини беради. Саодатнинг қилиб қўйган ишидан пушаймонлиги ва виждон азобида қийналишлари ишонарли ҳамда таъсирчан берилган. Шундан бу ҳолат катта аҳамият касб этади.

Иззат Султон вазиятни олимона идрок этади ва фалсафий ечим топади. Яъни ёмонликка ёмонлик билан эмас, яхшилик билан ёндашиш ғоясини илгари суради. Бу асрлар давомида катта синовлардан ўтган ва жуда яхши самара берган Шарқ фалсафасининг асосий қарашларидан биридир. Баҳринисо образида маънавий етук, аёл қалбини теран тушунадиган ва англайдиган шахсни яратиб, кўп қайноналарга ибрат мактабини юзага келтирганки, унинг оила мустаҳкамлигида ҳамда инсоният оламида аҳамияти каттадир. Шунингдек, Абдурахим образида маҳалла оқсоқолининг моҳиятини очиб берганлигини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Драма мана шу хусусиятлари билан маънавият ва адабиёт оламида катта ўрин тутади.

Текшириш саволлари:

1. Ҳаётдаги талотўмлар ва инсоний таназзулнинг асоси нимада?
2. Дилора қандай табиат ва қисматга эга?
3. Сарвар таназзулининг асоси нимада?
4. Инсонийликнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётда тутган ўрни қандай?
5. Бўрсик образи неча ва қандай мақсадга хизмат қилади?

6. “Бир кошона сирлари” драмаси қандай хусусиятга эга?
7. Шахслар қисматида давр фожиаси қандай ифодаланган?
8. Шахслар маънавияти деталларда қандай ифодаланган ва улар қандай рамзларга эга?
9. “Янги одамлар” драмаси қандай концепцияга эга?
10. “Ойдин кеча асирлиги” драмаси нима асосига қурилган?

Таянч тушунчалар

Диалог – икки ва ундан ортиқ шахс орасидаги узлуксиз нутқ шаклларида бири. Драмада диалог драматик ҳолатни ривожлантирувчи асосий воситалардан бири ҳисобланади.

Интрига – эпик ёки драматик воқеаларнинг мураккаб зиддиятлар асосига қурилиши.

Монолог – бадиий асарда иштирок этувчи шахсларнинг ўз-ўзига ёки ўзгаларга қаратилган нутқи. Монолог диалогдан нутққа бошқа шахсларнинг аралашмаслиги билан фарқ қилади.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I БОБ. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ШЕЪРИЯТИ

1.1. Истиқлол моҳияти акс этган шеърият.....	5
1.2. Миллий ғоя ва миллий мафкура ифодаси.....	16
1.3. Исломотирлари ва гоёларининг бадиий талқини.....	34
1.4. Муҳаббат азалий ва абадий мавзу.....	45
1.5. Модернизм ва модерн йўналишдаги шеърият.....	62

II БОБ. БУГУНГИ ЎЗБЕК ДОСТОНЧИЛИГИДА ЖАНР ВА ШАКЛ ИЗЛАНИШЛАРИ ҲАМДА МУАММОЛАР ТАЛҚИНИ

2.1. Лирик достоннинг хусусияти ва бош образи.....	76
2.2. Лиро-эпик достонлар.....	87
2.3. Лиро-драматик достонлар.....	99
2.4. Модерн тамойилидаги достонлар.....	110

III БОБ. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИДА ЯНГИЛАНИШ ВА ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР

3.1. Иймон ва эътиқод масаласининг бадиий ифодаси.....	128
3.2. Ижтимоий, маънавий, ахлоқий масаланинг бадиий талқини.....	142

3. 3. Миллийлик ифодаси ва миллий характер, фожийлик
моҳияти.....152
3. 4. Модернизм руҳидаги ҳикояларда характер ва гоҳ....164

IV БОБ. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҚИССАЧИЛИГИНИНГ ҚИРРАЛАРИ

4. 1. Ижтимоий-инсоний иллатлар ифодаси.....176
4. 2. Мутелик руҳиятининг туб асослари.....189
4. 3. Маънавий-ахлоқий ва фожийликнинг
бадий ифодаси.....201
4. 4. Детектив йўналишдаги қиссалар.....212

V БОБ. БУГУНГИ ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ДАВР, ТАРИХ, ЗАМОН МАСАЛАСИ ВА ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР

- 5.1. Давр, муҳит ва инсон фожиасининг
бадий ифодаси.....225
5. 2. Тарих ва тарихий шахсларнинг
бадий ифодаси.....247
5. 3. Янги йўналишдаги романлар ва образлар.....265
5. 4. Истиклол даври муаммоларининг инсон табиати,
маънавияти,руҳиятидаги бадий ифодаси.....275

VI БОБ. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ДРАМАТУРГИЯСИ

- 6.1. Истиклол даври драмаларида тарихий
воқелик ва бадий тўқима.....290

6. 2. Ижодкор тарихий шахслар тимсолида инсонийликнинг бадиий ифодаси.....	308
6. 3. Комедияда ҳаётий ва инсоний иллатларнинг бадиий ифодаси.....	324
6. 4. Ҳаётдаги талотўмлар, инсоний таназзул, давр фожиаси ва ахлоқий-психологик ҳолатларнинг бадиий ифодаси.....	343

Ҳақимжон КАРИМОВ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ АДАБИЁТИ

Дарслик

Муҳаррир *Ж. Қўнишев*
Бадий муҳаррир *А. Ақилов*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *Б. Усмонов*

Босишга 07. 10. 2010 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84^{1/16}.
Ҳажми 22,75 б. т. Адади 1000 нусха.
Буюртма № 45.

“YANGI NASHR” нашриёти

“MEDIANASHR” МЧЖ босмахонаси
Тошкент шаҳри, Чилонзор кўчаси, 1-уй.